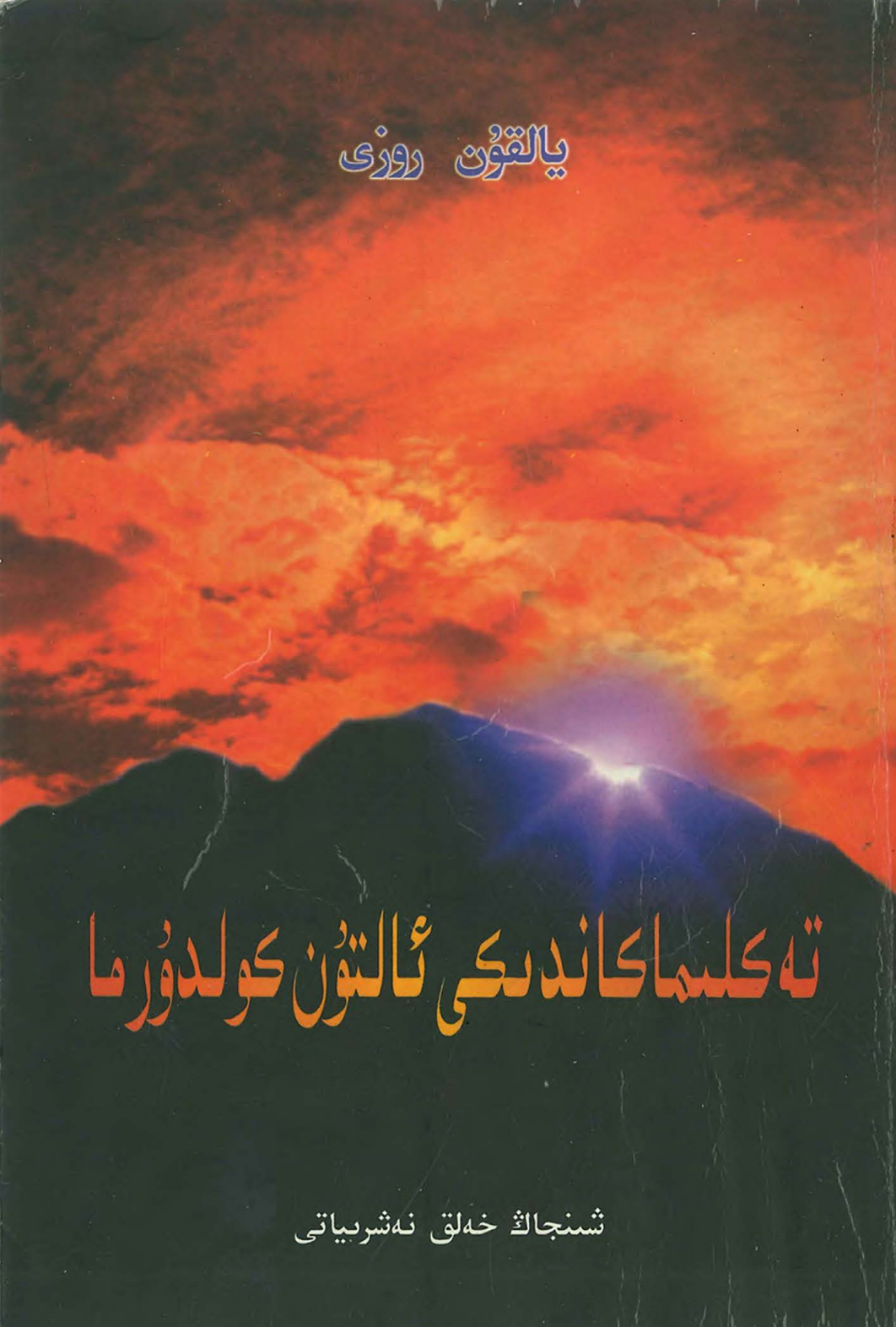

يالقۇن روزى
تەكلىماكاندىكى ئالتۇن كولدۇرما
شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

تەكلىماكاندىكى ئالتۇن كولدۇرما

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

责任编辑：阿布力米提·伊明
封面设计：努尔买买提·吾买尔

ISBN 7-228-05561-6
C.77（民文）定价：18.00元

ISBN 7-228-05561-6

يالقۇن روزى
تەكلىماكاندىكى ئالتۇن كولدۇرما
(ماقالە - ئوبزورلار)
شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

图书在版编目（CIP）数据

塔克拉玛干金色的驼铃：维吾尔文/亚利坤·肉孜著，-
乌鲁木齐：新疆人民出版社，1999.12
ISBN 7-228-05561-6

Ⅰ.塔… Ⅱ.亚… Ⅲ.①社会科学 文集 维吾尔语（中国少数民族语言）②亚利坤·肉孜—文集-维吾尔语（中国少数民族语言）Ⅳ.C53

中国版本图书CIP数据核字（1999）第74299号

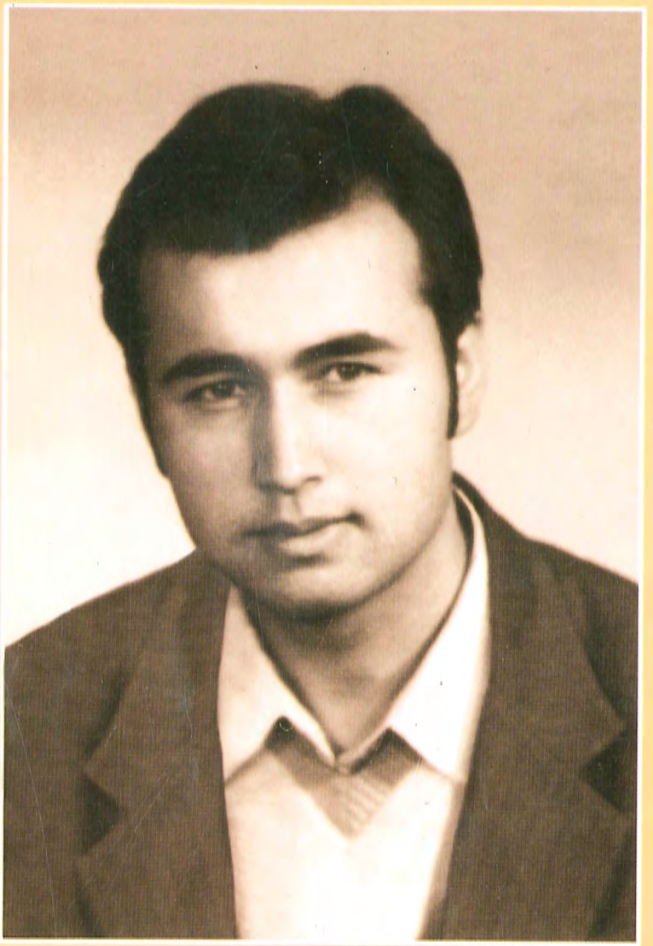
塔克拉玛干金色的驼铃（维文）

（论文与评论集）

亚利坤·肉孜 著

新疆人民出版社出版发行
（乌鲁木齐市解放南路348号 邮编830001）
新疆工人时报印刷厂印刷
850×1168毫米 32开本 10.75印张 3插员
1999年12月第1版 1999年12月第1次印刷
印数：1—3000

ISBN 7—288—05561—6/C.77
定价：18.00元

نەشرىياتتىن

ئۆزىنىڭ تەنقىدىي روھقا باي ماقالە ـ ئوبزورلىرى بىلەن جامائەتچىلىككە تونۇلغان ياش ئوبزورچى يالقۇن روزى 1966 ـ يىل 3 ـ ئاينىڭ 4 ـ كۈنى ئاتۇشـ تا شەھىرىدىن بىرى بولغان ئاغۇ يېزىسىدا دۇنياغا كەلگەن.

يالقۇن روزى باشلانغۇچ ۋە تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپنى ئاغۇ يېزىسىدىكى مەركىزىي مەكتەپتە ئوقۇغان. 1980 ـ يىلى قىزىلسۇ ئوبلاستلىق 1 ـ ئوتتۇرا مەكتەپتە ئوقۇغان. 1982 ـ يىلى ئۇ، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ سىياسىي فاكۇلتېتىغا قوبۇل قىلىنغان. بىر يىلدىن كېيىن، قىزىقىشى بويىچە ئەدەبـ يات فاكۇلتېتىغا ئالماشقان. ئۇنىڭ شائىر قۇربان باراتنىڭ داستانى توغرىسىدا يازغان «ئاق روماللىق پەرىزات» داستانى توغرىسىدا» ناملىق تۇنجى ئەدەبىي ئوبزورى ئالىي مەكتەپنىڭ 4 ـ يىللىقىدا ئوقۇۋاتقان چېغىدا «تارىم» ژۇرنـ لىنىڭ 1986 ـ يىل 6 ـ سانىدا ئېلان قىلىنغان. بۇ ئۇنىڭ ئەدەبىي ئوبزور سا ھەسىگە قويغان تۇنجى قەدىمى ئىدى.

يالقۇن روزى 1987 ـ يىلى ئالىي مەكتەپ ئوقۇشىنى تاماملىغاندىن كېيىن، شىنجاڭ خەلق رادىئو ئىستانسىسىغا تەقسىم قىلىنىپ، مۇخبىر بولغان. يالقۇن روزى 1991 ـ يىلى 1 ـ ئايدا «شىنجاڭ مائارىپ گېزىتى» گە يۆتكىلىپ، مۇھەررىر بولغان. ھازىر مۇشۇ ئورۇندا ئىشلەۋاتىدۇ.

1990 ـ يىللاردىن باشلاپ يالقۇن روزىنىڭ ماقالە ـ ئوبزورلىرى ئاپتونوم رايونىمىزدىكى ھەر قايسى گېزىت ـ ژۇرناللاردا ئارقا ـ ئارقىدىن ئېلان قىلىنىپ نامى چىقىشقا باشلىغان. 1995 ـ يىلى پروفېسسور ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەدئـ

مىنىڭ ژاپاتى مۇناسىۋىتى بىلەن يازغان «ئۇيغۇرلاردا ئىجادىيەتنىڭ قىممىتى ۋە ئىجادكارنىڭ قىسمىتى» ناملىق ماقالىسى «ئىشچىلار ژاقىت گېزىتى» دە ئېلان قىلىنغاندىن كېيىن جەمئىيەتتە زىلزىلە پەيدا قىلغان. 1997 ـ يىلى ئۇنىڭ ئۇلۇغ مائارىپچى، تالانتلىق تەشكىلاتچى، ئوت يۈرەك كومپوزىتور ۋە شائىر مەمتىلى ئەپەندى قەتلى قىلىنغانلىقىنىڭ 60 يىللىقى مۇناسىۋىتى بىلەن، مەرھۇم قەلەمكەش مىرئەھمەد سېيىتنىڭ ئەسلىمىسى ئاساسىدا يېزىپ چىققان تارىخىي ئەسىرى «مەمتىلى ئەپەندى» نەشر قىلىنىپ زور ئالقىشقا ئېرىشكەن ھەم جەمئىيەتنىڭ بىر مەھەل ئەۋجىگە چىققان «مەمتىلى ئەپەندى قىزغىنلىقى» نى قوزغىتىۋەتكەن.

قولىڭىزدىكى بۇ توپلامغا يالقۇن روزىنىڭ ئون نەچچە يىلدىن بۇيان يازغان ماقالە ـ ئوبزورلىرىدىن بىر قىسمى تاللاپ كىرگۈزۈلدى. بۇ توپلامغا كىرگۈزۈلگەن ئەسەرلەرنى ئۇ ئۆزى تاللىغان. ئۇ بۇ توپلىمىغا يەنە ئەدەبىي تەنقىدچىلىكتىكى دېموكراتىك ئىستىلنى ۋە ئىلمىي روھنى جارى قىلدۇرۇش مەقسىتىدە ئۆزىنىڭ ماقالە ـ ئوبزورلىرى توغرىلىق يېزىلغان ئەدەبىي تەنقىد ماقالىسىدىن تۆتنى تاللاپ كىرگۈزگەن.

يالقۇن روزى «تەكلىماكاندىكى ئالتۇن كولدۇرما» ناملىق بۇ ماقالە ـ ئوبزورلار توپلىمى نەشر قىلىنغاندىن كېيىن، ئاساسەن پوبلىستىك ماقالىلارنى ۋە تارىخىي تېمىدىكى ئەسەرلەرنى يېزىش بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلىقىنى بىلدۇردى.

1999 ـ يىل 12 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنى

مۇندەرىجە

مېنىڭ ئەدەبىي تەنقىد قارىشىم 1
تەكلىماكاندىكى ئالتۇن كولدۇرما 9
«ئۇيغانغان زېمىن» دىن ئۇيغانغان پىكىرلەر 17
گۈلئايىم ھەققىدە ئېيتىلغان قوپال ناخشا 23
سۇنئىي رېئالىزملىق رومان — «ھايات شۇنداق» قا باھا 30
تېنەپ يۈرگەن ئاسىي روھ 42
مۇتلەقلەشتۇرۇش ۋە مۇجمەللەشتۇرۇش 46
«چۇسا مىجەز تەنقىدچىلىك» توغرىسىدا 59
ئامېرىكا نېگىرلىرىغا يىلتىزىنى تونۇتقان يازغۇچى 70
ياشار كامال ۋە «مەمەت ئاۋاق» 75
كامالتۇرك ۋە ئۇرۇمچى 80
پۇل توزۇتقان خىياللار 89
چېچىنلەر ۋە چېچىنىيە ۋەقەسى 100
ئۇيغىنىۋاتقان ئەجداد روھى 117
ئۇنتۇلغان ئەڭگۈشتەر — «تەۋپىق روھى» 127
ئەدەبىياتىمىزدىكى ئازغۇن روھ 156
ئاخىرەتكە خەت 176
«بۇرۇت ماجراسى» نىڭ قىممىتى 182

ئەدەبىياتىمىز مۇنازىرىگە موھتاج 189
زەئىپ روھ ۋە زەئىپ مۇھەببەت 196
«زەئىپ روھ ۋە زەئىپ مۇھەببەت» كە قوشۇمچە ..... م. ھوشۇر 209
يەنە «زەئىپ روھ ۋە زەئىپ مۇھەببەت» توغرىسىدا 215
قەشقەر ھەققىدىكى يېڭى ئېپسانە 235
تەنقىد ئەخلاقى توغرىسىدا ئىككى ئېغىز سۆز ..... سەبرى 240
«ئاتا» رومانىنى قىدىرىپ تەكشۈرۈشتىن دوكلات 250
ئەدەبىياتتىكى نورمالىلىقمۇ ياكى نورمالسىزلىقمۇ ..... كوللېكتىپ 258
زوردۇن سابىرىنىڭ سۆيەت قارىشىغا باھا 273
يەنە ئەدەبىي تەنقىد ئىلمىي، ساغلام قانات يايدۇرۇلۇشى لازىم ..... ئا. كەرىم 289
تارىخىي يۇرت ئاغۇ ۋە ئاغۇلۇقلار 302
ئاتلانتا ئولىمپىك تەنھەرىكەت مۇسابىقىسى توغرىسىدا 322

مېنىڭ ئەدەبىي تەنقىد قارىشىم

مەن ئۆزۈمنىڭ قىزىقىشىم ۋە خاھىشىم بويىچە، ئەدەبىي تەنقىد-چىلىكنى ئەدەبىيات - سەنئەت قەسىرىگە كىرىدىغان يول قىلىپ تاللىۋالدىم. ئەدەبىي تەنقىد ئىلاھى ماڭا بۇ قەسىرگە كىرىدىغان يول خېتىنى بېرىشنى خالامدۇ ياكى خالىمامدۇ، بۇ پۈتۈنلەي مېنىڭ تىرىشچانلىقىمغا باغلىق. كېتىۋاتقىنىم مۇشكۈلات بىلەن تولغان بىر چىغىر يول ئىكەنلىكى ماڭا ئايان. ئۇ ئىرماش - چىرماش چاۋا - چاتقاللار بىلەن تولغان، ئۇ يەنە چوڭقۇر جىلغىلاردىنمۇ ئۆتىدۇ. بۇ يولدا سەپەر قىلغۇچى جاپا - مۇشەققەت چېكىشتىن ۋە تۇرلۈك خېيىم - خەتەرلەردىن خالىي بولالمايدۇ. بۇ، مۇشۇ يولنى تاللىغانلار-نىڭ ھەممىسىگە ئورتاق قىسمەت.

بۇگۈنكى جاھان ئەدەبىياتىدىكى ھەر خىل پەلسەپىۋى قاراشلار، ئېستېتىك تەشەببۇسلار ۋە ئەدەبىيات - سەنئەت ئېقىملىرىدىن ھاسىل بولغان رەڭگارەڭ «ئىزم» لار ئۆزىنىڭ كۆزنى قاماشتۇرىدىغان رەڭدار جۇلاسى بىلەن ئىنسانىيەتنىڭ روھىي دۇنياسىنى بېزىمەكتە. ئاسىيا قۇرۇقلۇقىنىڭ ئەڭ ئىچكى چۆللۈكلىرىدە تىمىسقىلاپ يۈرگەن ئۇيغۇر ئەدەبىياتىمۇ بۇنىڭدىن ئۆزىگە چۈشلۈق نېسىۋىگە ئىگە بولۇۋاتىدۇ. شۇڭا نۆۋەتتىكى كۆپ خىل قىممەت يۆزلىنىشى، ھەر خىل ئېستېتىك تەشەببۇسلار، ئوخشاش بولمىغان ئەدەبىي ئېقىملار ئالدىدا ئۆز ئىرادىسى بويىچە ئەركىن تاللاش پۈرسىتىگە ئېرىشكەن ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنى بىر ئومۇمىي يۆنىلىشكە بۇراش بىرەر ئەدەبىي تەنقىدچىنىڭ قولىدىن ھەرگىزمۇ كەلمەيدۇ. ئەمما، مەلۇم بىر خىل قىممەتنى گەۋدىلەندۈرۈپ، مەلۇم كىشىلەرنى شۇنىڭغا جەلپ قىلىش مۇمكىن بولمايدىغان

ئىش ئەمەس.

مەن ھەر دائىم ئۆزۈمنىڭ سەنئەت خاھىشىم بويىچە، «ماڭا ئىزم ئەمەس، ئۆزۈم كېرەك» دەپ تەشەببۇس قىلىشتا چىڭ تۇرىمەن. چۈنكى، ئۆزىگە خاس كەچۈرمىشكە ئىگە بولغان شۇنداقلا ئالاھىدە تارىخىي ۋە ئىجتىمائىي شارائىتتا تۇرغان ئۇيغۇر خەلقى ئالدى بىلەن ھەقىقىي مەنىدىكى «ئۇيغۇر ئەدەبىياتى» غا موھتاج. ئۇيغۇر خەلقى ئەدەبىياتتا ئۆزىنىڭ پەردازلانمىغان ھەقىقىي قىياپىتىنى كۆرۈشنى، يۇرىكىنىڭ قات - قېتىدىكى شۇنىرلاشلىرىنىڭ قۇدرەتلىك ئەكس ساداسىنى ئاڭلاشنى خالايدۇ. يازغۇچى، شائىرلىرىمىز ئۇلارنىڭ روھىي دۇنياسىنىڭ چوڭقۇر قاتلىمىدىكى چاڭقاشلىرىنى ۋە تىتىلداپ تۇرغان يوشۇرۇن تەشنالىقىنى سەگەكلىك بىلەن ھېس قىلىشى كېرەك. «خەلق ئۆزىنى بىلىش مەقسىتىدىلا ئۆزىنىڭ شائىرلىرىنى يارىتىدۇ» (يېۋتىشىنكو). ئۇيغۇر خەلقى ئۆزىنىڭ سەلتەنەتلىك، ئازابلىق ۋە بەختسىز قىسمەتلەر بىلەن تولغان ئۇزاق تارىخىي جەريانىدا مىڭلارچە شائىرىنى يارىتقان بولسىمۇ، لېكىن ئۆزىنى يارىتقان ئانا خەلقىنىڭ ئارزۇ - ئېتىقاد، ئازاب - ئەندىشىلىرىنى ھېس قىلىپ يەتكەن، ئۇنىڭ ئۆكسۈش تولغان دەۋىرىگە قۇلاق سالغان ھەم ئۇنى سەنئەتلىك سېھىرلىك تىنىقلىرى بىلەن ئۇلۇغۋار سۈكۈتلىرى ئىچىگە سىڭدۈرۈپ ئىپادىلىگەن شائىرلار ئانچە كۆپ بولمىغان.

بۇگۈنكى دەۋرىمىزدە ئەدەبىياتىمىزنىڭ غورىگىل ھالىتىنى ئۆزگەرتىپ، ئۇنى خەلقىمىزنىڭ مەنىۋى تاشنالىقىنى قاندۇرىدىغان ئەلۋەك دەرياغا ئايلاندۇرۇش مەقسىتىدە ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان يازغۇچى، شائىرلىرىمىزنىڭ سان جەھەتتە تارىخىمىزنىڭ ھەر قانداق مەزگىلىدىكىدىن كۆپلۈكى بىزنى ھاياجانلاندۇرسىمۇ، لېكىن ئوتتۇرىغا چىقىۋاتقان ئەسەرلەرنىڭ خېلى كۆپى يەنىلا ئۆزىنىڭ ئېستېتىك سۈپەت ۋە ئىجتىمائىي قىممەت جەھەتتە لايىقەتسىزلىكىنى ئاشكارىلاپ قويماقتا. ئۇلارنىڭ ئىچىدىن تەشنالىقنى قاندۇرالايدىغىنىنى،

يۇرەككە تېگىدىغىنىنى تېپىش بەكمۇ تەس. بىز مەلۇم يازغۇچى، شائىرلىرىمىزنىڭ ئەسەرلىرىنى نەزەردىن ساقىت قىلىپ تۇرۇپ، بۈگۈنكى دەۋردىكى ئەدەبىياتىمىزغا نەزەر سالىدىغان بولساق، كۆزدە تۇتقان مىزگە روشەن ھالدا چېلىقىپ تۇرغان بىردىنبىر «ئەنئەنە» شالاڭ ھاۋاغا ئوخشاش ئەدەبىياتىمىزنىڭ نەپەسىنى سىقىپ كەلگەن رېئالىستىك روھنىڭ كەملىكى ئىكەنلىكىنى بايقايمىز. ئەدەبىياتىمىزنى كىرزىسقا مۇپتىلا قىلغان روشەن سەۋەبلەرنىڭ بىرى دەل مۇشۇ. بىز بۇ كرىزىستىن تا ھازىرغىچە قۇتۇلۇپ كېتەلمەيۋاتىمىز. مۇئەييەن يېڭىچە ئېستېتىك پرىنسىپلار بىلەن ئۆزىنى بېزىگەن يېڭى شېئىرلارمۇ ئۆزىنىڭ قانداق داۋاڭ پەيدا قىلىشىدىن قەتئىينەزەر، ئەدەبىياتىمىزنىڭ رېئالىستىك روھ كەم بولۇشتەك خاس ئەنئەنىسىگە كەم - كۈتىسىز ۋارىسلىق قىلدى. بىز يېڭىچە شېئىرلارنىڭ ئەنئەنىۋى شېئىرىيەتكە شەكىل جەھەتتە قىلغان كىچىككىنە ئاسىيلىقىنى ئېتىراپ قىلىمىز. بەزى شېئىرلار ئۆزىنىڭ يېڭىلىقى، گۈزەللىكى ۋە ئۆزگىچە سېھرىي كۈچى بىلەن سان - ساناقسىز كۆڭۈللەرگە كىرىپ كەلدى. لېكىن بىر قىسىم ياش قەلەمكەشلىرىمىز ھەر خىل «ئىزم» لارغا قارىغۇلارچە چوقۇنۇپ، مۇدىرنىزم ئەدەبىياتىنىڭ شەكىل، قۇرۇلما، تىل، ئۇسلۇب جەھەتتىكى ئەركىنلىكىنى كەلسە - كەلمەس سۈيئىستېمال قىلىپ، سەنئەت لوگىكىسىغا خىلاپلىق قىلىپ، ئۆزلىرىنىڭ تەپەككۇرىنىڭ دەلدۇشلىكىدىن، ئىنسانىي قىممەتنى چۈشىنىشىنىڭ يېتەرسىزلىكىدىن ۋە تىلىنىڭ كەمتۈكلۈكىدىن بولۇۋاتقان دۇدۇقلاشلىرىنى كۆرەڭلىك بىلەن يېڭىلىق، دەپ بازارغا سالماقتا. مىللىي مەسئۇلىيەت تۇيغۇسى ئاجىز، رېئاللىققا، تۇرمۇشقا چېقىلىش جۇرئىتى يوق، «يىلتىزى» غا ئەسلا قىزىقمايدىغان، ئەمما ئۆزى بىلەن سۆيگىنى ئوتتۇرىسىدىكى ھېسسىيات ماجىرالىرىنى چىڭقىلىپ تۇرۇپ تەسۋىرلەيدىغان، سەنئەتنىڭ ساپلىقىنى بەكمۇ غايىۋى چۈشىنىپ، ھايات رېئاللىقىدىن ئۆزىنى قاچۇرىدىغان، ئۆز قەلبىنىڭ ئاچقۇچىنى

تاپالماي، «خىيالىي تەجرىبە شىشىلىرىدە پەرىشتىسىمان لىرىك قەھـ
رىمانلارنى يارىتىش» قا ئادەتلىنىپ قالغان، ئازابلىنىش بەختىگە ئەسـ
لا مۇيەسسەر بولالمىغان بۇ بىر قىسىم ياش قەلەمكەشلىرىمىزنىڭ
ئىجادىيىەت مۇددىئاسى كېسەل ئازابىدا ئېڭىراۋاتقان ئانىسىنىڭ ھالى
بىلەن كارى يوق ئاشىنىسى ئۈچۈن ئۈپا ئىزدەپ يۈرگەن تېتىقسىز
بايۇەتچىلەرنى ئەسلىتىدۇ. ئۇلار ئۆز خەلقى، مىللىتىنىڭ قەلب جارا-
ھەتلىرىنى، ئازرۇ - ئارمانلىرىنى، روھىي جەھەتتىكى سەقىلىشلىرى-
نى چۈشەنمەيدۇ. ئوخشاش بولمىغان مۇھىتتا ۋە ئوخشاش بولمىغان
تارىخىي شارائىتتا ياشاۋاتقان ھەر بىر مىللەتنىڭ ئۆزىگە خاس ھېسسـ
ىياتى، روھىي تەلەپلىرى بولىدىغانلىقىنى چۈشەنمەيدۇ. مىللەتنىڭ
ئۆزىگە يۈزلىنەلمەيۋاتقان ئەدەبىياتنى دۇنياغا يۈزلەندۈرىمىز، دەپ
قۇرۇق گەپ سېتىپ يۈرگەن قەلەم ئىگىلىرى شۇنى ئۇنتۇماسلىقى
كېرەككى، ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ئۇيغۇر خەلقى بىلەن تەقدىرداش. بىز
ئاۋۋال ھەقىقىي ئىنسانەك ياشاش ئارزۇيىمىزنى رېئاللىققا ئايلاندۇ-
رۇپ بولۇپ، ئاندىن ئېستېتىكىلىق داۋراڭلارنى بازارغا سالساقمۇ
ئۇلگۇرىمىز.

مېنىڭچە، ئەدەبىياتنىڭ مۇقەددەس بۇرچى خەلقە ياشاشنى ئۆگـ
تىش، ئەدەبىيات - سەنئەت خەلقە قانداق ياشاۋاتقانلىقىنى ۋە قانداق
ياشىشى كېرەكلىكىنى بىلدۇرۇشى كېرەك. بۇ يەردە شۇنى تەكىتلەش
كېرەككى، «ياشاش» دېگەن سۆزنىڭ ۋەزنى بەكمۇ ئېغىر. يازغۇچى،
شائىرلار خەلقە نەپ بېرەلمەيدىغان قۇرغاق ئەسەرلەرنى ئىجاد قىلىش-
تىن ھەزەر ئەيلىشى، بۇنىڭ ئۈچۈن ئالدى بىلەن ئۆزىنىڭ قايسى
مۇددىئانىڭ تۇرتكىسى بىلەن قەلەم تەۋرىتىۋاتقانلىقىنى بىلىشى كې-
رەك. نوبېل ئەدەبىيات مۇكاپاتىغا ئېرىشكەن ئامېرىكىلىق مەشھۇر
يەھۇدىي يازغۇچى سىنگېر: «مەن ھەر بىر ھېكايەمدە مەلۇم نەرسىنى
دەۋالماقچى بولىمەن»، «ئاممىباب ئەدەبىياتنى ياقلىسام ياقلايمەنكى،
ئۇنداق قۇرغاق ئەسەرلەرنى ياقلىمايمەن، قۇرغاق ئەسەرلەرنى ئەسەر

دېسىمۇ بولىدۇ، دېمىسىمۇ بولىدۇ. ئۇلارنىڭ ئادرېسى ۋە چوڭقۇر يىلتىزى يوق. ئۇلار كىشىلەرگە زوق بەخش ئېتەلمەيدۇ، ھەقىقىي تەربىيە ۋە ئىلھاممۇ بېرەلمەيدۇ» دېگەن. نوبېل مۇكاپاتىغا ئېرىشكەن چىلىلىق شائىر پابلو نېرۇدا: «شائىر ئىلاھ ئەمەس، شۇنداقلا تىرىك-چىلىك ۋە ياكى باشقا كەسىپ بىلەن شۇغۇللىنىدىغان كىشىلەردىن ئارتۇق ياكى سىرلىق قىسمەتكىمۇ ئىگە ئەمەس. ئەڭ ئېسىل شائىر ھەر كۈنى بىزنى بولكا بىلەن تەمىنلەپ تۇرىدىغان، ئۆزىنى قىلچىمۇ «ئىلاھ» سانىمايدىغان بولكا ساتقۇچىلاردۇر»، «ئەگەر مەن ۋەتەننى ئويغىتىش ھەرىكىتىگە قاتنىشىش شەرىپىگە ئىگە بولالمىغان بولسام، شۆھرىتىسىيە ماڭا بەرگەن بۇ شەرەپ ئالدىدا يۈز كېلەلمىگەن بولاتتىم» دەپ جاكارلىغان. دېمەك، ئەدەبىيات مىللىي يىلتىزىدىن ئايرىلالمىغانىغا ئوخشاش، ئۆزىنىڭ مىللىي مەسئۇلىيىتىنىمۇ تەرك ئېتەلمەيدۇ. مىللىي مەسئۇلىيەت تۇيغۇسى يوق يازغۇچىنى يازغۇچى دېگىلى ھېچ بولمىسا ئەستايىدىل يازغۇچى دېگىلى بولمايدۇ.

بۇ يەردە يەنە شۇنىڭغا ئالاھىدە دىققەت قىلىش كېرەككى، ئەدەبىياتنىڭ ئىجتىمائىي ئۇنۇمىنى مۇبالىغىلەشتۇرۇۋېتىش ئەدەبىياتنى چاكىنىلاشتۇرۇشقا ئېلىپ بارىدۇ. بىز نەچچە ئون يىلدىن بۇيان مۇشۇنداق چاكىنىلاشتۇرۇۋېتىشنىڭ زىيىنىنى كۆپ تارتتۇق، ھازىرغىچە تارتىۋاتىمىز. ئەدەبىيات ھەرگىزمۇ يوڭ تۆگىسى ياكى تىللا تۇغدىغان توخۇ ئەمەس. ئەدەبىيات روھنى تەربىيىلەپ، خاراكتېرنى يېتىلدۇرىدىغان ۋە ھېسسىياتنى تاۋلايدىغان يوشۇرۇن سېھرىي كۈچكە ئىگە سەنئەت. ئەدەبىياتنىڭ بۇنداق بىلىندۇرمەي تەسىر كۆرسىتىش رولى بىزنىڭ تەسەۋۋۇرىمىزدىكىدىن ئارتۇق ئۇنۇم يارىتىدۇ. ئەنگلىيىلىك مەشھۇر يازغۇچى تۇماس خاردى ئېيتقاندەك: «ئەگەر گالىلىي ئۆزىنىڭ يەر ھەرىكەتلىنىدۇ، دېگەن تەلىماتىنى شېئىرىيەتتە ئوتتۇرىغا قويغان بولسا، بەلكىم دىنىي سوت ئۇنىڭغا ئارىلاشمىغان بولاتتى.» ئوكتاۋئىو پاز ئېيتقاندەك: «ئەگەر بۇش بىلەن سادام شېئىر ئوقۇغان

بولسا، پارس قولتوقى ئۇرۇشى يۈز بەرمىگەن بولاتتى.»

مەن ئەدەبىي تەنقىدچىلىك بىلەن شۇغۇللىنىشتا كېرەكلىك بولغان مەنبۇى ئېنېرگىيىنى دەل مۇشۇنداق چىنلىقتىن قوبۇل قىلمەن. مەن ماقالىلىرىم ئارقىلىق كىتابخانلارنىڭ زوقلىنىش ئادىتىنى ھەرىكەتچان پىسخىك قۇرۇلمىغا ئايلاندۇرۇپ، ئۇلارنى يازغۇچى، شائىرلارغا جانلىق پوزىتسىيە بىلەن مۇئامىلە قىلىشقا ئادەتلەندۇرۇشكە تىرىشىمەن، بۇ ئارقىلىق ئۇلارنىڭ ئەدەبىي ئەسەرلەردىن ھۇزۇرلىنىش ۋە ياخشى ئەسەرلەرنى پەرق ئېتىش ئىقتىدارىغا مەلۇم دەرىجىدە تەسىر كۆرسىتىشنى مەقسەت قىلىمەن. ئەلۋەتتە، بۇ جەريانداً ئۆزۈمنىڭ سەنئەت خاھىشىنى بازارغا سېلىشتىن ساقلىنالمايمەن، بۇنىڭدىن ساقلىنىشنىمۇ خالىمايمەن، چۈنكى بۇ جەريان زورلاش، مەجبۇرلاش جەريانى ئەمەس، بەلكى قىزىقتۇرۇپ مايىل قىلىش جەريانى.

مەن كىتابخانلىرىمىزنىڭ قەلبىدە مۇئەييەن ئورنى بار، ئەسەرلىرى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ ھازىرقى سەۋىيىسىگە ۋەكىللىك قىلىدۇ، دەپ قارىلىدىغان بەزى يازغۇچى، شائىرلارنىڭ ئەسەرلىرىگە چېقىلىشنى بەكرەك ياقتۇرىمەن. چۈنكى، مېنىڭ قارىشىمچە، ئۇلار ئىجادىيەتتە نۇقتىلىق ھالدا ئويلىنىلىدىغان، مۇلاھىزە قىلىنىدىغان، باھا بېرىلىدىغان باسقۇچقا يەتتى، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرىنى ياقتۇرۇپ ئوقۇيدىغان كىتابخانلار، ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرىنى ئۇلگە قىلىدىغان ھەۋەسكارلار خېلىلا كۆپ. شۇ سەۋەبتىن، مەن ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرىنى چامىمنىڭ يېتىشىچە ئوپېراتسىيە قىلىپ، كىتابخانلار ۋە ھەۋەسكارلار بىلەن ئۇلار ئوتتۇرىسىدا يېڭىچە مۇناسىۋەت ئورنىتىشنى ئىستەيمەن. گېرمانىيىلىك مەشھۇر پەيلاسوپ نىچشې«زىياداش ھاشارەتنىڭ ئادەمنى چېقىشى ئۇنىڭ نىيىتىنىڭ يامانلىقىدىن ئەمەس، بەلكى ھاياتىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن بولىدۇ. تەنقىدچىلەر مۇ شۇنىڭغا ئوخشايدۇ، ئۇلار بىزنىڭ ئازابىمىزغا ئەمەس، قېنىمىزغا موھتاج» دېگەنىدى. نىچشېنىڭ بۇ سۆزىنى قانداق مەقسەتتە ئېيتقانلىرى

قىدىن قەتئىينەزەر، مېنىڭچە «نىيىتىنىڭ يامانلىقىدىن ئەمەس» دېگەن سۆزى ئادىل ئېيتىلغان. بىزنىڭ يازغۇچى، شائىرلىرىمىز ھەتتا كىتابخانلىرىمىزمۇ مەدھىيە ئىبارىلىرىنى، ئىللىق سۆزلەرنى ئاڭلاشقا خۇشتار ھەم شۇنىڭغا كۆنۈك. تونۇلغان بىرەر يازغۇچىنىڭ بىرەر ئەسىرى ئۈستىدە ئوخشاش بولمىغان قاراشلار ئوتتۇرىغا قويۇلسا، ھەممە كىشى ھودۇقۇپ كېتىدۇ، مەتبۇئات ئورۇنلىرى بۇنداق قاراشلارغا ئىنتايىن سالقىن پوزىتسىيە تۇتىدۇ. بۇ يازغۇچى، شائىرلىرىمىزنىڭ ۋە كىتابخانلىرىمىزنىڭ ساغلام ئەدەبىي تەنقىد ئېڭىنىڭ يېتىلمىگەنلىكىنىڭ ئىپادىسى. شۇنىسى ئېنىقكى، تا بۈگۈنگىچە ھېچكىم ھېچقانداق «ئەدەبىيات نەزەرىيىسى» دە پالانى يازغۇچىنىڭ ئەسەرلىرىگە چېقىلىشقا بولىدۇ، پوكۇنى يازغۇچىنىڭ ئەسەرلىرىگە چېقىلىشقا بولمايدۇ، دېگەن غەلىتە ئۆلچەمنى ئۇچراتقىنى يوق.

دەرۋەقە، بىزدە بىرەر ئەسەر ئۈستىدە ھەر خىل باھا، بەس - مۇنازىرىلەرنىڭ بولۇشىنى نورمال ۋە زۆرۈر ئەھۋال دەپ قاراش تېخى ئومۇملاشمىغاچقا، ئاپتورلار ۋە كىتابخانلارنىڭ ئەدەبىي تەنقىدكە ئادەتلىنىشىگە مەلۇم مەزگىل كېتىدۇ. لېكىن، ئەدەبىي تەنقىدچىلىك ئۇلارنىڭ ئادەتلىنىشىنى ساقلاپ تۇرالمايدۇ. ئۇ نورمال بەس - مۇنازىرە ئارقىلىق ئۆز يولىنى ئۆزى ئاچىدۇ ھەم شۇنداق قىلىشى زۆرۈر. ئۇنداق بولمايدىكەن، بىزنىڭ ئەدەبىي تەنقىدچىلىكىمىز مەڭگۈ بىر ئىزدا توختاپ قېلىشتىن، بۇرۇقتۇرمىلىقتىن خالىي بولالمايدۇ.

ئەدەبىي تەنقىدچىلىك يازغۇچى، شائىرلارنى تېخىمۇ ياخشى ئەسەرلەرنى يېزىشقا رىغبەتلەندۈرۈشى، ئىلھاملاندۇرۇشى كېرەك، دەپ تونۇيدىغان ئەھۋال بىزدە بىر قەدەر ئومۇملاشقان. نۇرغۇن كىشىلەر بۇ خىل قاراشنى توغرا دەپ تونۇيدۇ. مېنىڭچە ئەسەرلەرگە ئوبيېكتىپ باھا بەرمەي، ئەتەي ماختاپ، ئۇچۇرۇپ ئىلھاملاندۇرۇشنىڭ ھاجىتى يوق. بۇنداق قىلىش يازغۇچى ئۇچۇنمۇ، ئەدەبىياتىمىزنىڭ تەرەققىياتى ئۇچۇنمۇ پايدىسىز. بىزنىڭ ئەدەبىي تەنقىدچىلىكىمىز

چاۋاك چېلىپ ئالقىشلاشتىن باشقىنى بىلمەيدىغان پاسسىپ ئورۇندا تۇرۇۋەرمىسۇن. ئۇ ئۆزىنىڭ خاس فۇنكسىيىسىنى جارى قىلدۇرغىنى تۇزۇك. شۇنىسى ئېنىقكى، تەنقىدكە بەرداشلىق بېرىش ئىقتىدارى يوق يازغۇچى ئۆز نۆۋىتىدە ماختاشقىمۇ بەرداشلىق بېرەلمەيدۇ. بۇ يەردە، ئۇلارغا غەرب مۇتەپەككۇرى مۇنتايگىنىڭ مۇنداق بىر جۈملە سۆزىنى تەقدىم قىلىمەن: «ھەقىقىي گۈزەل قەلب كەڭ، ئوچۇق، شۇنداقلا بارلىق نەرسىلەرنى سىغدۇرۇشقا ھازىرلانغان بولۇشى كېرەك».

بىزنىڭ مىللىي مەدەنىيەت پىسخىكىمىزدا كەمتەرلىك قىلىشنى مۇستەقىل قاراشلىرىنى دادىل ئوتتۇرىغا قويۇشتىن ئۇستۇن كۆرىدىغان خاھىش ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرغانغا ئوخشاش، ئەدەبىيات - سەنئەت مۇھىتىمىزدىمۇ سۇنئىي ئىتتىپاقلىقنى ئوخشاش بولمىغان قاراشلار ھەققىدىكى بەس - مۇنازىرىلەرنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىدىن ئەۋزەل كۆرىدىغان خاتا تونۇش مەۋجۇت. شۇنى بىلىش كېرەككى، ئەدەبىي تەنقىدچىلىك بىلەن شۇغۇللىنىش جەريانىدا بەس - مۇنازىرىدىن، تىركىشىپ قېلىشتىن ساقلانغىلى بولمايدۇ. ئەگەر بىزنىڭ ئەدەبىيات - سەنئەتكە بولغان مۇھەببىتىمىز ساپ بولىدىكەن، بىز ئۇنى سەنئەت قانۇنىيىتى بويىچە بىر تەرەپ قىلىمىز ۋە سەنئەت نۇقتىسىدا تۇرۇپ چۈشىنىمىز. ئەگەر بۇنداق قىلالمىساق، ھودۇققىنىمىزدىن سەنئەتكە سىغمايدىغان ئېتىكىلىق ئاتالغۇلار بىلەن بىر - بىرىمىزگە ھەيۋە قىلىپ، ئەخلاقتىن دەرس ئۆتىدىغان پاسسىپ ئەھۋالغا چۈشۈپ قالىمىز. ھەممىمىزگە روشەن بولسۇنكى، سەنئەتكە بولغان ساپ مۇھەببەت ئادەتتىكى ئەخلاق مىزانلىرىدىن كۆپ ئۇستۇن تۇرىدۇ.

(بۇ ماقالە «شىنجاڭ گېزىتى» نىڭ 1993 - يىل 13 - مارت سانىدا ئېلان قىلىنغان)

تەكلىماكاندىكى ئالتۇن كولدۇرما

بازار ھەققىدىكى سۆرەن ـ شاۋقۇنلار ھەممە كىشىنى ئۆز قوينىغا سۆرەپ كىردى. بۇ ھال بەزى كىشىلەرنىڭ قېنىنى قاينىتىپ مېڭە-سىنى قىزىتىۋەتكەن بولسا، بىر قىسىم كىشىلەرنىڭ كۆزىنى روشەن-لەشتۈرۈپ، كاللىسىنى سەگىتتى. بەزىلەرنى بولسا گاڭگىرىتىپ قويدى. مەلۇم نەرسىلەردىن ۋاز كېچىش بىلەن نامەلۇم نەرسىلەرگە ئېرىشىش ئالدىدىكى ئازابلىق تاللاش ھەر بىر كىشىنى تىت ـ تىت قىلماقتا، كىرىزىس تۈيغۇسىنىڭ كۈچەيىپ كېتىشى كىشىلەرنى بىئا-رام قىلماقتا. كەلگۈسى 21 ـ ئەسىر بىزنى قانداق ئېھتىماللىقلار بىلەن كۈتۈۋالىدۇ؟ كىملەر تارىخ بەتلىرىنى نۇرلاندۇرىدۇ؟ كىملەر خۇنۇكلەشتۈرىدۇ؟ بۇ سوئاللارغا جاۋاب بېرىش ھازىر مۇمكىن بولمە-سىمۇ، لېكىن «مۇئەييەن ۋەزىيەت ئاستىدا ئەقلىنى يوقاتمىغان ئادەم-نىڭ يوقىتىدىغان ھېچ نەرسىسى بولمايدۇ» دېگەن ھەقىقەت تارىخنى پۈشايمان تۇمانلىرى بىلەن خاراكتېرلىنىشتىن ساقلايدۇ.

بىز ھازىر كەلگۈسى تەقدىرىمىز توغرىلىق قاتمۇقات ئەندىشىلىك خىياللار ئىلكىدە تېپىرلاۋاتىمىز. بۇ خىل تېپىرلاش ۋە تىت ـ تىتلىق تەپەككۇرىمىزنىڭ دەلدۇشلىكىدىن بولۇۋاتامدۇ؟ تارىخىي تەج-رىبىلىرىمىزنىڭ كەملىكىدىن بولۇۋاتامدۇ؟ ئىجتىمائىي قانۇنىيەت ھەققىدىكى تونۇشىمىزنىڭ يېتەرسىزلىكىدىن بولۇۋاتامدۇ؟ ياشاش ئىقتىدارىمىزنىڭ ئاجىزلىقىدىن بولۇۋاتامدۇ ياكى سەزگۈرلۈكىمىز-نىڭ ئېشىپ كەتكەنلىكىدىن بولۇۋاتامدۇ؟ بۇنى ئېنىق ھېس قىلىش تەس بولۇۋاتىدۇ. بىز ناھايىتى ئېنىق ھېس قىلغان نەرسە رەھىمسىز رېئاللىقنىڭ بىزگە جەڭ ئېلان قىلىۋاتقانلىقى. بۇ ئاتلاپ ئۆتۈپ

كەتكىلى، قېچىپ قۇتۇلغىلى بولمايدىغان رېئاللىق! تارىخ بىزگە خېلى بۇرۇنلا «سېرىق تاختاي» چىقىرىپ ئاگاھلاندۇرۇش بەرگەن. ئەپسۇسكى، بىز بۇ خىل ئاگاھلاندۇرۇشنىڭ چوڭقۇر پەلسەپىۋى مەنىسىنى تەپەككۇر بوشلۇقىمىزغا يولاتماي، ئەندىشىدىن خالىي ھالدا «بىز بەختىيار ئەۋلادمىز» دېگەن ناخشىلارنى دۆڭ توۋلاپ، تارىخ بەتلىرىنى كىشىنى ئېچىندۇرىدىغان ئەخمىقانە كومېدىيىلەر ۋە ئۇنتۇلغۇسىز تراگېدىيىلەر بىلەن بېزىدۇق. 21 ـ ئەسىر بىزگە «قىزىل تاختاي» چىقىرامدۇ ياكى ئىللىق تەبەسسۇم قىلامدۇ؟ بۇ بىزنىڭ ھەربىكتىمىزگە باغلىق.

يازغۇچى تۇرسۇن يۇنۇسنىڭ «تەڭرىتاغ ئېكرانى» گېزىتىنىڭ 1993 ـ يىللىق 1 ـ سانىدا ئېلان قىلىنغان «كىنوچىلىقىمىزنىڭ تەقدىرى نېمە بولماقچى؟» سەرلەۋھىلىك ماقالىسى ئۇيغۇر كىنوچىلىقىنىڭ تەقدىرى ھەققىدىكى بىر ئەندىشىلىك ۋە غەزەپلىك كالتە چۈقان. بۇ چۈقان مەنده مۇئەييەن ئەكس سادا قوزغىدى.

يازغۇچى ماقالىسىنىڭ باش قىسمىدىلا «مۇھەببەت مەستانىلىرى» ناملىق كىنونىڭ ئاپتورى بولۇش سالاھىيىتى بىلەن مەزكۇر كىنودىكى ئۆزىنىڭ ئېستېتىك غايىسىغا خىلاپ كۆرۈنۈشلەرگە نارازى بولغانلىقىنى تىلغا ئالغان. بۇ مەردانە ھەرىكەت ئۆز نۆۋىتىدە باشباشتاق، مەسئۇلىيەتسىز رېژىسسور بىلەن ھېچ قانداق زۆرۈرىيىتى بولمىغان ئەھۋالدا مەيدىسىگە پاختا تىقىپ، لىپتىك تاقاپ ئايالچە ياسىنىپ «قىزىقچىلىق» قىلىدىغان «ئەۋرىشىم ئەركەك» ئاكتىيورلارنى قىيىن ئەھۋالغا چۈشۈرۈپ قويىدۇ. ئازراقمۇ مىللىي غۇرۇر، ئەرلىك غۇرۇر ۋە سەنئەت غۇرۇرىغا ئىگە بولمىغان بۇ ئاكتىيورلار ئېكرانغا چىقىۋېلىش ئۈچۈن ھەر قانداق رەزىل بەدەل تۆلەشكە رازىمىكىنا؟! ئىنسانىي قىممەتنىڭ بارلىق قىممەتتىن ئۈستۈن تۇرىدىغانلىقىنى بىلمەيدىغان ئاكتىيور ماھىيەتتە بارلىق كونۇپكىلىرىنى رېژىسسورنىڭ ئىلكىگە تۇتقۇزۇپ قويغان ماشىنا ئادەمدىن باشقا نەرسە ئەمەس. بىزنىڭ

ئاكتيورلىرىمىز تا بۈگۈنگە قەدەر پېرسوناژلارنىڭ روھىي دۇنياسىنى ۋە ھېسسىياتىنى تېخنىكىلىق ماھارەت ئارقىلىقلا ئىپادىلەشكە تىرى-شىپ كەلگەچكە، تاماشىبىنلارنى ئانچە - مۇنچە قايىل قىلغان بولسا-مۇ، لېكىن چوڭقۇر ھاياجانغا سالالمىدى، ئۇنتۇلغۇسىز تەسىرلىنىش-لەرگە مۇيەسسەر قىلالمىدى.

«دەرۋەقە، كىنو سەنئىتى رېژىسسور سەنئىتى» دەپ ئاتالسىمۇ، لېكىن رېژىسسورنىڭ ھوقۇقى چەكلىمىگە ئۇچرىمايدىغان چەكسىز ھوقۇق ئەمەس. چەكلىمىگە ئۇچرىمايدىغان ھەر قانداق چەكسىز ھو-قۇق شەك - شۈبھىسىز ھالدا چىرىكلىشىشكە ئېلىپ بارىدۇ. بىز نېمە ئۈچۈن «غەربىي دىيارىدىكى ئۇسسۇل مەستانىلىرى»، «ئەزىمەتلەر تانسىخانىسىدىكى ئايال چولپان»، «خۇشال زامان»، «مۇھەببەت مەستانىلىرى» نامىلىق بىر - بىرىدىن لاۋزا كىنولارنى كۆرۈشكە مەجبۇر بولىمىز. بۇ يەردىكى ئەڭ مۇھىم سەۋەب رېژىسسورنىڭ ھوقۇق مونوپولىيىسىدىن ئىبارەت. ئاپتور ۋە ئاكتيورلارنىڭ ئازراق-مۇ تاللاش ھوقۇقى بولمىغانلىقىدا.

بىزدە نۇرغۇن كىشىلەر «سۆز ئەركىنلىكى» دېگەن ئۇقۇمنىڭ مەزمۇن دائىرىسىنى «سۆزلەش ئەركىنلىكى» دەپلا يۈزە چۈشىنىدۇ. ئەسلى بۇ ئۇقۇم ئۆز ئىچىگە يەنە «سۆزلىمەسلىك ئەركىنلىكى» دېگەن مەزمۇننىمۇ ئالىدۇ. مۇشۇ مەنىدىن ئېيتقاندا ھەر قانداق ئاپتور ۋە ئاكتيور ھېچ نەرسىگە ئېرىشەلمىگەندە ۋە ئىرادىسىگە خىلاپ بولغاندا ۋاز كېچىش ھوقۇقىنىڭ بارلىقىنى ئۇنتۇپ قالماسلىقى كېرەك.

مەن يازغۇچى تۇرسۇن يۇنۇسنىڭ «گىلەمچى قىز» نامىلىق سېنا-رىيىسىنىمۇ ئوقۇدۇم. بۇ سېنارىيىگە ئاساسەن ئىشلەنگەن «مۇھەببەت مەستانىلىرى» نامىلىق كىنونىمۇ كۆردۈم، ھەقىقەتەن پەرق زور. ئاپتورنىڭ سېنارىيىدە ئىپادىلىگەن مۇددىئاسى فىلىمدە گەۋدىلەنمە-گەن. ئۇنىڭ ئۈستىگە فىلىمدىكى كۆرۈنۈشلەر شۇ قەدەر چاكىنىلاش-تۇرۇۋېتىلگەنكى، ئۇستىخىنى يوق غىلجىڭ ئەركەكلەر بىلەن ئۆزىنى

تۇتۇشنى بىلمەيدىغان ناياق قىزلارنىڭ تېتىقسىز مۇناسىۋەتلىرىدىنلا ئىبارەت بولۇپ قالغان. بۇ فىلىم ئۆزىدىن ئاۋۋال ئىشلەنگەن «ئەزىز-مەتلەر تانسىخانىسىدىكى ئايال چولپان» ناملىق فىلىمنىڭ ۋارىانتى، خالاس.

بۇ فىلىملەردىكى پېرسوناژلارنىڭ زەيپانە خاراكتېرى، ئەخمىقانە ھەرىكەتلىرى، تۇتۇرۇقسىز مۇناسىۋەتلىرى، سۈنئىي، ياسالما سۆز-لىرى، ئەرزىمەس ئازابلىرى، تېتىقسىز قىزىقچىلىقلىرى ئالاھىدە ئىجتىمائىي ۋە تارىخىي شارائىتتا تۇرغان بىر مىللەتنىڭ نازۇك مىل-لىي ھېسسىياتىغا ئازار بېرىپ، ئۇلارنىڭ بۇ كىنولارنى ئىشلىگۈچى-لەرگە بولغان غەزىپىنى قوزغىدى. چۈنكى، بۇ كىنولاردا خەلقىمىز-نىڭ ئېستېتىك تەشنالىقلىرىنى قاندۇرۇپ، خاراكتېرىنى روھلاندۇ-رۇپ، روھىي دۇنياسىنى بېيىتىدىغان ئاممىلار يوق بولۇپ، ئەكسىچە تاماشىبىنلارنىڭ غىدىقىنى كەلتۈرىدىغان كۆرۈنۈشلەر كۆپ ئىدى.

ئەلۋەتتە بىزنىڭ سېنارىيە يازغۇچىلىرىمىزمۇ تېخى تاماشىبىنلار-نىڭ روھىي دۇنياسىنى زىلزىلىگە سالغۇدەك ئەسەرلەرنى يارىتالمىغىنى يوق. جىددىي ئىجتىمائىي تېمىلار، كىشىنى ئويلاندۇرىدىغان ھايات ھادىسىلىرى، مەزمۇنى چوڭقۇر بولغان يۇمۇر، كىشىنى زوقلاندۇرى-دىغان ۋە ھەيران قالدۇرىدىغان مۇرەككەپ ۋەقەلىكلەر تېخى ئۇلارنىڭ قەلىمىگە نېسىپ بولغىنى يوق. لىللا گەپ قىلىدىغان بولساق يازغۇچى تۇرسۇن يۇنۇسنىڭ «گىلەمچى قىز» ناملىق سېنارىيىسىمۇ كىنو قىلىپ ئىشلەشكە ئەرزىمەيدىغان ئاددىي سېنارىيە، چۈنكى، يازغۇچى ناھايىتى ساددا مىللىي ئېپتىخارغا چۆمۈلگەن ھالدا، مىللىتىمىزنىڭ گىلەمچىلىك مەدەنىيىتىنىڭ يۈكسەكلىكىنى ئىپادىلەشتىن ئىبارەت سەنئەتكە سىغمايدىغان مۇددىئانىڭ تۇرتكىسى بىلەن قولىغا قەلەم ئال-غان. بۇنداق ئىلمان تېمىلارنىڭ ئەھمىيىتى يوق دېيەرلىك.

يازغۇچى تۇرسۇن يۇنۇس يۇقىرىقى ماقالىسىدە، بەزى كىشىلەر-نىڭ «ئىچكىرىنىڭ كىنو تاماشىبىنلىرى دەل مۇشۇنداق كىنولارنى ياقتۇرۇپ، ئەنئەنىۋى مىللىي ئۆرپ ـ ئادەت كۆز قارىشىغا مەنسۇپ

كىنولارنى كۆنسايىن ياقتۇرمايدىغان ۋە بازاردا ئاقمايدىغان جىددىي ۋەزىيەت شەكىللىنىۋاتسا، بۇنداق ئەھۋال ئىچىدە مىللىي تۇرمۇش تېمىسىدىكى كىنولارنى ئىشلەش - ئىشلىمەسلىكنى ئويلىشىش كېرەك»، «مۇشۇنداق ئىختىلاپ بولۇۋاتقان مىللىي كىنونى قەتئىي ئىشلىمەسلىك كېرەك»، «قانداق كىنو پۇل تاپسا، شۇنداق كىنو ئىشلەش كېرەك» دېگەندەك ئەخمىقانە سۆزلەرنى ئېيتىپ ئۆتۈپ، «ھازىر مەنمۇ مۇشۇ خىل قاراشنى قۇۋۋەتلەپ مىللىي ئېستېتىك قاراشقا يات كىنولارنى ئىشلەپ ئۆزىمىزگە ماس كەلمەيدىغان بازارنى قوغلاشقىچە مىللىي كىنو ئىشلىمىگەن ياخشىراق دېگەن پىكىرگە كەلدىم» دەپ، يامان نىيەتلىك كىشىلەرنى خۇش قىلىدىغان ساددا قارىشىنى ئوتتۇرىغا قويغان.

ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇشى ئىپادىلەنگەن كىنولار ھەقىقەتەن قارشى ئېلىنمامدۇ؟ بازار ئىگىلىكىگە يۈزلىنىش ئۇيغۇر كىنوچىلىقىنىڭ ھالاكىتىدىن دېرەك بېرەمدۇ؟ مېنىڭچە بۇنداق بولۇشى ناتايىن. چۈنكى، ئۇيغۇر كىنوچىلىقىنىڭ ئىستىقبالىنى نۇرلاندۇرىدىغان ئەۋزەللىكلەر بىزدە بار.

1. ئۇيغۇرلارنىڭ ئىجتىمائىي ھاياتى، تۇرمۇشى ۋە تارىخىي سەرگۈزەشتىسى ئىنتايىن مۇرەككەپ ۋە خاسلىققا باي بولۇش بىلەن بىرگە يەنە ناھايىتى مول مەزمۇنغىمۇ ئىگە. ئۇلارنىڭ تارىخىي ۋە رېئال ھايات قىسمەتلىرى ئىچىدە كىشىنى ھاڭ - تاڭ قالدۇرىدىغان مۇرەككەپ سەرگۈزەشتىلەر تولۇپ يېتىپتۇ. بۇ بىتەلەي قەدىمىي خەلق نېمە كۈنلەرنى كۆرمىگەن؟ قېنى ئۇنىڭ ئېكراندىكى ئىپادىسى؟! ئەجىبا، ئادەتتىكى ئاشىق - مەشۇقلارنىڭ مۇشەققەتلىك مۇھەببەت سەرگۈزەشتىسى كىشىلەرنى تەسىرلەندۇرگەن يەردە، بىر پۈتۈن مىللەتنىڭ تارتقان ئازاب - ئوقۇبەتلىرى كىشىلەرنى تەسىرلەندۇرمەسمۇ؟

2. ئۇيغۇرلار جۇڭگودىكى 56 مىللەت ئىچىدە قەددى - قامەت گۈزەللىكى جەھەتتە ئالاھىدە پەرقلىنىپ تۇرىدىغان، ئانتروپولوگىيە-

لىك تۇزۇلۇش جەھەتتىن ئېيتقاندا 80 يىرسەنتى ئاق تەنلىك ئىرققا مەنسۇپ مىللەت. دەۋرىمىزدىكى داڭلىق خەنزۇ يازغۇچىسى ۋاڭ مىڭ ئۆزىنىڭ ئۇيغۇرلار تۇرمۇشى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن «قەلبىنۇر» ناملىق كىتابىنىڭ 95 - بېتىدە «ئۇنىڭ تەن قۇرۇلۇشى ۋە ھەرىكەتلىرىنى كۆزىتىۋېتىپ ئۆزۈمنىڭ تۇرقى ۋە قىياپىتىمدىن ئۆز - ئۆزۈمنى كەمسىتىش تۇيغۇسىغا كېلىپ قالدىم. خەنزۇ مىللىتى ئېلىمىزدىكى ئاساسىي مىللەت، ئۇنىڭ پارلاق مەدەنىيىتى، ئۇزاق تارىخى بار. ئەمما بەزىنىڭ ساپاسى ۋە ئوبرازى جەھەتتە ئۇنىڭ ئوتتۇرىچە سەۋىيىسى شىنجاڭدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرگە يېتىشەلمەيدىكەن. بۇنىسى ئەپسۇسلىنارلىق ئىشتە!» دەپ يازغان. بىز تېخى بۇ بايلىقىمىزنى ئېكرانغا تولۇق گەۋدىلەندۇرۇشكە مۇۋەپپەق بولالمىدۇق.

3. ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ خاراكتېر ئۆزگىچىلىكىنى بىز تېخى ئېكرانغا ئېلىپ چىقالمىدۇق. ھە دېسىلا مېھمان دوست، خۇش چاق-چاق، ئوچۇق - يورۇق، قىزىقچى، ناخشا - ئۇسسۇلغا ئامراق قىلىپلا ياراتتۇق. تېخى مىللىتىمىزنىڭ ۋۇجۇدىدىكى مەدەنىيەت تۇغدۇرىدىغان، ھاياتنى ئۆزگەرتىدىغان يوشۇرۇن ئېنېرگىيە زاپىسىنى يەنى تەۋەككۇلچىلىك، قارامىلىق، ياۋايىلىق قاتارلىق ئۆزگىچە پىسخىك ئالاھىدىلىكلىرىنى نەزەردىن ساقىت قىلىپ كەلدۇق.

4. ئۇيغۇرلارنىڭ ئەپسانە - رىۋايەتلىرىنى، ئۇزاق مەزگىللىك ئېستېتىك ھاياتنى، مۇرەككەپ روھىي كەچۈرمىشلىرىنى، قەلب جاراھەتلىرىنى، ۋۇجۇدىدىكى مەنىۋى مەرەزلەرنى، روھىي زەئىپلىكلىرىنى، جىنسىي ئېڭىنى يۈكسەك ئېستېتىك پەللىگە كۆتۈرۈپ، چوڭقۇر پەلسەپىۋى مەنىگە ئىگە قىلىپ ئىپادىلەشكە ئۇلگۇرەلمىدۇق.

5. ئۇيغۇرلار ماكانلاشقان جۇغراپىيىلىك مۇھىتتىكى تىلسىم تۇسىنى ئالغان ئېپتىدائىي، ھەيۋەتلىك كۆرۈنۈشلەر، سېھىرلىك گۈزەل مەنزىرىلەر بۇ قەدىمكى مىللەتنىڭ چۆچەككە، رىۋايەتكە، ئەپسانىگە ئوخشاش رەڭدار ئۆتمۈشى بىلەن يۇغۇرۇلغان ھالدا گەۋدىلەندۇرۇپ

ئىپادىلەنگەن بىرەر فىلىم تا ھازىرغىچە بىز بىلەن يۈز كۆرۈشكىنى يوق. ئۆزىنىڭ خاسىيەتلىك ئالتۇن كولدۇرمىسىنى تەكلىماكان قۇملۇقىدىكى قېرى توغراقنىڭ شېخىغا ئېسىپ قويۇپ ئۇيقۇغا كەتكەن كىرورەن گۈزىلىنىڭ قاباھەتلىك ئۇيقۇسى تېخى تامامىلانغىنى يوق. بىز قاچانكىم ئاشۇ نەچچە مىڭ يىللار مابەينىدە قۇمغا كۆمۈلۈپ كەتكەن ئالتۇن كولدۇرمىنى ئىزدەپ تېپىپ، ئۇنىڭ تىترەڭگۈ ئۇنى بىلەن بۇ ساھىبجامال ئانىنى ئويغاتمىغىچە، ئۇ بىزگە ئۆزىنىڭ نۇرانە جامالىنى كۆرسىتىپ، مېھرىبان تەبەسسۇمىنى تەقدىم ئەتمەيدۇ. ئەجىبا، نېچشې ئېيتقاندەك «يۈلتۈزلار قايتىدىن مۇھەببەتنىڭ سىمۋولى بولالماسمۇ، گۈللەر قايتىدىن خۇش پۇراق چاچالماسمۇ؟» كۆكتىن چۈشكەن ئىلاھىي زەڭگەر نۇر كۆك بۆرىنىڭ گەۋدىسىنى يورۇتماسمۇ؟ ئۇزاق سۈكۈتكە چۆمگەن ئەپسانە ـ رىۋايەتلەر قايتىدىن نۇر چاچالماسمۇ؟ قىلىچ ئاسقان شاھزادىلەر بىلەن گۈل تۇتقان ھۆر قىزلار مىڭئۆي غارلىرىدىن ئۇچۇپ چىقماسمۇ؟؟؟

شۇنى سەگەكلىك بىلەن تونۇشىمىز كېرەككى، بازار ئىگىلىكىگە ئۆتۈش ئۇيغۇر كىنوچىلىقىنىڭ گۈللىنىشىگە تارىخىي پۇرسەت ئېلىپ كېلىدۇ. ئەرلەرنى ئايالچە ياساپ «سېتىپ» جان باقىدىغان رېژىسسورلار ئەمدى ئۇيغۇر كىنوچىلىقىنىڭ گۈللىنىشىگە كۆڭۈل بۆلىدىغان ئاتالمىش ئالىيجاناب پوزىتسىيىسىنى ئۆزگەرتمەسلىككە ئامالسىز قالىدۇ. چۈنكى، ئۇيغۇر كىنوچىلىقىنىڭ چىقىش يولى ھەرگىزمۇ ئەرلەرنى ئايالچە ياساپ «سېتىش» تا ئەمەس. دەرۋەقە بازار ئىگىلىكى رەھىمسىزلىك بىلەن سەنئەتنى تاۋارغا ئايلاندۇرۇشنى شەرت قىلىدۇ. بۇنداق ئەھۋالدا سۈزۈتى ئەگرى ـ توقاي، ۋەقەلىكى مۇرەككەپ، مەزمۇنى دەبدەبىلىك، كۆڭۈل ئېچىش خاراكتېرى كۈچلۈك فىلىملەر ھاياتىي كۈچكە ئىگە بولىدۇ. سەنئەتكە بولغان تەلىپى تۆۋەن تاماشىبىنلارنى نەزەردە تۇتۇپ ئېيتقاندا ھىندىستان، پاكىستان كىنولىرىنىڭ ئۇسلۇبىدىكى توقۇلمىچانلىقى كۈچلۈك فىلىملەر تازا بازار تاپىدۇ.

ئۇيغۇر يازغۇچى، سەنئەتكارلىرىنىڭ ھازىرقى سەۋىيىسى غەرب ئەللىرىنىڭ مەزمۇنى چوڭقۇر، ئېستېتىكىلىقى كۈچلۈك، شېئىرىي پۈراققا، پەلسەپىۋى مەنىگە باي، ئىدىيىسى ئۆتكۈر فىلىملىرىدەك يۇقىرى سەۋىيىلىك فىلىملەرنى ئىشلەشكە يار بەرمىسىمۇ، ئەمما، يۇقىرىقىدەك بازار تاپالايدىغان فىلىملەرنى ئىشلەشنى يېقىن ئارىدا رېئاللىققا ئايلاندۇرۇشقا قۇربى يېتىدۇ.

نۆۋەتتە بىزنىڭ مىللىي ئەخلاق قارىشىمىز، ئەنئەنىۋى سەنئەت قارىشىمىز، قىممەت قارىشىمىز ۋە دۇنيا قارىشىمىز ناھايىتى كۈچلۈك سىناقتا دۇچ كەلدى. بىز ئۆزىمىزنىڭ پۈتكۈل روھىيەت قۇرۇلمىمىزنى يېڭىلىمايى، دەۋر تەلىپىگە ئۇيغۇن ھالدا جابدۇنماي تۇرۇپ «بازار» غا چىقالمايمىز. بىز ھازىر قاتتىق چېنىپ قالدۇق. گەرچە بىزنىڭ مۇتلەق كۆپ ساندىكى زىيالىيلىرىمىز بۇ خىل كىرىزىسنى تېخى تونۇپ يەتمىگەن بولسىمۇ، ئەمما، تونۇپ يەتكەن سەگەك كاللىلارمۇ يوق ئەمەس. بازار ئىگىلىكىگە ئۆتۈش بىزنى قىيىن ئەھۋالغا چۈشۈرۈپ قويغان بولسىمۇ، لېكىن، بۇ ھەرگىزمۇ ھالاكەتكە يۈزلىنىشتىن دېرەك بەرمەيدۇ. بەلكى ياشاش ئىقتىدارىمىزنى يېتىلدۈرسەكلا، قابىلىيىتىمىزنى كۈچەيتسەكلا، روھىيەت قۇرۇلمىمىزنى يېڭىلىساقلا گۈللىنەلەيدىغانلىقىمىزدىن دېرەك بېرىدۇ. چۈنكى، بازار ئىگىلىكىنىڭ ئاساسىي خاراكتېرى ئەركىن رىقابەتلىشىش. بىز پەقەت ئەركىن رىقابەتلىشىش ئىقتىدارىمىزنى كۈچەيتسەكلا ئۇيغۇر كىنوچىلىقىنىڭ تەقدىرى پارلاق بولىدۇ. بىز دەل شۇ چاغدىلا بۈگۈنكى ۋە تۇنۇگۈنكى كىنوچىلىقىمىزنىڭ خاراكتېرىنى بېكىتەلەيمىز. بىز «يوقلۇقتىن بارلىققا كەلدى، كىچىكلىكتىن زورايدى»، «خەلقنىڭ مەنىۋى تۇرمۇشىنى بېيىتتى» دېگەن ياغلىما سۆزلەرنىڭ ۋەزنىنى ئېنىق ھېس قىلالايمىز.

(بۇ ماقالە «تەڭرىتاغ ئىكرانى» گېزىتىنىڭ 1993 ـ يىل ئىيۇلدىكى سانىدا ئېلان قىلىنغان)

«ئويغانغان زېمىن» دىن ئويغانغان پىكىرلەر

نەچچە يۈز يىللاپ داۋام قىلغان مەنمۇ گادايلىق تۇپەيلى، ئۆز تارىخىنى ئۇنتۇش، مىللىي ئېڭىنى يوقىتىشتەك ھالاكەتلىك تەقدىر-دىن ئىسلاھات، ئېچىۋېتىش سىياسىتىنىڭ تۇرتكىسى بىلەن ئاران قۇتۇلۇپ قېلىۋاتقان خەلقىمىزنىڭ بەدىئىي زوقىدىن كۆرە «تارىخىي زوقى» بەكرەك ئېچىرقاپ كەتكەچكە، تارىخىي تېمىلارغا بېغىشلانغان ئەسەرلەرنى ئوقۇش قىزغىنلىقى باشقا تېمىلار ئەكس ئەتتۇرۇلگەن ئەسەرلەرنى ئوقۇش قىزغىنلىقىنى بېسىپ چۈشتى. بۇ خىل روھىي ھالەت تەبىئىي ھالدا، تارىخىي رومانلارنىڭ بازىرىنى چىقاردى. بۇ ئىتتىك بازاردا بىر قەدەر ياخشى پىزىلغان تارىخىي رومانلارلا ئەمەس، ھەتتا بەدىئىي ماھارەت، تارىخىي چىنلىق جەھەتلەردە ناچار چىققان ئەسەرلەرمۇ بېسىلىپ قالمىدى. خەلقنىڭ تارىخ ھەۋىسىنىڭ كۈچىيىشىنى تارىخىي رومانلارنى پىزىشنىڭ ياخشى پۇرستى، دەپ بىلگەن بىر قىسىم «سەزگۈر» يازغۇچىلىرىمىز چوڭ - كىچىك تارىخىي تېمىلار ھەققىدە ئاجايىپ قىزغىنلىق بىلەن قەلەم تەۋرىتىپ، ئالدىراقسانلىق بىلەن ئېلان قىلدى. تارىخىي ئېڭى ئاجىز، بەدىئىي دىتى تۆۋەن بۇ بىر قىسىم يازغۇچىلارنىڭ مەسئۇلىيەتسىزلىك بىلەن پىزىپ چىققان بۇ ئەسەرلىرىنى ئوقۇغان چېغىمىزدا «بوپتىلا، يوقتىن ياخشى» دەپ ئۆزىمىزنى بەزلىمەسلىككە چارە يوق.

ھازىرغا قەدەر نەشر دىن چىققان تارىخىي رومانلار ئىچىدە، تارىخىي چىنلىق ۋە بەدىئىي ماھارەت جەھەتتە خېلىلا پىشقان ئەسەرلەر بار بولسىمۇ، لېكىن بۇ رومانلارنىڭ بەدىئىي سەۋىيە، تارىخىي چوڭقۇرلۇق، ئېستېتىك يۈكسەكلىك جەھەتتىكى پەرقى ئانچە زور ئە-

مەس. بىز ئوقۇۋاتقان بۇ تارىخىي رومانلار ئىچىدە بىرەرسىدىنمۇ يازغۇچىنىڭ خۇرسىنىشلىرى، ھەسرەتلىك نىدالىرى، رېئال دۇنيا ھەققىدىكى ئەندىشىلىرىنى، كەلگۈسى ھەققىدىكى ئاگاھلاندۇرۇشلىرىنى ھەمدە تارىخ توغرىسىدىكى خىتابلىرىنى ئاڭلىغىلى بولمايدۇ. مىللىتىمىزنىڭ تارىخىي تەقدىرىگە نىسبەتەن، باشقا مىللەتلەرنىڭ ھېسداشلىقىنى قوزغىيالايدىغان سېھرى كۈچكە، قەلبىمىزنىڭ چوڭقۇر قاتلاملىرىدىكى شۇنىرلاشلارنى باشقا مىللەتلەر قەلبىگە سىڭدۈرەلەيدىغان بەدىئىي كۈچكە ئىگە تارىخىي ئەسەر تېخى بىزدە يارالغىنى يوق. رېئال ئەھۋالىمىزغا قاراپ، لىللا مەيداندا تۇرۇپ ئېيتىدىغان بولساق، 20 - ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىكى بىر پۈتۈن ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تېخى بايراقتىن خالىي. بىز پەخىرلەنگىدەك بىرەر ئۇلۇغ لىك نادىر ئەسەر ۋۇجۇدقا چىقمىدى. خەنزۇ خەلقى لۇشۈن ئەپەندىنىڭ جەسەت ساندۇقىغا يازغان «مىللەتنىڭ قەلبى» دېگەن شەرەپلىك نامىنى بىز تېخى كىمنىڭ قەبرە تېشىغا يېزىشىمىزنى بىلەلمەيمىز. شۇنداقتىمۇ بىز يەنىلا ھەسرەتلىك، ئۇلۇغ ئارمانلار ئىچىدە نەزىرىمىزنى ئەدەبىياتچىلار قوشۇنىمىزنىڭ بىر نەچچە قەدەم ئالدىدا كېتىۋاتقان جاسارەتلىك يازغۇچىلارغا تىكىمىز. ئۇلاردىن سۆيۈنىمىز. بىز سۆيۈنىدىغان يازغۇچىلاردىن بىرى — ھاياتىنىڭ كۆپ قىسمىنى مەجبۇرىي تېڭىلغان بەھۇدە بەدەللەرنى تۆلەشكە سەرپ قىلىپ، 67 يىلنى قېرىتقان مۆتىۋەر يازغۇچى ئۆتكۈر ئەپەندىدۇر.

بۇ پېشقەدەم يازغۇچى ئۆزىنىڭ قابىل قەلىمى ئارقىلىق يېزىپ چىققان، تارىخىي رومانلىرىمىز ئىچىدە بەدىئىي ۋە تارىخىيلىق جەھەتتىكى ئۆتۈقلىرى بىلەن ئالدىنقى ئورۇندا تۇرىدىغان «ئىز» ناملىق رومانى 80 - يىللاردىكى ئۇيغۇر كىتابخانلىرىنى ئۆزىگە ئەڭ كۆپ جەلپ قىلغانىدى. شۇڭا بۇ يازغۇچىنىڭ «ئويغانغان زېمىن» ناملىق تارىخىي رومانى نەشردىن چىققىچە، كەڭ كىتابخانلارنىڭ تەقەززالىق ئىچىدىكى سادالىرى پەسەيمىدى. مەنمۇ شۇ تەشنا بولغۇچىلارنىڭ

بىرى بولغاچقا، رومانىنى سۆيۈنۈش ئىچىدە ئوقۇپ چىقتىم. ئوقۇش جەريانىدا، بەزى جايلاردا ھاياجىنىم سۈسلاپ، تەبەسسۇمىم چىرايىمدا قېتىپ قالغان بولسىمۇ، لېكىن، يازغۇچىنىڭ قۇتلۇق قەلبىنىڭ تېخى يورغىسىدىن قالمىغانلىقىغا ئاپىرىن ئوقۇدۇم. رومانىنىڭ مەندە تەسىر قالدۇرغان يېرى خوجىنىياز ھاجى بىلەن ماجۇڭىنىڭ خاراكتېرىنىڭ تارىخىي ئەينەنلىك ئاساسىدا يارىتىلغانلىقى بولدى.

يازغۇچى بۇلارنىڭ ئوبرازىنى يارىتىشتا، تارىخىي شەخسلەرگە بولغان كۆز قاراش ۋە باھا جەھەتتە سىياسەتچىلەر، ھەتتا تارىخچىلار بىلەنمۇ ئوخشاش ئۆلچەم قوللانماسلىق پرىنسىپىغا ئەمەل قىلغان. ئۇلارنى خاراكتېر ئۆزگىچىلىكىگە ئىگە بىر پۈتۈن مۇرەككەپ ئادەم دەپ قاراپ، ئۇلارغا ئەدەبىياتچى سۈپىتىدە مۇئامىلە قىلغان. شۇڭا خوجىنىياز ھاجىنىڭ قوپال، سۈرلۈك، قارام، تەرسا، ساددا، ئاق كۆڭۈل، نادان، مەردانە بولغان خاراكتېر ئالاھىدىلىكى زوقلانغۇچىلارغا ئىشەنچلىك، چىن تۇيۇلىدۇ. يازغۇچى خوجىنىياز خاراكتېرىنى يارىتىشتا، كىشىلىك خاراكتېرىنىڭ ماھىيىتىنى ئاشكارىلىغۇچى ئەپچىل دېتاللاردىن ۋە پسىخىكىلىق تۈسى قويۇق سۆز - جۈملىلەردىن ئۇستىلىق بىلەن پايدىلىنىپ، دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ بۇ قارام داھىيسىغا ھەقىقىي ئىنسانىي تۈس بەخش ئەتكەن. شۇنچە زور قوزغىلاڭغا تۇتۇش قىلغان تۇرۇقلۇق، قىلىۋاتقان ئىشىنىڭ ئاخىرقى نىشانىنىمۇ ئېنىق بىلمەيدىغان، ھەتتا بايراق لايىھىلەشنى ئويلاپ يېتەلمىگەن، ئېزىلگەن خەلقنىڭ بېشى تۇرۇقلۇق، دۈشمىنىگە قول بەرگەن بۇ سادە باشچىنىڭ خاراكتېرى يازغۇچىنىڭ قەلبىي ئاستىدا پەردازلىنىپ، مەدھىيىلەنگەن بولسىدى، چوقۇم ئۇ جانسىز، ساختا مەبۇدقا ئايلىنىپ قالغان بولاتتى. ئۇ چاغدا چىنلىق ئاساسى بولمىغان بۇ خاراكتېر كىتابخانلارنى تەسىرلەندۈرەلمەيلا قالماستىن، بەلكى پۈتۈن ئەسەرنىڭ ئىجتىمائىي ئۇنۇمىنى تۆۋەنلىتىۋېتەتتى. مۇئەييەن تارىخىي ئاڭغا ئىگە، تارىخىي بۇرچ تۇيغۇسى كۈچلۈك بولغان مەسئۇلىيەتچان

يازغۇچى بۇ خىل ئاقىۋەتكە يول قويمىغان. ئەلۋەتتە، ھەقىقەتنى قىزغىن سۆيگەنىدىلا، ئاندىن ھەقىقەتنىڭ قۇچاقلىشىغا مۇيەسسەر بولغىلى بولىدۇ.

خوجىنىياز ھاجى ياسىن گاچىنىڭ ئاغزىغا ئېرىتىلگەن كۆمۈش پۇلنى قۇيماقچى بولغاندا، بىز بۇ خىل رەھىمسىزلىكتىن جىددىيلەشسەك، قەمەرخان ئايلانى قويۇۋېتىپ، خەلىچە خېنىمنى ئالماقچى بولغاندا، ئاۋۋال گاڭگىراپ، كېيىن يۈمۈرلۈق كۈلۈمسىرەيمىز. جىمىسارداً قولغا چۈشۈرگەن قوراللارنى ۋاقتىدا ئالماي، ماجۇڭيىڭ-نىڭ دامىغا چۈشكەندە، خوجىنىياز ھاجىنىڭ ساددىلىقىغا تېرىكىپ قالىمىز. بىزنى تەسىرلەندۈرۈپ، ئۆزىمىزنى ئۇنتۇلدۇرۇۋاتقان بۇ خىل سېھرىي كۈچ ئەلۋەتتە خوجىنىياز ھاجى خاراكتېرىنىڭ چىنلىقىدىن كەلگەن. بىز بۇ خىل سېھرىي كۈچنىڭ تۈرتكىسى بىلەن خوجىنىياز ھاجىنىڭ ئەگرى - توقاي ھايات يولىنى بويلاپ ئىلگىرىلەپ، دەسلەپكى بىر چەتتە تاماشا قىلغۇچى ئورۇندىن ئاستا - ئاستا ئىجتىمائىي زىددىيەتلەر ۋە ئىدىيۋى ھېسسىياتلار توقۇنۇشىغا كىرىپ قالىمىز.

يازغۇچى سەلبىي كۈچلەر ۋەكىلى بولغان تەلۋە سەركەردە ماجۇڭيىڭ ئوبرازىنى يارىتىشتىمۇ سىياسەتچىلەرگە خاس بولغان ئەنئەنىۋى قىممەت قارىشىنىڭ تەسىرىگە يول قويماي، زامانىۋى ئەدەبىياتنىڭ قىممەت يۆزلىنىشىگە ماسلاشقان ھالدا، ئۇنىڭ تەۋەككۈلچى، ھىيلىگەر، باتۇر، ئەمما نامەرد خاراكتېرىنى تارىخىي چىنلىق ئاساسىدا خىلمۇخىل مۇۋەپپەقىيەتلىك يارىتىپ چىققان. ماجۇڭيىڭ خوجىنىياز ھاجىغا قارىغاندا بىلىملىك، ھىيلە - مىكىرى تولا، ھەربىي تاكتىكىغا ماھىر سەركەردە. خوجىنىياز ھاجى بولسا، ئادەتتىكى ئۇرۇش تاكتىكىلىرىنىلا قوللىنالايدىغان، يىراقنى كۆرەلمەيدىغان نادان سەركەردە. روماندا يازغۇچىنىڭ ماجۇڭيىڭ ئوبرازىغا بۇ خىل تۇس بېرىشى، خوجىنىياز ھاجىنىڭ «پالۋان» لىق ئوبرازىغا تەسىر يەتكۈزمەيدۇ. ئەگەر ماجۇڭيىڭدىن ئىبارەت بۇ تارىخىي شەخسنىڭ خاراكتېر چىنلىقىغا

ئېتىبار بېرىلمەي، ئۇنىڭ قابىلىيەتلىك سەلبىي قەھرىمانلىقى گەۋدە-لەندۈرۈلمىگەن بولسا، تەبىئىي ھالدا خوجىنىياز ھاجىنىڭ باتۇر ئوبرازىغا تەسىر يەتكەن بولاتتى. چۈنكى، كۆپ ھاللاردا قەھرىمانىنىڭ جاسارىتى ۋە پاراسىتى رەقىبىنىڭ كۈچ - قۇدرىتى ۋە ھىيلە - قىلتاقلىرىنى شەرت قىلىدۇ. مۇنداق ئېيتقاندا پالۋاننى يەڭمىگەن ھەقىقىي پالۋان ھېسابلانمايدۇ. خوجىنىياز ھاجىنىڭ ماجۇڭيىڭنىڭ مۇنتىزم قىسىملىرى بىلەن كۆپ قېتىم تۇتۇشقانلىقى، شېڭ شىسەي-دەك قابىلىيەتلىك، قىلتاقچى، ھەربىي مەلۇماتى يۇقىرى، ستالىن-دەك كۈچلۈك يۆلەنچۈككە ئىگە مۇستەبىتنى نەچچە يىل ھالسىراتقان-لىقى، شېڭ شىسەينىڭ خوجىنىياز ھاجىنى جەڭ بىلەن يېڭەلمەي، ئەڭ ئاخىرى «دوستلۇق قوڭغىرىقى»نى جىرىڭلىتىش يولى بىلەن كۆندۈرۈپ، جۇڭگو تارىخىدىكى فېئودال - خان ئەمەلدارلارنىڭ ئۆز رەقىبىنى يوقىتىشتىكى ئەڭ ئۇنۇملۇك ئەنئەنىۋى ئۇسۇلى «ئەمەلگە تەيىنلەش ھىلىسى» بىلەن ئالداپ ئۆلتۈرگەنلىكى سىر ئەمەس.

يازغۇچىنىڭ سىياسىي سېھىرگەر، مەككار تۈلكە ياكى زېڭشىن-نىڭ قېرىپ ئالجىغان چاغدىكى خاراكتېر ئالاھىدىلىكى «ھەممىگىلار شىنجاڭلىق، ئەتىلا جەمئىيەتكە چىقىسىلەر، بۇ يەرنىڭ ئىشىنى بۇ-زۇپ قويماڭلار، شۇنى ئېسىڭلاردا تۇتۇڭلاركى، مۇبادا بارغان ئورنىڭ-لاردا قانداقتۇر «ئىنقىلاب - پىنقىلاب» دەيدىغان بىرەر ھەرىكەت بولۇپ قالسا، مېنىڭ قىلىچىم ئالدى بىلەن سىلەرنىڭ بېشىڭلاردا ئويناىدۇ. . . » دېگەن بىر نەچچە ئېغىز سۆزى بىلەن تولۇق ئېچىپ بېرىلگەنلىكى مېنى تېخىمۇ مەھلىيا قىلدى.

يازغۇچى «ئويغانغان زېمىن» رومانىدا، تارىخىي ئەينەنلىك بىلەن بەدىئىي ئىقتىدار ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتنى مۇۋاپىق ھەل قىلىپ، تارىخىي چىنلىق بىلەن بەدىئىي چىنلىقنىڭ مۇناسىۋىتىنى خېلى ئوب-دانلا تەڭشىيەلىگەن بولسىمۇ، لېكىن ئىجادىيەت جەريانىدا ئىجتىما-ئىي زىددىيەتلەرنى يېزىشقا تازا كۆڭۈل بۆلۈپ، پىسخىك توقۇنۇشلارنى

يېزىشقا ئانچە كۆچ سەرپ قىلمىغاندەك ۋە بەدىئىي بويىقنى ئالىراق سۈرتۈپ قويغاندەك ھېس قىلدىم. ئەدەبىي ئەسەرلەردىن زوقلىنىش كىشىلەرنىڭ مەنىۋى تۇرمۇشىدىكى كۆچلۈك ئىندىۋىدۇئال تۈسكە ئىگە ئېستېتىك پائالىيەت بولغاچقا، ھەر ئەسەر ئۇستىدە ھەر كىمنىڭ ئۆزىگىچە قاراشقا ئىگە بولۇشى تەبىئىي، ئەلۋەتتە.

«ئويغانغان زېمىن» رومانىغا ماھارەت، بەدىئىيلىك ۋە تارىخىي نۇقتىدىن سىستېمىلىق باھا بېرىشتە، رومانىنىڭ ئاخىرقى قىسىملىرىنىڭ نەشرىدىن چىقىشىنى كۈتۈشكە توغرا كېلىدۇ. يازغۇچى 80 ـ يىللاردىكى تارىخىي رومانچىلىقىمىز «ئىز» رومانى ئارقىلىق، ئۆزى ياراتقان ئەڭ يۇقىرى سەۋىيىنى بۆسۈپ ئۆتۈپ، 90 ـ يىللاردىكى ئۇيغۇر كىتابخانلىرىنىڭ قەلبىدىكى مۆتىۋەر ئورنىنى ساقلاپ قالسا ئەجەب ئەمەس.

(بۇ ماقالە «ئىشچىلار ۋاقىت گېزىتى»نىڭ 1990 ـ يىل 15 ـ ئاۋغۇست كۈنىدىكى سانىدا ئېلان قىلىنغان)

گۈلئايىم ھەققىدە ئېيتىلغان قوپال ناخشا

چىنلىق پۈرىقى ئاجىز، بەدىئىي جەلپ قىلىش كۈچى تۆۋەن ئەسەر زوقلانغۇچى پىسخىكىسىدا ئەھمىيەتسىز ئۇنۇم ھاسىل قىلىپ، تەبىئىي ھالدا تەنقىد ئېڭىنى كۈچەيتىۋېتىدۇ. يازغۇچى سەمەت دۇگاي-لىنىڭ مىللەتلەر نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان «گۈلئايىم» ناملىق رومانى مەنىدە ئەنە شۇنداق تەنقىدىي تەسىرات پەيدا قىلدى.

مەن ئىلگىرى بۇ يازغۇچىنىڭ «كىچىك لەقۋا»، «گۈزەللىك ئىزدىمە، ئۇ سەندە» ناملىق پوۋېستلىرىنى ئوقۇغان چېغىمدا بۇ ئە-سەرلەرنىڭ كىشىنى ھاياجانغا سالىدىغان مەلۇم زوقلاندۇرۇش ئامىل-لىرىغا ئىگە ئىكەنلىكىنى ھېس قىلغانىدىم. ئەپسۇسكى «گۈلئايىم» رومانىنى ئوقۇپ، يازغۇچىنىڭ ئىجتىمائىي چوڭقۇرلۇق، خاراكتېر يارىتىش، بەدىئىي ئىپادىلەش ۋە تىل ئىشلىتىش جەھەتلەردە تۈنجى رومانى — «نۇرلۇق قەلبلەر» نىڭ سەۋىيىسىدىن ھالقىپ كېتەلمىگەن-لىكىنى، رومان ئىجادىيىتىدە ئىزىغا سەكرەشتەك ئىجادىيەت مۇۋەپپە-قىيەتسىزلىكىنى تەكرارلىغانلىقىنى ھېس قىلدىم.

بىرىنچى، ئىجتىمائىي چوڭقۇرلۇق جەھەتتە. «گۈلئايىم» روما-نىدا ئالاھىدە تارىخىي شارائىت ھېسابلانغان «مەدەنىيەت زور ئىنقىلا-بى» نىڭ ئاخىرقى يىللىرىدىكى ئىجتىمائىي ھايات ئارقا كۆرۈنۈش قىلىنغان بولسىمۇ، لېكىن ئاشۇ يىللاردىكى تراگېدىيە بىلەن تولغان تارىخىي رېئاللىقنىڭ ۋە كىشىلىك تۇرمۇشنىڭ چىنلىق مەنتىقىسىگە ئۇيغۇن ئەمەس، بەلكى سۈنئىي رەۋىشتە، زورمۇ زور توقۇپ چىقىل-غان. ئۇنىڭ ئۇستىگە، ھەجمىي زور بۇ رومانىدا زىددىيەتلەر باشتىن - ئاخىر تاق لىنىيىدە داۋام قىلدۇرۇلغان، تەپسىلاتلار ئاددىي

ۋە تۈزلا بايان قىلىنغان، رومانىدىن «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دىن ئىبارەت مۇرەككەپ تارىخىي رېئاللىقنىڭ ماھىيىتىنى، ئۇنىڭ خەلققە ۋە جەمئىيەتكە كەلتۈرگەن ۋەيرانچىلىقلىرىنى، كىشىلەرنىڭ مەنىۋى دۇنياسىنى قانداق نابۇت قىلغانلىقىنى، كىشىلىك مۇناسىۋەتلەرنى، ئىجتىمائىي ئەخلاقنى ۋە ئىجتىمائىي ئادىللىقنى كىشىنىڭ ئىشەنگۈسى كەلمەيدىغان دەرىجىدە قالايمىقانلاشتۇرۇۋەتكەنلىكىنى، شەخسكە چوقۇنۇشتەك فېئودالىلىق ئىستىل ۋە سىياسىي تېررورلۇقلارنى كۆرۈۋالغىلى ۋە تولۇق ھېس قىلغىلى بولمايدۇ. يازغۇچى ئىجتىمائىي ۋە سىياسىي قالايمىقانچىلىقلارنىڭ ماھىيىتىنى بىر - بىرىگە گىرەلىشىپ كەتكەن مۇرەككەپ زىددىيەت توقۇنۇشلىرى ئىچىدە ئىپادىلەپ بېرىشكە ئاجىزلىق قىلغان. شۇڭا، ياكى ئەسەر سۈژىتىنىڭ جەلپ قىلىش كۈچى يوق، ياكى ئىپادىلەنگەن مەزمۇننىڭ ئەھمىيىتى چوڭقۇر ئەمەس.

باش قەھرىمان گۈلئايىمنىڭ بېشىغا كەلگەن دەردلەر، ئۇ يولۇققان مەسىلىلەر ۋە كۆڭۈلسىزلىكلەرمۇ دەۋر چوڭقۇرلۇقىغا دېگەندەك ئىگە ئەمەس. رومانىدا ئۇنىڭ ئىنگلىز تىلىنى بىلىدىغانلىقى تەكرار تىلغا ئېلىنغان، لېكىن ئۇنىڭ سىياسىي كۆشەندىلىرى ئۇنىڭغا تۆھمەت قىلغان چاغلىرىدا بۇ ھەقتە ئېغىز ئاچمايدۇ. تۇخۇمدىن تۇك ئۈندۈرىدىغان سىياسىي سۈيىقەستچىلەرنىڭ گۈلئايىمغا زىيانكەشلىك قىلىشتا بۇ مەسىلىدىن پايدىلانماسلىقى، ئۇنىڭغا چەت ئەلگە باغلانغان، جاھانگىرلارنىڭ غالچىسى، كاپىتالىزمنىڭ ئۇرۇقى دېگەندەك بەدنامىلارنى چاپلىماسلىقى مۇمكىنمۇ؟ يازغۇچىنىڭ مۇرەككەپ دەۋردىكى گىرەلىشىپ كەتكەن ئىجتىمائىي زىددىيەتلەردىن، مۇقەررەرلىككە ئىگە، ماھىيەتنى يورۇتۇپ بەرگۈچى ۋەقە - ھادىسىلەردىن ئۆزىنى قاچۇرۇپ، يانداپ ئۆتۈپ كېتىشى رومانىنى چىنلىق ئاساسىدىن مەھرۇم قىلغان. چىنلىققا يۈزلەنمەي تۇرۇپ، دەۋر روھىنى ۋە ئىجتىمائىي كەيپىياتنى يارىتىش مۇمكىن ئەمەس، يازغۇچى يۈز بېرىۋاتقان

ۋەقەلەرنىڭ ماھىيىتىنى قازماي، ئەكسىچە ھادىسىلەر قايناىمى ئۇستىدە لەيلەپ يۇرگەچكە، رومان ئىجتىمائىي چوڭقۇرلۇق ۋە دەۋر كەڭلىكىگە ئىگە بولالمىغان.

ئىككىنچى، خاراكتېر يارىتىش جەھەتتە. ئىنسان خاراكتېرى ئىنتايىن مۇرەككەپ ۋە تۇراقسىز بولۇپ، ئىنسان خاراكتېرىنىڭ ماھىيىتىنى بىلىش، ئۇنى ئەدەبىياتتا سۇبىيېكتىپ چىنلىققا ئۇيغۇن ھالدا ئەكس ئەتتۈرۈش يازغۇچىغا قويۇلىدىغان ئەڭ قاتتىق تەلەپ. «گۇلئايىم» رومانىدا ئاپتور بۇ تەلەپتىن خېلىلا يىراقتا قالغان. رومانىدىكى پېرسوناژلارنىڭ ئىچكى دۇنياسى، ئىدىيىسى، ھېسسىياتى شۇ پېرسوناژ پەيدا بولۇش بىلەن تەڭلا كىتابخانغا ئايان بولىدۇ. بۇ رومانىدىكى پېرسوناژلار ئىنتايىن روشەن ھالدا ياخشى ۋە ياماندىن ئىبارەت ئىككى قۇتۇبقا ئايرىۋېتىلگەن . ئۇلارنىڭ پسىخىك كەچۈرمىشلىرى، روھىي زىددىيەتلىرى ۋە مەنۇى ئېلىشىشلىرىدىن ئېغىز ئاچقىلى بولمايدۇ. پېرسوناژلار خاراكتېرىنى يارىتىشتا، ئىنسان تەبىئىتىدىن ئىبارەت سۇبىيېكتىپ چىنلىققا ۋە رېئاللىزملىق ئەدەبىياتنىڭ خاراكتېر يارىتىش قانۇنىيىتىگە خىلاپ ھالدا ئادەمنى بۇنداق ئاددىي، تۇز ھالدا ئۆلۈك قېلىپ ئىچىدە تەسۋىرلەش ئەدەبىياتنىڭ تەرىبىيىۋى رولى ۋە ئېستېتىك رولىنى ئاجىزلاشتۇرۇپ، يازغۇچىنىڭ قەلەم تەۋرىتىشتىكى مۇددىئاسى ۋە ئىجتىمائىي غايىسىنىمۇ كۆپۈككە ئايلاندۇرۇپ قويىدۇ. گەرچە يازغۇچى رومانىنىڭ خاتىمىسىدە تەكىتلەپ ئۆتكەندەك باش قەھرىمان گۇلئايىمغا ئوخشاش غايىلىك، ئېتىقادقا ئىگە بىر ئەۋلاد ياش زىيالىيلارنىڭ «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دىكى رەزىل رېئاللىقنىڭ قاتمۇ ـ قات زۇلۇمى ئاستىدا ئىنسانىي قەدىر ـ قىممىتىنى قوغداپ، ئادەمگە ئوخشاش ھايات كەچۈرۈش، ئەھمىيەتلىك ياشاش ئۇچۇن كۆرسەتكەن تىرىشچانلىقلىرىنى يورۇتۇپ بېرىشنى كۆزلىگەن بولسىمۇ، ئەمما ئاشۇ مۇرەككەپ ۋە چۈشىنىكسىز ئىجتىمائىي داۋالغۇش ئىچىدە تۇرغان گۇلئايىمنىڭ خاراكتېرىنى يارـ

تىشتا ئۇنىڭ ھايات مۇساپىسى ۋە پائالىيەت دائىرىسى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان مەنىۋى دۇنياسىدىكى مۇرەككەپلىكنى، پەرىشانلىقنى، توقۇنۇشلارنى ئىنچىكە تەسۋىرلەشكە ئازراقمۇ ئەھمىيەت بەرمىگەن. ئىنسان تەبىئىتىگە ئورتاق بولغان، ئەر - خوتۇنلۇق تۇرمۇشتا يۈز بەرمەي قالمايدىغان بەزىبىر روھىي ھادىسىلەرمۇ، نازۇك ھېسسىياتلارمۇ تۇرمۇشقا چىققان گۈلئايىمدەك ئايالنىڭ خاراكتېرىگە يات قىلىپ قويۇلغان. خاراكتېردىكى مۇرەككەپلىكنى ئىنچىكە يازماي تۇرۇپ، ئىجتىمائىي مۇرەككەپلىكنى ئىپادىلەشكە ئۇرۇنۇش بىھۇدە ئاۋارىچىلىق، خالاس.

گۈلئايىمنىڭ پىسخىك كەچۈرمىشلىرى ئىنچىكە تەسۋىرلەنمىگەن بولغاچقا، ئۇنىڭ ۋۇجۇدىدا پەقەت ئىنقىلابىي سىياسىي ئاڭ، تىرىشچانلىق ئىشلەيدىغان ئىرادە ۋە غايىۋى ئارزۇلا بار، ئەمما ھېسسىيات يوق. شۇڭا ئۇنىڭ بەختسىز كەچۈرمىشلىرىگە نىسبەتەن كىتابخاندا ئانچە ھېسداشلىق قوزغالمايدۇ. بۇ ئىنتايىن ئېچىنىشلىق يىغلاۋاتقان بىر كىشىنىڭ نېمە ئۈچۈن يىغلاۋاتقانلىقىنى باشقىلار بىلمىسە ھېچقانچە تەسىر قىلمىغاندەكلا بىر ئىش. چۈنكى ھەقىقىي ھېسسىياتلا يۈرەكتىن يۈرەككە يول تاپالايدۇ. رومانىنىڭ بەزى جايلىرىدا يازغۇچى پېرسوناژلارنىڭ پىسخىك كەيپىياتىنى تەسۋىرلەشكە كۈچىگەن بولسىمۇ، ئەمما پېرسوناژلارنىڭ دەل شۇ مىنۇتلاردىكى پىسخىك ھالىتىنى ئىنسان تەبىئىتىگە خاس ھالدا دەل، توغرا ئېچىپ بېرەلمىگەن.

رومانداىكى ئىجابىي پېرسوناژلارنىڭ ئىدىيىۋى ئېڭىمۇ بەك ئۇسۇتۇن بولۇپ، ئۇلار ھەمىشە دەۋر يۈكسەكلىكىدە تۇرۇپ پىكىرلىشىدۇ، مۇنازىرلىشىدۇ. ئۇلارنىڭ ئېڭىدا، روھىي ھالىتىدە تېڭىرقاش، گۇمانلىنىش، ئىككىلىنىش مەۋجۇت ئەمەس. ئۇلار يۈز بېرىۋاتقان ئىشلارغا پۈتۈنلەي ئىنكار قىلىش نەزەرى بىلەن قارايدۇ، ئۇلار «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دىن ئىبارەت بۇ قالايمىقانچىلىق بىلەن پاراكەندىچىلىكنىڭ ماھىيىتى ھەققىدە ئېنىق چۈشەنچىگە ئىگە. ئۇلار ھەتتا

دەۋرنىڭ زور خاتالىقلىرى ۋە يۇرگۈزۈلۈۋاتقان سىياسەت ھەققىدە دۇدۇقلىماستىن كەڭ - كۆشادە سۆزلىشىدۇ. ئۆز ئېقىنىغا سۆرەپ كىرمەكچى ئادەمى قالمىغان بالايىئاپەتلىك «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» نىڭ سىرتىغا قويۇپ تەسۋىرلەنگەن، كىشىلەر ئويلاشقىمۇ جۈرئەت قىلالمايدىغان گەپ - سۆزلەرنى ئادەم كۆپ سورۇنلاردا بىمالال سۆزلىشىپ يۈرىدىغان دەۋردىن تاشقىرى بۇ ئجابىي پېرسۇناژلار زوقلانغۇچىلارغا تولىمۇ غەلىتە تۇيۇلىدۇ. چۈنكى زامانىنىڭ سىرتىدا تۇرۇپ مۇلاھىزە قىلىدىغان بۇنداق پېرسوناژلار ئەينى يىللاردىكى تارىخىي ئەمەلىيەتكە ۋە كىشىلەرنىڭ ئىدىيىۋى ئەھۋالىغىمۇ ئۇيغۇن ئەمەس. رومان ئاپتورى ئەدەبىيات نەزەرىيىسىدىكى كونا ئەندىزە بولغان تىپىك شارائىتتىكى تىپىك پېرسوناژلارنى يارىتىشقا ئۇرۇنغان بولسىمۇ، ئەمما تىپىك مۇھىتتىكى تىپىك خاراكتېرنى تەسۋىرلەشكە ئەھمىيەت بەرمىگەنلىكتىن، بىر قاتار سۈنئىي، جانسىز، ھېسسىياتسىز پېرسوناژلار توپىنى قۇراشتۇرۇپ چىققان.

ئۇچىنچى، بەدئىي ئىپادىلەش ۋە تىل ئىشلىتىش جەھەتتە. رومانىنىڭ قۇرۇلمىسى دېگەندەك پۇختا ئەمەس، كېلەڭسىز ھەم چۇڭ-ۋالچاق. كىشى قەلبىدە لىرىك تۇيغۇ قوزغايدىغان نازۇك تەسۋىرلەر-مۇ، دىلنى مەپتۇن قىلىدىغان گۈزەل شېئىرىي تىلمۇ يوق. مەركىزىي ئىدىيىنى كۆچەيتىشكە پايدىلىق، كۆچەپ يېزىشقا تېگىشلىك ئېپىد-زوت، دېتاللار ئاتلاپ ئۆتۈپ كېتىلىپ ھاجەتسىز، قىسقا يازسا بولى-دىغان تەپسىلاتلار زورمۇ زور ئۇزارتىۋېتىلگەن. مەسىلەن، ئىككى ئەترەت دېھقانلىرى ئوتتۇرىسىدا يۈز بەرگەن سۇ تالىشىش ماجراسى پېرىم بەتلا يېزىلغان بولسا، گۈلئايىمنىڭ ئۆيىدىكى ساۋاقداشلار ئول-تۇرۇشى نەچچە ئون بەت يېزىلغان. رومانىنىڭ مەركىزىي ئىدىيىسى توسما قۇرۇپ سۇ قۇرۇلۇشىنى ياخشىلاپ، يېزا ئىگىلىكىدىكى سۇ قىسلىق مەسىلىسىنى ھەل قىلىش. بۇ ئالدىنقى ئىپىزوتنى تەپسى-لىي، تەسىرلىك يېزىپ چىقىشنى تەلەپ قىلىدۇ. رومانىنىڭ سۈژىتى

ئەگرى - توقاي بولمىغاچقا، ئۇنىڭ ئۇستىگە، ۋەقەلەر ماھىرلىق بىلەن تاللانمىغاچقا ھەم سىياسىي، نەزەرىيىۋى جۇملىلەر ئۇزۇندىن ئۇزۇنغا بېرىلگەچكە، ئوقۇغۇچىنى بەكلا زېرىكتۇرۇپ قويىدۇ. ئۇنىڭ ئۇستىگە جۇملىلەر، سۆزلەر، دىئالوگلار تازا تاۋلانمىغان، ئەسەر تىلى خىلىلا خام.

گۇلئايىمدىن ئىبارەت «ئەمگەك قەھرىمانى» توغرىسىدا يېزىلغان بۇ رومان مەيلى سۇژىت قۇرۇلمىسى ياكى تىل جەھەتتە بولسۇن، خىلىلا قوپال چىققان. پېرسوناژلار تىلى ئىندىۋىدۇئاللىققا ئىگە ئەمەس. ھاكىمۇ، يېزا باشلىقلىرىمۇ، زىيالىيمۇ، دېھقانمۇ، ھارۋىكەشمۇ ئوخشاش تەلەپپۇزدا، ئوخشاش سەۋىيىدە سۆزلەيدۇ. ئۇلار كۆز قاراش، پىكىر جەھەتتە بىر - بىرىدىن پەرقلىنىپ كەتمەيدۇ. بۇ ھال يەرلىك پۇراقلىمۇ، مىللىي خۇسۇسىيەتكىمۇ، دەۋر ئالاھىدىلىكىگىمۇ ئىگە بولمىغان بۇ رومانىڭ چىنلىق ئاساسىنى تېخىمۇ ئاجىزلاشتۇرۇۋەتكەن ھەم بەدئىيلىكىنى بەكلا تۆۋەنلىتىۋەتكەن. بۇ رومانداۋ يەنە لوگىكىلىق ۋە گىراممماتىكىلىق خاتالىقلارمۇ ئاز ئەمەس. 15 بابلىق بۇ رومانىڭ پەقەت 1 - بابىدىلا مۇنداق جۇملىلەر ئۇچرايدۇ: «گۇلئايىمنى تۇزۇكرەك رەھبەرلىرىمىز يۇرەكلىك ئىشقا سالالمىدى»، «ئۇرۇمچىدىكى چاغلىرىمىزدا بىزمۇ ھەۋەس بىلەن بىر - بىرىمىزگە نازارەت قىلىش، كۆزىتىپ تۇرۇش ھەم سەل - پەل ئىچى قاياش ھېسسىياتى بىلەن ياسىنىپ - تارىناتتۇق»، «ئۇ مېنىڭ دادىل سۆزىمىنمۇ، رەيھانىنىسانىڭ ئوت قۇيرۇقلۇقلىرىدىنمۇ ھېچقانداق تەسىر ئالمىغاندەك كۆرۈنەتتى»، «بىز ياشلار بەزى چاغلاردا بولسا تۇرمۇشنى ئوتتۇراھال كىشىلەر ئۈچۈن ھېچ نەرسىگە ئەرزىمەيدىغان ھېسابلانسىمۇ، بىز ئۇچۇن يېڭىلىق تۇيۇلىدىغان ھېسسىياتلارنى ئورتاقلىشىپ كۇلۇشكەنىدۇق»... رومانداۋ بۇنداق كېسەل جۇملىلەرنىڭ كۆپلىكى ھەقىقەتەنمۇ كىشىنى ئەپسۇسلاندۇرىدۇ.

رومانىڭ يۇقىرىقىدەك بىر قاتار نۇقسانلىرى يازغۇچىنىڭ مەسـ

ئۇلىيەت تۇيغۇسىنىڭ كۈچلۈك ئەمەسلىكىنى، يېزىقچىلىق ئىستىلىـ
نىڭمۇ تازا ساغلام ئەمەسلىكىنى كۆرسىتىدۇ.

يازغۇچى سەمەت دۇگايلىنىڭ خېلى كۆپ ئەدەبىي ئەسەر يازغان تۇرۇقلۇقمۇ ھازىرغىچە كىتابخانلارنىڭ قەلبىنى ئۆزىگە جەلپ قىلالـ مايۋاتقانلىقى ۋە ئۇلارنىڭ دىققەت مەركىزىگە شۇڭغۇپ كىرەلمەيۋاتقانـ لىقىدىكى سەۋەب، ئىجادىيەتتە نوقۇل سان قوغلىشىپ سۈپەتكە ئېتىـ بار بەرمەيۋاتقانلىقىدا ھەم ئانا خەلقىنىڭ تومۇرىنىڭ سوقۇشىنى تۇيالـ مايۋاتقانلىقى ۋە قەلبىنىڭ چوڭقۇر قاتلاملىرىدىكى پىچىرلاشلىرىنى ئاڭلىيالمايۋاتقانلىقىدا بولسا كېرەك.

(بۇ ماقالە «تارىم» ژۇرنىلىنىڭ 1991 ـ يىل 9 ـ سانىدا ئېلان قىلىنغان)

سۇنئىي رېئالىزملىق رومان — «هايات شۇنداق» قا باها

ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنى نامراتلىق هالىتىدىن قۇتۇلدۇرۇش ئۈچۈن تىنىمسىز ئىزدىنىۋاتقان يازغۇچىلىرىمىزنىڭ بىرەر پارچە رومانى نەشر قىلىنسا، مىللىي ئەدەبىياتىمىزنىڭ تەقدىرىدىن كۆپ ئەندىشە قىلىدىغان، ئەدەبىياتقا ئىخلاسى كۈچلۈك بىزدەك كىتابخانلار ئۈچۈن بۇ ئالاهىدە خۇشاللىق هېسابلىنىدۇ. شۇنداقتىمۇ كىتابخانلىق قىممەتىمىزنى نەزەرگە ئېلىپ «سۇپەت تەلىپىمىز»نى ئۇنتۇپ قالمايمىز، ئەلۋەتتە.

يازغۇچى ئەخمەت تۇردىنىڭ يېڭىدىن نەشر قىلىنغان «هايات شۇنداق» ناملىق رومانىنى قىزغىن هالدا، زور ئۈمىد بىلەن قولۇمغا ئېلىپ، ئاپتورنىڭ خاتىرە دەپتىرىدىن ئالغان تۇنجى ئېپىگرافىنى كۆرۈپلا مەيۈسلىنىپ قالدىم. ئاپتور مۇنداق دەپ يازغانىدى: «هاياتنا ئۆتمۈش بىلەن هازىر، گۈزەللىك بىلەن رەزىللىك، يورۇقلۇق بىلەن قاراڭغۇلۇق، بايلىق بىلەن گادايلىق، پاكلىق بىلەن چىرىكلىك، سەمىمىيلىك بىلەن ساختىلىق، مۇهەببەت بىلەن نەپرەت بىر - بىرىگە كەسكىن سىلىشتۇرۇلغان هالدا مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ». گەرچە يازغۇچى بۇ قۇرلارنى كۈچلۈك هاياجان بىلەن دەبدەبىلىك يوسۇندا، ئۆزىنىڭ كىشىلىك هايات هەققىدىكى ئەڭ چوڭقۇر پەلسەپىۋى مۇلاهىزىلىرىنىڭ يېگانە جەۋهىرى سۇپىتىدە ئوتتۇرىغا قويغان بولسىمۇ، لېكىن هاياجىنى قۇرۇق، پىكرى چولتا بولۇپ قالغان. ئاپتور سۆز ئويۇنىغا بېرىلىپ كېتىپ، مەزمۇنىنىڭ ماس كېلىش - كەلمەسلىكى بىلەن هېسابلاشماي، ئېسىگە كەلگەن قارىمۇ - قارشى مەنىلىك ئۇ-

قۇملارنى قاتارسىغا تىزىپ قويغان. ئەگەر بىز ئاپتورنىڭ تەپەككۇر ئۇسۇلى بويىچە ھايات دېگەن مۇشۇنداق بولىدۇ، دەپ تونۇپ، قارىمۇ - قارشى مەنىلىك ئۇقۇملارنى، شەيئىلەرنى، ھادىسىلەرنى تادان بىلەن نادان، ھورۇن بىلەن ئىشچان، ئامەت بىلەن ئاپەت. . . دەپ تىزىدىغان بولساق تۈگىمەس بىر نەرسە بولىدۇ. بۇنداق قىلىش ھەممىلا ئادەمنىڭ قولىدىن كېلىدۇ. شۇڭا ئاپتورنىڭ بۇ «پەلسەپە-ۋى» پىكرىدە ھېچقانچە تەپەككۇر ئۆزگىچىلىكى ۋە تەپەككۇر چوڭقۇرلۇقى يوق. ئۇ ھايات ھەققىدىكى ئەڭ ئاددىي، ئەڭ چولتا چۈشەنچە بولۇپ، ئۇنى ئەمدىلا ئىجادىي تەپەككۇر مەشىقىنى باشلاۋاتقان ئوتتۇرا - باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ كۈندىلىك خاتىرىسىدىنمۇ ئۇچراتقىلى بولىدۇ. ئەگەر ھايات راستىنلا مۇشۇنداق «بىر - بىرىگە كەسكىن سىلىشتۇرۇلغان ھالدا مەۋجۇت» بولغان بولسا ئىدى، ياشاش بەكمۇ ئاسانغا توختىغان بولاتتى. ئەپسۇسكى، ھايات كۆپ ھاللاردا ئۆزىنىڭ ھادىسە بىلەن ماھىيەت ئوخشاش بولماسلىقتەك مۇرەككەپ، ئارىلاشما ھالىتى بىلەن بىزنى ئاچچىق ساۋاقلارغا، كۈتۈلمىگەن پاجىئەلەرگە، چوڭقۇر ئازابلارغا مۇپتىلا قىلىدۇ. ھاياتتا بىز گۈزەل دېگەن نەرسىلەر رەزىل، چىن دېگەن نەرسىلەر ساختا بولۇپ چىققان ئىشلار ئازمۇ؟

مەن ئاپتورنىڭ بۇ بىر ئابزاس «ھايات پەلسەپىسى» نى ئوقۇپ، كۆڭلۈمدە پۈتۈن ئەسەرگە دىئاگنوز قويۇپ بولدۇم. رايىم قايتقان بولسىمۇ، لېكىن زورىغا ئوقۇش خاھىشىم ئۇستۈن كەلدى. شۇنىڭ بىلەن 1 - بەتنى ئاچتىم، تۇنجى قۇردىكى «ئاھ، دوستۇم!» دېگەن سۆز مېنى يەنە بوشاشتۇرۇۋەتتى. بۇ «ھىدايەت بىلەن ئەدھەم ئوقۇش پۈتتۈرگەندە ئايرىلىپ، بەش يىلدىن كېيىن قايتا تېپىشقاندا، ئەدھەم-نىڭ ئالتۇنرەڭ كۆز كېچىسى ئۇرۇمچى كوچىلىرىنى ئايلىنىپ يۈرۈپ ھاياجان بىلەن ئېيتقان تۇنجى سۆزى» ئىدى. «ئاھ، ئېھ» قا زورلايدىغان تېخنىكىلىق ئىلھامغا ئىگە شائىرلارنىڭ شېئىرلىرى بىلەن

بەزى ھېسسىياتچان قىزلارنىڭ سالام خەتلىرىدىلا ئانچە - مۇنچە چېلىقىپ قالىدىغان بۇ سۆزنىڭ ئىككى يېگىتنىڭ ئۆزئارا سۆھبىتى جەريانىدا ئېغىزدىن چىقىشى ماڭا بەكمۇ سۇنئىي تۇيۇلدى. بۇ سۆز مەندىكى ئاران - ئاران تۇرغان قىزىقىشنى تەلتۆكۈس تەنقىدىي نەزەرگە ئۆزگەرتىۋەتتى. شۇنىڭ بىلەن روماننى ئوقۇپ تۈگەتتىم. ئوقۇپ بولۇپ مەيلى مەزمۇن، مەيلى قۇرۇلما، مەيلى خاراكتېر يارىتىش، مەيلى تىل گۈزەللىكى جەھەتتە بولسۇن ئازراقمۇ يېڭىچە ئېستېتىك زوق ئالالمىدىم. ئەگەر زوقلاندىم دېيىشكە توغرا كەلسە، مۇشۇنداق قۇرۇق، چۈۋالچاق، جانسىز، سۇنئىي روماننى تاقەت قىلىپ ئوقۇپ تۈگەتكەنلىكىمدىن زوقلاندىم. بۇنداق دېيىشىم ئەلۋەتتە ئاساسسىز ئەمەس.

1. پېرسوناژلار خاراكتېرى ۋە تەپسىلاتلار تەسۋىرىدىكى سۇنئىيلىك

بۇ رومانىنىڭ مەزمۇنىدا ھېچقانداق يېڭىلىق، ئۇسلۇبىدا ھېچقانداق ئۆزگىچىلىك بولمىغانلىقى ئۈستىگە ۋەقەلىكى، تەپسىلاتلار تەسۋىرى، پېرسوناژلار ئوتتۇرىسىدىكى توقۇنۇشلار، دېئالوگ ۋە ئۇنىڭ خاراكتېرى كىشىگە چىنلىق تۇيغۇسى ئاتا قىلالمايدۇ.

يازغۇچى تۇرمۇشتىكى ئادەملەرنى ئەسلى ھالىتى بويىچە يازماي، ئۇلارنى پەردازلاپ، ياساپ - جابدۇپ ئۆلچەملىك قىلىپلارغا چۈشۈرۈپ، ئىجابىي، سەلبىي دەپ رەتكە تۇرغۇزۇپ، مەلۇم ئىدىيە، مەلۇم قاراشنى ئىپادىلەيدىغان قورال سۈپىتىدە يارىتىپ، پېرسوناژلارنىڭ تىلى ئارقىلىق ۋائىزلىق قىلغان. يازغۇچى ئادەمنى تېخىچە نوقۇل ۋاستە، قورال دەپ تونۇپ، ئۇنىڭ ئىتائەتچانلىقىنى بىلىپ، مۇستەقىل ئاڭغا، تاللاش خاراكتېرىگە ئىگە بولىدىغانلىقىنى نەزەرگە ئالمايدىغان «قورال نەزەرىيىسى» ۋە ئىجابىي پېرسوناژلارنىڭ تاشقى كۆرۈنۈشى كۆركەم، سەلبىي پېرسوناژلارنىڭ تاشقى كۆرۈنۈشى كۆرۈمسىز بولىدۇ، باشلىقلار سېمىز، ئالىملار ئورۇق بولىدۇ، سودىگەرلەر

گەپدان بولىدۇ. . . دەپ تونۇيدىغان «مودېل قارىشى» دىن ھالقىپ چىقالمىغاچقا، پېرسوناژلىرىنى مۇشۇ ئۆلچەم بويىچە يارىتقان ۋە پائا- لىيەت قىلدۇرغان. شۇڭا رومانىدىكى پېرسوناژلار كۆڭۈل قويۇپ پە- لانلانغان ھەم مەلۇم كۆز قاراش، ئىدىيە بويىچە باش قاتۇرۇپ قۇراش- تۇرۇلۇپ چىققان تەقدىرى بېكىتىلگەن، تونى پىچىقلىق بىچارىلەردىن بولۇپ قالغان. ئۇلار مۇئەييەن دۇنيا قاراشنىڭ سىمۋوللۇق بەلگىسى، ئىدىيىنىڭ جانسىز كۆلەڭگىسى، مەقسەتلىك ئورۇنلاشتۇرۇش ئاسا- سىدا پائالىيەت ئېلىپ بارىدىغان ماشىنا ئادەملەردىن بولۇپ قالغان. رومانىدا سەلبىي پېرسوناژ «ئەدھەم ئەقىلگە كەلگەندىن بۇيان، ئۆزە- ندىن باشقا ئادەمگە كۆيۈنۈپ، ياخشىلىق ئويلاپ باققان ئەمەس ئىدى» دەپ يېزىلغان. بىز بۇنىڭدىن يازغۇچىنىڭ ئادەم ھەققىدىكى چۈشەنچە- سى، ئەخلاق قارىشى، ئىجادىيەت ئىستىلىنى ئېنىق كۆرۈپ يېتىمىز. يازغۇچى ئىجادىيەت جەريانىدا ئادەم خاراكتېرىنىڭ ئىككى ياقلىمىلىق- قا، كۆپ قاتلاملىق قۇرۇلمىغا، زىددىيەتلىك روھى دۇنياغا ئىگە بولىدىغانلىقىنى نەزەرگە ئالمىغان. شۇڭا ئىجابىي پېرسوناژلارنى تې- شىدىن تارتىپ ئىچىگىچە گۈزەل، تۇغۇلغاندىن تارتىپ ئۆلگىچە ياخ- شى قىلىپ، سەلبىي پېرسوناژلارنى ئۇنىڭ ئەكسىچە قىلىپ يارىتقان. ئەجىبا، ئىجابىي پېرسوناژلارنىڭ نۇقسانسىز بولۇشى شەرتمۇ؟ ئۇلار- نىڭ ئۆزگىچە خاراكتېرگە ئىگە بولۇشى، مۇرەككەپ روھىي توقۇنۇش- لارنى باشتىن كەچۈرۈشى نورمالسىز ئەھۋالمۇ؟ بىز نېمە ئۈچۈن رېئالىستىك ئەدەبىياتنىڭ زۆرۈر تەلىپى بولغان خاراكتېرى ۋە كەچ- مىشى بىر - بىرىگە ئوخشاشمايدىغان پېرسوناژلارنى يېزىش ئورنىغا پەقەت ئىجابىي ياكى سەلبىي پېرسوناژلارنىلا يېزىش ئادىتىنى جاھىل- لىق بىلەن تەكرارلايمىز؟ ! رېئاللىقتا مەۋجۇت بولغان خاراكتېرلارنى سادىقلىق بىلەن يازساق بولمامدىكەن؟ بارلىق ياخشى ئىشلارنى ئىجا- بىي پېرسوناژلارغا چاپلاش، بارلىق ئەسكى ئىشلارنى سەلبىي پېرسو- ناژلارغا تېڭىشتەك قاتمال ئىجادىيەت ئىستىلىنى قاچانغىچە ئەدەبىي

ئىجادىيەت زېمىنىدا ئەرۋاھتەك ئەگىپ يۈرۈيدۇ؟!

بىز تۆۋەندىكى قىياپەت تەسۋىرلىرىنى كۆرۈپ باقايلى: «ئورۇق، مولۇن كۆز، دەلتە چىراي بۇ ئادەم ئەدھەمنىڭ ئىدارىدىكى ئەڭ يېقىن سىردىشى ئابباخان ئىدى»، «ھامۇت كەنجى ئەللىك ياشىتىن ھالقىغان بەستىلىك، سېمىز لېكتە ئوتتۇراھال، قاشلىرى قاپقارا، كۆزلىرى ياراشقان، كېلىشىملىك ئادەم ئىدى»، «مەھەللىمىزدە ئەزھەر ئىشان ئىسىملىك بىر ئادەم بار ئىدى. يېشى ئاتمىشتىن ھالقىغان، ئۆچكە ساقال، ياغاق يۈز، لەش چىراي...»، «مۆمىن قاسىم كەم سۆز، ئۆز ئىشىغا پۇختا، ئېغىر - بېسىق يىگىت ئىدى»، «ھىدايەت ناھايىتى ئېغىر - بېسىق، ئوي - مۇلاھىزىلىك يىگىت ئىدى. سۆزلەرنى تەمكىنلىك بىلەن پىشۇرۇپ سۆزلەيتتى». بۇ خىل قىياپەت تەسۋىرلىرىنىڭ بىر روشەن كەمچىلىكى شۇ يەردىكى، ھەر قانداق پېرسوناژ ئوتتۇرىغا چىقىشى بىلەنلا ئۇنىڭ ئىجابىي ياكى سەلبىي پېرسوناژلىقى شۇ ھامان كىتابخانىغا ئايان بولىدۇ. ئۇلارنىڭ زوقلانغۇچىنى تاتىشتۇرغىدەك ھېچقانداق سىرلىق تەرىپى قالمايدۇ. رومانغا «ھايات شۇنداق» دەپ ئىسىم قويغان ئاپتور «ئادەمنىڭ ئالىسى ئىچىدە، ھايۋاننىڭ ئالىسى تېشىدا» بولىدىغانلىقىدىن ئىبارەت ئاددىي ھەقىقەتكىمۇ ئەمەل قىلالمىغان. پېرسوناژلارنىڭ مەنىۋى دۇنياسىغا ئىچكىرىلەپ كىرىشكە، ئۇنى قېزىشقا ئازراقمۇ ئۇرۇنۇپ باقمىغان، پېرسوناژلىرىنى خۇددى باللارنىڭ قونچاق ئويۇنىدەك «ياخشى»، «يامان» دەپلا ئىككى بۆلەككە ئايرىپ قويغان. پېرسوناژلار خاراكتېرىنىڭ يېتىلىش، ئۆزگىرىش، مەنىۋى جەھەتتە ئېلىشىش، يېڭىلاش جەريانىنى مەنتىقىلىق رەۋىشتە تەبىئىي ئىپادىلەپ بېرەلمىگەچكە، زوقلانغۇچىنى تەسىرلەندۈرۈش مەقسىتىگە يېتەلمىگەن. تۇرمۇش ئاساسى، خاراكتېر چىنلىقى يوق بۇ جانسىز پېرسوناژلار شۇڭىمۇ كىتابخانىلارنىڭ ئالدىدا تىك تۇرالماي لىڭشىپ تۇرىدۇ. چۈنكى ئۇلاردا خاسلىق ناھايىتى كەم. مەسىلەن، رومانىدىكى سەلبىي پېر-

سونـاژ — ئەزھەر ئىشان، مەرۇپ ئاقساقال، سالمان، جاڭ داتۇ، ئەدھەم، گۈلجانلارنىڭ ھەممىسىلا خوتۇنپەرەس، پاھىشۇاز قىلىپ يارىتىلغان. رومانىدىكى پېرسوناژلارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك سۆزلىرى ماقال - تەمسىللەرنى ناھايىتى كۆپ ئىشلىتىدۇ. كىتابىي تىلدا سۆزلىشىدۇ. تاينى يوق سان - سىپىرلارنى قۇمدەك ياغدۇرۇۋېتىدۇ. بۇ خىل بىر قېلىپتىن چىققاندەك ئورتاقلىقلار بۇ پېرسوناژلارنى بىر بىرىنىڭ ژارياتىغا ئايلاندۇرۇپ قويغان. شۇڭا زوقلانغۇچىغا ئۇلار بىر بىرىنىڭ مودىلىدەك تەسىرات بېرىدۇ. مانا مۇشۇنداق «بەلگىلەنگەن فاڭجېن» ئىچىدە پائالىيەت ئېلىپ بارىدىغان، خاراكتېرى ئوخشىشىپ كېتىدىغان پېرسوناژلارنى يارىتىش، «تەكرار ئىشلەپچىرىش» خاراكتېرىدىكى قېلىپبازلىق، تەقلىدچىلىق، ئومۇملاشتۇرۇش خاھىشىدىكى ئىجادىيەت بولۇپ، بۇنداق ئىجادىيەت تۈۋى يوق چىلەككە سۇ قۇيغاندەك بىر خىل ئۇنۇمسىز ئەمگەك. ئۇ زوقلانغۇچىلارنىڭ ئەدەبىياتقا بولغان ھەۋىسىنى قاشاڭلاشتۇرۇش بىلەن بىرگە ژانىت ژە نەشرىيات ئىسراپچىلىقىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ.

رومانىدىكى كىشىنىڭ كۆڭلىنى غەش قىلىدىغان يەنە بىر نۇقتا شۇكى، سەلبىي پېرسوناژ مەرۇپ، ئەدھەم، ھېكمەت سوپىلارنىڭ ئىجابىي پېرسوناژ ھىدايەت، ژاسىل ئەپەندىلەرنى «مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىغا زىيانكەشلىك قىلغان» دەپ يوقىتىشقا ئۇرۇنۇش ئۇسۇلى قانچىلىك رەزىل بولغان بولسا، ئىجابىي پېرسوناژ ھىدايەت، مۇختەر، مۆمىن قاسىم، شۆھرەتلەرنىڭ ئەدھەمنى «بۇرژۇئاچە ئەركىنلىشىشنىڭ تەرغىباتچىسى» دەپ باپلاش ئۇسۇلى ئوخشاشلا شۇنچىلىك ئىپلاس بولغان. رومانىدا ئاپتور تەرىپىدىن ئىجابىي پېرسوناژلارنىڭ بۇ خىل «باپلاش ئۇسۇلى» غا ھەققانىي تۈس بېرىلگەن بولۇپ، بۇ بىر خىل چاكىنا ئىدىيە ژە چاكىنا ئەخلاق قارىشىنىڭ ئىپادىسى، خالاس.

رومانىدا يەنە پېرسوناژلارنىڭ دىئالوگ، سۆھبەتلىرىمۇ بەك ياساللىما، سۈنئىي بولۇپ قالغان. مەسىلەن، ئەدھەمنىڭ ئۆيىدە ھىدايەت

بىلەن گۈلجان تاسادىپىي ئۈچرىشىپ قالغاندا (ئايرىلغىنىغا يەتتە يىل بولغان ساۋاقداشلار)، ھىدايەت خۇددى گۈلجاننى زىيارەت قىلغىلى كەلگەن مۇخبىر دەك «ئەگە ئالىي غايىگىز نېمە؟» دەپ توغرىدىن توغرىلا سوئال قويىدۇ. بۇ ھەقىقەتەنمۇ ئەقىلگە سىغدۇرغىلى بولمايدىغان ياسالمىلىقتۇر. ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ ساۋاقداشلارنىڭ قىلىشقان سۆزلىرى بەك دەبدەبىلىك ھەم ئۇزۇن بولۇپ، ماقالە پۇرىقى، ساۋات تۇسى قويۇق. بۇ پىرسوناژلارنىڭ خاراكتېرىدە نە خاسلىق، سۆزلىرىدە نە ئىزچىللىق يوق، ھەممىسىلا ۋالاقتەككۇر. قىزىق يېرى شۇكى، ئاپتور ھىدايەت بىلەن گۈلجاننى تامامەن قارىمۇ - قارشى مەيدانغا قويۇپ مۇنازىرىلەشتۇرگەن بولسىمۇ، ئەمما ئۆزىمۇ سەزمىگەن ھالدا ئۇلارنى پىكىر بىرلىكىگە ئىگە قىلىپ قويغان. مەسىلەن، ھىدايەت: «كىمدۇر بىرى ‹ئېتىقاد - يۇرەكتىكى بوستان، كارۋان ئۇنىڭغا ئەبەدىي يېتىپ بارالمايدۇ›، دەپتىكەن. شۇنداق ئۇ پەقەت يۇرەككىلا تەئەللۇق نەرسە» دېسە، گۈلجان قوپۇپ: «راستىنى ئېيتقاندا ئېتىقاد دېگەن نەرسە بەزى رومانتىك سىياسەتچىلەرنىڭ كاللىسىدىكى غايىۋى مەنزىل، ئۇ بىر مۇئەللەق دۇنيا! ئۇنىڭغا ھېچكىم چىقالمايدۇ» دەيدۇ. ئاپتورنىڭ قەلىمى ئاستىدا كەسكىن مۇنازىرىلىشۇاتقان، پۈتۈنلەي قارىمۇ قارشى دۇنيا قاراشقا ئىگە قىلىپ تەسۋىرلەنگەن ئىككى پىرسوناژنىڭ پىكىرىدىكى بۇ ئورتاقلىقنى قانداق چۈشىنىش كېرەك؟

رومانداً يەنە پىرسوناژلارنىڭ ئۆز ئارا مۇناسىۋىتىمۇ بەك سۈنئىي قىلىپ يېزىلغان. مەسىلەن، ئەسەردە ئېرى بار خانىمز بىلەن بالىسى، ئايالى بار ھىدايەت قىزىلتاغقا مۇڭداشقىلى چىقىدۇ (بۇ بىزنىڭ مىللىي ئەخلاق قارىشىمىز بويىچە ئېيتقاندا بىنورمال تۇس ئالغان، خىيانەت خاراكتېرى بار سەيلە ھېسابلىنىدۇ، ئەلۋەتتە). سەيلە جەريانىدا بىر - بىرىگە يوشۇرۇن كۆيۈپ - پىشىپ كەلگەن بۇ ئىككىيلەن بەكمۇ تاينى يوق، شۇ خىل ھېسسىيات مۇھىتىغا قىلچە ماس كەلمەيدىغان سۆز - ھەرىكەتلەرنى قىلىشىدۇ. قىيادىكى مۇنارنىڭ ئاپىرىدە

بولۇشى ھەققىدىكى ئۇزۇندىن ئۇزۇن رىۋايەتنى سۆزلىشىدۇ. ئاپتور بۇ تەپسىلاتنى يېزىۋاتقان چېغىدا خۇپيانە سىرداشۇاتقان ئەر - ئايال-لار ئوتتۇرىسىدا چوقۇم يۇز بېرىشى مۇمكىن بولغان مۇرەككەپ رو-ھىي كەيپىياتنى يارىتالمىغان. تېخىمۇ قاملاشمىغان يېرى شۇكى، خانقىز ئورۇندۇقتا ئولتۇرۇپ، ھىدايەتكە يۆلەنگىنىچە ئۇيقۇغا كېتى-دۇ. ھىدايەت بولسا بۇ ۋاقىتتا، ئۆتكەن كۈنلەرنى ئەسلەپ چىقىدۇ. خانقىز ئويغانغاندىن كېيىن ئىككىسى تەڭ قايتىپ چۈشىدۇ. بەلكىم بۇ ئەدەبىيات تارىخىدا مۇھەببەت تەسۋىرلەنگەن ئەڭ سۈنئىي تەپسىلات بولسا كېرەك. قېنى بۇ يەردىكى ھېسسىيات ماجرالىرى؟ قېنى بۇ يەردىكى نازۇك تەسۋىر؟ قېنى بۇ يەردىكى ھاياجانلىق سۆزلەر، شې-رىن دەقىقىلەر، لېرىكىلىق كەيپىيات ۋە شېئىرىي مۇھىت؟! بۇ نېمە دېگەن قاخشال مۇھەببەت - ھە!

ئاپتورنىڭ بۇ ئىككىيلەنىنىڭ ھېسسىيات مۇناسىۋىتىنى مۇنداق سۈنئىي بىر تەرەپ قىلىشى، بىرىنچىدىن، ئىنسان پسىخىكىسىنى چۈشىنىشىنىڭ كەملىكىدىن؛ ئىككىنچىدىن، رېئاللىققا، ئادەملەرگە تۇتقان پوزىتسىيىسىنىڭ ئۆلۈكلىكىدىن؛ ئۈچىنچىدىن، سەنئەت قار-شىنىڭ كونىلىقىدىن؛ تۆتىنچىدىن، ئەخلاق قارىشىنىڭ بىر تەرەپلە-مىلىكلىكىدىن؛ بەشىنچىدىن، يازغۇچىنىڭ ژەنىرىسى كىتابخانلارغا چىن نەرسىلەرنى تەقدىم قىلىش ئىكەنلىكىدىن ئىبارەت مۇقەددەس بۇرچىنى ئۇنتۇپ قالغانلىقىدىن بولغان. يازغۇچى بولغان كىشى ئىجا-دىيەت جەريانىدا ئۆزىنىڭ سۈبيېكتىپ كۈچىنى تولۇق جارى قىلدۇ-رۇشقا تىرىشىشى، سۈبيېكتىپ قىممىتىنى ئەملىگە ئاشۇرۇشى، تە-پەككۇر كۆزىنى ئىجتىمائىي پسىخىكىنىڭ سېزىۋېلىش تەس بولغان چوڭقۇر قاتلاملىرىغا قارىتىپ، كۆپ قىرلىق، كۆپ تەرەپلىمىلىك، مۇرەككەپ ئىنسان خاراكتېرىنى، ئادەم بىلەن ئادەم، ئادەم بىلەن جەمئىيەت، ئادەم بىلەن ئەخلاق، ئادەم بىلەن تەبىئەت، ئادەم بىلەن تارىخ ئوتتۇرىسىدىكى مۇرەككەپ، مەڭگۈلۈك مۇناسىۋەتنى ئىپادىلە-

شى، ئادەم روھىيىتىنىڭ چوڭقۇر قاتلاملىرىدا چۆكمە ھاسىل قىلغان، ئېيتىپ بەرگىلى بولمايدىغان ئىدىيىلەرنى سېزىملاشتۇرۇشى كېرەك. ئەنە شۇ چاغدىلا «ئەدەبىيات = ئىنسانشۇناسلىق» دېگەن فورمۇلاغا ئۇيغۇنلاشقىلى بولىدۇ. خۇددى بىراندس ئېيتقاندەك «ئەدەبىيات تارىخى چوڭقۇر مەنىدىن ئېيتقاندا بىر خىل پسىخولوگىيە ئىلمى بولۇپ، ئادەمنىڭ روھىنى تەتقىق قىلىدىغان روھنىڭ تارىخىدۇر».

بۇ روماندا سۈئىيلىك باشتىن - ئاخىرىغىچە ئىپادىسىنى تاپقان بولۇپ، كىشىنى بەكمۇ زېرىكتۈرىدۇ. مەسىلەن، ئەدھەم بىلەن خانىقىزدىن ئىبارەت بىر ئائىلىدە ياشايدىغان ئەر - خوتۇن ئوتتۇرىسىدىكى دىئالوگ، سۆھبەتلەر تەبىئىي يوسۇندا يۈرگۈزۈلمىگەن. ئۇلار ھەدىسلا بىر - بىرىگە «قارىسام، بۇگۈن شەنبە ئىكەن، ئازراق پاراڭلىشىپ ئولتۇرساق قانداق؟»، «ئەدھەم ئازراق پاراڭلاشساق قانداق؟» دېيىشىپ، بىر - بىرىنى سۆھبەتكە تەكلىپ قىلىشىدۇ. كۆندە بىر ئۆيدە تۇرىدىغان ئەر - خوتۇنلارغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، مۇناسىۋەتنى ناچارلىشىپ كەتكەن ئەھۋالدىمۇ ئۇلار سۆھبەتنى بۇنداق سۈئىي، «يېغىن ئاچامدۇق» دېگەندەك ئوسۇلدا باشلىمايدۇ.

مەرۇپ ئاقساقالنىڭ تۇغۇلغان كۈنىنى ئۆتكۈزۈپ بېرىۋاتقان ساھىبخانا ئائىلە زىياپىتىدە تۆۋەندىكىچە قەدەھ سۆزى سۆزلەيدۇ: «بۇ-گۈن يەنە دۇنيا بويىچە تۇنجى پرولېتارىيات ھاكىمىيىتىنى قۇرغان پارتىز كوممۇنىسى قوزغىلىڭىنىڭمۇ خاتىرە كۈنى. بۇنىڭدىن 116 يىل بۇرۇنقى دەل بۇگۈنكى كۈندە، پارىژ خەلقى قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ، تېيىر بۇرژۇئا ھاكىمىيىتىنى مەغلۇپ قىلغان! شۇڭا بىز بۇگۈن بۇ ئىككى خاسىيەتلىك كۈننى خۇشال - خۇراملىق بىلەن خاتىرىلەيلى». ئويېپكتىپ چىنلىققىمۇ، سۇبېپكتىپ چىنلىققىمۇ ئۇيغۇن كەلمەيدىغان بۇ خىل سۈئىي توقۇلما زوقلانغۇچىدا قىلچىمۇ ئېستېتىك تەسىر پەيدا قىلالمايدۇ. ئەدەبىي ئەسەرلەردە مۇشۇنداق ساختا ئىنقىلابىي سۆز - ئىبارىلەرنىڭ يامراپ كېتىشى تۇپەيلىدىن، رېئال-

لىقنىڭ ئەسلى قىياپىتى قەستەن ئۆزگەرتىلىپ تەسۋىرلەنگەچكە، ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا نەچچە ئون يىلدىن بۇيان «سۈنئىي رېئالىزم» لىق ئىجادىيەت خاھىشى ۋۇجۇدقا كېلىپ، زوقلانغۇچىلارنىڭ قانداق پوزىتسىيىدە بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ئۆزىنىڭ بىر - بىرىدىن «نادىر ئۇلگىلىرى» بىلەن مىللىي ئەدەبىياتىمىزنىڭ ئېكولوگىيىلىك مۇھىتىنى «بەكمۇ مۇۋاپىق تەڭشەپ» كەلدى.

رومانغا يەنە مەشھۇر كىشىلەرنىڭ ھەر بەتتە دېگۈدەك ئۇچراپ تۇرىدىغان ئەقلىيە سۆزلىرى، گېزىت - ژۇرناللاردىن قىيىۋېلىنغان قىزىقارلىق سان - سېپىرلار، ئاجايىپ - غارايىپ ئىشلار، كالىندار-دىكى بىلىملەر، ئۇزۇندىن - ئۇزۇن ئەھمىيەتسىز ساۋاتلار زورمۇ زور قىستۇرۇلۇپ كىرگۈزۈلگەن بولۇپ، ئىلمىي ئەسەرلەردە بولۇشقا تېگىشلىك بۇ خۇسۇسىيەت رومانىنىڭ بەدىئىيلىكىنى تېخىمۇ تۆۋەنلىتىۋەتكەن. «ئاھ، دوستۇم»، «يولداش باشلىق»، «يولداش ئەدھەم»، «ئىسمى مۆمىن، فامىلىسى قاسىم»، «ئاسمان خۇداسى»، «كىچىك پارىژ قەھۋەخانىسى»، «تېھران قىزى»، «قارا يىلپىز» دېگەندەك سۆز - ئاتالغۇ، ئىسىم - لەقەملەر رومانىنىڭ مىللىي ئالاھىدىلىكىنىمۇ، يەرلىك خۇسۇسىيىتىنىمۇ، چىنلىق پۇرىقىنىمۇ سۇسلاشتۇرۇۋەتكەن.

2. ئەمەلىيەتكە، مەنتىقىگە ۋە گىرامماتىكىغا ئۇيغۇن بولمىغان تەرەپلەر

رومانىدىكى ئەمەلىيەتكە، مەنتىقىگە ۋە گىرامماتىكىغا ئۇيغۇن بولمىغان بەزى نۇقسانلار ئۇستىدە توختىلىپ ئۆتەي: پۈتكۈل رومان 530 بەت بولۇپ، مەن سەھىپىنىڭ چەكلىكى سەۋەبىدىن پەقەت 1 - بەتتىن 30 - بەتكىچىلا قانچىلىك سەۋەنلىكلەرنىڭ بارلىقىنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش بىلەنلا كۇپايە قىلىمەن. «قىزىق، ئۇ قاچانكى ئۇرۇمچى بىلەن داشۇنى ئويلىسا، ئۇ يەرلەر شۇ ھامان ئۇنىڭ كۆز ئالدىدا پەيدا بولاتتى.» بۇ جۇملىدىكى «قىزىق» دېگەن سۆزنىڭ قىلچە ھاجىتى يوق بولۇپ، ئارتۇقچە ئىشلىتىلگەن. چۈنكى نېرۋىسى جايى-

ەم بولسا، ئۆزى بۇرۇن كۆرگەن يەرلەرنى ئويلىسا شۇ ھامان دۆز ئالدىدا گەۋدىلىنىدۇ. بۇ ھەرگىزمۇ ھېچكىمدە يوق ئالاھىدە ئىقتىدار ئەمەس ھەم ھېچقانچە قىزىق ئىشمۇ ئەمەس. «ئەنە، ئاۋۇ ئالتۇن سۇيى بىلەن ھەل بەرگەن، قۇببىلىرى كۆككە يەتكەن ھەيۋەتلىك كۆركەم خەلق تىياتىرى ئەمەسمۇ؟!» ئاپتور بۇ يەردە ئەمەلىيەتكە خىلاپ ھالدا، پەقەت بىرلا قۇببىسى بار خەلق تىياتىرىنى «قۇببىلىرى» دەپ كۆپلۈك شەكلىدە ئىپادىلىگەن. ئاپتور يەنە مۇنداق يازىدۇ: «كۇن ئوچۇق، ئەتىگەنكى شەبنەمدىن تويۇنغان ھاۋا ساپ ۋە سالقىن ئىدى». ھەممىگە مەلۇم ھاۋا ھەرگىزمۇ شەبنەمدىن تويۇنمايدۇ، بەلكى ھاۋادىكى نەملىك مىقدارى ئاشقاندىلا شەبنەم پەيدا بولىدۇ. ئۇنىڭ ئۇستىگە باھار پەسلىدە شەبنەم چۈشمەيدۇ. ئاپتور يەنە مۇنداق يازىدۇ: «ئەدھەم چىرايلىق كىيىنىپ ئۆيدىن چىقتى... (ئەتىگەندە)... ئۇ، بۇگۇن ئاخشام ئويلاپ قويغان پىلانى بويىچە، نەشرىياتقا بارماقچى». ئەدھەم ئەتىگەندە ئۆيىدىن چىقىۋاتقان تۇرسا، يازغۇچىنىڭ يەنە «بۇگۇن ئاخشام» دېگىنى نېمىسى؟ ئاپتور يەنە مۇنداق يازىدۇ: «بۇگۇن پۈتۈن شەھەر باھار پەيزىگە چۆمگەن، ھەممە نەرسە باھار بىلەن تەڭ گۈللەپ ياشنىغانىدى». بىز كىشىدە قىلچە گۈزەللىك تەسىراتى پەيدا قىلالمايدىغان بۇ نامرات تەسۋىرنىڭ نابابلىقىنى قويۇپ تۇرۇپ، «ھەممە نەرسە» دېگەن ئىككى ئۇقۇمنىڭ مەزمۇن دائىرىسىنى كۆز ئالدىمىزغا كەلتۈرسەكلا كۇپايە قىلىدۇ. بۇ يەردە بىز ئاپتورغا «ئاپتوموبىل، ستولبا، ئاسفالىت يوللارمۇ باھار بىلەن تەڭ گۈللەپ - ياشنامدۇ؟» دەپ سوئال قويساق بولۇۋېرىدۇ. «ئەگەر بۇ قېتىمقى ئۇنۇۋان باھالاشتا يۇقىرى ئۇنۇۋانغا ئېرىشەلمىسە زىيالىي دېگەن تاجنىمۇ كىيەلمەي...» دەپ يازىدۇ ئاپتور يەنە. ئەجىبا، ئۇنۇۋان ئالسا زىيالىي بولۇپ، ئۇنۇۋان ئالالمىسا زىيالىي ھېسابلانمامدىكەن. بۇ قانداق مەنتىقە؟ ئاپتور يەنە مۇنداق دەپ يازىدۇ: «بىزنىڭ ئەدەبىياتىمىزدىمۇ سىزگە ئوخشاش چولپان يۇلتۇزلار چىقىشى كېرەك

رەك! » بۇ سۆزنى ئەدھەمنىڭ ئوقۇتقۇچىسى ئۇ يازغان «بىر پەردە، ئىككى كۆرۈنۈشلۈك بىر ئوپېرا» نىڭ ئىچىدىكى شېئىرلارنى كۆرگەن- دە هاياجانلىنىپ ئېيتقان. بۇ جۈملىدە ئاپتور ئوخشىغۇچى شەيئى بىلەن ئوخشالغۇچى شەيئىنى پەرقلىق يوسۇندا توغرا ئىپادىلىمەي، جۈملىنى مۇجمەل تۈزۈپ، نەتىجىدە خاتا ئۇقۇم كەلتۈرۈپ چىقارغان. شۇنىڭ بىلەن ئەدھەمنىڭ ئۆزى «چولپان» بولۇپ قالغان. ئاپتور رومانىدا يەنە مۇنداق يازىدۇ: «ئۇ شېئىردا. . . نە شېئىرىي پىكىر، نە شېئىرىي هېسسىيات، نە شېئىرىي مەدەنىيەت دېگەن نەرسىلەر بولسۇن؟ » ئۇيغۇر تىلىدا «شېئىرىي مەدەنىيەت» دېگەن ئاتالغۇ يوق. بەلكى «شېئىر مەدەنىيىتى» دېگەن ئىبارە بار. بىز ئاپتور قوللانغان «شېئىرىي مەدەنىيەت» دېگەن بۇ تەڭداش بۆلەكنى كونتېكىستنىڭ ئىچىگە قويۇپ قاراپ باقساقمۇ يەنىلا ئۇيغۇن كەلمەيدۇ.

رومانىنىڭ پەقەت 30 - بېتىگىچىلا كۆرۈلگەن بۇ خاتالىقلاردىن كىتابخانلار قالغان 500 بەت قىسمىدا يەنە قانچىلىك «كارامەت» لەرنىڭ بارلىقىنى هېس قىلىپ يەتسە كېرەك. «هايات شۇنداق روما- نىنىڭ بىز بىلەن بۇنچۋالا ناباب هالەتتە يۈز كۆرۈشىشىدە كىتاب ئاپتورىنىڭ مەسئۇلىيەتسىزلىكى بولۇش بىلەن بىرگە يەنە رومانىنىڭ مەسئۇل مۇهەررىرىنىڭ مەسئۇلىيەتسىزلىكىمۇ بار، ئەلۋەتتە. مېنىڭ بۇ «سۇنئىي رېئالىزم» لىق روماندىن هېس قىلغانلىرىم هازىرچە مۇشۇنچىلىك.

(بۇ ماقاله «ئىشچىلار ۋاقىت گېزىتى» نىڭ 1993 - يىل يانۋار- دىكى سانىدا ئېلان قىلىنغان)

تېنەپ يۇرگەن ئاسسي روھ

ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ ئۇپۇق سىزىقىدا مىللىي قانىنى ئۆركەشلەتىدىغان زەڭگەر نۇر توچكىلىرى پات - پات، بەزىدە خىرە، بەزىدە روشەن چاقناپ، دوزاخ ئوتىدەك قىپقىزىل رىشاتكىلار بىلەن قورشالغان ۋە كۆڭۈلنى ئاينىتىدىغان ھاۋا بىلەن قاپلانغان بۇ بوشلۇقتا، ئۇمىد يالقۇنىدا ئۆرتىنىپ، كەينى - كەينىدىن كۇل بولۇپ كېتىۋاتقان بەختسىز، چۇشكۇن ھاياتقا ئاندا - ساندا ئۇمىد ئاتا قىلماقتا. زۇلمەت قوينىدا زەڭگەر نۇر چاقنىتىپ، قاغجىرىغان تىنىقلارغا ھاياتلىق ئۇمىدى بېغىشلايدىغان بۇ مۆجىزىنى پەقەت ئازابلىنىش بەختىگە مۇيەسسەر بولغان ئاسسي قەلب ئىگىلىرىلا يارىتالايدۇ. دەل ئاشۇلار بىز ئۇچراتساقمۇ، لېكىن تونىيالماي قېلىۋاتقان خىزىرلاردۇر.

بىز مەدەنىيەت ئېڭىمىزنىڭ ئاجىزلىقى، پەرق ئېتىش ئىقتىدارىمىزنىڭ خۇنۇكلىكى، ھەق - ناھەق تۇيغۇمىزنىڭ تۇنجۇقۇپ كەتكەنلىكى سەۋەبىدىن، يالاق يالاپ سەمرىگەن قىزىل يۇزلۇك، ۋىجدانى پۇچەك، ساختا شۆھرەت تونى ئىچىدە سولىشىپ كەتكەن روھسىز گەۋدىسىنى جېنىنىڭ بارىچە سەلتەنەتلىك كۆرسىتىپ يۇرگەن «ئەۋلىيا ئەزەم» لەرنى پەخىرلىمىز دەپ بىلىۋاتىمىز، شۇڭلاشقىمۇ مىللىي شېئىرىيەت تارىخىغا ئىگە بۇ تۇپراقنىڭ ھۆرلۇك ئەنئەنىسىگە نامراتلىقى ھەم ھاياتىي كۇچى، ئېستېتىك تۇيغۇسى كەمچىل شېئىرلارنىڭ سامانەك كۆپلۇكى ئەجەبلىنەرلىك ئەمەس.

تالانتلىق ياش يازغۇچى ئەختەم ئۆمەر «ئىشچىلار ۋاقىت گېزىتى» نىڭ 1991 - يىل 16 - مارت سانىدا ئېلان قىلغان «شائىر» ناملىق ھېكايىسى ئارقىلىق مىللىي ئالىڭ قۇرۇلمىمىزدىكى نازۇك

نېرۋىغا ئۆتكۈر بىر قۇرۇق يېڭىنە سانچىغان. بۇ ھېكايىنىڭ مەزمۇنىغا سىڭگەن پەلسەپىۋىلىك بىلەن تراگېدىيىلىك ھېكايىنىڭ ئۆزىدىن ئېشىپ چۈشكەن. ئەختەم ئۆمەرنىڭ بۇ ھېكايىسىدە، چېخوپنىڭ ھېكايىلىرىدەك كۈندىلىك تۇرمۇش پاجىئەسى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن ئەمەس، بەلكى تارىخىي ئەھمىيەتكە ئىگە پاجىئە ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. ھېكايىدە ئالاھىدە مۇھىتتىكى قارشىلىق روھىغا باي بىر بەختسىز شائىرنىڭ مەنىۋى ھاياتى ئېپادىلەنگەن. بۇ بەختسىز شائىرنىڭ يۈرىكىگە بىر خىل قارشىلىقنىڭ يالقۇنى يوشۇرۇنغان بولۇپ، كۈلپەتلىك تەقدىرگە قارشى چىقىشتەك ئىدىيىۋى كەيپىيات سىڭدۈرۈلگەن. ئەسەردىكى مەنىۋى مەنزىرە چەكسىز. ئىنسانىي غۇرۇرى دەھشەتلىك خورلۇققا ۋە چىدىغۇسىز زىيانكەشلىككە ئۇچرىغان بۇ شائىرنىڭ گۈزەل ئارزۇلىرىنى پايخان قىلىدىغان بۇ رەزىل ھاياتتىن پۈتۈنلەي ئىخلاسى قايتقان بولۇپ، ئۇنىڭ قەلبى گويا ئازاب خالتىسى. شائىرنى ئوراپ تۇرغان ئىجتىمائىي رېئاللىقنىڭ ئازاب ـ ئوقۇبەتلىرى ئاللىبۇرۇن بىزنىڭ چۈشىنىشىمىزدىن ھالقىپ كەتكەن. بۇنى شائىرنىڭ ئويغاق قەلبى چۈشىنىپ، كۆرۈپ يەتكەن. چۈنكى ئۇ كۈلۈمسىرەپ تۇرغان چىرايلىردىكى زەھەرلىك تەبەسسۇملارنى، قىسماق كۆزلەردىكى شۇملۇقلارنى، رەڭدار ۋۇجۇدلىرىنىڭ ئارقىسىغا يوشۇرۇنغان رەزىل ئويۇنلارنى ئېنىق كۆرەتتى. ئۇنىڭ ئارزۇ ـ ئىستىكى ۋە ياشاش ئىرادىسى بىلەن رېئاللىق ئوتتۇرىسىدىكى كېلىشتۈرۈپ بولمايدىغان توقۇنۇش ئۇنى ئادەتتىن تاشقىرى ئازابلىغان ۋە يېتىمسىرەتكەن. ئەگەر بىر پەرىشتە كاتىپ بولۇپ، كېچە ـ كۈندۈز توختىماي يازغان ھالەتتىمۇ بۇ بەختسىز، ئەمما ۋىجدانلىق شائىرنىڭ مەنىۋى دۇنياسىدىكى خورلىنىش، ئازاب، ئۇمىد، ئىسيان، ۋاز كېچىش ۋە ئەركىنلىك تۇيغۇلىرىنى يېزىپ بولالمىغى ناتايىن. چۈنكى ئۇ شەخسىنىڭ ئۇپۇق سىزىقىدىن ھالقىپ، مىللەتنىڭ ئۇپۇق سىزىقى ئىچىگە شۇڭغۇپ كىرگەن شائىر بولۇپ، بىر پۈتۈن خەلقنىڭ مەنىۋى دۇنياسىنىڭ كىچىكلىتىلگەن

هالىتى. شۇڭا كەسىپدىشى بولغان «ئەۋلىيا ئەزەم» ئاتالغان شائىر ئۇنىڭدىن ئۆلگۈدەك قورقىدۇ ھەم ئۇنى ئۆچ كۆرىدۇ. چۈنكى «ئەۋلىيا ئەزەم» نىڭ پۈتۈن ۋۇجۇدى نامەردلىك بىلەن تولغان بولۇپ، ھاياتى ئۆز ۋىجدانىغا مۇخالىپ يول تۇتۇش بىلەن ئۆتكەن. ئۇنىڭ بىلىش ۋە چۈشىنىش دائىرىسى ماددىي موھتاجلىقتىن ھالقىپ كېتەلمىگەن. ئۇ، خورلۇقنى لەززەت، قارشىلىقنى ئەخمەقلىق، مەنىۋى مۇستەقىللىقنى ئارتۇقچە دەپ بىلىدۇ. شائىر ئابدۇخالىقنىڭ ئىلھامىنى بوغۇپ تۇنجۇقتۇرۇۋاتقان دوزاخ ئوتىدەك قىزىل رىشاتكىلار «ئەۋلىيا ئەزەم» نىڭ كۆزىگە چوكا ئالتۇندەك كۆرۈنىدۇ. ئۇ مەنىۋى جەھەتتە مۇستەقىل ياشاشنىڭ قانچىلىك ھۇزۇرلۇق ئىكەنلىكىنى مەڭگۈ ھېس قىلىپ يېتەلمەيدۇ. شۇڭا ئۇنىڭ ئىسمى بار، جىسمى يوق، سايىسى بار، نۇرى يوق، مەنىۋى دۇنياسى پالەچ، جانسىز مەخلۇق. ئۇ پۈتۈن زېھنىنى قەسىدىچىلىك شېئىرىيىتىگە بېغىشلاش ئارقىلىق، تاپان يالاپ، ساختا شەرەپ قوچۇپ «ئەۋلىيا» بولغان. ماركسنىڭ سۆزى بويىچە ئېيتقاندا ئۇ «شېئىرىي گۈل غۇنچىلىرى بىلەن سۆز - ئىبارىلىرىنىڭ يوشۇرۇشى ئاستىدا خەلقنى سانقان». كىشىنى ئېچىندۇرىدىغان يېرى شۇكى، دەل شۇ خەلق ئۆزىنىڭ پەرق تۇيغۇسىنىڭ خۇنۇكلىكى تۈپەيلى، ئۇنىڭ ئەۋلىيالىقىغا ئىشەنگەن. مانا بۇ بارلىق بەختسىزلىكىمىزنىڭ نېگىزى.

ئەختەم ئۆمەرنىڭ «ئەۋلىيا ئەزەم» گە تۇتقان پوزىتسىيىسىگە يوشۇرۇن كىنايە ۋە مەسخىرە سىڭدۇرۇلگەن. يازغۇچى كىشىلەر ھېسىياتىدىغان بۇ «ئەۋلىيا ئەزەم» نىڭ سەلتەنەتلىك پۇركەنجىسىنى يىرتىپ تاشلاپ، رەسۋاسىنى چىقارمىغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ مەنىۋى جەھەتتىكى بىچارە ھالىتىنى روشەن كۆرسىتىپ بەرگەن. يازغۇچى «ئەۋلىيا ئەزەم» بىلەن شائىر ئابدۇخالىقنىڭ ئۆتكۈر دىئالوگلىرى ئارقىلىق مەلۇم پەلسەپىۋى داۋالىلارنى كۆرسىتىپ بەرگەن. ئابدۇخالىق قارلىق دالىدا تېنەپ يۈرگەن بولۇپ، ئۆزىنىڭ ھاياتىنى پايانسىز

قارلىق دالىغا غەرق قىلىۋېتىشنى ئويلايدۇ. گېزى كەلگەندە ئۆلۈۋې-لىش ئاجىزلىق ئەمەس، بەلكى ئۇمۇ بىر خىل قارشىلىق. ھەر كىمنىڭ قارشىلىق كۆرسىتىش ئۇسۇلى ئوخشاش بولمايدۇ. مۇنداقچە ئېيتقاندا، ھاياتنى ھەقىقىي مەنىسى بىلەن سۆيىدىغان كىشىلەرلا ئۆز غايىسىدىكى ئەركىن ھايات ئۈچىدە ياشاش ئىمكانىيىتىگە ئېرىشەلمە-گەندە ئۆلۈمنى تاللايدۇ. ئۇ چەكسىز نەپرەت ئۈچىدە قارلىق دالىغا قېنى بىلەن شېئىر يازىدۇ. بۇنى شائىرنىڭ مەيۇس كۆڭلى ۋە بۇرۇق-تۇملۇق ھەققىدىكى قايغۇلۇق شىكايىتىنى ئىپادىلەيدىغان يالقۇنلۇق «ئازاب ناخشىسى» دېيىش مۇمكىن. ئازاب — ۋىجدانلىق قەلب ئىگە-لىرىلا ئېرىشەلەيدىغان ئالاھىدە بەخت. «ئەۋلىيا ئەزەم» بۇ خىل پەۋقۇلئاددە بەختكە مەڭگۈ ئېرىشەلمەيدۇ. شۇڭا ئۇ قارلىق دالىدا تېنەپ يۇرگەن شائىرغا «ساڭا يامانلىق قىلغىنىمنى بىلمەيمەن. لې-كىن سەن مېنى مەرەزنى كۆرگەندىنمۇ يامان كۆرىسەن» دەپ يېلىنە-دۇ. ھاياتتىن ئىخلاسى قايتىپ «ئۆلۈم ۋاگونى» غا چىققان شائىر ئۇنىڭغا مەردلىك ناخشىسى بىلەن جاۋاب بېرىدۇ. سىز بۇ ناخشىنى ناپولىئون ۋەتىنىنى بېسىۋالغان يىلى مىللىي نومۇسقا چىدىماي ئۆلۈ-ۋالغان گېرمانىيە شائىرى كلائىستىنىڭ:

ئەنسىرىمەڭلار نامەردلەر،
ئۇستۇڭلاردىن كۈلمەيمەن.
دۇنيا بىلەن خوشلاشتىم،
ئەمدى ھەرگىز كەلمەيمەن.

دېگەن يالقۇنلۇق ناخشىسى بىلەن ئوخشاش ئەمەس دېيەلەمسىز؟! «شائىر» ناملىق بۇ ھېكايە مۇڭ ۋە غەم بىلەن تولغان بولسىمۇ، بىراق مۇڭ ئۈچىدە تىرىلىش كۈيلىرى، غەمكىنلىك ئۈچىدە ئۈمىد نۇرلىرى چاقناپ تۇرىدۇ.

(بۇ ماقالە «ئىشچىلار ۋاقىت گېزىتى» نىڭ 1991 - يىل ئاپرېل-دىكى سانىدا ئېلان قىلىنغان)

مۇتلەقلەشتۇرۇش ۋە مۇجمەللەشتۇرۇش

ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ 90 ـ يىللارغا خاس يېڭى سۈپەت قاتلىمـ
نى بەرپا قىلىش ۋە ئۇنى دۇنياۋى ئەدەبىياتنىڭ قىممەت يۇزلىنىشىگە
ئىگە قىلىش نەزەريىۋى تەپەككۇرغا باي، بەدئىي سېزىمى ئۆتكۈر،
كرىزىس تۇيغۇسى كۈچلۈك، ئازاب ئېڭى چوڭقۇر، مۇرەسسەسىز
روھقا ۋە تەخىرسىز ھېسسىياتقا ئىگە يېپىېڭى بىر ئەدەبىياتچىلار
قوشۇنىنىڭ بولۇشىنى جىددىي تەقەززا قىلىدۇ. بىز يېقىنقى بىر
قانچە يىللىق ئەدەبىي ئىجادىيەت ئەمەلىيىتىدە كۆرۈلگەن بەزى ئالامەتـ
لەردىن مۇشۇنداق بىر ئەدەبىياتچىلار قوشۇنىنىڭ ئاياغ تىۋرىنىنى
سەزدۇق. ساپ سەنئەت قىممىتىگە ئىگە يېڭىچە ئېستېتىك پرىنسىپلار
ئاندا ـ ساندا باش كۆتۈرۈپ ئۆزىنىڭ ئۇمىدلىك جىلۋىسىنى نامايان
قىلدى. ئەمما، بۇ تېخى ناھايىتى سۇس بىر تەبەسسۇم، خالاس. تېخى
نوقۇل قېزىش ۋە ساددا، تېيىز خىياللاردىن تۇغۇلغان، ئۆزىدە خاس
قىممەتنى ھازىرلاپ ئۇلگۈرمىگەن خام تۇغۇندىلار ئەھمىيەتتىن مۇئەيـ
يەن خالىي مەۋجۇتلۇقى بىلەن مەتبۇئات يۈزىدە يېيىلىپ تۇرماقتا.
ئەلۋەتتە، ھەر قانداق قىممەتكە ۋە ئەھمىيەتكە ئىگە نەرسە نىسپىيلىكـ
تىن خالىي بولالمايدۇ، قىممەت قارىشىنىڭ ئۆزگىرىپ، يېڭىلىنىپ
تۇرۇشى قانۇنىيەتلىك تەبىئىي جەريان.

سىدىقھاجى روزىنىڭ «شىنجاڭ گېزىتى» نىڭ 1992 ـ يىل
6 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنىدىكى «گۈلشەن» بېتىگە بېسىلغان «كلاسسىك
ئەدەبىيات ۋە ئەدەبىيات ئەنئەنىسى» ناملىق مۇلاھىزە ماقالىسى ئەدەبىـ
يات ـ سەنئەت نەزەريە تەتقىقاتى ساھەسىدىكى ئەنە شۇنداق بىر خام
تۇغۇندا. مەن بۇ ماقالىنى ئوقۇپ، مۇئەللىپىنىڭ پرىنسىپال ئىلمىي

خاتالىقلارغا يول قويغانلىقىنى، بىر تەرەپلىمە، مۇتلەقلەشتۈرۈۋېتىلگەن ۋە مۇجمەللاشتۇرۇۋېتىلگەن قاراشلارنىڭ خېلىلا نۇرغۇنلىقىنى ھېس قىلدىم. شۇڭا مەن ئۆزۈم توغرا دەپ ئىشەنگەن بەزى چۈشەنچىلىرىمنى سىدىقھاجى روزىنىڭ قاراشلىرى بىلەن ئۇچراشتۇرۇپ كۆرۈشنى لايىق تاپتىم. مۇنازىرىدە ئوبيېكتنى شەرت قىلماي مۇمكىن بولمىغاچقا، مۇلاھىزىنى كەڭلىك ۋە چوڭقۇرلۇققا ئىگە قىلىش پۈرسىتى بولماي قالدى.

سىدىقھاجى ماقالىسىنى «ئەدەبىي مىراسلىرىمىزنى توپلاش، رەتلەش، نەشر قىلىش پۈرسىتىگە ئېرىشكەندىن كېيىنلا كلاسسىك ئەدەبىيات بىلەن يۈز كۆرۈشتۈق» دەپ باشلايدۇ. بۇ بىر خاتا چۈشەنچە. ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى سەنئەت تۈيغۇسى كۈچلۈك خەلقىمىزنىڭ نەچچە مىڭ يىللىق ئېستېتىك ھاياتىنىڭ بىر تەركىبىي قىسمى. ئۇنى ئوخشىمىغان تارىخىي دەۋرلەردە ياشاپ ئۆتكەن ئۇيغۇر ئەدىبلىرى يارانقان، ھەر بىر بۇغۇن ئۆزىدىن ئىلگىرى ئۆتكەن بۇغۇنلارنىڭ ئەدەبىي مىراسلىرىنى ئوقۇپ، ئۆگىنىپ راۋاجلاندۇرۇپ، ئەنئەنىۋى ئىزچىللىقنى ساقلاپ، تولۇقلاپ، يېڭىلاپ ماڭغان. ئۇيغۇر مىللىتىگە نىسبەتەن ئېيتقاندا بىز بىر ئەۋلاد پەقەت بىرلا ھالقا، خالاس. ئەگەر بىز ئۆزىمىزنىلا مەركەز قىلغان ئاساستا «كلاسسىك ئەدەبىيات بىلەن يۈز كۆرۈشتۈق» دېسەكمۇ يەنىلا خاتا ئېيتقان بولىمىز. بىزنىڭ غەيرىي تەبىئىي ھايات قىسمەتلىرىمىز جەريانىدا ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى خېلى بىر زامان كەم دىدار بولۇپ قالغان بولسىمۇ، ئەمما پۈتۈنلەي ناتونۇش نەرسە بولۇپ قالغان ئەمەس. ناۋائى، مەشرەپلەرنىڭ مۇقام ئاھاڭلىرىغا سېلىنغان مۇڭلۇق غەزەللىرى، تىلەمچى - ھاپىزلارنىڭ ئاغزىدىن قۇيۇلۇپ تۇرغان ئەھمەد يەسسەۋىنىڭ ھېكمەتلىرى بىزنىڭ بەدىئىيلەشتۈرۈۋېتىلگەن قاتمال ھايات مۇساپىمىزدە گاھى ئاشكارا، گاھى پىنھان جىلۋە قىلىپ كەلدى. پەقەت ئۇچرىشىش كۆلىمى جەھەتتىلا بۇگۈنكىدەك كەڭ بولۇپ باقمىغانلىقى راست،

شۇڭا بۇ ھەرگىزمۇ تۇنجى ئۇچرىشىش ئەمەس.

سىدىقھاجى يەنە مۇنداق يازىدۇ: «تىل ئۆتكىلىدىن، يېزىق ئۆتكىلىدىن ئۆتمەي تۇرۇپ، كلاسسىك ئەدەبىياتتىن زوقلىنىش جەريانىغا كىرىش... ناھايىتى قىيىن.» كلاسسىك ئەدەبىياتىمىزدىن (ئېنىقراقى شېئىرىيەتتىن) زوقلىنىش ھەقىقەتەن تىل - يېزىق ئۆتكىلىدىن ئۆتۈشنى شەرت قىلسىمۇ، لېكىن «ئېستېتىك زوق» ھەققىدىكى قاتمال چۈشەنچىلىرىمىزنى چۆرۈپ تاشلاپ، زوقلىنىش ئادىتىمىزنى جانلىق ئېستېتىك پسىخىك قۇرۇلمىغا ئايلاندۇرىدىغان بولساق، كلاسسىك شېئىرىيىتىمىزنىڭ تىلىدىكى ئاھاڭدارلىقنىڭ، مۇزىكىلىق ھېسسىياتنىڭ ئېستېتىك دۇنيايىمىزدا قوزغىغان گۈزەللىك تۇيغۇسىنى مەلۇم مەنىدە «زوقلىنىش» جەريانىغا كىرگەنلىك، دەپ ئېتىراپ قىلماي تۇرالمايمىز. ئاھاڭدارلىقنى شېئىرىيەتنىڭ ئەڭ ئالىي ئېستېتىك پرىنسىپلىرى قاتارىدا ساناپ مۇئامىلە قىلىپ كەلگەن كلاسسىك شېئىرىيىتىمىزگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، بىز «زوقلىنىش جەريانىغا» كىرىدىغان «ئىشىك» لەرنى كۆپرەك ئېچىشىمىز كېرەك، ئەلۋەتتە.

سىدىقھاجى يەنە مۇنداق يازىدۇ: «خەلقىمىز مىلادىيە 1 - ئەسىردىن 10 - ئەسىرگىچە بۇددا دىنىغا، 10 - ئەسىردىن كېيىن ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلدى.» مۇتلەقلەشتۇرۇپ ئېيتىلغان بۇ خاتا چۈشەنچە تارىخىمىزغا ئائىت ئادەتتىكى ساۋات خاراكتېرلىك پاكىتلارغىمۇ خىلاپ. ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىيەت تارىخىدا بۇددا دىنى بىلەن ئىسلام دىنى ھەقىقەتەن ناھايىتى چوڭقۇر ۋە كەڭ ئىز قالدۇرغان. بۇ ئىككى دىننىڭ تەسىرى ئۇيغۇر مەدەنىيەت تارىخىدا ناھايىتى شۆھرەتلىك ھەم پارلاق سەھىپىلەرنى ئاچقان. لېكىن بىز مانى، شامان، زەردۇشت دىنلىرىنىڭ مەدەنىيەت تارىخىمىزدىكى ئورنىنى نەزەردىن ساقىت قىلىساق توغرا بولمايدۇ. يەنە بىر جەھەتتىن ئېيتقاندا، شىمالىي چۆللۈكتە ياشىغان ئۇيغۇرلارنىڭ بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلىشقا باشلىغان

ۋاقتى سۇلتان ساتۇق بۇغراخان ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىشتىن 1 ـ 2 ئەسىر ئىلگىرى بولغان. قۇمۇل ـ تۇرپان ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئىسلام دىنىغا تولۇق ئېتىقاد قىلىشقا باشلىغان ۋاقتى بولسا بۇنىڭدىن 5 ـ 6 ئەسىر ئىلگىرىكى ئىش. شۇڭا ئاپتورنىڭ ئىككىلا دىنىنى ئېغىزغا ئېلىپ ئۆتۈشى ۋە يىل دەۋرىنى كېسىپ ئوتتۇرىغا قويۇشى تارىخىي ئەھمىيەتكە تازا ئۇيغۇن ئەمەس.

سىدىقھاجى يەنە مۇنداق يازىدۇ: «يېزىقنىڭ ئۆزگىرىشىگە شەرت ھازىرلىغان دىنىي جەھەتتىكى ئۆتۈش دەۋرى چوقۇم مەدەنىيەت جەھەتتىكى ئۆتۈش دەۋرىنىمۇ باشتىن كەچۈرىدۇ.» ئاپتورنىڭ بۇ جۈملىلىرىدىن دىنىي ئېتىقاد جەھەتتىكى ئۆزگىرىش مۇقەررەر يوسۇندا يېزىقنى ئۆزگەرتىشكە ئېلىپ بارىدۇ، دەيدىغان بىر تەرەپلىمە، خاتا نۇقتىئىنەزەرى چىقىپ تۇرىدۇ. شۇبھىسىزكى، بۇ بىر خاتا چۈشەنچە. ئىسلام دىنى ئۆز تارىخىدا ھەقىقەتەن باشقا مىللەتلەرگە دىنىي ئېتىقاد بىلەن قوشۇپ ئەرەب يېزىقىنى خېلى كەڭ ئومۇملاشتۇرغان. باشقا مىللەتلەرمۇ ئەرەب ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى ئۆز يېزىقىنى ئىجاد قىلىپ ئىسلام دىنىغا بولغان ئېتىقادىنى «مۇستەھكەم» لىگەن. شۇبھىسىزكى، ئەرەب يېزىقىنى قوبۇل قىلىشنى ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىشنىڭ بىر تەركىبىي قىسمى دەپ قاراش تونۇش جەھەتتىكى يېتەرسىزلىك، قاندىكى چەكلىمىلىك، نامۇۋاپىق پىسخىك خاھىش ئىدى. چۈنكى، دىنىي ئېتىقاد بىلەن يېزىق ئوتتۇرىسىدا ھېچقانداق ماھىيەتلىك باغلىنىش يوق. يېزىقنىڭ پەيدا بولۇشىمۇ دىن بىلەن مۇناسىۋەتسىز، ئىككىسى ئايرىم ـ ئايرىم كاتېگورىيىگە ئىگە مەدەنىيەت ھادىسىسى. سىدىقھاجىنىڭ دىنىي ئېتىقاد جەھەتتىكى ئۆزگىرىش مۇقەررەر يوسۇندا يېزىقنى ئۆزگەرتىشكە ئېلىپ بارىدۇ، دەيدىغان نۇقتىئىنەزىرىگە تارىخ بەتلىرىدىن مىسال تېپىش مۇمكىن بولسىمۇ، لېكىن بۇ ناھايىتى ئايرىم ئەھۋال ھەم قىسمەنلىك. ئۇيغۇرلار گەرچە ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىپ 2 ـ 3 يۈز يىل جەريانىدا ئىلگىرى قوللىنىپ

كەلگەن يېزىقلىرىدىن تارىخىي يوسۇندا ۋاز كەچكەن ھەم ئەرەب ئېلىپ-بەسى ئاساسىدىكى ئۇيغۇر يېزىقىنى قوللىنىشقا باشلىغان بولسىمۇ، لېكىن سىلاۋىيان ۋە لاتىن ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى ئۇيغۇر يېڭى يېزىقىنى ھېچقانداق دىنىي ئېتىقاد ئۆزگىرىشى ياسىمايلا تۇرۇپلا قو-بۇل قىلىشقا مەجبۇر بولغان. شۇنىڭدەك بۇددا دىنىمۇ خەنزۇلارنىڭ يېزىقىغا ھېچقانداق ئۆزگىرىش ياكى ئىسلاھات ئېلىپ كەلگەن ئەمەس.

سىدىقھاجى روزىنىڭ ماقالىسىدىكى «مەدەنىيەت تارىخىنى ئۇزۇپ قويۇشقا بولمىغاندەك ئەدەبىيات ئەنئەنىسىنىمۇ ئۇزۇپ قويۇشقا بولمايدۇ» دېگەن سۆزىنى ئاپتورنىڭ سۇبيېكتىپ ئارزۇسى دەپ چۈشىنىش-نى ياكى مەدەنىيەت تارىخى، ئەنئەنە تارىخى ھەققىدە ئۆگەنگەن بىلىم-لىرى ئاساسىدا ئوتتۇرىغا قويغان ھۆكۈمى دەپ چۈشىنىشنى بىلمەي قالدىم، ئەگەر بۇ ئاپتورنىڭ ھۆكۈمى بولسا بۇ يەنىلا تومتاق ھەم بىر تەرەپلىمە چۈشەنچە ئاساسىدا چىقىرىلغان ھۆكۈمدۇر. چۈنكى مەدەنىيەت تارىخىنىڭ ئۇزۇلۈپ قېلىشى ھېچ بولمىغاندا مەلۇم مەز-گىل ئۇزۇلۈپ قېلىشى ئوبيېكتىپ پاكىت. ئىندىئان قەبىلىلىرى ياراتقان ئاجايىپ پارلاق مايا مەدەنىيىتى بۈگۈنكى كۈندە ئۆزىنىڭ ۋەيرانە خارابىسى ئارقىلىق ئەينى ۋاقىتتىكى مىسلىسىز گۈللەنگەن مەدەنىيەت مەنزىرىسىنى سىرلىق رەۋىشتە پىچىرلاشقا مەجبۇر بولماق-تا. ئۇنىڭدىن ئىندىئانلارغا ئەستىلىك بولۇپ قالغىنى پەقەت ھەسرەت-لىك گۈزەل رىۋايەتلا، خالاس. ئوتتۇرا ئەسىردىكى ياۋروپا جەمئىيى-تىدە رىم پاپاسىنى مەركەز قىلغان دىنىي جەمئىيەتلەر مەدەنىيەتنى ۋە جەمئىيەتنىڭ مەنىۋى ھاياتىنى پۈتۈنلەي مونوپول قىلىۋالغانىدى. 14 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا پەيدا بولۇشقا باشلىغان ۋە يېڭىدىن گۈللەن-گەن بۇرژۇئازىيە سىنىپىنىڭ ۋەكىللىرى دەسلەپتە قەدىمكى يۇنان، رىم مەدەنىيىتى (كلاسسىك مەدەنىيەت) تىن فېئودالىلىق مەدەنىيەتكە قارشى تۇرۇشتا پايدىلىنىدىغان قورالنى — پەلسەپە ۋە تەبىئىي پەننى ھەم ئادەمنى مەركەز قىلغان (ئىلاھنى مەركەز قىلمىغان)

ئەدەبىيـات ـ سەنئەتنى تېپىۋالدى. ئۇلار، بۇ كلاسسىك مەدەنىيەتنى ئۇزاقتىن بېرى دىنىي جەمئىيەتلەر بوغۇپ ۋە بۇرمىلاپ كەلگەنىدى، ئەمدى بىز «كلاسسىك مەدەنىيەت» بايرىقىنى كۆتۈرىمىز، دەپ جاكار-لىغانلىقى ئۈچۈن، بۇ ھەرىكەت «ئەدەبىيات ـ سەنئەتنى قايتا گۈللەن-دۈرۈش» دەپ ئاتالغانىدى. ئۇزۇلۇپ قالغان ئەدەبىيات ئەنئەنىسىنى قايتا ئۇلىغان بۇ دەۋر تارىختا «ياۋروپا ئەدەبىي ئويغىنىش دەۋرى» دەپ ئاتالدى. ئۇيغۇرلارمۇ ئىسلامىيەتتىن ئىلگىرىكى ھەيكەلتاراش-لىق، رەسساملىق مەدەنىيىتىنىڭ مىڭ يىللاردىن بېرى ئۇزۇل ـ كېسىل ئۇزۇلۇپ قالغانلىقىنى بۈگۈنكى كۈندە ئازابلانغان ھالدا ھېس قىلماقتا. مەلۇمكى، مەدەنىيەت تارىخىنىڭ ئەنئەنە تارىخىنىڭ ئۇزۇ-لۇپ قېلىشىنىڭ مەۋجۇتلۇقى ئارتۇقچە ئىسپاتلاشنى تەلەپ قىلمايدىغا ئاكسىئوما.

ئاپتورنىڭ يۇقىرىقى چولتا ھۆكۈمى يەنە بىر جەھەتتىن ئۆزىنىڭ «ئىسلام دىنى مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان ۋە ئۇيغۇر خەلقى مەدەنىيىتىنىڭ تەركىبىي قىسمى بولغان كلاسسىك ئەدەبىيات ئەنئەنە-سى بۇددىزملىق ئەدەبىيات ئەنئەنىسىدىن ئارىنى ئوچۇق ئايرىغان ۋە ئۇنى تارىخىي تەرەققىياتنىڭ مۇئەييەن دەۋرىدە ئاخىرلاشتۇرغان، ئۇ-نىڭغا ئۆزىدىن ئورۇن بەرمىگەن» دەپ كەسكىن تەلەپپۇزدا ئوتتۇرىغا قويغان مۇلاھىزىسى بىلەن تامامەن زىت ئەمەسمۇ. بىر ـ بىرىنى ئىنكار قىلىدىغان بۇ تومتاق، خاتا چۈشەنچىلەر كىشىنى ھەيران قالدۇرمامدۇ؟

سىدىقھاجى يەنە مۇنداق يازىدۇ: «بىر خىل مەدەنىيەت دەۋرىدىن ئىككىنچى بىر خىل دىنىي مەدەنىيەت دەۋرىگە ئۆتۈش جەريانى بىر خىل دىنىي مەدەنىيەت دەۋرىدىن ئىككىنچى بىر خىل مەدەنىيەت دەۋرىگە ئۆتۈش بىلەن ئاخىرلىشىدۇ، دېمەك، بۇ ئېتىقادنىڭ ئۆزگە-رىشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولىدۇ.» بۇنىڭدىن كۆرۈۋالغىلى بولى-دۇكى، ئاپتور دىنىنىڭ مەدەنىيەتكە بولغان تەسىرىنى ۋە رولىنى بەك

مۇبالىغىلەشتۇرۇپ چۈشىنىۋالغان. يېڭى بىر مەدەنىيەت دەۋرىنىڭ باشلىنىشى ھەمىشە دىنىي ئېتىقاد جەھەتتىكى ئۆزگىرىشنى شەرت قىلىۋەرمەيدۇ. مەسىلەن، ياپونلارنىڭ مىلادىيە 7 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئېلىپ بارغان «داخۇا ئىسلاھاتى» ياپونلارنىڭ جۇڭگونىڭ گۈللەنگەن تاڭ مەدەنىيىتىگە بولغان قىزغىشىنى ئەۋجىگە چىقارغان بولسا، 19 ـ ئەسىردىكى «مىڭجۈز يېڭىلىقلا كۆچۈش» ھەرىكىتىدىن كېيىن، ياپونلار جۇڭگونىڭ قەدىمكى مەدەنىيىتىگە چوقۇنۇش ۋە تەقلىد قىلىشتىن يېقىنقى زامان غەرب مەدەنىيىتىگە چوقۇنۇش ۋە تەقلىد قىلىشقا ئۆتكەن. بۇ ئىككى ئىسلاھات ياپونىيە تارىخىدىكى مەدەنىيەت جەھەتتىكى ئىككى قېتىملىق چوڭ ئۆتۈش جەريانى ھېسابلىنىدۇ. ئەمما ياپونلار دىنىي ئېتىقاد جەھەتتە ھېچقانداق ئۆزگىرىش ياسىمىغان، بەلكى بۇ ئىككى ئىسلاھات ئۆز نۆۋىتىدە ياپونلارنىڭ دىنىي ئېتىقادىغا ئىسلاھات ئېلىپ كەلگەن. ھەرگىزمۇ بۇ ئىككى قېتىملىق چوڭ ئىسلاھات دىنىي ئېتىقاد ئۆزگىرىشىنىڭ مەھسۇلى ئەمەس.

ياۋروپا مەدەنىيەت تارىخىغا ۋە دىن تارىخىغا نەزەر سالساقمۇ، بۇ نۇقتىنى ناھايىتى ئېنىق كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. مەسىلەن، ياۋروپانى قاپلىغان ئەدەبىي ئويغىنىش ھەرىكىتىنىڭ باشلىنىشى رىم پاپاسىنى مەركەز قىلغان دىنىي جەمئىيەتلەرنىڭ نوپۇزىنى قاتتىق تەۋرىتىپ، خرىستىئان دىنىنىڭ ئەقىدىلىرىگە زور ئۆزگىرىش ئېلىپ كەلىدى. 16 ـ ئەسىردىكى خرىستىئان دىنىي ئىسلاھاتىنىڭ يول باشچىسى گېرمانىيىلىك مارتىن لۇتېرنىڭ «95 ماددىلىق بايانات»ى كەڭ خرىستىئان مۇخلىسلىرىنى «شەخس ئۆز دىلىدىكى بىر خىل خۇپيانە بۇاستە تۇيغۇ ئارقىلىق خۇدا بىلەن بۇاستە ئۇچرىشىدۇ، شۇنىڭ ئۈچۈن، شەخس بىلەن خۇدانىڭ ئوتتۇرىسىدا دىنىي جەمئىيەتنىڭ ۋاستىچى بولۇشى ھاجەتسىز» دەيدىغان تونۇشقا كەلتۈردى. شۇبھىسىزكى، گۈمانىزملىق مەدەنىيەتنىڭ تۈرتكىسىدە ئېلىپ بېرىلغان دىنىي جەھەتتىكى بۇ مىسلىسىز ئىسلاھات ئۆز نۆۋىتىدە غەرب كاپىتا-

لىزمىنىڭ تەرەققىياتىغا ناھايىتى زور گۇللىنىش پۈرسىتى ئېلىپ كەلگەن. پۈتكۈل غەرب دۇنياسى مارتىن لۇتېرنىڭ دىنىي ئىسلاھات تەشەببۇسلىرىنى ھېمايە قىلىدىغان پىروتستانت دىنىنىڭ غەربنىڭ يېقىنقى زامان ماددىي مەدەنىيىتىگە ۋە مەنىۋى مەدەنىيىتىگە كۆرسەتكەن غايەت زور تەسىرىنى بىردەك ئېتىراپ قىلىدۇ. شۇڭا بىز مەدەنىيەتنىڭ دىنغا، دىنىنىڭ مەدەنىيەتكە بولغان ئايلانما تەسىرىنى ئايرىم - ئايرىم ھالدا نەزەرگە ئېلىشىمىز كېرەك. «مەدەنىيەت پەقەت دىنىنىڭ تۇغۇندىسى» دەپلا تونۇيدىغان بىر تەرەپلىمە قاراش ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن ئەمەس.

سىدىقھاجى ئۆز ماقالىسىدا يەنە مۇنداق يازىدۇ: «ئۇيغۇر خەلقى تارىخىي ئۆتۈش دەۋرىدە ئىسلام دىنىنىڭ پەلسەپىۋى ئىدىيىلىرىدىن بۇددا دىنىنىڭ پەلسەپىۋى ئىدىيىلىرىنى ئىلغار دەپ تونۇغاچقا بۇددا دىنىدىن ئىسلام دىنىغا كىرگەن.» ئاپتور بۇ نۇقتىدا ناھايىتى يۇزە بىر چۈشەنچىنى ئوتتۇرىغا قويغان. يېڭى بىر دىنىي ئېتىقادنى قوبۇل قىلىش ناھايىتى مۇرەككەپ بولغان ئوبيېكتىپ ۋە سۇبيېكتىپ سەۋەبلەرگىمۇ باغلىق بولىدۇ. بۇ يەردە شۇ دىنىنىڭ پەلسەپىۋى ئىدىيىلىرىنىڭ ئىلغارلىقىنىلا نەزەرگە ئېلىپ، باشقا سەۋەبلەرنى نەزەردىن چەتتە قالدۇرۇش، بىر بىمەنىلىك. ئەگەر بىر دىن ئۆز ئىچىگە ئالغان پەلسەپىۋى ئىدىيىلەرنىڭ ئىلغارلىقى ئارقىلىقلا كىشىلەرنىڭ دىنىي ئېتىقاد جەھەتتە ئۆزگىرىش ياسىشىغا سەۋەب بولىدىغان بولسا، ئېيىسانىڭ گەۋدىسى كرېستقا مىقلىنىپ قان ئىچىگە غەرق بولمىغان بولاتتى، مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام قىلىچقا تايىنىپ ئەرەب يېرىم ئارىلىدا سانسىز غازات ئۇرۇشلىرىنى ئېلىپ بارمىغان بولاتتى، خوتەن ئۇيغۇرلىرى قاراخانىيلار دەۋرىدە يۈسۈپ قادىرخاننىڭ ئۆزلىرىگە ئېلىپ بارغان غازاتلىرىغا 40 يىلغا سوزۇلغان دەھشەتلىك قارشىلىق ئۇرۇشلىرىنى قىلىپ ئۇيغۇرلار تارىخىدا قانلىق بىر سەھىپىنى قالدۇرمىغان بولاتتى! شۇڭا يېڭى بىر دىنىنىڭ تارقىلىپ ئومۇملىشىشى نوقۇل ھالدا

ئۇنىڭ ئۆزىدىكى پەلسەپىۋى ئىدىيىلەرنىڭ ئەڭزەللىكىدىن بولغان، دەپ قارىساق، بىر تەرەپلىمىلىككە يول قويغان بولىمىز. ئەگەر بىز تونۇش جەھەتتە ئاپتور بىلەن شەرتلىك يوسۇندا بىر نۇقتىدا تۇرۇپ، بۇددا ئىدىيىلىرىدىن ئىسلام دىنىنىڭ پەلسەپىۋى ئىدىيىلىرىنى ئىلغار دەپ تونۇساق، بۇگۈنكى زامان غەرب دۇنياسىدىكى تەسىرى ئەڭ زور پەيلاسوپلارنىڭ بىرى بولغان گېرمانىيىلىك شوپىنخا ئوغۇرنىڭ ئىرادىچىلىك پەلسەپە سىستېمىسىنىڭ شەكىللىنىشىگە ناھايىتى زور تەسىر كۆرسەتكەن، بۇددا دىنىنىڭ مۇقەددەس كىتابى «ئۇپانىشاد» تىكى پەلسەپىۋى ئىدىيىلەرنىڭ قىممىتىنى چۈشەندۇرۇشكە ئامالسىز قالدىمىز ھەم بۇددا دىنى ۋە خرىستىئان دىنلىرىنىڭ ئىسلام دىنى بىلەن بۇگۈنگىچە تەڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىنى چۈشەندۇرۇشكىمۇ ئامالسىز قالىمىز.

سىدىقھاجى يەنە مۇنداق يازىدۇ: «دىنىي ئېتىقادنىڭ بىرى يەنە بىرىنى چەكلەپ تۇرغاندا، ئىككى خىل ئەنئەنىنىڭمۇ بىرى يەنە بىرىنى چەكلەپ، توقۇنۇش ئىچىدە تۇرىدۇ. بۇ توقۇنۇش جەريانى بىرى يەنە بىرىنى رەت قىلىش بىلەن ئاخىرلىشىدۇ.» بۇ بىر خىل دىنىي ئېتىقاد مۇھىتىدا پەقەت بىرلا مەدەنىيەت ئەنئەنىسى مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ، دېگەنلىك ئەمەسمۇ؟ بۇنداق بولۇش مۇمكىنمۇ؟ دىن مەدەنىيەتكە نىسبەتەن شۇنچە زور چەكلەش كۈچىگە ئىگىمۇ؟ بۇنىسى ناتايىن. ئەگەر شۇنداق بولىدىغان بولسا، بۇگۈنكى غەرب دۇنياسىدىكى خىلمۇ خىل پەلسەپە ئېقىملىرىنى، رەڭگارەڭ ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئېقىملىرىنى ئەقىلگە سىغدۇرغىلى بولمايدۇ. ئەگەر بىز بىر خىل دىنىي ئېتىقاد مۇھىتى ئاستىدا بىرلا خىل مەدەنىيەت ئەنئەنىسى مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ، دېگەن قاراشنى توغرا دەپ قارايدىغان بولساق، مىللىي مەدەنىيەت ئەنئەنىمىزدە بۇرۇلۇش، سەكرەش ھالىتىنى شەكىللەندۇرۇش ئۈچۈن يېڭى بىر دىنىي ئېتىقادنى قوبۇل قىلىشىمىزغا توغرا كېلىدۇ. بۇ بىر بىمەنىلىك، ئەلۋەتتە.

سىدىقھاجى يۇقىرىقى چۈشەنچىسىدە يەنە بىر ئىلمىي خاتالىققا يول قويغان. ئاپتور «دىنىي ئېتىقادىنىڭ بىرى يەنە بىرىنى چەكلەپ تۇرغاندا، ئىككى خىل ئەنئەنىنىڭمۇ بىرى بىرىنى چەكلەپ، توقۇنۇش ئىچىدە تۇرىدۇ. بۇ توقۇنۇش جەريانى بىرى يەنە بىرىنى رەت قىلىش بىلەن ئاخىرلىشىدۇ.» دەپ تونۇيدۇ. ئەجىبا، ئىككى خىل ئەنئەنە داۋاملىق ھالدا بىرى بىرىنى چەكلەپ توقۇنۇش ئىچىدە تۇرامدۇ؟ بىرى يەنە بىرىنى رەت قىلىش بىلەن ئاخىرلىشامدۇ؟ ئەنئەنە نوقۇل، ساپ ھالەتتە مەۋجۇت بولۇپ تۇرامدۇ ياكى ئەنئەنىلەر ئۆزئارا سىڭىشىش، ئۆتۈشۈش، مۇئەييەنلەشتۈرۈش، ئىنكار قىلىشتەك قانۇنىيەتلىك تەبىئىي جەريانغا ئىگە بولامدۇ. بىز بۇددىزم مۇھىتى ئاستىدىكى كۇسەن ئۇيغۇرلىرىنىڭ ناخشا ـ ئۇسسۇل، مۇزىكا مەدەنىيىتى بىلەن ئىسلام دىنى مۇھىتى ئاستىدا راۋاجلانغان ناخشا ـ ئۇسسۇل، مۇزىكا مەدەنىيىتىمىز ئوتتۇرىسىدا تارىخىي ئىزچىللىق مەۋجۇت ئەمەس، دەپ ئېيتالامدۇق؟ ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى ئەنئەنىۋى باغلىنىشنى ئىنكار قىلىش تارىخىي رېئاللىققا ئۇيغۇن كېلەمدۇ؟ ئەگەر ئاپتور مۇشۇ خىل چۈشەنچىسىنى توغرا دەپ چىقىپ تۇرىدىغان بولسا، ئۇ ھالدا ئاپتورنىڭ «ئەنئەنە تارىخى ھەرىكەتلەر ئىچىدە چۈشۈپ قالىدۇ، تولۇقلىنىدۇ، ئۆزگىرىدۇ، ئۆزنىگە يېڭى مەزمۇنلارنى قوبۇل قىلىدۇ.» دېگەن قاراشلىرىنى قانداق چۈشىنىش كېرەك؟ بۇ تامامەن بىر بىرىنى ئىنكار قىلىدىغان قاراشلارغۇ؟ ئاپتورنىڭ «بىرى بىرىنى رەت قىلىش بىلەن ئاخىرلىشىدۇ» دېگەن سۆزى يەنە ئۇنىڭ «ھەر قانداق مىللىي مەدەنىيەتنىڭ دىنىي ئەقىدىلەر تۈپەيلىدىن ئۆز خاسلىقىنى تولۇق يوقىتىشى مۇمكىن ئەمەس» دېگەن سۆزلىرى بىلەنمۇ زىت بولۇپ قالغان.

سىدىقھاجى ئۆز ماقالىسىدا يەنە مۇنداق يازىدۇ: «بەزىلەر: يۇسۇپ خاس ھاجىپتىن شائىر ئابدۇكېرىم خوجىنىچە نۇرغۇن كلاسسىكلار ياشىغان ۋە ئەسەرلەر يېزىلغان، دېيىشىدۇ»، «يۇقىرى قاتلامغا مەنسۇپ بولغانلىقى، ھېكايە شېئىرلارنى يازغانلىقى ئۈچۈنلا

‹كلاسسىك› دېيىشىمىز كېرەكمۇ؟» ئاپتور بۇ يەردە ھېچكىم مەتبۇئات يۈزىدە ئوتتۇرىغا قويمىغان، ھېچقانداق ئىلمىي ئاساسى يوق مۇشۇنداق ئەرزىمەس مىساللارنى ئېلىپ، ئۆزى سوئال قويۇپ، ئۆزى قايناپ تەتقىقات تېمىسىنى پۈچەكلەشتۈرۈپ قويغان. ئۇنىڭ ئۇستىگە «يۇقىرى قاتلامغا» دېگەن ئىبارىنى تىلغا ئېلىپ تېخىمۇ مۇجمەل تونۇشقا يول قويغان. ئاپتور بۇ ماقالىسىنىڭ تېمىسىنى يۇقىرىقى مىسالدىن باشقا يەنە بىر قانچە نۇقتىدىمۇ، پۈچەكلەشتۈرۈپ قويغان. مەسىلەن، ئاپتور «ھازىرقى زامان كىشىلىرىدە ئىسلامىيەتتىن كېيىنكى ئەنئەننى ئەنئەنە، ئىسلامىيەتتىن كېيىنكى ئەدەبىياتنى ‹كلاسسىك ئەدەبىيات› دەپ قارايدىغان پىسخىك خاھىش شەكىللەنگەن» دەپ ئالاھىدە تەكىتلەيدۇ. ئاپتورنىڭ نۆۋەتتىكى كلاسسىك ئەدەبىيات تەتقىقاتىدا ئىپادىسى كۆرۈلمىگەن مۇشۇنداق بىر ئەرزىمەس «پسىخىك خاھىش» نى ئالاھىدە كۆرسىتىپ ئۆتۈشى كىشىنى تازا ھەلپ قىلالمايدۇ. چۈنكى بىزنىڭ دەرسلىكلىرىمىزدىمۇ، كلاسسىك ئەدەبىيات تەتقىقاتچىلىرىمىزنىڭ، تارىخچىلىرىمىزنىڭ تەتقىقات ئەمەلىيىتىدىمۇ ھەرگىز ئىسلامىيەتتىن ئىلگىرىكى كلاسسىك ئەدەبىيات مىراسلىرىمىزنى نەزەردىن ساقىت قىلىدىغان ئەھۋال كۆرۈلۈپ باققىنى يوق.

سىدىقھاجى يەنە مۇنداق يازىدۇ: «يېڭى دەۋرده ئەدەبىلەر ‹ئىنقىلابىي رېئالىزم› پرىنسىپلىرى بويىچە ئىجاد قىلغان، شۇڭا بۇ ئەدەبىلەرگە ‹ئىنقىلابىي رېئالىزم› پرىنسىپلىرى بويىچە مۇئامىلە قىلىشقا بولىدۇ، ئۇلار ‹كلاسسىكلار› قاتارىغا ھەرگىز كىرەلمەيدۇ، دېگۈچىلەرمۇ بار. ئويلىشىمىز كېرەككى، مەنتىقىلىق بىلەن تارىخىيلىق بىر - بىرىگە ئۆزگىرىپ تۇرسىمۇ نوقۇل تارىخقا بېرىلىپ، مەنتىقىلىقنى نەزەردىن ساقىت قىلساق، كلاسسىكلارغا مۇئامىلە قىلىشتا ماركسىزمدىن چەتنەپ كېتىمىز، مارکسىزمدىن چەتنەش نېمىدىن دېرەك بېرىدۇ؟» ئاپتور بۇ يەردە مەتبەئە يۈزىدە كۆرۈلمىگەن مىساللارنى يەنە بىر قېتىم نەقىل كەلتۈرۈش ۋە سىياسىيغا كۆتۈرۈش ئارقىلىق

قۇرۇقتىن قۇرۇق ھەيۋە قىلغان. مۇشۇنداق مەنبەسىز مىساللارنى تىلغا ئېلىپ ئۇنى پرىنسىپقا سېلىپ، ئىلمىي تەتقىقاتقا سىياسىي تۈس بېرىپ باشقىلارنى ھۇركۈتۈش توغرا ئىلمىي پوزىتسىيە ئەمەس، شۇنى بىلىش كېرەككى، ماركسىزم ئۆلۈك قېلىپ ئەمەس، ئۇ ھەرىكەتتە-كى، راۋاجلىنىۋاتقان بىر نەزەرىيىۋى سىستېما.

سىدىقھاجى يەنە مۇنداق دەپ يازىدۇ: «‹كلاسسىك› ئەدەبىياتقا بۇ كۆز قاراشلار بويىچە مۇئامىلە قىلساق، ئەدەبىي ئەسەرلەرنىڭ ئىنتايىن كۆپ ئىجاد قىلىنغانلىقىنى، لېكىن ئۇنداق مۇھىتتا ئەدەبى-يات نەزەرىيىسىنىڭ، ئەدەبىي قاراشلارنىڭ، بولۇپمۇ ئەدەبىي تەنقىد-نىڭ تېخى تۆرەلمىگەنلىكىنى بايقايمىز.» ئاپتورنىڭ ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدىكى ئەدەبىياتشۇناسلىققا ئائىت ئەسەرلەرنىڭ خېلىلا نۇر-غۇنلىقىنى بىلمەيدىغانلىقى ئۇنىڭ بۇ بايانلىرىدىن مانا مەن دەپ چىقىپ تۇرىدۇ. ئۆزىگە خاس پەلسەپىۋى سىستېما يارىتىش ئۇيغۇر قارلۇق ئالىمى فارابىنىڭ ئېستېتىك قاراشلىرى ۋە ئەدەبىيات قاراشلىرى بايان قىلىنغان «شېئىرىيەت قانۇنلىرى ھەققىدىكى رىسالە»، «شېئىرىيەت ئىلمى توغرىسىدا كىتاب»، «شېئىر ۋە قاپىيە توغرىسىدا»، «رېتو-رىكا توغرىسىدا سەدرە كىتاب» قاتارلىق نادىر ئەسەرلىرى ۋە مويسە-پىت شائىر ئەلىشىر ناۋائىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيالىق 355 نەپەر ئەدىب ۋە ئالىمغا باھا بەرگەن «مەجالىسۇن نەفائىس»، شېئىرىيەت نەزەرە-يىسىگە ئائىت ئەسەر «مىزانول ئەۋزەن» (ۋەزىنلەر ئۆلچىمى) ۋە تۈركىي ئەدەبىي تىلىنىڭ ئىپادىلەش كۈچى پارس تىلىغا سېلىشتۇرۇپ بايان قىلىنغان «مۇھاكىمەتۇل لۇغەتەيىن» (ئىككى تىل ھەققىدە مۇھاكىمە) قاتارلىق ئەسەرلىرى ھەم ئۆلۈغ ئالىم، شائىر يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇبلىك» داستانىدىكى شېئىر ۋە شائىرغا ئائىت بايانلىرى كلاسسىك ئەدەبىيات تارىخىمىزدىكى ئەدەبىياتشۇناس-لىققا ئائىت مەشھۇر ئەسەرلەردۇر. بۇلارنى ئەدەبىيات نەزەرىيىسىگە، ئەدەبىي تەنقىدكە ئائىت ئەسەر دېگىلى بولمامدۇ؟ بىز كۆزىمىزنى

يۇمىۋېلىپلا «كلاسسىك ئەدەبىياتىمىزغا نەزەر سالساق تېخى ئەدەبىي تەنقىدنىڭ تۆرەلمىگەنلىكىنى بايقايمىز» دەۋەرسەك، پاكىت ئالدىدا مات بولۇپ قالىمىز. مەن ئاپتورنىڭ يۇقىرىقى قارىشىدىن ئۇنىڭ «كلاسسىك ئەدەبىيات ۋە ئەدەبىيات ئەنئەنىسى» دېگەن ماۋزۇلاردا سۆز ئېچىشقا تېخى بالدۇر ئىكەنلىكىنى ھېس قىلدىم.

سىدىقھاجى روزى ماقالىسىدا يەنە مۇنداق يازىدۇ: «بەزىلەرنىڭ ‹ئەدەبىيات غەيرىي ئەقلىيىلىك› دېگەن قاراشلىرىنى قوبۇل قىلىشقا بولمايدۇ. ئەدەبىيات ئەنئەنىسىنىڭ ھەرىكىتىدىن قارىغاندا ئۇ ھەم ئەقلىي، ھەم ھېسسىيات ھەرىكىتى». ئاپتورنىڭ ئەدەبىيات ھەققىدىكى بۇ مۆتىدىل چۈشەنچىسى ئۇنىڭ «ھېسسىياتنىڭ تەرەققىي قىلىشى بىلەن ئەقىل - ئىدراكنىڭ تەرەققىي قىلماسلىقى ئوتتۇرىسىدىكى قارىمۇ قارشىلىق دەل مەدەنىيەت بىلەن مەرىپەتنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى پەرىقتۇر» دېگەن چۈشەنچىسى بىلەن زىت بولۇپ قالغان. مانا مۇشۇنداق مەنتىقىلىق زىددىيەتلەر، چالا چۈشەنچىلەر، تومتاق قاراشلار، مۇتلەق بايانلار، مۇجمەل ئۇقۇملار سىدىقھاجى روزىنىڭ بۇ ماقالىسىنىڭ گەۋدىلىك ئالاھىدىلىكىدۇر.

ئاپتورنىڭ بۇ ماقالىسىنى ئوقۇغاندىن كېيىن مەن مۇئەللىپنىڭ زادى قايسى مەسىلىنى نۇقتىلىق ئوتتۇرىغا قويۇۋاتقانلىقىنىمۇ ھېچ ئاڭقىرالمىدىم.

ئاپتور ماڭا ھارۋىنى قۇرۇق ھالەتتە تاراقشىتىپ ئېلىپ قېچىۋاتقاندەك تۇيۇلۇپ كەتتى. مەن ئاپتورنىڭ بۇنىڭدىن كېيىن ۋەزنى ئېغىرراق ماقالىلارنى يېزىپ، جىددىي كۆرسىتىپ ئۆتۈشكە ۋە تەنقىد قىلىشقا ئەرزىيدىغان نازۇكراق مەسىلىلەرنى ئوتتۇرىغا قويۇشىنى ئۈمىد قىلىمەن.

(بۇ ماقالە «ئىشچىلار ۋاقىت گېزىتى»نىڭ 1993 - يىل 20 - ئۆكتەبىر سانىدا ئېلان قىلىنغان)

«چۈسا مىجەز تەنقىدچىلىك» توغرىسىدا

سەنئەتنىڭ ئۆز ساپلىقىنى ئىزدەش سەپىرى ئىنسانىيەتنىڭ ئۆزىنى ئىزدەش سەپىرىگە ئوخشاشلا مۇشكۈللۈك بىلەن تولغان ئۇلۇغۋار سەپەر. ئۇ ئۆزىنىڭ سەلتەنەتلىك ۋە ئازابلىق مۇساپىسىدە گاھىدا زالىملارنىڭ زۇلمەتلىك «ئالتۇن قەپەز»لىرىگە بەنت قىلىنسا، گاھىدا ئىلاھىيەتنىڭ قارا داىرىغا ئېسىلدى. گاھىدا جەڭ ئاتلىرىنىڭ ئېچىنىشلىق كىشنەشلىرى، نەيزە ـ قالقانلارنىڭ جارانگ ـ جۇرۇڭلىرى ۋە ئاچ ـ يالىڭاچلارنىڭ مۇڭ ـ زارى بىلەن تولغان قاباھەتلىك ئاسمان ئاستىدا ئىگە ـ چاقسىز تېڭىرقاپ يۇرگەن بولسا، گاھىدا ئۆز ۋۇجۇدىدىكى ياۋايى كۈچ بىلەن غالجىرانە ئەلپازدا غايىۋى مەنزىلىرگە قاراپ پەرۋاز قىلدى. ئۇنىڭ دەل مۇشۇنداق مىنۇتلاردىكى سېھرىي قۇدرىتى ئىنسانىيەت ھاياتىنىڭ يۈكسەك ئېستېتىك مەنگە چۆمگەن پارلاق سەھىپىلىرىنى ئاچتى. ئازاب دەشتىلىرىدە تېنەپ يۈرگەن ئىنسانىيەت ئەنە شۇ مىنۇتلاردا ياش يۇقى كۆزىدىكى سۇس كۈلۈمسىرەشنى، لەۋلىرىدە يۇگۈرۈپ يۈرگەن مەغرۇر تەبەسسۇمنى ھېس قىلدى. ئىنسان ئۇچۇن تۇتىيا سانالمىش مۇشۇنداق بىباھا دەقىقىلەردە ھەر بىر ۋۇجۇد نۇردەك يەڭگىل ۋە پاك بولغان ئىلاھىي روھ بىلەن ئۇچرىشىپ پارلاش مۇمكىنچىلىكىگە مۇيەسسەر بولىدۇ. ئاھ، ئىنساننى ئۆز ـ ئۆزىگە تونۇتۇشنىڭ ئۇلۇغۋار ئۇزۇن سەپىرىگە ئاتلانغان مۇقەددەس سەنئەت! ئۇششاق ـ چۇششەك ئەرزىمەس غايىلەر بىلەن چاكىنا مەقسەت لەشكىرى قانات ـ قۇيرۇقلىرىڭغا چاپلاشمىسىكەن. . .

سەنئەت بىلەن پاك ھالەتتە مۇناسىۋەت ئورنىتىش بىزنىڭ ۋىجدا-

نې بۇرچىمىز. شۇنى ئەسكەرتىپ ئۆتۈش زۆرۈركى، قەلبىمىزنى سەنئەتكە بولغان ساپ مۇھەببەت چىرمىغان ھالەتتە سادىر قىلغان بەزى خاتالىق ۋە سەۋەنلىكلىرىمىز، شۇبھىسىزكى، گۇزەل خاتالىق ۋە ئوماق سەۋەنلىك ھېسابلىنىدۇ. ئەكسىچە ھالدا ئۆتكۈزگەن خاتالىق ۋە سەۋەنلىكلىرىمىز سەنئەت پەرىسىنىڭ يۈزىگە يۇندا چېچىش ھېسابلىنىدۇ.

ئىنسان قەلبىگە يول ئېچىشقا ئۇرۇنۇۋاتقان ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنى پاتقاققا پاتۇرۇپ قويۇۋاتقان ئوبيېكتىپ ۋە سۇبيېكتىپ مەسىلىلەرنىڭ ساراڭ خوتۇننىڭ يىللاپ تارغاق كۆرمىگەن چېچىدەك چىگىشلىشىپ كەتكەنلىكى ھەممىگە ئايان. بۇ بىر ئېچىنىشلىق قىسمەت. مىللىي مەدەنىيەت پىسخىكىمىزنى ئۇزۇل - كېسىل يېڭىلىماي تۇرۇپ، بۇ قىسمەتنى ئۆزگەرتىشتىن سۆز ئېچىش بەكمۇ مۇشكۇل. بىزنى تېخىمۇ ئېچىندۇرىدىغان يېرى شۇكى، ئۇيغۇر ئەدەبىياتىمىزدا خېلى نامى بار بەزى تەنقىدچىلىرىمىز بۇ قىسمەتتىن زارلانغان، بۇ رېئاللىقنى ئۆزگەرتىشكە نىيەت باغلىغان ھالەتتە ئوتتۇرىغا چىقىۋاتقاندەك قىلسىمۇ، لېكىن تەتۇر ھالدا تېخىمۇ مۇجمەل چىگىشلىكلەرنى پەيدا قىلماقتا. مەن بۇ نۇقتىنى ئىسپاتلاش ئۈچۈن سىدىقھاجى روزىنىڭ ئەدەبىي تەنقىد پائالىيىتىگە نەزىرىمنى بىر ئاغدۇرۇپ باقاي.

يېقىنقى بىر - ئىككى ئاي ئىچىدە سىدىقھاجى روزىنىڭ «ئەدەبىيات قوشۇنى ۋە ئەدەبىي ئىجادىيەتتىكى بەزى مەسىلىلەر»، «چوقۇنۇش ۋە كۆچۈرۈش»، «‹كۇس - كۇس كۆۋرۈكى› دىكى پاراڭلار»، «بېدىلىكتىكى سېرىق ئوتنىڭ يىلتىزى نەدە؟» ناملىق تۆت پارچە ماقالىسى «شىنجاڭ گېزىتى»، «ئاسىيا كىنىكى» گېزىتى ۋە «ئۇرۇمچى كەچلىك گېزىتى» دە ئېلان قىلىندى. مەن بۇ ماقالىلەرنى ئوقۇپ بەزى جايلىرىنى ياقتۇرغان بولساممۇ، مۇتلەق كۆپ قىسىم جايلىرىنى پەقەتلا ياقتۇرمىدىم. ياقتۇرمىغان جايلار ھەقىقىدىكى تەسىراتىم تۆۋەندىكىچە:

مېنىڭچە بۇ ماقالىلەردە شەخسىي ئۆچ - ئاداۋەت پۈرىقى ناھايىتى قويۇق. گەرچە سىدىقھاجى روزى ئۆزى «ئەدەبىيات قوشۇنى ۋە ئەدەبىي تەنقىدچىلىكتىكى بەزى مەسىلىلەر» دېگەن ماقالىسىدا: «ئەدەبىي تەنقىد ئەدەبىيات ساھەسىدە نەزەرىيىۋى قورال ئىدى» دېگەن بولسىمۇ، شۇنداقلا «ئوبزورچى قەلبىنىڭ ھودۇقۇش ئىچىدىكى ئىزھارى» دېگەن ماقالىسىدە «فېئودال ئۇرۇقداشلىق، تەلۋە يۇرتچۇزلىق، ئەسەبىي مەزھەپچىلىك ئەدەبىي تەنقىدنىڭ ساغلام راۋاجلىنىشىغا سەلبىي تەسىر كۆرسەتتى» دەپ ئېيتقان بولسىمۇ، لېكىن ئۆز ئەمەلىيىتىدە بۇ نۇقتىغا ئېغىر خىلاپلىق قىلىپ كەلدى. ھەممىگە ئايان، سىدىقھاجى 5 - 6 يىل ئىلگىرى «تارىم» ژۇرنىلىدا «ئۇستىلىق بىلەن كۆچۈرۈۋېلىشمۇ ياكى تالانتنىڭ مەھسۇلىمۇ؟» دېگەن ماقالىسىنى ئېلان قىلىپ شائىر ئارسلاننىڭ «يولتۇزلار يۇرتى»، «ئاھ، مېنىڭ خەلقىم» ناملىق داستانلىرىنى باشقىلاردىن ۋە ئۆزى ئۆزىنىڭكىدىن «ئۇستىلىق بىلەن كۆچۈرۈش» دەپ كۆرسەتكەنىدى. بۇ يىل يەنە جىياڭ زېمىننىڭ مەملىكەتلىك تەشۋىقات، ئىدىيە خىزمىتى يېغىنىدا سۆزلەنگەن سۆزىنى ۋە يۇنىڭغا ئالاقىدار ماقالىلەرنى ئوقۇغاندىن كېيىن قايتا ئىلھاملىنىپ يازغان بىر نەچچە پارچە ماقالىسىدە ئارسلاننى «ئۆمەر ھەييامنىڭ ئىزىدىن قوغلاپ» كۆچۈرگەن، ئۆزىنىڭ «يولتۇزلار يۇرتى» داستانىدىن ئۆزى كۆچۈرگەن، دېگەن مەسىلىنى كۆتۈرۈپ چىقتى. تۇۋا دېمەي تۇرالمايمەن. ئەگەر مەتبۇئات ئورۇنلىرى «يېشىل چىراغ» يېقىپ بېرىدىغان بولسا، سىدىقھاجى ئۆز ئۆمرىنى ئارسلاننىڭ «كۆچۈرمىچىلىكى» نى ئىسپاتلايدىغان ماقالىلەرنى يېزىشقا بېغىشلايدىغان ئوخشايدۇ. كۆچۈرمىچىلىكتىن، تېما تەكرارلىقىدىن زارلىنىپ ئوتتۇرىغا چىققان بۇ تەنقىدچىنىڭ بىر نەچچە پارچە ماقالىسىدە 6 - 7 يىللاپ تەكرار بىر مەسىلىنى سۆرەپ يۈرۈشى كىشىگە غەلىتە تۇيۇلىدىكەن ياكى بۇ تەنقىدچىنىڭ «ئارسلانشۇناسلىق» نىڭ باشلامچىسى بولۇش غايىسى بارمىكىن؟ «ئارسلاننىڭ «يولتۇزلار يۇرتى»،

«ئاھ، مېنىڭ خەلقىم»، «زېمىن ئەركىسى» قاتارلىق شېئىر، داستانلىرىنى ۋە مۇنداق كۆچۈرمىكەشلەرنىڭ ئەسەرلىرىنى تولۇق سېلىشتۇرۇشقا نەدە ۋاقىت» دەپ ئېيتقان بۇ تەنقىدچىنىڭ ئۆز ئەمەلىيىتىگە زىت كېلىدىغان سۆزلىرى كىشىنى ھەيران قالدۇرىدۇ. 6 ـ 7 يىل ۋاقىتنى بىر ئەرزىمەس مەسىلىگە سەرپ قىلىش بۇ تەنقىدچىگە ئازلىق قىلامدىغاندۇ؟ توغرا، ئىجادىيەتتىكى كۆچۈرمىچىلىك، تەكرارلاش ھادىسىلىرى ئەدەبىي تەنقىدنىڭ تەنقىدلەش ئوبيېكتى بولۇشى كېرەك. لېكىن ئەدەبىياتىمىزدىكى تەنقىدلەشكە تېگىشلىك ئىنتايىن مۇھىم مەسىلىلەر تولۇپ ياتقان ئەھۋالدا بىر ئىككى يازغۇچى ـ شائىرغا نەچچە يىللاپ ئېسىلۋېلىپ «كۆچۈرمىكەش» دەپ ئىسپاتلاپ چىقىشقا ئۇرۇنۇش ئانچە ئەرزىمەيدىغان ئىش. مېنىڭچە ھەقىقىي تەنقىدچى ئېتىقاد ۋە مەسلەك نۇقتىسىدىن قولىغا قەلەم ئالىشى كېرەك. سىدىقھاجىنىڭ نەچچە يىللاپ تالىشۋاتقىنى ھەرگىزمۇ ئېتىقاد ۋە مەسلەك مەسىلىسى ئەمەس، بەلكى چاكىنا ئۆچمەنلىك، شەخسىي ئاداۋەت نۇقتىسىدىن زەربە بېرىش ھەرىكىتى. ئەگەر سىدىقھاجى چوڭقۇر مىللىي ئېتىقاد، ساپ سەنئەت غۇرۇرىغا ئىگە بىر تەنقىدچى بولغاندا ئىدى، ھېچقانچە ئەھمىيىتى يوق ئەرزىمەس مەسىلىلەرنى جاھىللىق بىلەن يېزىپ يۈرمىگەن بولاتتى. سىدىقھاجى زېرىككەن، ئاچچىقلانغان، تەنقىد قىلغان كۆچۈرمىچىلىك بىلەن تېما تەكرارلاش ھادىسىسى باشقىلار بايقىمىغان مەسىلە ئەمەس. بۇ ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىكى بىر ئومۇمىي كېسەل.

بىز ئىمانى پاكىز شائىر تاھىر تالىپنىڭ شېئىرىيەت ھاياتىدىكى تاسادىپىي مۇڭەپپەقىيىتى بولغان «چۈنكى مەن ئادەم» دېگەن شېئىرىنىڭ قانچىلىغان شېئىر ھەۋەسكارلىرى ۋە بەزى شائىرلىرىمىزنىڭ ئىجادىيىتىگە يېڭى قان بەرگەنلىكىنى، ئۇلارنىڭ قىممەت قارىشىغا ۋە پىكىر قىلىش كۇچىگە قانچىلىك تەسىر كۆرسەتكەنلىكىنى ، بۇ شېئىردىكى ھېسسىيات ۋە پىكىرنىڭ باشقىلارنىڭ قەلبىدە قانچە

قېتىم تەكرارلانغانلىقىنى، قانداق تەقلىد قىلىنغانلىقىنى بىرەر قۇر ئەسلەپ باقمىغان بولساقلا ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنىڭ سۈپىتىگە ۋە شائىرلىرىمىزنىڭ ساپاسىغا ھۆكۈم قىلالايمىز.

بۇ شېئىر 1980 - يىللارنىڭ بېشىدا تۇنجى قېتىم «قەشقەر ئەدەبىياتى» دا ئېلان قىلىنغاندا قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتىدا ئوقۇۋاتقان شېئىر ھەۋاسكارلىرىدىن مۇتەللىپ مۇھەممەد خۇرسەندى «مەن مىسالى غىلاپسىز خەنجەر» دېگەن شېئىرىنى، ئۆمەر مۇھەممەد ئىمىن «لەپىلدەيدۇ دىلدا غۇرۇر بايرىقىم» دېگەن شېئىرىنى، ئابابەكرى تۇيغۇن «مەن مىسالى بوران بالىسى» دېگەن شېئىرىنى ئارقا - ئارقىدىن ئېلان قىلىشقانىدى. ھەۋەسكار شائىرلارغا نىسبەتەن بۇنداق تەقلىد قىلىش نورمال ھادىسە بولسىمۇ، لېكىن، ئاتىقى چىققان شائىرلارغا نىسبەتەن بۇنداق تەقلىدچىلىك ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللىنىش قاملاشمىغان ئىش ھېسابلىنىدۇ. لېكىن خېلى نامى بار شائىرلىرىمىزمۇ بۇنداق تەقلىد قىلىش، باشقىلارنىڭ شېئىرىدىكى پىكىر ۋە ھېسسىياتنى تەكرارلاشتىن خالىي بولالمىدى. مەسىلەن: شائىر ئوسمانجان ساۋۇت تاھىر تالىپنىڭ ئاشۇ بىر پارچە شېئىرىنىڭ تەسىرىدىن ھېلىغىچە قۇتۇلالىغىنى يوق، ئوسمانجان ساۋۇت تاھىر تالىپنىڭ «چۈنكى مەن ئادەم» دېگەن شېئىرىنى ئوقۇغاندىن كېيىن، ئارقا - ئارقىدىن «مېنىڭ ياشاش لوگىكام»، «تاشنى تېشىر نەزەر بىلەن ياشايمەن» دېگەندەك تېمىدا بىر تۈركۈم شېئىرلارنى ئېلان قىلدى. ھەتتا 1990 - يىللارغا كەلگەندىمۇ يەنە مۇشۇ شېئىرلىرىدىكى پىكىرلىرىنى تەكرارلىدى. مەسىلەن، «شىنجاڭ گېزىتى» نىڭ 1991 - يىل 12 - ئاينىڭ 22 - كۈنىدىكى ئەدەبىيات بېتىدە ئېلان قىلىنغان «قۇياشتىكى سادالار» ناملىق شېئىرىدا يۇقىرىقى شېئىرلىرىدىكى قەسەم ۋە ۋەدىلەرنى يەنە تەكرارلىدى. تۆۋەندىكى بۇ بىر كۆپلېتنى كۆرۈپ باقايلى:

ئوتتەك يېنىپ، لاۋۇلداپ، نۇردەك پارلاپ ئۆتىمەن،

يېنىش، پارلاش، لاۋۇلداش ئەسلى مېنىڭ ئەقىدەم.
ھەر ئۆيۈ ئۇچۇن ھەمىشە شېۋە قەدر كۆتىمەن،
بۇ نىيەتتىن بەزگەن چاغ — مېنىڭ ئەجەل دەقىقەم.

بىز بەزىلەرنىڭ نەزەردە يۇقىرى ئورنى بار شائىر مۇھەممەدجان سادىقنىڭ «چۇنكى مەن ئادەم» دېگەن شېئىرنى ئەينەن كۆچۈرۈۋالغاندەكلا يېزىپ چىققان «شىنجاڭ ئەدەبىيات ـ سەنئەت گېزىتى» دە ئېلان قىلىنغان «ئادەممەن، يۇرىكى بار» دېگەن شېئىرىنى كۆرۈپ باقايلى:

«ئادەممەن، ھېسسىياتلىق دىل ـ يۇرىكى بار.»
«ئادەممەن، ھېسسىياتلىق دىل ـ يۇرىكى بار،
ئار ـ نومۇس ئىچىدە ئاققان قىزىل قان.
ئېيتقىنا ھايۋاندىن بولامدۇ پەرقىم،
بولمىسا مېنىڭدە غۇرۇر ۋە ئىمان...»
«ئەمەسمەن تاش ياكى ياسالغان ھەيكەل،
ئادەممەن، ۋىجدانلىق دىل ـ يۇرىكى بار!»

بىز بۇ مىسرالارنى ئوقۇغىنىمىزدا «چۇنكى مەن ئادەم» دېگەن شېئىردىكى مىسرالار بىلەن نەقەدەر ئوخشاشلىقىنى ھېس قىلىمىز. يەنە مىسال كەلتۈرۈۋېرىشنىڭ ھاجىتى قالمىغان بولسا كېرەك.

مەن بۇ يەردە يېڭى چۈشىنىشىمەسلىكتىن ساقلىنىش ئۈچۈن ئۆزۈمنىڭ ئارسلاننىڭ ئىجادىيىتىگە بولغان قارىشىمنى قىستۇرۇپ ئۆتەي، مېنىڭچە ئارسلان ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخى سەھىپە بەرمەي ئۆتەلمەيدىغان شائىرلارنىڭ بىرى. ئۇنىڭ 1980 ـ يىللارنىڭ بېشىدىكى بىر قىسىم شېئىر ـ داستانلىرى ئۇيغۇر شېئىرىيىتىگە يېڭى رەڭ بەرگەنىدى. شۇ يىللاردا ئۇنىڭ قەلىمىدە قان ھىدى قويۇق ئىدى. 1980 ـ يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن باشلاپ ئۇنىڭ قەلىمىدىن سىياھ پۇرىقى كېلىدىغان بولۇپ قالدى. بۆگۈنكى كۈندە ئارسلانغا بولغان قىزىقىش كىتابخانلار ئارىسىدا پۈتۈنلەي يوقالدى دېيىشكە بولىدۇ.

ئۇنىڭ نامىنى پەقەت سىدىقھاجىلا كىتابخانىلارنىڭ ئېسىگە سېلىپ تۇرۇۋاتىدۇ، خالاس.

سىدىقھاجى روزى ئىزچىل ھالدا نامىنى بەزىدە ئاتاپ، بەزىدە ئاتىماي تەنقىدلەپ كېلىۋاتقان قەلەم ئىگىلىرىنىڭ بىرى ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەد ئىمىن. مەن سىدىقھاجى روزىنىڭ ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەد ئىمىننىڭ «قارلىق تاغ شەجەرىسى» ناملىق داستانىنى تەنقىدلەپ يازغان «تىل ‹بۇزۇلسا بۇزۇلسۇن›، ۋەزىن ‹بۇزۇلمىسۇن›» دېگەن تەنقىدىي ماقالىسىنى نورمال تەنقىد، دەپ قارايمەن، چۈنكى ھەر قانداق ئەدەبىي ئەسەر ئەدەبىي تەنقىدنىڭ ئوبيېكتى ھېسابلىنىدۇ. لېكىن سىدىقھاجى روزىنىڭ «ئوبزورچى قەلبىنىڭ ھودۇقۇش ئىچىدىكى ئىزھارى» دېگەن ماقالىسىدە ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەد ئىمىننىڭ «‹مەدەنىيەت› دېگەن ئۇقۇم توغرىسىدا ئەقەللىي ساۋاتقا ئىگە بولماي تۇرۇپ، ‹ئارىلاشما مەدەنىيەت نەزەرىيىسى› نى بازارغا سېلىۋاتىدۇ» دەپ تەنقىدلىشى لىللا بولماي قالغان. سىدىقھاجى روزىنىڭ نەزىرىدە «مەدەنىيەت دېگەن ئەقەللىي ئۇقۇمنى بىلمەيدىغان» بۇ ئادەم مېنىڭ نەزىرىمدە ئۇيغۇر مەدەنىيەت تارىخىدىكى باشقىلار ئالدىراپ چىش پاتۇرالمايدىغان ئەڭ ئېغىر تېمىلاردا خاس ئەسەرلەرنى يېزىپ بىزگە تەقدىم قىلىۋاتقان ھەقىقىي ئالىم. بىز ئادەمگە مۇئامىلە قىلىشتا سەل ئاقىلانىراق بولايلى. قۇلىقىمىزغا ئەمەس، كۆزىمىزگە ئىشىنەيلى، فارابى ھەققىدە باشقىلارنىڭ ھازىرغىچە تېخى ئالقانچىلىك ئىلمىي ماقالە يېزىپ چىقالمىغانلىقىغا، ئېيتېتىكا ھەققىدە تۇزۇكرەك بىر پارچە ئىلمىي ماقالە يېزىپ چىقالمىغانلىقىغا، ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى ھەققىدە بىرەر پارچە سىستېمىلىق ئەسەر يېزىپ چىقالمىغانلىقىغا قاراپ باقايلى. بۇ تېمىلاردا پەقەت ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەد ئىمىنىڭلا خاس ئەسەرلىرى بار. قىسقىسى، ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەد ئىمىن ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى، ئۇيغۇر ئېستېتىكا تارىخى ۋە ئۇيغۇر مۇقاملىرى تەتقىقاتىدا يارقىن پەللىنى تېخى ئارىمىزدىن چىقىپ يېڭىلىيالى-

غان بىرەر ئالىم يوق. بۇ پەللىنى يەنىلا تېخى ئاشۇ «ساۋاتسىز» ئالىم ئۆزى يېڭىلاپ بېرىۋاتىدۇ ياكى بۇ «ساۋاتسىز» ئالىم باشقىلارنىڭكىنى ئوغرىلاۋاتامدىغاندۇ؟ مەن سىدىقھاجىنىڭ بۇ «گۈمانلىق دېلو» نى ئېـ نىقلاپ بېقىشىنى ئۈمىد قىلىمەن. بىز بەزى كىشىلەرنىڭ «ئۇيغۇر ئالىم، مۇتەخەسسىسلىرى» دېگەن سۆزلەرنى كۆپ ئىشلەتكىنىگە قاـ راپ ئالىملىرىمىز كۆپ ئوخشايدۇ، دەپ ئويلاپ قالمايلى. ئەگەر قاتتىقراق تەلەپ بىلەن ئۆلچەيدىغان بولساق ئالىم ـ مۇتەخەسسىسلـ ىرىمىزنى يىغىپ كەلسە بىر مىنىبۇس توشمايدۇ. زەللى: «خالايىقـ نىڭ كۆزىدە پەردە ـ غەپلەت، نۇر ئايان بولماس!» دەپ ئېيتقانىدەك، خامۇشلارچە، هاماقەتلەرچە ياشاۋەرمەيلى، مۇستەقىل پىكىر قىلىش ئادىتىنى يېتىلدۇرەيلى. پەرق تۇيغۇسى خۇنۇك مىللەت كۆپ هاللاردا مەشئەل كۆتۈرگەن ئوغلانلىرىنىڭ بوينىغا سىرتماق سېلىشتەك خاتاـ لىقنى تولا تەكرارلايدۇ.

بىز ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەد ئىمىنىدەك نەزەرىيىۋى تەپەككۇرى كۈچلۈك، ئىزدىنىش روھىغا باي، ئىلىم ساھەسىنىڭ ئېتىراپ قىلـ شىغا ئېرىشكەن بىر ئالىمنى «مەدەنىيەت» دېگەن ئۇقۇم توغرىسىدا ساۋادى يوق دەپ تەنقىدلىگەن سىدىقھاجى روزىنىڭ ساۋادىنى بىر تەكشۈرۈپ كۆرەيلى: «تەنقىد ئېڭىمىز تەرەققىي قىلغان بولسا، ‹ئىنجىل قىسسىلىرى› نى تەرجىمە قىلدۇرۇپ ئېلان قىلىپ، دۆلەتـ نىڭ خىراجىتىنى ۋە ژۇرنالنىڭ ئاق بەتلىرىنى ئىسراپ قىلمىغان بولاتتۇق». مانا بۇ سىدىقھاجىنىڭ ئىنسانىيەت مەدەنىيىتى تارىخىدىكى ئەڭ مەشھۇر ئەسەرلەرنىڭ بىرى بولغان «ئىنجىل» غا تۇتقان پوزىتسـ يىسى. بىز بۇنىڭدىن بۇ خۇدىنى بىلمەيدىغان كالتە پەم، تار نەزەر، يەڭگىلتەك، پەرق ئېتىش ئىقتىدارى تۆۋەن، تەنقىد ئوبيېكتىنى تالـ لىيالمايدىغان، قىساسخور، مەنمەنچى ئوبزورچىنىڭ «مەدەنىيەت» دېگەن ئۇقۇم توغرىسىدىكى ساۋادىنىڭ قانچىلىكلىكىنى كۆرۈۋالالايـ مىز. ئۆز نۆۋىتىدە شۇنىمۇ ئېيتىپ قويۇش زۆرۈركى، ئىجادىيەتتە

ئۆزىنىڭ پىكرىنى ئۆزى تەكرارلاشقا بەكمۇ ئۆچ قىياپەتتە ئوتتۇرىغا چىققان بۇ تەنقىدچى ئۆزىمۇ دەل شۇ خاتالىقتىن خالىي بولالمىغان. مەسىلەن، ئۇ «شىنجاڭ گېزىتى» نىڭ 1992 - يىلى 6 - ئاينىڭ 20 - كۈنىدىكى «گۈلشەن» بېتىدە ئېلان قىلغان «كلاسسىك ئەدەبىيات ۋە ئەدەبىيات ئەنئەنىسى» ناملىق ماقالىسىدە: «‹كلاسسىك› ئەدەبىياتقا بۇ قاراشلار بويىچە مۇئامىلە قىلساق، ئەدەبىي ئەسەرلەرنىڭ ئىنتايىن كۆپ ئىجاد قىلىنغانلىقىنى، لېكىن ئۇنداق مۇھىتتا ئەدەبىيات نەزەرىيىسىنىڭ، ئەدەبىي قاراشلارنىڭ، بولۇپمۇ ئەدەبىي تەنقىدنىڭ تېخى تۆرەلمىگەنلىكىنى بايقايمىز.» دەپ ئوتتۇرىغا قويغان چۈشەنچىسىنى 1994 - يىلى 2 - ئاينىڭ 26 - كۈنى «شىنجاڭ گېزىتى» دە ئېلان قىلغان «ئەدەبىيات قوشۇنى ۋە ئەدەبىي ئىجادىيەتتىكى بەزى مەسىلىلەر» دېگەن ماقالىسىدە: «ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ئەنئەنىسىدىن ئېيتقاندا پوئېزىيە تەرەققىي قىلغان، نەزەرىيىچىلىك تەرەققىي قىلمىغان» دېگەن جۈملىلەردە يەنە تەكرارلىغان. سىدىقھاجىنىڭ پولاتتەك قاتتىق ئىجادىيەت غۇرۇرى بۇنداق ئۆزىنىڭ گېپىنى ئۆزى تەكرارلايدىغان ھادىسىگە ھەرگىز يول قويمايتتى، بىراق شەيتان ئازدۇرغان بولۇشى مۇمكىن. «پۇل ئۇچۇن بىر - بىرىنى ئالدايدىغان ئىش تۇرمۇشتا ھەر يەردە ئۇچراپ تۇرىدۇ. لېكىن ئېلان قىلىنغان ئەسەرلەرنىڭ قاپىيىسىنى ئۆزگەرتىپ قايتا ئېلان قىلىپ، پۇل ئۇچۇن مىللەتنىڭ ئېستېتىك تەلىپىنى ئالدايدىغان ئىش ئەدەبىيات تارىخىدا كۆرۈلۈپ باقمىغان» دەپ باشقىلارنىڭ «چاۋسىنى چىتقا يېيىۋەتكەن» سىدىقھاجى بىر پىكرىنى جۈملە شەكلىنى ئۆزگەرتىپ قايتا ئېلان قىلىشىنىمۇ «چوڭ ئالدامچىلىق» ھېسابلامدىغاندۇ؟ ياكى بۇ تاسادىپىيلىقمىدۇ؟

مېنىڭ دېمەكچى بولغىنىم، ئەدەبىي تەنقىدچى بولغان كىشى بولۇپمۇ ئۇيغۇرلاردەك بىر پەۋقۇلئاددە قىسمەتكە دۇچار بولغان خەلقنىڭ ئەدەبىياتىنىڭ ئەدەبىي تەنقىدچىسى بولغان كىشى ئىجادىيەتتىكى

ئۇششاق - چۇششەك خاتالىقلار ئۇستىدە داۋاملىق ۋاراڭ - چۇرۇك قىلىپ داۋراڭخولۇق قىلىپ يۈرمەسلىكى كېرەك. مەن بۇ مەسىلىدە سىدىقھاجى روزى ئۆزى «‹كۇس - كۇس كۆۋرۈكى› دىكى كەچكى پاراڭلار» دېگەن ماقالىسىدە كۆرسەتكەندەك: «ھەر قانداق كىشىنىڭ خاتالىقى (بۇ جۈملە ئەسلى «ئادەمنىڭ ھەر قانداق بىر خاتالىقى» دەپ ئېلىنغان بولسا توغرا بولاتتى) ئۇنتۇشتىن — كىملىكىنى، نەسلىنى، مەدەنىيىتىنىڭ روھىنى، ئۆزىگە قايتىش ۋە ئۆزىنى تونۇشنى ئۇنتۇپ قېلىشتىن يارالغان خاتالىقنىڭ ئورنىنى باسالمايدۇ» دەپ قاراپ، ئىجادىيىتىدە دەل مۇشۇنداق ئېغىر خاتالىق سادىر قىلىۋاتقان يازغۇچى - شائىرلارنى نەپرەت بىلەن تەنقىد قىلىشنى تەشەببۇس قىلىمەن. سىدىقھاجىنىڭ ئۆزىنىڭمۇ تەنقىدچىلىك ئەمەلىيىتىدە مۇشۇ نۇقتىغا بىرەر قېتىم بولسىمۇ ئەمەل قىلىشىنى ئۈمىد قىلىمەن. ئەدەبىي تەنقىدچىلىكتە تەنقىد نەزىرىنى ئەرزىمەيدىغان مەسىلىلەرگە ئاغدۇرۇپ، چوڭ مەسىلىلەرگە سەل قاراشقا بولمايدۇ. بىرەر ئەسەر ئۇستىدە سىستېمىلىق مۇلاھىزە يۈرگۈزمەي، ئۇنىڭ بىر مىسراسىنى، بۇنىڭ بىر مىسراسىنى تەنقىدلەپ، تەنقىدنىڭ كۇچىنى ئاجىزلاشتۇرۇپ، «چۇسا مىجەز تەنقىدچىلىك» بىلەن شۇغۇللىنىشقا تېخىمۇ بولمايدۇ. بۇنداق قىلىش خاتا ھېسابلانمىسىمۇ، لېكىن ئەھمىيىتى يوق.

گەرچە سىدىقھاجى روزى «‹كۇس - كۇس كۆۋرۈكى› دىكى كەچكى پاراڭلار» دېگەن ماقالىسىدە بىز قىممىتى بار دەپ ھېسابلايدىغان بىر تېمىغا كۆڭۈل بۆلگەن بولسىمۇ، لېكىن تەنقىدچىنىڭ پىكىر قۇۋۇتىنىڭ ئاجىزلىقىدىن ئەپسۇسلىنىپ قالدىم. سىدىقھاجى روزى «ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئەدىبلىرى»نى ئۇيغۇر دېھقانلىرىنىڭ رېئال ھاياتىغا، ئۇلارنىڭ ئازابىغا سەل قارىدى، ئۇنى يېزىشتىن باش تارتتى، ئۇلارنىڭ تۇرمۇشىنى يېزىشقا توغرا كەلسە پەردازلاپ، رەڭ بېرىپ يازدى، دەپ خىلى ئاچچىق تەنقىدلىگەن بولسىمۇ، لېكىن، ئۇنىڭ

«ئەدەبىياتتا دېھقانلارنىڭ ئازابىنى ئەكس ئەتتۈرۈش كېرەك» دېگەن هاياجانلىق تەشەببۇسى ماڭا بەك ئادەتتىكىچە تۇيۇلدى. مېنىڭچە ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىكى هازىرقى ئەڭ مۇهىم مەسىلە كىمنى يېزىش مەسىلىسى ئەمەس، نېمىنى يېزىش مەسىلىسىدىن ئىبارەت. ئىشچىنىڭ ئازابى، دېھقاننىڭ ئازابى، سودىگەرنىڭ ئازابى، زىيالىينىڭ ئازابى دەيدىغان ئاتالما بىزنى قايمۇقتۇرۇپ قويماسلىقى كېرەك. شۇنى بىلىش كېرەككى، هەممە ئازابنىڭ يىلتىزى پەقەت بىرلا. مانا بۇ بىزنىڭ ئەدەبىياتىمىزنىڭ بىردىنبىر ئانا تېمىسى. كىمنى يېزىش يازغۇچىنىڭ ئەركىنلىكى، ئەمما نېمىنى يېزىش ئۇنىڭ ۋىجدانى بۇرچىغا باغلىق ئىش.

(بۇ ماقاله «ئىشچىلار ۋاقىت گېزىتى»نىڭ 1994 - يىل 23 - ئاپرېل سانىدا ئېلان قىلىنغان)

ئامېرىكا نېگىرلىرىغا يىلتىزىنى تونۇتقان يازغۇچى

ئامېرىكىلىق مەشھۇر نېگىر يازغۇچى، «يىلتىز» قاتارلىق داڭلىق ئەسەرلەرنىڭ ئاپتورى ئالېكس خالېي 1992 - يىلى 2 - ئاينىڭ 10 - كۈنى يۈرەك كېسىلى سەۋەبىدىن ۋاپات بولدى. ئۇنىڭ جاپا - مۇشەققەت، ئىزدىنىش، ئىجادىيەت ۋە شان - شۆھرەت بىلەن خاراكتېرلەنگەن ھايات مۇساپىسى ئاخىرلاشتى. بۇ مۇناسىۋەت بىلەن ئامېرىكىدىكى گېزىت - ژۇرناللار بەس - بەستە تەزىيە ماقالىلىرى ئېلان قىلىپ، «يىلتىز» ناملىق رومانى ئارقىلىق كىشىلەرگە كۆڭۈللۈك ۋە ئازابلىق ئەسلىمىلەرنى ئېلىپ كەلگەن، ئامېرىكا نېگىرلىرىغا يىلتىزىنى تونۇتقان بۇ مەشھۇر يازغۇچىنى خاتىرىلەشتى.

ئالېكس خالېينىڭ ئىسمى ئۇنىڭ «يىلتىز» ناملىق ئەسىرى بىلەن زىچ باغلانغان بولۇپ، بۇ ئەسەر ئۇنىڭغا دۇنياۋى شۆھرەت ئېلىپ كەلگەن. ئۇ 1976 - يىلى نەشر قىلىنغان بۇ رومانىنى يېزىش ئۈچۈن 12 يىل ئىزدەنگەن، تارىخنىڭ ھەقىقىي قىياپىتىنى يورۇتۇپ بېرىش ئۈچۈن ئافرىقا، ئەنگلىيە، ئامېرىكا قاتارلىق جايلاردا ئۇزۇن يوللارنى بېسىپ ئەمەلىي تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغان، نۇرغۇن ئارخىپ ۋە ماتېرىيال باشقۇرۇش ئورۇنلىرىغا بېرىپ ماتېرىيال كۆرگەن، ئەنگلىيىنىڭ لوندون شەھىرىدە ئەينى يىللاردىكى نېگىر قۇللارنى يۆتكەپ سېتىشقا ئائىت خاتىرە - ھۆججەتلەرنى تېپىپ ئوقۇغان. «يىلتىز» نەسەبنامە خاراكتېرلىك رومان بولسىمۇ، ئاپتور ئۇنى يېزىشتا نوقۇل تار دائىرە بىلەنلا چەكلىنىپ قالمىغان، بەلكى ئىنتايىن كەڭ تارىخىي ئارقا كۆرۈنۈش ئاساسىدا بىر نەسەبنىڭ ئۇچ ئەسىرلىك

تارىخىنى، بىر جەمەت كىشىلەرنىڭ ئافرىقىدىكى ئەركىن تۇرمۇشى، ئامېرىكىدىكى ئېچىنىشلىق قۇللۇق تۇرمۇشى ۋە ئاخىرىدا ئەركىنلىككە ئېرىشىش جەريانىنى ئىنچىكە ھەم بەكمۇ تەسىرلىك تەسۋىرلىگەن. پۈتكۈل ئامېرىكا نېگىرلىرىنىڭ ئۇزاققا سوزۇلغان ئىجتىمائىي بەختسىزلىكلىرى، مىللىي ئىزدىنىشلىرى، خورلۇققا، ھاقارەتكە تولغان ھايۋان كەبى تۇرمۇشى؛ ئىنسانىي ھوقۇقى، تاللاش ئەركىنلىكى بولمىغان ئېچىنىشلىق تەقدىرى؛ قۇللۇقنىڭ قارا زەنجىرىنى ئۈزۈپ تاشلاپ، ئىنسانىي ئازادلىققا ئېرىشىش يولىدىكى ئىزدىنىشلىرى مۇجەسسەملەنگەن بۇ تارىخىي رومانىنىڭ ئېلان قىلىنىشى چوڭقۇر تارىخىي ئەھمىيەتكە ۋە كەڭ ئىجتىمائىي ئەھمىيەتكە ئىگە ئىش بولۇپ قالغان.

ئامېرىكىدىكى ئاخبارات ساھەسى ۋە ئەدەبىي ئوبزور ساھەسىنىڭ «يىلتىز» ناملىق رومانغا بەرگەن باھاسى بىردەك ياخشى بولغاچقا، بىر يىلدىن كېيىن، يەنى 1977 - يىلى 4 - ئايدا ئامېرىكا دۆلەت كىتاب مۇكاپاتى كومىتېتى ھەممە كىشى كۆزىنى تىكىپ تۇرغان پرېسىت مۇكاپاتى تارىخ تۇرنىڭ ئالاھىدە مۇكاپاتىنى «يىلتىز» غا بەرگەنلىكىنى ئېلان قىلغان. بۇنىڭ بىلەن خالېينىڭ ئامېرىكا ئەدەبىياتى تارىخىدىكى ئورنى مۇقىملاشقان.

بۇ رومان نەشر قىلىنىپ بىر يىلدىن كېيىن، ئامېرىكا رادىئو شىركىتى تەرىپىدىن ئەڭ تېز سۈرئەت بىلەن «يىلتىز» دېگەن نامدا تېلېۋىزىيە تىياتىرى قىلىپ ئىشلەنگەن. بۇ تېلېۋىزىيە تىياتىرىنىڭ قويۇلۇشى ئامېرىكا جەمئىيىتىدە تېخىمۇ كۈچلۈك زىلزىلە پەيدا قىلغان. ئامېرىكا نېگىرلىرى ئارىسىدا ئۆزىنىڭ مىللىي ئەنئەنىسىنى قەدىرلەش ۋە ئۇنىڭدىن ئىپتىخارلىنىش، ئىنسانىي غۇرۇرىنى ھەممىدىن ئۈستۈن كۆرۈش، ئەركىنلىكنىڭ قەدرىگە يېتىش، شىمالىي ئامېرىكىنىڭ ئىجتىمائىي تەرەققىياتىغا قوشقان تارىخىي تۆھپىسىدىن پەخىرلىنىش ھېسسىياتىنى قوزغىغان. شۇنىڭ بىلەن بىر مەيدان «خالېي قىزغىنلىقى» ۋە «يىلتىزىنى ئىزدەش» قىزغىنلىقى ئەۋجىگە

چىقىپ، ئامېرىكىدىكى نېگىرلار ئارىسىدىلا ئەمەس، ئاق تەنلىكلەر ئارىسىدىمۇ «مەن كىم» تېمىسىدىكى ئىزدىنىش ئومۇملاشقان. كىشىلەر بەس ـ بەس بىلەن ئارخىپ باشقۇرۇش ئورۇنلىرى ۋە ماتېرىيال ئورۇنلىرىغا بېرىپ ئۆزلىرىنىڭ يىلتىزى ۋە ئەجدادىغا مۇناسىۋەتلىك خاتىرىلەرنى ئىزدىگەن. ئالېكس خالىي ئاشۇ كۇنلەردە تەكلىپ بىلەن ئامېرىكىنىڭ شەرقىي ۋە غەربىي دېڭىز قىرغىقى بويلىرىغا بېرىپ نۇتۇق سۆزلىگەن. ھەر كۇنى تەخمىنەن 500 دىن ئارتۇق كىشىنىڭ خاتىرىسىگە ئىمزا قويۇپ بەرگەن. ھەر ھەپتىدە تونىلاپ خەت تاپشۇرۇۋالغان. نۇرغۇن كىتابخانىلار مەخسۇس خالېينىڭ ئەسەرلىرىنى ساتىدىغان پۇكەي ئاچقان. تېخىمۇ قىزىقارلىقى شۇكى، «يىلتىز»دا تەسۋىرلەنگەن، نېگىرلارنىڭ توي قىلغان چاغدىكى سۇپۇرگىدىن ئاتىلاشتەك ئافرىقىچە قەدىمىي ئادەتنى ھازىرقى ئامېرىكا نېگىرلىرى توي قىلغان چاغدا تەقلىد قىلىدىغان ئۇسۇلغا ئايلىنىپ قالغان. ئەۋجىگە چىققان «يىلتىز»نى ئىزدەش قىزغىنلىقى ئالدىدا، خالېي نوپۇزلۇق ئەرباب سۇپىتىدە ھازىرقى زامان ئامېرىكا ياشلىرىنى ئۇچ ئىشنى قىلىشقا دەۋەت قىلغان. ئۇنىڭ بىرىنچىسى، جەمەتىدىكى يېشى ئەڭ چوڭ ئادەمنى تېپىپ، ئۇلاردىن جەمەتىنىڭ تارىخىنى ئاڭلاش؛ ئىككىنچىسى، ئىشكاپ، ساندۇق، بالىخانا، گەمىلەرنى ئاختۇرۇپ سالام خەت ۋە باشقا خاتىرىلەرنى تېپىپ جەمەت تارىخىنى يېزىپ چىققاندىن كېيىن، ئۇنى جەمەتىدىكى ھەر بىر ئادەمگە بىر پارچىدىن سوۋغات قىلىش؛ ئۇچىنچىسى، جەمەتىدىكىلەرنىڭ يىغىلىشىنى ئۆتكۇزۇپ تۇرۇش. ئۇ مۇنداق دەيدۇ: «قانداشلىق تۇيغۇسىنىڭ بىر تۇرلۇك سېھرىي كۇچى بار... يىغىلىش ئادەمگە جەمەتىنىڭ غەمخورلۇقىنى ھېس قىلدۇرىدۇ ۋە ئۇنىڭدىن ئىپتىخارلاندۇرىدۇ». نەتىجىدە نۇرغۇن ئامېرىكىلىقلار ئۆزلىرىنىڭ جەمەت تارىخىنى يېزىشقا تۇتۇش قىلغان. «يىلتىز» قىزغىنلىقى ئامېرىكا ئىجتىمائىي تۇرمۇشىنىڭ باشقا ساھەلىرىگىمۇ بۆسۇپ كىرگەن.

يېڭى ئىدىيەۋى ئېقىمغا ئەزەلدىن سەزگۈر بولۇپ كەلگەن ئامېرىكا مائارىپ ساھەسىمۇ بۇنىڭ سىرتىدا قالمىغان. ستاتىستىكىدىن قارىغاندا پۈتۈن ئامېرىكا بويىچە 270 تىن ئارتۇق ئالىي مەكتەپ «يىلتىز» نى ئالىي مەكتەپ دەرسلىكىگە كىرگۈزگەن، ھەتتا بىر قىسىم ئوتتۇرا مەكتەپلەرمۇ ئوقۇغۇچىلارغا «يىلتىز» دەرسىنى ئورۇنلاشتۇرغان. «يىلتىز» ئامېرىكا جەمئىيىتىنىڭ ھەر قايسى قاتلاملىرىدىكى زاتلارنىڭ ئېغىزدىن چۈشۈرمەيدىغان پارىڭغا ئايلىنىپ قالغان. «يىلتىز» غا مۇناسىۋەتلىك خەلقئارا سايا ھەت ئىشلىرىمۇ جانلىنىپ كەتكەن. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، ئالېكس خالېينىڭ ئەجدادلىرى ياشىغان كەنت - ئافرىقىنىڭ گامبىيىدىكى چەت، قاقاس جۇڤۇلى كەنتى بىر مەزگىل سايا ھەت رايونىغا ئايلىنىپ قالغان. شۇنىڭ بىلەن «يىلتىز» قىزغىنلىقى تېزلىك بىلەن چەت ئەللەرگە تارالغان. بۇ ئەسەر ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ 37 خىل تىلغا تەرجىمە قىلىنغان. تېلېۋىزىيە تىياتىرىنى كۆرگۈچىلەر بىر نەچچە مىليارد كىشىدىن ئېشىپ كەتكەن. «ۋاشىنگتون پوچتىسى» گېزىتىنىڭ بىر ئوبزورچىسى «يىلتىز» ناملىق تېلېۋىزىيە تىياتىرى ھەققىدە «‹يىلتىز› ئىرقىي مەدەنىيەتنىڭ خەندىكىدىن ھالقىپ ئۆتۈپ، پۈتۈن مەملىكەت تاماشىبىنلىرىنى ئۆزىگە جەلپ قىلدى» دېگەن. «دەۋر ھەپتىلىك ژۇرنىلى» «يىلتىز» نىڭ نەشر قىلىنغانلىقى ۋە قويۇلغانلىقى «ئەدەبىيات، تېلېۋىزىيە ھادىسىسى» ۋە «جەمئىيەتشۇناسلىق ھادىسىسى» دەپ كۆرسەتكەن. مەلۇم بىر ئەدەبىي تەنقىدچى ئالېكس خالېي «ئامېرىكا نېگىرلىرىنىڭ سىمۋولى» بولۇپ قالدى دەپ ئاتىغان. «جەۋھەر» ژۇرنىلى ئالېكس خالېينى ئامېرىكىنىڭ «دۆلەت گۆھىرى» دەپ ئاتاپ، تېخىمۇ يۇقىرى باھا بەرگەن. بۇش زامانىدا 1989 - يىلى ئۇنىڭغا ئامېرىكا دېڭىز مۇداپىئە قوشۇنى تەتقىقات ئاكادېمىيەسىنىڭ شەرەپ مېدالىنى بەرگەن. چۈنكى ئۇ، 1939 - يىلىدىن 1959 - يىلىغىچە 20 يىل ئامېرىكا دېڭىز مۇداپىئە قوشۇنىدا ھەربىي مەجبۇرىيەت ئۆتىگەن.

ئالېكس خالېي 1921 - يىلى تۇغۇلغان. گەرچە ئۇنىڭ ئالىي مەكتەپ دىپلومى بولسىمۇ، قارا تەنلىك بولغانلىقى ئۈچۈن، ھەربىي پاراخوتتا ئۇزاق مۇددەت ئاشپەز بولۇپ ئىشلەشكە مەجبۇر بولغان، كېيىن ئۇ جاپالىق مەشىق قىلىش ئارقىلىق ئاخىرى مۇخبىر ۋە يازغۇچى بولۇپ، «بايۇەچچى»، «تەرمىلەر» ژۇرناللىرىغا ماقالە ئەۋەتىپ تۇرغان. ئۇ بەزىدە نامراتلىشىپ ئۆي ئىجارىسىنى تۆلىيەلمەي قالغاندىمۇ، يەنىلا بوشاشماي يېزىقچىلىقنى داۋاملاشتۇرغان. ئۇ 1965 - يىلى «ماركوم ماكX نىڭ تەرجىمھالى» ناملىق تۇنجى كىتابىنى نەشر قىلدۇرغان. ئامېرىكا خەلق ھوقۇقى ھەرىكىتىنىڭ داھىيسى ۋە ئىسلام دىنىنىڭ ئامېرىكىدىكى جارچىسى ماركوم ماكX بىلەن سۆھبەت ئاساسىدا يېزىلغان بۇ كىتاب 60 - يىللاردا ئامېرىكىدىكى ئەڭ بازارلىق كىتاب بولۇپ قالغان. دۇنيادىكى كۆپ خىل تىللارغا تەرجىمە قىلىنغان. ئۇ «يىلتىز» دىن كېيىن يەر ئاستى تۆمۈرىولىدىن قاچقان نېگىر قۇللارنىڭ سەرگۈزەشتىلىرى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن «يەنە بىر خىل مىلاد بايرىمى» ناملىق رومانىنى نەشر قىلدۇرغان.

ئۇنىڭغا ئەڭ زور دۇنياۋى شۆھرەت ۋە ئامەت ئېلىپ كەلگىنى يەنىلا «يىلتىز» ناملىق رومان بولدى. ئۇ بىر كېچىدىلا مەشھۇر شەخسكە ۋە مىليونېرغا ئايلىنىپ قالدى. ئۇنى نۇتۇق سۆزلەشكە تەكلىپ قىلغان تېلېگراممىلار ئۈزۈلمىدى. ئۇنىڭ ھەر قېتىملىق نۇتۇق ھەققى ئون نەچچە مىڭ ئامېرىكا دوللىرى بولدى. ئۇ ۋە ئۇنىڭ ئەسىرى ئامېرىكا ئەدەبىيات تارىخى قامۇسىغا كىرگۈزۈلدى، «يىلتىز» دۇنيا ئەدەبىيات خەزىنىسىدىكى بىر نۇرلۇق مەرۋايىت بولۇپ قالدى. خۇددى «ۋاشىنگتون پوچتىسى» گېزىتىنىڭ بىر ئوبزورچىسى ئېيتقاندەك: «بەزىلەر تارىخنى كۆچۈرىدۇ. بەزىلەر تارىخنى يارىتىدۇ. ئالېكس خالېي بولسا تارىخنى كۆچۈرگەن ھەم يارانقان ئادەم».

(بۇ ماقالە «شىنجاڭ گېزىتى»نىڭ 1993 - يىل 5 - ئىيۇن سانىدا ئېلان قىلىنغان)

ياشار كامال ۋە «مەمەت ئاۋاق»

ياشار كامال تۈركىيىنىڭ مۇشۇ ئەسىردىكى دۇنياۋى تەسىرگە ئىگە مەشھۇر يازغۇچىلىرىنىڭ بىرى. ئۇ 1922 ـ يىلى ئادانا ئۆلكىسىنىڭ ئوسمانىيە ناھىيىسى گوكەچلى (مەمىتە) يېزىسىدا نامرات ئائىلىدە دۇنياغا كەلگەن. بەش يېشىدا دادىسىدىن يېتىم قالغان. ئوتتۇرا مەكتەپتە پەقەت بىر يىللا ئوقۇپ، تىرىكچىلىك تۈپەيلى ئوقۇشتىن چېكىنگەن. ئۇ جان بېقىش ئۈچۈن زېمىندارلارنىڭ قورۇقلىرىدا يىللىقچى، پۇتۇكچى بولغان ھەم ۋاقىتلىق ئوقۇتقۇچى، غەۋۋاس، مىراپ، موزدۇر بولغان، كۆمۈر گازى شىركىتىدە خىزمەتچى بولۇپ ئىشلىگەن. ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ 40 خىلدىن ئارتۇق ئۇششاق كەسىپ بىلەن شۇغۇللانغان، كېيىن مۇخبىر بولۇپ يېزىقچىلىق ھاياتىنى باشلىغان.

ئۇ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىغا بەكمۇ باي تۇپراقتا ئۆسۈپ چوڭ بولغاچقا، ئەدەبىيات ساھەسىدىكى تۇنجى قەدىمنى خەلق ئارىسىدىكى، بولۇپمۇ چوقۇر ئۇۋادىكى قوشاقلارنى توپلاپ، رەتلەپ نەشر قىلدۇرۇشتىن باشلىغان. 1942 ـ ۋە 1943 ـ يىلى ئىككى ناخشا ـ قوشاق توپلىمى نەشر قىلدۇرغان. بۇ جەريانداا ئۇ بەزى يازغۇچىلار بىلەن تونۇشقان ۋە ئۇلارنىڭ ياردىمى ئارقىسىدا، كامال سادىق گوكەچلى دېگەن نام بىلەن ئىستانبولدىكى گېزىت ـ ژۇرناللاردا شېئىر، ئىتوت، ھېكايە ئېلان قىلىشقا باشلىغان.

1946 ـ يىلىدىن باشلاپ، ئۇ ئەدەبىي ئىجادىيەتكە رەسمىي كىرىشكەن. ئۇنىڭ ئۆز يۇرتى چوقۇرئۇۋا ۋىلايىتىنىڭ ۋە توروس تاغلىق رايونىنىڭ ھەممە ئەھۋالىنى ئىنتايىن پىشىق بىلىدىغانلىقى،

قاراقچىلارنىڭ ئارىسىدا تۇرۇپ ئۇلارنىڭ نۇرغۇن ئىشلىرىنى كۆرگەن ۋە ئاڭلىغانلىقى ئۈنىڭ ئەدەبىي ئىجادىيىتىنى پايدىلىق شارائىت بىلەن تەمىنلىگەن. ياشار كامال ئۆزىمۇ بۇ ھەقتە توختىلىپ «يازغۇچى قانچىلىك كۆپ ئىچكى بايلىققا ئىگە بولسا، ئۈنىڭ ئىجادىيىتى شۇنچە- لىك يۇكسىلىدۇ. بۇ جەھەتتىن ئالغاندا، مېنىڭ چوقۇرئۇۋادا ۋە توروس تاغلىرىدا ياشىغانلىقىمنى تەلىيىم دېسەممۇ بولىدۇ» دېگەن.

ياشار كامال 1951 ـ يىلىدىن 1963 ـ يىلىغىچە تۇركىيىدىكى ئەڭ نوپۇزلۇق گېزىت «جۇمھۇرىيەت گېزىتى» دە مۇخبىرلىق قە- لىپ، نۇرغۇن ماقالىلەرنى يازغان، شۇنداقلا نۇرغۇن رومان ۋە سەھنە ئەسەرلىرىنى ئېلان قىلىپ، تۇركىيە ئەدەبىيات ساھەسىدىكى ئورنىنى مۇقىملاشتۇرغان. 1952 ـ يىلى ئۈنىڭ چوقۇر ئۇۋا تۇزلەڭلىكىدىكى دېھقانلارنىڭ تۇرمۇشى تەسۋىرلەنگەن تۇنجى ھېكايىلەر توپلىمى «پۈر- غىرىم ئىسسىق» نەشر قىلىنغان. 1955 ـ يىلى ئۈنىڭ «دۇنيا بويىچە ئەڭ چوڭ قورۇقتا يەتتە كۈن» ناملىق ماقالىسى دۆلەتلىك مۇخبىرلار جەمئىيىتى تارقاتقان ئاخبارات مۇكاپاتىغا ئېرىشكەن. شۇ يىلى يەنە ئۈنىڭ «تۇنىكىچىلەك» ۋە «مەمەت ئاۋاق» (1 ـ ۋە 2 ـ قىسمى) ناملىق رومانلىرى نەشر قىلىنغان. «مەمەت ئاۋاق» (تۇركچىسى «ئىنجۇ مەمەت») دۇنياغا كېلىپلا ناھايىتى كۈچلۈك زىلزىلە قوزغە- غان. بۇ كىتابنى كىتابخانلار، بولۇپمۇ دېھقانلار بەسلىشىپ ئوقۇش- قان، ھەتتا بىر كىشى ئۈنلۈك ئوقۇپ باشقىلار زەڭ قويۇپ ئاڭلاش- قان، قىزغىن دەتالاش ۋە مۇھاكىمە قىلىشقان. بەزىلەر «مەمەت ئاۋاق بىزنىڭكىگە كەلگەن، بىز ئۇنى كۆرگەن، بىللە تاماق يېگەن» دېيىش- كەن، بەزىلەر ھەتتا «مەن مەمەت ئاۋاقنىڭ نەۋرىسى»، «مەن مەمەت ئاۋاقنىڭ پالانچى تۇغقىنى» دەپ ئاپتورغا خەت يازغان.

بۇ رومانىنىڭ 3 ـ ۋە 4 ـ قىسىملىرى كېيىن نەشر قىلىنغان بولۇپ، ئاپتورنىڭ ئېيتىشچە، تۆت قىسىملىق بۇ رومان 39 يىلدا پۈتكەن. بۇ رومانىدا تۇركىيە جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغان دەسلەپكى مەز-

گىللەردىكى يەنى 20 ـ ، 30 ـ يىللاردىكى دېھقانلار بىلـەن زېمىندار-لار ئوتتۇرىسىدىكى هايات ـ ماماتلىق كۆرەش تەسۋىرلەنگەن. زېمىن-دارلارنىڭ ياۋۇز، ئاچكۆز، شەپقەتسىز، زالىم خاراكتېرى ۋە ئەنسىز روهىي دۇنياسى، دېھقانلارنىڭ ساددا، ئۆزگىرىشچان، مېهرىبان مە-جەز ـ خاراكتېرى، توروس تاغلىرىنىڭ ۋە چوقۇرئۇۋا تۇزلەڭلىكـ-نىڭ ئاجايىپ هەيۋەتلىك، گۈزەل مەنزىرىسى بەكمۇ ئىنچىكە ۋە جانلىق سۈرەتلەنگەن، دىئالوگلار بەكمۇ ئىخچام، ئوبرازلىق، يۇمۇر-لۇق هەم يەرلىك پۈرىقى كۈچلۈك قىلىپ يېزىلغان. ئەسەرنىڭ باش قەهرىمانى مەمەت ئاۋاقنىڭ ئوبرازى ئىنتايىن گۈزەل ۋە مۇكەممەل يارىتىلغان بولۇپ، كىشىنى ئۆزىگە بەكمۇ مەهلىيا قىلىدۇ. ئۇنىڭ بەختسىز ئەمما جەڭگىۋار هاياتى، ئۆزگىچە مىجەز ـ خاراكتېرى كىشىدە ئونتۇلغۇسىز تەسىرات قالدۇرىدۇ.

شۇ سەۋەبتىن «مەمەت ئاۋاق» تۈركىيىدىلا ئەمەس، پۈتۈن دۇنـ-يادا قىزغىن قارشى ئېلىندى. هازىرغىچە بۇ ئەسەر 30 خىلغا يېقىن تىل ـ يېزىققا تەرجىمە قىلىندى هەم 100 قېتىمدىن ئارتۇق نەشر قىلىنىپ دۇنيادىكى بازارلىق كىتاب بولۇپ قالدى. تۈركىيىدىكى مەشهۇر يازغۇچىلاردىن تەشكىللەنگەن باهالاش، مۇكاپاتلاش هەيئىتى بۇ ئەسەرنى «تۈركىيىنىڭ ئەڭ ئېسىل رومانى» دەپ باهالىدى هەمدە تۈركىيىدىكى نوپۇزلۇق ژۇرنال «هاياتلىق»نىڭ رومان مۇكاپاتىنى بەردى. شۇنىڭ بىلەن بىللە بۇ ئەسەر بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتـ-نىڭ مائارىپ ـ پەن ـ مەدەنىيەت تەشكىلاتى تەرىپىدىن «دۇنيادىكى مۇنەۋۋەر ئەسەرلەرنىڭ بىرى» دەپ كۆرسىتىلدى. 1978 ـ يىلى فرانسىيىنىڭ «ئەڭ ياخشى چەت ئەل ئەسەرلىرى مۇكاپاتى» غا ئېرىشـ-تى. 1982 ـ يىلى دۇنيا ئەدەبىيات ساهەسىدىكى مەشهۇر كىشىلەر فرانسىيىنىڭ پارىژ شەهىرىگە يىغىلىپ، پۈتۈن دۇنياغا «‹مەمەت ئاۋاق، 30 يىلدىن بۇيانقى ئەڭ ئۇلۇغ رومان» دەپ بايانات ئېلان قىلىشتى هەمدە ياشار كامالغا دېر دوكا دۇنيا ئەدەبىيات مۇكاپاتىنى

بەردى. ئۇنىڭ ئىسمى دېر دوكا فوندى جەمئىيىتى بىناسىنىڭ ئالدى-
دىكى تاش تۈۋرۈككە ئالتۇن ھەل بىلەن يېزىلدى. بۇ رومان يەنە
لوندوندا خەلقئارالىق كىتاب ئوقۇش كۇلۇبى تەرىپىدىن «1984 -
يىلى يازغا پەسلىدىكى ئەڭ ئېسىل رومان» دەپ باھالاندى. ئۆز نۆۋىتىدە
شۇنىمۇ ئېيتىپ ئۆتۈش كېرەككى، مۇشۇنداق بىر دۇنياۋى مەشھۇر
ئەسەرنىڭ ئۇيغۇر تىلىغا تولۇق تەرجىمە قىلىنىپ خەلقىمىز بىلەن
يۈز كۆرۈشتۈرۈلگەنلىكى ئالاھىدە قۇتلۇقلاشقا ئەرزىيدىغان چوڭ
ئىش.

ياشار كامال مول مەھسۇلاتلىق يازغۇچى. ئۇ «مەمەت ئاۋاق»
تىن كېيىن نۇرغۇن ھېكايە، پوۋېست ۋە رومانلارنى ئېلان قىلدى.
ئۇنىڭ مۇھىم ئەسەرلىرىدىن «ئېقىندىكى قورام تاش» ، «تۆمۈرچى
دۇكىنىدىكى پاجىئەلىك ئەنزە» ، «ماتەم» ، «يۇسۇپ» ، «ئەگەر يە-
لان ئۇرۇپ ئۆلتۈرۈلسە» ، «ئاسمان يىراق، يەر قاتتىق» ، «ئاللانىڭ
جەڭچىسى» ، «قېرىماس ئوت» ، «ئالا كىيىك» ، «مىڭ بۇقىلار
ئەپسانىسى» قاتارلىق ئەسەرلىرى بار. ئۇنىڭ ئىچىدىكى «ئاسمان
يىراق، يەر قاتتىق» ، «قېرىماس ئوت» ناملىق ئىككى رومانى چەت
ئەللەردە مۇكاپاتقا ئېرىشكەن. «ئېقىندىكى قورام تاش» بولسا تۈركە-
يە ئەدەبىيات ساھەسىدىكىلەر تەرىپىدىن «تۈركىيىنىڭ ئەڭ ئېسىل
رومانلىرىدىن بىرى» دېگەن شەرەپكە نائىل بولغان.

ئۇنىڭ ئەسەرلىرىنىڭ كۆپ قىسمى يېزا تېمىسىدىكى ئەسەرلەر
بولغاچقا، «بۇگۈنكى زامان تۈركىيە يېزا تۈرمۇشىنىڭ قامۇسى» دەپ
ماختالغان. بۇ ئەسەرلەردە توروس تاغلىق رايونىدىكى ۋە چوقۇرئۇۋا
ۋىلايىتىدىكى ئادەم ۋە ئىشلار ماتېرىيال قىلىنىپ، تاغ - ئورمانلارد-
كى قاراقچىلار، زالىم زېمىنداrlار، نامرات دېھقانلار ۋە يالالانما ئىش-
لەمچىلەرنىڭ بىر - بىرىگە ئوخشاشمايدىغان تۈرلۈك كەچمىشكە ۋە
خاراكتېرگە ئىگە ئوبرازلىرى يارىتىلغان. تىرىكچىلىك يولىدا تىر-
شىپ - تىرمىشىۋاتقان ئاددىي ئادەملەرنىڭ جاپالىق تۈرمۇشى تەسۋىرلەنگەن.

ياشار كامال ئەدەبىياتتا ئىجتىمائىي رېئاللىقنى ۋە كىشىلەرنىڭ ئىدىيىسىنى چوڭقۇر ئەكس ئەتتۈرۈشنى تەشەببۇس قىلىدۇ. كەڭ دالانى ۋە دالادىكى ئەمگەكچى دېھقانلارنى تەسۋىرلىگەندە ئەدەبىيات ناھايىتى نۇرغۇن نەرسىلەرگە ئېرىشىدۇ دەپ قارايدۇ. شۇڭا ئۇنىڭ ئەسەرلىرى كۈچلۈك رېئالىزملىق روھقا ئىگە.

ئۇ ئىجادىيەتتە خەلق ئارىسىدا ئېقىپ يۈرگەن ناخشا ـ قوشاق، ئەپسانە ـ رىۋايەتلەردىن ئوزۇق ئېلىپ، ئەسەر تىلىنى تاۋلىغان ۋە جانلاندۇرغان، ئەسەرلىرىنى قويۇق رومانتىك پۇراققا ھەم ئەپسانىۋى تۈسكە ئىگە قىلغان. بۇ ئۇنىڭ ئەسەرلىرىدىكى روشەن ئۇسلۇب بولۇپ قالغان. بۇ خىل ئىجادىيەت ئۇسۇلىنى تۈرك خەلقىلا ئەمەس، دۇنيا خەلقىمۇ قىزغىن قارشى ئالدى. ئەنگلىيە يازغۇچىسى رىنا. جىك «ياشار كامالنىڭ رومانلىرى تولستوينىڭكىدەك كۆلەمگە ۋە دېككىنسىنىڭكىدەك قىياپەتكە ئىگە» دەپ ماختىغان بولسا، فرانسىيىلىك مىچىل. دىئون «ياشار كامال بۇگۈنكى تۈركىيە ئەدەبىياتىنىڭ ئەڭ شانلىق نامايەندىسى» دەپ باھا بەرگەن.

(بۇ ماقالە «شىنجاڭ گېزىتى»نىڭ 1993 ـ يىل 22 ـ ماي سانىدا ئېلان قىلىنغان)

كامالتۇرك ۋە ئۇرۇمچى

بوشلۇق مۇھىتى بىپايان بولغان يېزا - سەھرالىرىمىزغا سېلىش-
تۇرغاندا، ئاسمىنىدىن ئىس - تۈتەك كەتمەيدىغان ئۇرۇمچى تولىمۇ
قىستا - قىستاڭ شەھەر. ھازىرغىچە بولغان ھايات مۇساپىمىدە، ماڭا
تېخى ئۇرۇمچىدىن چوڭراق بىرەر شەھەرنى كۆرۈش پۈرسىتى نېسىپ
بولمىدى. شۇڭا، ئۇرۇمچىنى باشقا خەقلەرنىڭ شەھەرلىرىگە سېلىش-
تۇرۇپ ئارتۇق - كەم يەرلىرى ئۈستىدە سېلىشتۇرما ھاسىلات پەيدا
قىلغىدەك ئىمكانىيەتكە ئېرىشەلمىدىم. ئەمما، ھازىرغىچە ئېسىمدىن
كەتمەيدىغىنى، مەلۇم بىر رۇسىيىلىك مۇخبىرنىڭ بۇنىڭدىن 3 -
4 يىل ئىلگىرى ئۇرۇمچى ھەققىدە يازغان، «ئاسىيا كىندىكى» گېزى-
تىگە بېسىلغان زىيارەت خاتىرىسىدىكى بىر ئابزاس تەسۋىرى. بۇ
مۇخبىر ئۆز تەسىراتىنى يازغاندا: ئۇرۇمچى ئاسمىنىغا يېتىپ كەلگەن-
دە ئايروپىلان دېرىزىسىدىن بۇ شەھەرگە قارىسام، قاپقارا ئىس -
تۈتەكلەرگە چۈمكەلگەن بۇ شەھەرنىڭ ئاسمىنى ماڭا خۇددى دوزاخنىڭ
دەرۋازىسىدەك تۇيۇلۇپ كەتتى، دېگەن. پراۋوسلاۋىيە دىنىدا دوزاخ-
نىڭ دەرۋازىسى قاپقارا ئىس - تۈتەك بىلەن قاپلىنىپ تۇرىدۇ، دەپ
تەسۋىرلىنىدىغان بولغاچقا، بۇ رۇس مۇخبىرنىڭ ئوخشىتىشى ئۆز
مەنتىقىسىگە ئۇيغۇن، ئەلۋەتتە. مەن شۇندىن بۇيان رۇس مۇخبىرنىڭ
نەزەرىدىكى بۇ «دوزاخ» ھەققىدە ئويلايدىغان بولۇپ قالدىم. كۆرۈم-
سىز ئاسمىنىدا تۈكلىرى ئىسلىشىپ كەتكەن سەرگەردان قۇشقاچلار-
دىن باشقا ھاياتلىقنى ئۇچرىتىش مۇشكۈل بولغان ئۇرۇمچى مېنى
تەگسىز خىياللارغا بەنت قىلاتتى. ئەندىشە ۋە ۋەھىمە بىلەن تولغان
خاتىرجەمسىز ئىچكى كەيپىيات ۋۇجۇدۇمنى بارغانسېرى قاتتىق چىرمايتتى.

مەن توپ - توپ قۇشقاچلار پۇرۇلداپ ئۇچۇشۇپ تۇرىدىغان، ئاسمىنى كەڭ قەدىمىي سەھرادا تۇغۇلغان. يالىڭاچلانغان ئېتىزلىقلار-دا ۋاللەي ئويناپ، تاغۇ تاشلاردا پادا بېقىپ، چاڭقىسام ئېرىق - ئۆستەڭلەرگە دۇم يېتىپ غۇرتۇلدىتىپ سۇ ئىچىپ، بېخىل قوشنىلار-نىڭ بېغىدىن ئالما - ئۆرۈك ۋە ئەترەتنىڭ قوغۇنلۇقىدىن سويما ئوغرىلاپ، كۈندۈزلىرى بولسا قاتار ئۇچقان تۇرنىلارنىڭ پەرۋازىغا زوقلىنىپ قاراپ، كېچىلىرى يېڭىدىن توي قىلغان قىز - يىگىتلەر-نىڭ ھۇجرىسىنى قىزىقسىنىپ ماراپ، خامان ساقلاپ ياتقاندا، ئۆمۈر بويى يالاڭ ئاياغ يەر دەسسەپ تاپىنى يېرىلىپ كەتكەن ئۇزۇن ساقال بوۋايلارنىڭ گۈزەل چۆچەكلىرىنى ئاڭلاپ، قېلىن يەرلىرىگە كەلگەندە پىخىلداپ كۈلۈپ چوڭ بولغان. ئۇ چاغلاردا ماڭا، يېزىمىزنى ئوراپ تۇرغان تاغلارنىڭ كەينىدىكى دۇنيا تېپىشماقتەك تۇيۇلاتتى. ئۇرۇمچى چۈشۈمدىكى شەھەر ئىدى. ھەر كۈنى ئەتىگەنلىكى لاۋۇلداپ چوغ بولۇپ ئۆپۈقتىن كۆتۈرۈلۈپ يەر - زېمىننى نۇرلاندۇرىدىغان قۇياش، ماڭا خۇددى ئۇ تاغنىڭ ئارقىسىدىن چىقىپ، بۇ تاغنىڭ ئارقىسىغا كىرىپ غايىپ بولىدىغاندەك تۇيۇلاتتى. سىرلىق تەبىئەت بالىلارغا خاس ساددا تەسەۋۋۇرلىرىمنىڭ يۇمران قاناتلىرىنى يېشىپ، خىيال ئېكرانىمنى تۇگىمەس گۈزەل كۆرۈنۈشلەر بىلەن تولدۇراتتى. ياز كۈنلىرى ئۆگزىدە ئۇخلاش ئەڭ كۆڭۈللۈك ئىشلارنىڭ بىرى ئىدى. مۇندىق بولغاندا ئەتراپتىن پۈتكۈل تەبىئەتنىڭ تىنىقى ئاڭلىنىپ تۇراتتى. ئۇستۈڭدىكى يۇلتۇز بىلەن تولغان قاراڭغۇ ئاسمانىنىڭ قەرىدە ئۇ باشتىن بۇ باشقا سوزۇلۇپ ئاقىرىپ تۇرغان سامان يولى بالىلىق قەلبىڭدە تىل بىلەن ئىپادىلەپ بولغۇسىز بىر خىل يۇكسەكلىكنى ئويغىتاتتى. يىراقلاردىن، بالاغەتكە يېتىپ خىيال كىرىپ قالغان سۇچى يىگىتنىڭ ئىشتىياق بىلەن ئېيتقان لەرزان ناخشىسى ئاڭلىناتتى. سەلكىن شامال يۇزۇڭنى سۈيۈپ، ھەممە نەرسىگە سەگەك تۇرىدىغان چۆچۈرىدەك قۇلاقلىرىڭغا نېمىلەرنىدۇ شۇرلاپ ئۆتەتتى. بۇنداق

داق چاغدا كىشى ئۆزىنىڭ ئاشۇ ئۇلۇغ تەبىئەتنىڭ بىر زەررىسى ئىكەنلىكىنى شەك ـ شۇبھىسىز ھالدا چوڭقۇر ھېس قىلماي قالمايدۇ.

مېنىڭ ئەكسىمچە ئوغلۇم كامالتۇرك شاۋقۇن ـ سۇرەنلىك ئۇ-رۇمچى شەھىرىدە تۇغۇلدى. ئۇنىڭ بالىلىق ھايات ھايۋاناتلار باغچە-سىدا چوڭ ـ كىچىك قەپەزلەرگە سولىنىپ ياتقان ھەر خىل ھايۋانلار-نى كۆرۈش، تېلېۋىزور ئالدىدا سائەتلەپ ئولتۇرۇپ قونچاق فىلىملە-رىدىن ھۇزۇرلىنىش، يەسلىدە ياغاچ ئاتقا مىنىپ ئويناش، سۇلىياۋ خالتىغا قاچىلانغان كالا سۈتىنى ئىچىش، ئانىسىنىڭ زۇكامداپ قې-لىشتىن ساقلىنىش كېرەكلىكى ھەققىدىكى تەكرار ئاگاھلاندۇرۇشلە-رىنى ئاڭلاش، ئىستولبىلارغا چاپلانغان ئادەم ئىزدەش ئېلانلىرىنى كۆرۈش بىلەن ئۆتۈۋاتىدۇ. قېلىپلىشىپ، رېتىملىشىپ كەتكەن كۈد-يىلىك تۇرمۇش، يىلدا بىر قېتىم ئۆتكۈزىدىغان تۇغۇلغان كۈننىنى خاتىرىلەش ئادىتى، مەكتەپكە يولىنىڭ چېتى بىلەن ئۇدۇل بېرىپ، ئۇدۇل قايتىپ كېلىدىغان ئۆزگەرمەس قائىدە، ئوقۇتقۇچىسىنىڭ «گەپ ئاڭلايدىغان ئوبدان بالا» بولۇش ھەققىدىكى پەند ـ نەسىھەتلە-رى، بەدىنى قىزىپ قالسا دەرھال دورا يېيىش ئۇنىڭ بالىلىق دۇنيا-سىنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى. گەرچە، ئوغلۇم يەتتە ياشتىن ئاشقان بولسىمۇ تېخىچە قۇياش كۆتۈرۈلگەن پارلاق سەھەرنى كۆرۈپ باققىنى يوق. چۈنكى، بۇ شەھەرده قۇياش چەكسىز ئۇپۇقنىڭ قوينىدىن ئە-مەس مەلۇم بىر ئىداره بىناسىنىڭ ئارقىسىدىن كۆتۈرۈلىدۇ. شارقە-راپ ياغقان يامغۇرنى كۆرگەن بولسىمۇ، لېكىن ھاۋانىڭ گۈلدۇرلە-گەن ھەيۋەتلىك ساداسىنى ئاڭلىغىنى، تۇن قوينىنى يېرىپ، يەر ـ زېمىننى زىلزىلىگە سالىدىغان چاقماقنىڭ نۇرىنى ياكى كۆزنى قاماش-تۇرىدىغان ھەسەن ـ ھۈسەننى ۋە ياكى يامراپ كەلگەن شىددەتلىك كەلكۈننى كۆرۈپ باققىنى يوق. بۇنداق ۋەھىمىلىك مەنزىرىلەر تېخى بىرەر قېتىممۇ ئۇنىڭ بالىلىق قەلبىنى زىلزىلىگە سېلىپ باقمىدى. شۇبھىسىزكى، ۋەھىمىدىن يۇكسەك كەيپىيات تۇغۇلاتتى. بۇ خىل

ۋەھىمىدىن تۇغۇلغان يۇكسەك كەيپىيات ئۇنىڭ ۋۇجۇدىغا تەبىئەتنىڭ چەكسىز كۈچ - قۇدرىتىنى ۋە ئۇلۇغلۇقىنى ھېس قىلدۇراتتى. تەبىئەتنىڭ ھەيۋەتلىك ھادىسىلىرى ۋە تاسادىپىي ئۆز گىرىشلىرىنى بىرەر قېتىم بولسىمۇ كۆرۈش بەختىگە مۇيەسسەر بولالمىغان ئوغلۇم كامالتۇرك ئېنىقكى تەبىئەت ھەققىدە چوڭقۇر ھەم ئۆزگىچە تەسىراتلارغىمۇ ئىگە ئەمەس. تا بۇگۈنگىچە بىرەر قېتىممۇ يالاڭ ئاياغ ھالدا چىلانَ تۇپراقنى دەسسەپ باقمىغان، دەريا - ئۆستەڭلەرگە چۆمۈلۈپ باقمىغان ئوغلۇمغا قاراپ ئىچ - ئىچىمدىن پۇچۇلىنىپ كېتىمەن. تەشتەكتىكى گۈللەر بىلەن ئەينەك قاچىدىكى كۆزلىرىنى پارقىرىتىپ تۇرغان رەڭدار بېلىجانلار ئۇ كۈندە ھەپىلىشىدىغان بىردىنبىر تەبىئىتى. ئەسلىدە ئوغلۇم تەبىئەتنىڭ قۇچىقىدا ئۆسۈشى كېرەك ئىدى. ئەپسۇسكى، ھازىر تەبىئەت ئۇنىڭ قۇچىقىغا بەنت بولۇپ قالدى. كۆڭلۈم تۇيۇپ تۇرىدۇكى، تەبىئەتنىڭ بۇ تەتۇر قىسمىتى ھامىنى بىر كۈنى ئۆز قىساسىنى ئالماي قويمايدۇ. شۇبھىسىزكى، ئۇرۇمچىنىڭ بۇ ئاتالمىش زامانىۋى مەدەنىيىتى، زامانىۋى تۇرمۇش شەكلى ۋە ھەقىقىي، ساپ تەبىئەتتىن مۇستەسنا بولغان مۇھىتى ئوغلۇمنى يەپ كېتىۋاتىدۇ. چوڭلارمۇ بۇ خىل رېئاللىقتىن خالىي ئەمەس، ئەلۋەتتە. ئادەمگەرچىلىك كۈنسايىن سۇسلىشىپ، ئىجتىمائىي ئەخلاق بارغانسېرى چۈشكۈنلىشىپ، ئىنسانلار ئۆز تەبىئىتىدىن ياتلىشىپ كېتىۋاتقان ئىجتىمائىي مۇھىت بۇنىڭ دەللىلى.

تەبىئەت — دۇنيادا جەلپ قىلىش كۈچى ئەڭ يۇقىرى بولغان تەربىيىچى. ئۇنىڭ تەربىيىلەش دائىرىسى ئىنتايىن چەكسىز، تەربىيىلەش مەزمۇنى ئىنتايىن مول، تەربىيىلەش ۋاستىسى ئىنتايىن كۆپ. ئەپسۇسكى، ئۇرۇمچىدە بۇ تەربىيىچىنىڭ ھالى بەك خاراب. ئېنىقكى، مەكتەپلەر ھەر قانچە تىرىشچانلىق كۆرسەتسىمۇ بۇ تەربىيىچىنىڭ ئورنىنى باسالمايدۇ. چۈنكى، مەكتەپلەر ئەزەلدىن بالىلارنىڭ ئەقىل بۇلىقىنى ئېچىشنى زىيادە قوغلىشىپ، ھېسسىيات (مېھر -

مۇھەببەت) تەربىيىسىگە سەل قارايدۇ.

ئىنسان ئەقىل بىلەن ھېسسىيات جەھەتتە تەڭ تەربىيىلەنمىسە پاجىئەدىن قۇتۇلالمايدۇ. ھەممە جەھەتتە يۇكسەك تەرەققىياتقا ئېرىشكەن ئامېرىكىلىقلار، يۇقىرى تېخنىكا شارائىتىدا چوڭقۇر ھېسسىيات ئاجىزلىشىپ كەتسە ماددىي رېئاللىق بىلەن مەنىۋى رېئاللىق ئوتتۇرىسىدىكى تەڭپۇڭلۇق بۇزۇلۇپ، ئېرىشكىنى بىلەن يوقاتقىنى تەڭلەشىپ قالىدىغانلىقىنى تونۇپ يەتكەندىن كېيىن، «چوڭقۇر ھېسسىيات» تەربىيىسى ئېلىپ بېرىشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى ھېس قىلىپ بۇ جەھەتتىكى تەربىيىنى مۇھىم كۈن تەرتىپكە كىرگۈزگەن. ئۇلار بۇ جەھەتتە شۇنچىلىك ئىنچىكىلىگەنكى، ھەتتا ھامىلدار ئاياللارنى دوختۇرخانىدا ئەمەس ئائىلىدە بوشاندۇرۇش ئائىلە ئەزالىرى ئوتتۇرىسىدا چوڭقۇر ھېسسىيات يېتىلدۈرۈشكە پايدىلىق دېگەننى تەشەببۇس قىلىشقان. ئۇلارنىڭ چۈشەندۈرۈشچە، ھامىلدار ئاياللارنى ئائىلىدە بوشاندۇرغاندا، بارلىق ئائىلە ئەزالىرى يېڭى بىر جانىنىڭ يورۇق دۇنياغا كۆز ئېچىشىنىڭ قانچىلىك مۇشكۈل بولىدىغانلىقىنى، ئانا بولغۇچىنىڭ بۇ جەريانىدا قانچىلىك ئازاب چېكىدىغانلىقىنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرۈپ، ئۆز قۇلىقى بىلەن ئاڭلىسا، ھاياتنىڭ قىممىتىنى چۈشىنىش، ئۆزئارا كۆيۈنۈش، ئانىلارنى ئۇلۇغلاش، ئۇرۇق - تۇغقانلىق مېھرىنى قەدىرلەش جەھەتتە بىر قېتىم چوڭقۇر ھېسسىيات تەربىيىسىگە ئىگە بولىدىكەن. ئەگەر ھامىلدار ئايال دوختۇرخانىدا تۇغدۇرۇلۇپ، ھەپتىدىن كېيىن بالىسىنى يۆگەككە ئوراپ كۆتۈرۈپ بازاردىن كاللەك بەسەي سېتىۋالغان كىشىدەك كۇلۇپ ئۆيىگە قايتىپ كەلسە، ئائىلە ئەزالىرى ھېچقانچە چوڭقۇر تەسىراتقا ئىگە بولمايدىكەن.

چەت ئەللىكلەرنىڭ سەيلە - سایاھەتكە كۆپ چىقىشىدىكى ئالاھىدە مەقسەتلەرنىڭ بىرى، دەل تەبىئەت بىلەن كۆپ ئۇچرىشىپ ئۆزگىچە ھەم مول تەسىرلىنىشلەرگە مۇيەسسەر بولۇش ئۇچۇندۇر. ھەقىقەتەنمۇ شەھەر مۇھىتى ئادەمنى ھەممە ئىشتا تەھلىل بىلەن ياشاشقا،

قائىدە ـ تۇزۇملەرگە ئەمەل قىلىپ ئۆتۈشكە مەجبۇر قىلىدۇ. شەھەر-لىكلەر بىلەن توختاملىشىپ مۇئامىلە قىلمىساق، لەۋزىگە ئىشىنىش مۇمكىن ئەمەس. شەھەر كوچىلىرىدا سەھرانىڭ توپىلىق يولىدا ماڭ-غاندەك ئەركىن خىيال سۈرۈپ مېڭىش تېخىمۇ مۇمكىن ئەمەس. ئەمدىلەتتىن بىر خىيالغا چۆكۈپ كېتىۋاتساڭ كۆزۈڭگە «يەر ئاستى يولى بىلەن مېڭىڭ» دېگەن خەتلەر چېلىقىدۇ ـ دە، ئۆزۈڭگە كېلىشكە مەجبۇر بولىسەن. شەھەردە قىزىل ـ يېشىل چىراغلار بىلەن ئالا ـ بالداق يول بەلگىلىرىگە ئەمەل قىلىپ مېڭىشنىڭ ئۆزىلا كىشىنى چارچىتىۋېتىدۇ. شاۋقۇن ـ سۈرەنىڭ قۇلاق ـ مېڭەڭنى يېيىشى، كىشىلەرنىڭ سېنى قېقىپ ـ سوقۇپ ئۆتۈشلىرى ۋە تونۇش ـ بىلىش چىرايلارغا راست ـ يالغان تەبەسسۇم قىلىپ مېڭىشلار تېخى بۇنىڭ سىرتىدا. شۇنداق قىلىپ ھېرىپ ـ ئېچىپ ئۆيىڭگە كېلىسەندە، ياكى بېغى، ياكى ھويلىسى يوق قەپەزدەك تار ئۆيىڭدە پۈت ـ قولۇڭنى سوزۇپ يېتىپ «يۇكسەك ئاپتونومىيە» دىن تولۇق بەھرىمەن بولـ-سەن. مانا بۇ دەل بەختسىزلىك ئىچىدىكى بەخت!

تەبىئەت بىلەن ئۇچرىشىپ تۇرمىغان كىشىنىڭ قەلبى قۇرغاقلـ-شىپ كېتىدۇ. شۇڭا جىنايەت ۋە شۇملۇقلار كۆپىنچە شەھەرلەردە يۈز بېرىدۇ. ساختىپەزلىك ۋە كاززاپلىقلارغا شەھەر كوچىلىرىدا كۆپرەك دۇچ كېلىسەن. نامەردلىك ۋە شەپقەتسىزلىكلەرنىڭ شەھەر نوپۇسىغا ئۆتكەنلىكىنى كۆرۈپ، ھەيرەتكە تولىسەن...

ئاتا ـ ئانىلىرىمىز 20 ـ 30 يىللاپ «تاغ ـ دەريالارنى بويسۇنـ-دۇرۇپ، تەبىئەت ئۈستىدىن غالىب كېلىمىز» دېگەندەك ئاتالمىش ئىنقىلابىي ئىرادىنى نامايان قىلىدىغان شوئارلارنى توۋلىغان. بۇگۈنـ-كى كۈندىكى يېڭى قاراش بولسا، ئادەم بىلەن تەبىئەتنىڭ مۇناسىۋىتى تەبىئەتنى بويسۇندۇرغۇچىدىن تەبىئەت بىلەن ھەمكارلاشقۇچىغا ئايلـ-نىشتىن ئىبارەت بولۇشى كېرەك، دەپ ھېسابلىماقتا. بۇ بىزنىڭ بېشىمىزدىن نۇرغۇن كۈلپەتلەر ئۆتكەندىن كېيىن ئېرىشكەن ئېتىقادـ-

مىزدۇر. تەبىئەتنى تالان - تاراج قىلىش ۋە ئىقتىسادنىڭ ئايلار - يىللار بويىچە ئۇدا ئېشىشىنى قوغلىشىپ مۇھىتنىڭ بۇلغۇنۇشىغا پىسەنت قىلماسلىق، ئاخىردا ئېكولوگىيىلىك تەڭپۇڭلۇقنىڭ بۇزۇ-لۇشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىش پۈتكۈل ئىنسانىيەت دۇچ كەلگەن ئېغىر مەسىلە. بۇ بىر خىل مۇقەررەر ھالاك بولۇش پەلسەپىسىنىڭ دەسلەپ-كى نەتىجىسى.

گورباچېۋ «ئىسلاھات ۋە يېڭى تەپەككۇر» ناملىق كىتابىدا «بىز ھەممىمىز يەر شارىدىن ئىبارەت بۇ كېمىدىكى يولۇچىلارمىز. شۇڭا، بۇ كېمىنى غەرق قىلىۋېتىشكە بولمايدۇ. بۇنىڭدىن باشقا نۇھ ئەلەي-ھىسسالام كېمىسىنىڭ بولۇشى مۇمكىن ئەمەس» دەپ خىتاب قىلغان. بۇ خىتاب پۈتكۈل ئىنسانىيەتنىڭ نۆۋەتتىكى يەر شارى مۇھىتىنىڭ ناچارلىشىشى ھەققىدىكى ئەندىشە ئېڭىنى ئىپادىلەپ بەرگەن. ئەپسۇس-كى، تەبىئىي مۇھىتى كۈنسېرى بەتتەرلىشىپ كېتىۋاتقان ئۇرۇمچىدە «مەدەنىي ئۇرۇمچىلىكلەردىن بولايلى» دەپ تاملىرىنى شوئار بىلەن تولدۇرۇۋالىدىغان ئۇرۇمچىلىكلەرنىڭ ئېڭىدا تېخى بۇنداق ئاڭ شە-كىللەنمەيۋاتىدۇ. ئەمەلىيەتتە، بۇگۈنكى دۇنيادا مۇھىت ئېڭىغا ئىگە بولمىغان ئادەمنى «مەدەنىيەتلىك ئادەم» دېگىلى بولمايدۇ. پەرەز قىلىش تەس ئەمەسكى، ئىس - تۈتەككە تولغان بۇ شەھەر مۆلچەرلە-گۈسىز كېلەچەككە دۇچ كېلىۋاتىدۇ. بۇلغانغان تەبىئىي مۇھىت بىز-نى جىسمانىي ۋە روھىي جەھەتتە كاردىن چىقارماقتا. كۆپنى كۆرگەن پېشقەدەملەر: «60 - يىللاردىن ئىلگىرى ئۇرۇمچى تولىمۇ گۈزەل شەھەر ئىدى، بۇلبۇللار چاڭىلداپ سايراپ تۇراتتى، مەھەللە - كويلار ياپيېشىل قارىياغاچلار بىلەن قاپلىنىپ تۇراتتى، كوچىلاردا ئادەملەر شالاڭ ئىدى. كىشىلەر ئاساسەن دېگۈدەك بىر - بىرى بىلەن تونۇشاتى» دېيىشىپ ھەسرەت چېكىشمەكتە...

مەن ھەمىشە ئوغلۇم كامالتۈركنىڭ تەقدىرى بىلەن ئۇرۇمچىنىڭ رېئاللىقىنى بىرلەشتۈرۈپ خىيالغا پاتىمەن. بىز ئەلۋەتتە رەھىمسىز

تەقدىرنىڭ مەۋجۇتلۇقىمىزغا سېلىۋاتقان تەھدىتىگە ئۆزىمىزنىڭ ئۇ-
سۇلى ئارقىلىق تاقابىل تۇرۇشىمىز كېرەك. نۇرغۇن كىشىلەر ئۆزى-
نى بىزار قىلىپ كەلگەن مەسىلىلەرنى ھەمىشە ۋاقىتنىڭ ۋە ئالەمنىڭ
كەينىدىكى كۈچنىڭ ھەل قىلىشىغا قالدۇرىدۇ. ئۇلارنىڭ تىپىك
ئىنكاسى «غەزەپ بىلەن سۈكۈت قىلىش» تىن ئىبارەت. مېنىڭچە،
شەخسنىڭ ئەندىشىگە ۋە خەۋپكە تولغان مۇھىتنى ئىدارە قىلىشقا چامى
يەتمىسىمۇ، لېكىن، ئۆزىنى ئىدارە قىلىشقا ۋە ئۆزىنى يارىتىشقا چامى
يېتىدۇ.

ئۇرۇمچىنىڭ بۇلغانغان تەبىئىي مۇھىتى ۋە قاششاق ئىجتىمائىي
مۇھىتى ھەر بىر ئادەمنىڭ جىسمانىيىتى ۋە روھىيىتىگە تەھدىت
سالماقتا. مەن ئوغلۇم كامالتۇركنىڭ ئىنسانغا خاس ساغلام قەلبىكە
ئالىيجاناب مەنىۋى دۇنياغا ئىگە بولۇشىنى كۆزلەپ ئۇنىڭغا ئالدى
بىلەن تەبىئەتنى تونۇتۇش جەھەتتە نۇرغۇن ئۇرۇنۇشلارنى قىلدىم.
ھەتتا، سىم تورغا سولاپ ئۆيۈمدە نەچچە ئاي كىرپە باقتىم. مەن بۇ
ئىشلىرىمنى بىھۇدە دەپ قارىمايمەن. چۈنكى بالىلىق قەلب تەبىئەتتىن
تىل بىلەن ئىپادىلەپ بولمايدىغان نەرسىلەرنى قوبۇل قىلىپ ئۆزىنى
بېيىتىدۇ. تاسادىپىي پۇرسەتتە، قوينىڭ قوزىلىشىغا «تۇغۇت ئاند-
سى» بولۇپ قالغان بىر بالا ئۇچۇن ئېيتقاندا مۇنداق مەنزىرە ئۇنىڭ
ئېسىدە مەڭگۈ ساقلىنىپ قالىدۇ ھەم ئانا ـ بالىلىق مۇھەببەتنىڭ
يارقىن سىمىسى بولۇپ قەلبىگە ئورناپ كېتىدۇ. مەن مۇشۇنداق
ئەھۋالغا بىۋاستە ئىشتىراك قىلىپ كۆرگەن بولغاچقا، ئىشەنچ بىلەن
شۇنداق ئېيتالايمەن: تەبىئەت — ئىنسانلار ئۆز تەرەققىيات تارىخىدا
تۇنجى قېتىم ئوقۇغان، شۇنداقلا مەڭگۈ ئوقۇپ تۈگىتىپ بولالمايدىغان
بىباھا قامۇس. شۇبھىسىزكى، ھەر بىر كىشىنىڭ ئۆزىمۇ ئاشۇ قا-
مۇسنىڭ بىر ۋارىقى. شۇڭا، پەيلاسوپلار تەبىئەتنى چۈشەنمىگەن ئادەم
ئۆزىنى چۈشەنمەيدۇ، ئۆزىنى چۈشەنمىگەن ئادەم تەبىئەتنى چۈشەنمەي-
دۇ، دەپ ئېيتىشىدۇ.

ئۇرۇمچىدەك بىر شەھەردە تەبىئەتنى تونۇش ۋە چۈشىنىش زور چەكلىمىگە ئىگە بولىدۇ. بالىلارغا كۆكتاتچىلاردىن ئالغان سەۋزە - چامغۇرنى تونۇتساقمۇ، لېكىن، ئۇنىڭ كۆكتاتچىنىڭ ھارۋىسىغا چىقىپ قىچە قانداق «كۈنلەر»نى باشتىن كەچۈرگەنلىكىنى چۈشەندۈرۈشكە ئامالسىز قالىمىز. تېلېۋىزوردا بىرەر ھايۋان كۆرۈنۈپ قالغۇدەك بولسا، «ئەنە ئاۋۇ پۈكۈنى ھايۋان» دەپ ئالدىراپ - سالدىراپ كۆرسىتىپ قويىمىز، ئەمما، ئادەت - خۇسۇسىيەتلىرىنى چۈشەندۈرۈپ بولالمايمىز. قاپاق تېرەكلىك ھويلىنى كۆرسىتىشنى بولسا، تۇغقان يوقلاپ يۇرتقا بارغاندا كۆرسىتىمەن، دەپ كۆڭلىمىزگە پۈكۈپ قويۇشقا مەجبۇر بولىمىز. تەبىئەتنىڭ مۆجىزىدەك مەنزىرىلىرىنى ۋە ھادىسىلىرىنى كۆرسىتىشكە پۈتۈنلەي ئامالسىز قالىمىز. چۈنكى ئىقتىسادىي جەھەتتىكى نامراتلىق بىزنى يۇتقانغا قاراپ پۈت سۈنۈشقا مەجبۇر قىلىدۇ. قارىغاندا كامالتۇركنى سەھرانىمۇ چۈشىنىدىغان، شەھەرنىمۇ چۈشىنىدىغان، جەمئىيەتنىمۇ چۈشىنىدىغان، تەبىئەتنىمۇ چۈشىنىدىغان قىلىش ھەم ياراتقۇچىدىن ھېيىقىدىغان ئېتىقادقا ئىگە قىلىش بەكمۇ قىيىن ئوخشايدۇ. شۇنىسى ماڭا ئايانكى، بۇ مەقسەتكە يەتمەي بولمايدۇ. چۈنكى ئەسلەشكە ئەرزىگۈدەك ئۆزگىچىلىكى بولمىغان، بالىلىق مەزگىلگە خاس مەزمۇنى بولمىغان، ساددا قەلبى تەبىئەت بىلەن تويۇنمىغان قاتمال، مەنسىز بالىلىق ھايات ئىنسانىنى مەڭگۈلۈك ھەسرەتكە ھامىلدار قىلىدۇ.

ھەي، ئۇرۇمچى، ھەي، كامالتۇرك!

(بۇ ماقالە «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلىنىڭ 1998 - يىل 2 -، 3 - قوشما سانىدا ئېلان قىلىنغان)

پۇل توزۇتقان خىياللار

بۇگۈنكى كۈندە، جەمئىيەتنى ھەربىر كەتلەندۈرۈۋاتقان ماتور ۋە كىشىلەرنى «ئالغا بېسىش» قا ئىنتىلدۈرۈۋاتقان نىشان پۇلدىن ئىبارەت بولماقتا. «پۇل تاپماغان ئەخمەق»، «پۇل تاپالمىغان كىشى يارىماس». مانا بۇلار دەۋرىمىز كىشىلىرىنىڭ قەلبىدە ئۇزۇل - كېسىل مۇقىملىشىپ، ئېتىقاد دەرىجىسىگە يەتكەن شوئارلاردۇر. مۇنداقچە ئېيتقاندا، پۇلغا چوقۇنۇش جەمئىيىتىمىزدىكى ئومۇمىي ئىجتىمائىي پسىخىكىغا ئايلىنىپ قالدى. بۇنىڭدىن ھېچكىم گۇمانلانمايدۇ. پۇلنىڭ غايەت زور سېھرىي كۈچى مىليونلىغان كىشىلەرنىڭ نەچچە ئون يىللاردىن بېرى مۇقەددەس بولۇپ كەلگەن ئەنئەنىۋى ئەخلاق قاراشلىرىنى تېرىپىرەن قىلىپ ئۇلارنىڭ گاڭگىرىغان قەلبىنى ۋەسۋەسىلىك خىياللارغا غەرق قىلىۋەتتى ۋە قىلماقتا.

دەۋرىمىز كىشىلىرىنىڭ نەچچە يىللاردىن بۇيان دەبدەبە بىلەن ئۇلۇغلاپ كەلگەن ئەنئەنىۋى ئەخلاق قاراشلىرى بىلەن قىممەت قاراشلىرىنىڭ بازار ئىگىلىكى دولقۇنىنىڭ زەربىسىگە بەرداشلىق بېرەلمەي گۇمران بولۇشى، ئەمما دەۋرگە ماس كېلىدىغان يېڭىچە ئەخلاق قارىشى ۋە قىممەت قارىشىنىڭ تېخى شەكىللىنىپ بولالماسلىقى تۈپەيلىدىن كېلىپ چىققان ئەخلاق ۋە ئېتىقاد جەھەتتىكى مىسلىسىز كىرىزىس تالاي كىشىلەرنى تەمتىرەتمەكتە. ئەخلاق، ئېتىقاد ۋە قىممەت قارىشى جەھەتتىكى بۇ خىل بوشلۇق بەزىلەرنى ئەسەبىيلەرچە كۈلدۈرسە، بەزىلەرنى يۇم - يۇم ياش تۆككۈزمەكتە. ئۆز مەۋجۇتلۇقىنى قانداق ساقلاپ قېلىش ۋە قانداق ياشاش مەسىلىسىدىن ئىبارەت مۇش-

كۆل، ئازابلىق تاللاش كىشىلەرنى ھەر خىل كويلارغا سالماقتا. ئاغزىدىن ئانا سۈتى پۈراپ تۇرىدىغان نارىسىدە قىزلار چۆنتىكى توم قاقباش، قېرى دەللالارنىڭ قۇچىقىدا باھارىنى يوقاتماقتا. شور پېشانە، بىچارە ئاتا ـ ئانىلار باشقۇرۇشقا ماجالى يەتمەيۋاتقان بەڭباش بالىلىرىنىڭ غېمىدە ۋايسىماقتا. ئارزۇ ـ ئارمانلىرى كۆپۈككە ئايلانغان، رېئاللىق تۈيغۇسى كەمچىل، ياشاش ئىقتىدارى ئاجىز قاۋۇل ئەركەكلەر ئىچىملىك ۋە چېكىملىك خۇمارىدا لايەك ئېزىلمەكتە. كىرىمى ئاز، بالىجانلىق، بەختسىز ئائىلىلەر قارا قازانىنى قاينىتىش-نىڭ ئامالىنى قىلالماي تىپىرلىماقتا. «ئاق خالاتلىق پەرىشتىلەر» دەپ تەرىپلىنىدىغان دوختۇرلار نائەھلىلىشىپ، خۇدا ئۇرغان كېسەل-لەرنى تۆپىلەپ قاقتى ـ سوقتى قىلغاچقا، كىشىلەرنىڭ كۆزىگە «قارا نىقابلىق قاراقچىلار» دەك كۆرۈنمەكتە. كىشىلەر پاربخور ئەمەلدارلار-غا ئەمەس، پارا يېمەيدىغان ئەمەلدارلارغا ھەيرانلىق نەزىرى بىلەن تىكىلمەكتە؛ بىلىم ئېلىش ئىستىقبالىغا گۇمان بىلەن قاراپ، تەڭگە ـ تىللا كوچىسىدا ۋاستە تاللىماي يۈگرەپ يۈرگەن كىشىلەرگە ھەۋەس نەزىرى بىلەن باقماقتا. كىشىلەر ئارىسىدىكى سەممىي مېھىر ـ مۇھەببەت رىشتىسى كۈنسېرى بوشىشىپ، پۈلنى ئۆلچەم قىلغان مۇناسىۋەت تورى كۈنسېرى مۇستەھكەملەنمەكتە. «تا-پالمىغىنى چار خوراز، تاپالمىغىنى بىر باش پىياز» ئېلىپ كېلىدىغان توي ـ مەرىكىلەر بارغانسېرى تېتىقسىزلىشىپ، كەلمىگەنلەرنى قاتـ-تىق «يوقلىما» قىلىپ، كەلگەنلەردىن قوغلاپ يۈرۈپ پۇل يىغىدىغان چاكىنا، پەس مۇراسىملارغا ئايلىنىپ قالماقتا. روھىي دۇنياسى يە-مىرىلگەن، قەلبىدە مۇستەھكەم مەنىۋى توساقلىرى يوق كىشىلەر پۇلنىڭ نوپۇزى ۋە ھەيۋىسى ئالدىدا تۇركۇم ـ تۇركۇملەپ تىزلانماقتا. كۆچلۈك ئېتىقاد تۇۋرۇكى ۋە نوپۇزلۇق قىممەت قارىشى مەۋجۇت بولمىغان بۇ دەۋردە مىليونلىغان كىشىلەر ئۆز ئورنىتسىدىن ئاجراپ كەتكەن سەيياردەك بولۇشىغا ياشىماقتا. مەنىۋى جەھەتتىكى

بەخت، شاد ـ خۇراملىق ۋە ئالىي ئىستەكلىرىنى پۈتۈنلەي ماددىي نەرسىلەرگە تېگىشىپ بولغان، غايە ۋە نىشاندىن خالىي كىشىلەر چەكسىز خۇشاللىق بىلەن ماددىنىڭ قۇلىغا ئايلانماقتا. خۇددى فراڭسىيە مۇتەپەككۇرى رۇسسو: «ئالقاندىكى پۇل ئەركىنلىكنى ساقلاشنىڭ قورالى، لېكىن بىز ئىزدەۋاتقان پۇل بولسا ئۆزىمىزنى قۇلغا ئايلاندۇرىدىغان قورالدۇر» دەپ ئېيتقاندەك ھالەت شەكىللەنمەكتە. ئوبېيېكتىپ مۇھىت دەۋرىمىز كىشىلىرىنى غۇرۇرىنى ساقلاپ قېلىشقا چارىسىز قىلىپ قويۇۋاتامدۇ ياكى بىزنىڭ ئەسلىدىنلا ئەقىدە ـ ئېتىقادسىز پۇچەك، خاسلىق ئېڭىمىز يېتەرسىز، مەنىۋى جاسارىتىمىز تايىنلىقمۇ؟! قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر شەرق مۇتەپەككۇرى جۇاڭزى تەرىپىدىن «ئادەمنىڭ مال ـ دۇنيانىڭ قۇلى بولۇشى قورقۇنچلۇق ئازاب، ھەتتا ھاياتنىڭ ۋەيران بولۇشى» دەپ كۆرسىتىلگەن رېئاللىق كۆز ئالدىمىزدا ئىنكار قىلىپ بولمايدىغان دەرىجىدە يېيىلىپ تۇرماقتا. بۇ خىل تراگېدىيىلىك ئىجتىمائىي مۇھىت ئوقۇغۇچىلاردىن تارتىپ ئالىملارغىچە، بالا باققۇچىلاردىن تارتىپ دوختۇرلارغىچە، ۋېلىسىپىت ساقلىغۇچىلاردىن تارتىپ زاۋۇت باشلىقلىرىغىچە، سۈت سېتىقۇچىلاردىن تارتىپ سىياسەت بەلگىلىگۈچىلەرگىچە، لەتىپە ئېيتقۇچىلاردىن تارتىپ ئاتاقلىق يازغۇچىلارغىچە... ھەممە ساھە كىشىلىرىنى ئۆز تەسىرى ئاستىغا ئالماقتا. «پۇل ھەممىگە قادىر ئەمەس»، «پۇلنى ئادەمنىڭ قىممەت ئۆلچىمى قىلىۋېلىشقا بولمايدۇ» دېگەن سادالار ئانچە ـ مۇنچە ياڭراپ تۇرسىمۇ، لېكىن ئۇنى تەڭشايدىغان قۇلاقلار كۈنسېرى ئازلاپ كېتىۋاتىدۇ. شۇڭا بەزى كىشىلەر بۇگۈنكى جۇڭگونى ئىقتىسادشۇناسلار، كارخانىچىلار، سودا ـ سانائەتچىلەر چاۋاك چېلىپ ئەجەب ياخشى بولدى دەيدىغان، پەلسەپەچى، مائارىپچىلار قايغۇرۇپ كۆز يېشى قىلىدىغان دەۋردە تۇرۇۋاتىدۇ، دېيىشمەكتە. ئەلۋەتتە، تارىخ چاقىنى راۋان ئايلاندۇرىدىغان ئىككى پىشاڭنىڭ بىرى بولغان مەنىۋى مەدەنىيەت ئېتىبارسىز مۇئا-

مىلىگە ۋە دەپسەندە قىلىنىشقا ئۇچرىغان دەۋرلەردە تارىخ بەتلىرى تولاراق قان ۋە ياش دېگى بىلەن تولۇپ كېتىدۇ. كىشىلەرنىڭ روھىيەت ئالىمىنى نۇرلاندۇرۇپ تۇرىدىغان كۇچلۇك ئېتىقاد مەشئىلى خىرەلىشىپ، نوپۇزلۇق ئەخلاق قارىشى ئېتىبارسىز قالغان دەۋرلەردە كۆپچىلىك ئادەملەر ئاچكۆز، ياۋۇز، رەھىمسىز، شەخسىيەتچى، مەسئۇلىيەتسىز، پۇرسەتپەرەس، نائىنساپ، ۋىجدانسىز ۋە رەزىل بولۇپ كېتىدۇ؛ كىشىلىك مۇناسىۋەتلەر تامامەن غەيرىي نورمال تۈس ئالىدۇ؛ ساغلام روھ پۈل ھەممىگە قادىر دەيدىغان ئەسەبىيلىكنىڭ پاتقىقىغا پېتىپ قالىدۇ. پۈلغا چوقىنىدىغان، پۈلنى ئادەمنىڭ قىممەت ئۆلچىمى قىلىدىغان بۇنداق مەنۇى كەيپىيات بارلىق رەزىللىكلەرنى تۇغدۇ. «ئىنجىل» دا «پۈلغا بولغان مۇھەببەت بارلىق رەزىللىكلەرنىڭ مەنبەسى» دەپ كۆرسىتىلگەن. شۇنى ئېنىق تونۇشىمىز كېرەككى، پۈلنى ياشاشتا كەم بولسا بولمايدىغان قورال دەپ تونۇپ، ھەر بىر ئادەمنىڭ ئۆزىنى ئىقتىسادىي جەھەتتە ئازادلىققا ئېرىشتۇرۇشى ھەر قانداق بىر دەۋر ئۇچۇن ئېنىتقاندا ئىنتايىن زۆرۈر. چۇنكى ماددىي شارائىتى ياخشىلانغان ئادەمدە روھىي بايلىق ئارزۇسى تەبىئىي ھالدا تۇغۇلىدۇ. ئەمما، بۇ يەردىكى مۇھىم مەسىلە ماددىي شارائىتنى ياخشىلاش جەريانىدا ئۆزىنىڭ ئىنسانىي قىممىتىنى بەدەل قىلىۋەتمەسلىك، ئەڭ قىممەتلىك نەرسىلىرىنى پۈلغا تېگىشىۋەتمەسلىك كېرەك. ئۇنداق ئېغىر بەدەل تۆلەپ بايلىققا ئېرىشكەن كىشى خەزىنىدىكى چار يىلانغا ئوخشاپ قالىدۇ.

جەمئىيەت مەلۇم مەنىدە مۇشۇ دەۋر كىشىلىرىنىڭ «ئائىلىسى». شۇڭا ئۇزلۇكسىز يۇز بېرىۋاتقان ئاچچىق ئىجتىمائىي تراگېدىيىلەر، ھالاكەت خاراكتېرلىك خەۋپ بىلەن تويۇنغان ۋەقە ـ ھادىسىلەرنىڭ ۋىجدانى سەگەك كىشىلەرنى چۆچىتىپ ئويغىتىشى تەبىئىي ئەھۋال. يۇكسەك ئىنسانىي غۇرۇرغا ۋە ئەقىدە ـ ئېتىقادقا ئىگە، مەسئۇلىيەت تۇيغۇسى ۋە ئارىلىشىش ئېھتىياجى كۇچلۇك بولغان مەنۇى

مەدەنىيەت جەڭچىلىرى چامىنىڭ يېتىشچە چۇقان سېلىپ بىخودلاش-
قان، چۇشكۇنلەشكەن، ئەسەبىيلەشكەن، تېڭىرقىغان زاماناشلىرىنى
ئويغىتىپ، ئىجتىمائىي ئېكولوگىيە سىستېمىسى مىسلىسىز دەرىجىدە
ئاجىزلىشىپ كەتكەن بۇ جەمئىيەتنى ئۆزىنىڭ ئەقىلگە مۇۋاپىق ئىزغا
سېلىشقا ئىنتىلىدۇ.

مەسئۇلىيەت تۇيغۇسىنىڭ ۋە ئارىلىشىش ئېڭىنىڭ كەمچىل بو-
لۇشى دەۋرىمىز كىشىلىرىنىڭ روھىيىتىدىكى بىر روشەن ئاجىزلىق.
جەمئىيىتىمىزدە تالاي كىشىلەر بەختسىزلىكىنىڭ پاتقىقىدا ئېڭراۋاتسا
يارىدەم قولىنى سۇنمايدىغان، ھەق بىلەن ناھەق كۆز ئالدىدىلا ئاستىن -
ئۈستىن قىلىنىۋاتسا سۈكۈت قىلىپ تۇرىدىغان، پارىخورلار بىلەن
تەخسىكەشلەرنى بىلىپ تۇرۇپ ئەدىبىنى بەرمەيدىغان، بىر يارىملىق
زىيالىي ئادەتتىكى بىر كاسسىرغا داۋالىنىش پۇلىنى ئات چوت قىلدۇ-
رالماي يېلىنىۋاتسا ئېچىنمايدىغان، ئوقۇتقۇچىلار «ئوقۇتقۇچى بولغۇم
يوق پەقەت» دەپ قاقشاۋاتسا، دېھقانلار «دېھقان بولماق تەس» دەپ
زارلاۋاتسا ھېچ ئىش بولمىغاندەك خاتىرجەم يۈرۈۋېرىدىغان، ئەدەبىيات -
سەنئەت تارماقلىرى ھاراق - تاماكا شىركەتلىرىنىڭ دېرىكتورلىرىغا
مىڭ تەزىم قىلىپ يارىدەم تەلەپ قىلىۋاتسا غەلىتىلىك ھېس قىلمايدە-
غان، ئەمما توي - تۆكۈن، نەزىر - چىراغلىرىغا كەلمىگەن ياكى
چاقىرمىغان كىشىلەرنى مەڭگۈ كەچۈرمەيدىغان، «مۇلايىم خوتۇن،
ئىسسىق ئۆي، ئوماق بالا» «ئالەم دېگەن شۇ» دەپ قارايدىغان چاكىنا
ئاڭدىن قۇتۇلالماي ئائىلە خاتىرجەملىكىنى ھەممىدىن ئەلا بىلىپ،
ئۆزىنى بەختىيار ساناپ ياشاپ كېلىۋاتقان كىشىلەر تولۇپ تۇرغان
مۇھىتتا، مەسئۇلىيەت تۇيغۇسى، ئارىلىشىش ئېڭى كۈچلۈك مەنىۋى
مەدەنىيەت جەڭچىلىرىنىڭ ئوتتۇرىغا چىقىشى كىشىلەرنى چەكسىز
سۆيۈندۈرىدۇ، ئەلۋەتتە.

بىز شۇ نەرسىنى روشەن پەرقلەندۇرۇشىمىز كېرەككى، جەمئى-
يىتىمىزدىكى پۇلغا چوقۇنۇش پسىخىكىسى بازار ئىگىلىكى پەيدا قىل-

غان سەلبىي ئۇنۇم بولسمۇ، لېكىن بازار ئىگىلىكىنىڭ ئىگىلىكىنى گۇللەندۈرۈش ۋە ئىجتىمائىي تەرەققىياتنى يۈكسەلدۈرۈشتىكى مەسلەسىز ئىجابىي رولىنى ئىنكار قىلىشقا بولمايدۇ.

پەلسەپىۋى نۇقتىدىن ئېيتقاندا، مەسىلىلەرنى ھەل قىلىشنىڭ مۇمكىنچىلىكى بۇ مەسىلىلەرنىڭ بارلىققا كېلىش جەريانىغا سىڭگەن بولىدۇ. لېكىن، بۇ ھەرگىزمۇ يۇز بېرىۋاتقان تراگېدىيىلىك ھادىسىلەرگە سۈكۈت قىلىپ تۇرۇش كېرەك، دېگەنلىك ئەمەس. بىز بازار ئىگىلىكىنىڭ ئەسەبىي دولقۇنى ئىچىدە ياكى تېڭىرقاش تۈيغۇسى ئىچىدە نېمىنى يوقىتىپ، نېمىگە ئېرىشىۋاتقانلىقىمىزنى سەگەكلىك بىلەن بىلىپ تۇرۇشىمىز، غەپلەت ئۇيقۇسى ئىچىدە بىھۇدە بەدەللەرنى تۆلەۋەتمەسلىككە تىرىشىشىمىز، مەنىۋى مەدەنىيەتنى ماددىي مەدەنىيەتنىڭ چاك - توزانلىرى ئىچىگە كۆمۈپ قويۇشقا يول قويماسلىقىمىز، ئۆزىمىزنىڭ ئەقىدە - ئېتىقادلىرىمىزنى پۇلغا تېگىشىتىن ساقلىنىشقا تىرىشىشىمىز لازىم.

شۇنى تونۇپ يېتىشىمىز كېرەككى، جەمئىيەت ئىقتىسادىنىڭ تەرەققىياتى، كىشىلەرنىڭ ماددىي تۇرمۇش سەۋىيىسىنىڭ ئۆسۈشى جەمئىيەتتە ۋە كىشىلەردە مەدەنىيەتكە بولغان تەلەپنى توغدۇرىدۇ. بۇ بىر قانۇنىيەت.

مەدەنىيەت ئىنسانغا ئۆزىنىڭ ھەقىقىي ئىنسانىي قىممىتىنى ھېس قىلدۇرىدىغان، ئۇنىڭ ئەقلىنى كامالەتكە، روھىنى ھۇرلۇككە ئېرىشتۇرىدىغان تەڭدىشى يوق ئەڭگۈشتەر. ئۇ ئىنساننى ئۆز - ئۆزىگە تونۇتىدۇ ۋە ھەقىقىي مەنىدىكى ئەركىنلىككە ئېرىشتۇرىدۇ. «مىڭ بىر كېچە» ھېكايىلىرىدىكى ئۆلۈمگە بۇيرۇلغان ئايال شەھرىزادىنىڭ ئۆزىنىڭ پاراسىتى ۋە بىلىمىگە تايىنىپ زالىم پادىشاھنىڭ قەلبىدە ئىنسانىي مېھىر - مۇھەببەتنى ئويغىتىپ ئاخىرقى ھېسابتا ھاياتىنى ساقلاپ قالغانلىقىمۇ، دەل مەدەنىيەتنىڭ قۇدرىتى جۇملىسىگە كىرىدۇ. بىز «قەبىلە باشلىقىنىڭ غەلىبىسى»، «يىلتىز» ناملىق تېلېۋىزىيە

زىيە تىياتىرلىرىنى كۆرگەن ۋاقتىمىزدا، ئۆتمۈشتە ئىنسانلارنى قانلىق قىرغىن قىلىپ، قارا تەنلىكلەرنى قۇل قىلغان ياۋۇز ئاق تەنلىك ئامېرىكىلىقلارنىڭ بۇگۈنكى كۈندە ئۆزلىرىنىڭ كەچۈرگۈسىز تارىخىي جىنايەتلىرىنى قىلچە يوشۇرماي ئىپادىلەشكە يول قويغان مەردانىلىكىنى مەدەنىيەتنىڭ ئۇلارغا ئۆز - ئۆزىنى تونۇتقانلىقىدىن دەپ چۈشىنىشىمىز كېرەك. ئەگەر ئامېرىكىلىقلار ئىنسانپەرۋەرلىكنى مەزمۇن قىلغان مەدەنىيەت مەشئىلىنىڭ دەستىسىنى مۇستەھكەم تۇتۇش بەختىگە مۇيەسسەر بولالمىغان بولسا، چىڭ خاندانلىقىدىن تۆۋەم ئۇچۇن ئالغان يۈز مىليون سەر كۈمۈشنى جۇڭگو ئۇچۇن سەرپ قىلىپ چىڭخۇا ئۇنىۋېرسىتېتى تەسىس قىلىپ بەرمەستىن، بەلكى ئۆز دۆلىتىنىڭ خەزىنىسىگە شاراقشىتىپ تۆككەن بولاتتى. شۇڭلاشقا ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنى تاكامۇللاشتۇرۇۋاتقان، ئىنسان مەنۋىيىتىنى مۇكەممەللەشتۈرۈۋاتقان مۆجىزىدار ۋاستە دەل مەدەنىيەت، دەپ كېسىپ ئېيتىمىز.

ئەلۋەتتە، ئالىيجاناب ئەخلاقىي روھ ۋە ئىنسانپەرۋەرلىك مەزمۇنىدىن خالىي بولغان، ئىنسان تەبىئىتىنى چىقىش قىلمىغان ئاتالمىش مەدەنىيەت ئىنسانىيەتنىڭ بېشىغا بالا بولىدۇ. ئۇ ئىنسانلارنى ياتلاشتۇرۇپ، دۇنيانى «نەيزە - قالقانلىرى» زامانىۋى قاراقچىلارنىڭ بىر - بىرىگە تەھدىت سېلىشىدىغان، كۈچ سىنىشىدىغان، ئاجىز مىللەتلەرنى بوزەك قىلىپ، تالان - تاراج قىلىشىدىغان «گىلادىياتورلار مەيدانى» غا ئايلاندۇرۇپ قويىدۇ. دۇنيانى پۈرۈخ ھىدى قاپلاپ، يادرو تەھدىتى كۈچىيىپ، كىشىلىك ھوقۇق دەپسەندە قىلىنىپ، ئېكولوگىيىلىك مۇھىت بۇزۇلۇپ، يەر ئاستى بايلىقلىرى خانىۋەيران قىلىنىدۇ. كۆز ئالدىمىزدىكى جاراھەتلىك دۇنيا ئاتالمىش مەدەنىيەت مىكروبلىرىنىڭ پاجىئەلىك ئاقىۋىتى سۈپىتىدە بىزگە نامايان بولۇپ تۇرماقتا. مۇشۇنىڭغا قاراپ يۇنان ئەپسانە - رىۋايەتلىرىدىكى ئەڭ چوڭ خۇدا زىۋىسنىڭ مەدەنىيەتنىڭ ئۇندۇرمىسى ۋە سىمۋولى بولغان

ئوتنى ئىنسانلارغا ئوغۇرلاپ بەرگەن پىرومىتىنى كاۋكاز تېغىغا بەنت قىلىپ، بۇركۈتكە چوقۇلۇتۇپ جازالىشىنىڭ سەۋەبى بار ئوخشايدۇ، دېگەن خىياللارغىمۇ كېلىپ قالمىز. لېكىن، ئالەمنىڭ دېئالېكتىك تۇزۇلمىسى ئىنسانلارغا يەنىلا ئۈمىد بىلەن ئۈمىدسىزلىكنى، قايغۇ بىلەن خۇشاللىقنى، باتۇرلۇق بىلەن قۇرقۇنچاقلىقنى مەڭگۈلۈك بەخ-شەندە قىلىپ « مەھرۇمىيەت تەڭ مۇيەسسەرىيەت، مۇيەسسەرىيەت تەڭ مەھرۇمىيەت» (جالالىدىن رۇمى) بولۇشتەك قانۇنىيەت ئىچىدە تارىخنىڭ كامالەتكە قاراپ ئىلگىرىلەش مەنتىقىسىنى بويلاپ ئالغا بېسىشىنى ۋە ئىزدىنىشىنى دەۋەت قىلىدۇ.

مەدەنىيەتكە ئېرىشمەي تۇرۇپ ئىنساندەك ياشاش مۇمكىن ئەمەس، نادانلىق ھېچكىم راۋا كۆرمەيدىغان ئەڭ ئەشەددىي ئاپەت. نادانلىقتىن ئىبارەت بۇ ئالۋاستىنىڭ چاڭگىلىدىن قۇتۇلالماي، نەچچە ئەسىردىن بېرى تۇز سۈيىگە چىلىشىپ ياشاپ كەلگەن خەلقىمىز بۇگۈنكى كۈنگە كەلگەندە شۇنداق بىر غەلىتە قىسمەتكە مۇپتىلا بولدى-كى، ئويلىسىڭىز ئەجەپلەنمەي تۇرالمايسىز. ھېسسىياتىمىزنى يو-شۇرماي ئېيتىدىغان بولساق، بىز ماختىنىپ كېلىۋاتقان «ئۇيغۇرلار مېھماندوست مىللەت»، «ناخشا ـ ئۇسسۇلغا خۇشتار مىللەت»، «خۇشچاقچاق مىللەت»... دېگەندەك سۈپەتلىرىمىز بىزگە تازا يا-راشمايۋاتقاندەك ھېس قىلىمىز. بۇ چىرايلىق سۈپەت سۆزلىرىنى ئىلگىرىكىدەك تولۇق تەلەپپۇز قىلالمايدىغان، بەلكى سەل قورۇنۇش ھېسسىياتى بىلەن ئېغىزغا ئالىدىغان بولۇپ قالدۇق. چۈنكى، «مېھ-مان‌دوست» دېگەن سۆز تىلغا ئېلىنىش بىلەن تەڭلا خۇددى «ساددا» دېگەن ئۇقۇم «كالۋا» دېگەن سۆزنىڭ سىلىقلىنىپ ئېيتىلغان شەكلى بولغىنىدەك، «مېھماندوست» دېگەن ئىبارىنىڭ «ئەخمەق» دېگەن ئىبارە بىلەن ئۇرۇق ـ تۇغقانلىقى ئېسىمىزگە چۈشىدۇ ـ دە، قەلبى-مىزنى سەسكىنىش تۇيغۇسى ئىگىلەيدۇ. ناخشا ـ ئۇسسۇلنىڭ گېپى چىقىش بىلەن تەڭ كۆز ئالدىمىزغا ئىقتىساد ئىگىلىرى ئۆزئارا توختام

تۇزۇشۇپ بولۇپ، ھاردۇقىنى چىقىرىدىغان ۋاقىتتا ئۇلارنىڭ شەرىپى-گە باي - خوجاملارنىڭ دېدەكلىرىدەك ناياقشىپ ئۇسسۇل ئويناپ بېرىۋاتقان ھالىتىمىز كېلىپ نومۇس تۇيغۇسىغا چۆممىز. «خۇش-چاقچاق» لىقىنىڭ گېپى چىقسا «ئاق ئالۋاستى» غا ۋە ئەيدىزگە ئوخ-شاش بىر - بىرىدىن قەبىھ ئاپەتلەرنىڭ قۇچىقىدا تۇرىۋاتقىنىمىز ئۈچۈن قىز - يىگىتلىرىمىزنىڭ ئېچىنىشلىق ھالەتلىرى ئېسى-مىزگە كېلىپ، دېمىمىز ئىچىمىزگە چۈشۈپ كېتىدۇ. ئەجەپ ئىش، بىر مىللەت مەدەنىيەتلىك ھەم تەرەققىي تاپقان بولسا ئۇنىڭ ئارتۇقچە-لىقلىرىلا ئەمەس، بەلكى كەمچىلىكلىرىمۇ ئۆزىگە يارىشىدىكەن. خۇد-دى مەشھۇر ئالىم نىيوتۇنىڭ چوڭ - كىچىك ئىككى مۇشۇك ئۈچۈن ئىككى تۆشۈك تەشكەنلىكىدىن ئىبارەت ئەخمەقلىقى ئۇنىڭ كىشىلەر قەلبىدىكى ئوبرازىغا يۇمۇرلۇق تۇس بەخش ئەتكىنىگە ھەم بۇ ئەخمەق-لىق نىيوتۇنىڭ تەڭداشسىز نامى بىلەن قوشۇلۇپ پۈتۈن ئىنسانىيەت بىلىدىغان «مەشھۇر ئەخمەقلىق» بولۇپ قالغىنىغا ئوخشاش. بىزگە ئوخشاش ھەر جەھەتتە باشقىلاردىن كېيىن قالغان بىر مىللەتنىڭ كەمچىلىك - خاتالىقلىرىنىڭ، ئەخمەقلىق - نادانلىقلىرىنىڭ ئۆز ئوبرازىنى تېخىمۇ خۇنۇكلەشتۇرۇۋېتىدىغانلىقىنى تەن ئالماسلىقىمىز-غا نېمە ئامال؟! بۇ مىللىتىمىزنىڭ «ئۇيغۇرسىمان قىسمىتى» نىڭ بىر تەركىبىي قىسمى بولسا كېرەك. نەچارە، بىز «سۆيۈملۈك ئەخ-مەق» بولۇش بەختىگە مۇيەسسەر بولالمىغاندىكىن؟! مۇشۇ مەنىدىن ئېيتىشقا بولىدۇكى، بىزنىڭ مىللىي مەدەنىيەت جەھەتتىكى ئاجىز-لىقلىرىمىز، روھىي جەھەتتىكى زەئىپلىكلىرىمىزدىن غالىب كەلمەي تۇرۇپ «سۆيۈملۈك ئەخمەق» بولۇشقا شەرتىمىز توشمايدىكەن.

بىز سانسىزلىغان يىمىرىلمەس پاكىتلاردىن مەدەنىيەتنىڭ نەقە-دەر ئۇلۇغلۇقىنى چۈشىنىپ، ئۇنىڭ رولىغا دەرگۇماندا قارىمايدىغان بولدۇق. ئەلۋەتتە، مەدەنىيەت ھەققىدىكى تونۇش مەسىلىسىنىڭ ھەل بولغانلىقى مەدەنىيەتكە بولغان مۇھەببەتنىڭ ئويغانغانلىقىدىن دېرەك

بېرىدۇ. ئەمدى بىز مەدەنىيەتنىڭ ئۇقۇمى ۋە ئۇنىڭغا ئېرىشىش يوللىرى ئۈستىدە ئىزدىنىشىمىز كېرەك. بىز مەدەنىي دېگەن ئاتالغۇنىڭ ئۇقۇمىنى ئاددىي چۈشىنىۋالىدىغان بولساق «مەرھەمەت»، «كەچۈرۈڭ»، «ياخشىمۇسىز»، «رەھمەت» دېگەندەك نازاكەتلىك ئىبارىلەرنى يادلىۋالغان كىشىلەرنى مەدەنىي ئادەم دەپ قارىۋالىدىغان، «پايدىلىنىش خەۋىرى» گېزىتى بىلەن «خەلقئارا خەۋەرلەر» پروگراممىسىدىكى خەۋەرلەرنى ئاڭلىۋېلىپ سۆزلەپ يۈرگەن ئادەملەرگە قاراپ، ئېسىدە تۇتۇۋالغان پارچە - پۇرات بىلىملىرى كۆپ كىشىلەرگە قاراپ، زىيالىيلىرىمىزنىڭ كېيىۋالغان شىلەپىسى بىلەن چىگىۋالغان گالىستۇكىغا قاراپ مەدەنىيەت سۈپىتىمىز ئۆسۈۋاتىدۇ، دەپ چۈشەنسەك، يەنىلا نادانلىق قىلغان بولىمىز. بىر مىللەتكە ياكى بىر جەمئىيەتكە نىسبەتەن مەدەنىيەتلىك بولۇشنى خۇددى مورگان «قەدىمكى جەمئىيەت» ناملىق كىتابىدا كۆرسەتىپ ئۆتكەندەك «ئىنسانىيەت ئالدى بىلەن مەدەنىيەتنىڭ ھەممە ئامىللىرىغا ئېرىشكەندىلا ئاندىن مەدەنىيەتلىك ھالەتكە يېتەلەيدۇ» دەپ چۈشەنسەك ھەقىقىي مەنىسى بىلەن چۈشەنگەن بولىمىز. بىر ئادەمگە نىسبەتەن ئېيتقاندا ئەڭ ئادىيسى ئارىستوتېل ئېيتقان «تاماق يېيىش ئۈچۈن ياشاۋاتامدۇ ياكى ياشاش ئۈچۈن تاماق يەۋاتامدۇ؟» دېگەن مەسىلىنى ئۆلچەم قىلىش كېرەك. ئەلۋەتتە بۇ ئەڭ تۆۋەن ئۆلچەم. ئەمەلىيەتتىغۇ بىز ھاياتىمىزنى ئەڭ تۆۋەن ئۆلچەمدە ئۆتكۈزۈۋاتىمىز. مىسال ئۈچۈن قارايدىغان بولساق، ئۇيغۇرلارنىڭ زىيالىيلىرى، ئەمەلدارلىرى، بايلىرى ئەڭ كۆپ مەركەزلەشكەن ئۇرۇمچىدە كىشىلەر ئادەتتە قىزى بىرەرسىنىڭ كەينىدىن ئىچكىرىگە قېچىپ كەتمىگەن بولسا، ئوغلى زەھەرلىك چېكىملىككە بېرىلىپ كەتمىگەن بولسا «بالىلىرىمغا خۇدايىم ئىنساپ بەردى، ئەخلاقلىق، ئوبدان چوڭ بولدى» دېيىشىپ ماختىنىشىدۇ. بالىلىرىنىڭ مۇستەقىل ياشاش ئىقتىدارى بارمۇ - يوق؟ غايە - ئېتىقادى بارمۇ - يوق؟ ئۆز - ئۆزىنى قەدىرلەش تۇيغۇسى كۈچ-

لۇكمۇ - يوق؟ مۇئەييەن مەدەنىيەت سەۋىيىسىگە ئىگىمۇ - يوق؟ يېتەرلىك كەسپىي قابىلىيەتكە ئىگىمۇ - يوق؟ . . . دېگەنلەرنى ئويلاشقىمۇ پېتىنالمايدۇ. ئەخلاقلىق قىزىنىڭ ئۆلچىمى ئىچكىرى ئۆلكىلەرگە قېچىپ كەتمەسلىكمۇ؟ ئوبدان ئوغۇلنىڭ ئۆلچىمى زەھەرلىك چېكىملىككە بېرىلمەسلىكمۇ؟! بۇ بالىلىرىمىزغا قويۇلغان نەقەدەر تۆۋەن تەلەپ - ھە! مۇشۇنداق تۆۋەن تەلەپ ئىچىدە ئۆسۈپ - يېتىلگەن ئەۋلادلاردىن مىللەتنىڭ يۈكىنى مۇرىسىگە ئالالايدىغان ئەزىمەتلەرنىڭ چىقىشى مۇمكىنمۇ؟!

شۇنى بىلىشىمىز كېرەككى، ئادەملەرنىڭ ئادەتتىكى جانلىقلارغا ئوخشاش «ئۆزىنىلا ئىشلەپچىقىرىدىغان»، جان بېقىش بىلەنلا قانائەت ھاسىل قىلىدىغان ھالەتتە ياشىشىغا ھەرگىز بولمايدۇ. ئادەملەرنىڭ ھاياتى ھاياتنى تەكرارلايدىغان ئەمەس، ھاياتنى يارىتىدىغان ھايات بولۇشى، ئىزغا سەكرەيدىغان ئەمەس، يۇقىرىغا ئۆرلەيدىغان ھايات بولۇشى، ھەرگىزمۇ ئوبيېكتىپ بىلەن چەكلىنىپ توختاپ قالىدىغان ھايات بولماسلىقى، قىسقىسى، پەقەت ئۆزىنى قايتا تەكرارلايدىغان، نەسلىنى داۋاملاشتۇرىدىغانلا ھايات بولۇپ قالماسلىقى لازىم. چۈنكى بۇ خىل ئىقتىدار ھايۋانغىمۇ خاس بولۇپ ئىنسانلارمۇ مۇشۇ ئىقتىدارى بىلەنلا چەكلىنىپ قالىدىغان بولسا، ھايۋانلار بىلەن بىر تۈز سىزىق ئۈستىدە ئەسرارلىشىپ قالمامدۇ؟!

(بۇ ماقالە «شىنجاڭ مائارىپ گېزىتى»نىڭ 1995 - يىل 14 - نويابىر كۈنىدىكى سانىدا ئېلان قىلىنغان)

چېچىنلەر ۋە چېچىنىيە ۋەقەسى

ئىزاھات: مەن بىر يىلدىن ئارتۇق ۋاقىتتىن بۇيان توپلىغان ماتېرىياللىرىم ئاساسىدا «چېچىنلەر ۋە چېچىنىيە ۋەقەسى» دېگەن بۇ ماقالىنى تەييارلىدىم. بۇنىڭدىن مەقسەت ئوقۇرمەنلەرنىڭ ئېقىم مەسىلىلىرى ھەققىدىكى بولۇپمۇ يېقىنقى يىللاردىن بۇيان پۈتۈن دۇنيا جامائەتچىلىكىنىڭ دىققىتىنى جەلپ قىلىپ كېلىۋاتقان چېچىنىيە ۋەقەسى ھەققىدىكى چۈشەنچىسىنى چوڭقۇرلاشتۇرۇشتىن ئىبارەت.

* * *

چېچىنلەر تۈركىي خەلقلەرنىڭ بىر شېخى بولۇپ، شىمالىي كاۋكاز رايونىدا ئولتۇراقلاشقان. يۇرتى چېچىنىيە. چېچىنىيە رۇسىيە فېدېراتسىيىسىدىكى 21 جۇمھۇرىيەتنىڭ بىرى. چېچىنلەرنىڭ چېچىنىيىنىڭ ئەتراپىدىكى ئىنگۇش، داغىستان، شىمالىي ئوسسېتىيە، سەل يىراقتىكى ئافغازىيە ۋە ئەزەربەيجان قاتارلىق مۇسۇلمانلار كۆپ قىسمىنى ئىگىلەيدىغان جۇمھۇرىيەتلەر بىلەن بولغان ئالاقىسى قويۇق. چېچىنىيىنىڭ يەر كۆلىمى تەخمىنەن 15 مىڭ كۋادرات كىلومېتر، نوپۇسى بىر مىليوندىن ئارتۇق. چېچىنلەر ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدۇ. 19 - ئەسىردە چارۇسىيە 50 يىلغا سوزۇلغان كاۋكاز ئۇرۇشى ئارقىلىق 1859 - يىلىغا كەلگەندە بۇ يۇگەنسىز مىللەتنى ئەل قىلىپ چېچىنىيىنى ئىمپېرىيە خەرىتىسىگە قوشقان. تارىخىي خاتىرىلەرگە قارىغاندا 1817 — 1864 - يىللىرىدىكى كاۋكاز ئۇرۇشى ئاياغلاشقاندىن كېيىن، شىمالىي كاۋكازنىڭ كۆپ قىسمى رۇسىيىگە تەۋە بولغان. چېچىنلەر مانا بۇ مەشھۇر كاۋكاز ئۇرۇشىدا ئەتراپىدىكى باشقا مىللەتلەر بىلەن بىرلىشىپ چارۇسىيە ئارمىيىسى-

ىنىڭ تاجاۋۇزچىلىقىغا باتۇرلۇق بىلەن قارشى تۇرغان، شۇ سەۋەبتىن چار پادىشاھنىڭ بۇ تاغلىق رايونىنى ئىشغال قىلىۋېلىشى يېرىم ئەسىر-دىن كۆپرەك كېچىككەن. كاۋكاز ئۇرۇشىدا چارۇسىيە كاۋكاز مىللەت-لىرىنى جۈملىدىن چېچىنلەرنى بويسۇندۇرۇشتا كازاك چەۋەندازلىرى-دىن پايدىلانغان. چېچىنلەر چارپادىشاھ ئارمىيىسىگە ناھايىتى كۈچ-لۈك قارشىلىق كۆرسەتكەن. ئۇلارنىڭ بۇ خىل قارشىلىقى 1859 - يىلى ھەربىي كاتتىۋېشى ئىمام شامىل ئەسىرگە چۈشكەندىن كېيىن توختىغان. چېچىنلەر ھازىرمۇ شامىلنى مىللىي قەھرىمان سۈپىتىدە ھۆرمەت بىلەن تىلغا ئېلىپ ئەسلىشىدۇ. چېچىنلەر قەيسەر، قىزىققان بولۇپ، ئۇرۇش قىلىشقا ماھىر كېلىدۇ. ياش ۋاقتىدا كاۋكازدا ھەربىي ۋەزىپە ئۆتىگەن بۇيۇك يازغۇچى لېف. تولىستوي چېچىنلەر-نىڭ ھەممىسى ئۆلۈمدىن قورقمايدىغان ئەزىمەتلەر دەپ تەرىپلىگەنىدى ھەمدە ھاياتىنىڭ ئاخىرىدا «ھاجى مۇرات» ناملىق رومانىنى يېزىپ چېچىنلەرنىڭ كۈچلۈك غۇرۇرغا ئىگە مىللىي خاراكتېرىنى مەدھىيىلىگەنىدى.

نوپۇسى پۈتۈن رۇسىيە نوپۇسىنىڭ بىر پىرسەنتىگىمۇ، زېمىنى رۇسىيە زېمىنىنىڭ 1.0 پىرسەنتىگىمۇ يەتمەيدىغان بۇ مىللەت يېقىنقى رۇسىيە زېمىنىدىن بۇيان رۇسىيىگە قارشى مۇستەقىللىق ھەرىكىتى بىلەن شۇغۇللىنىپ پۈتكۈل رۇسىيىگە ئاۋارىچىلىق تېپىپ بەردى ھەم خەلقئارالىق مەسىلە پەيدا قىلدى.

چېچىنلەر قاراچاچ، بۇغداي ئۆڭلۈك كېلىدۇ، كۆپىنچىسى قو-يۇق ساقال قويىدۇ، بوۋايلىرى ئۇزۇن ساقال قويىدۇ. چوڭ قۇيرۇق-لۇق قوي (پارس قويى) نىڭ تېرىسىدىن ئىشلەنگەن تۇماق كىيىدۇ. چېچىنلەر ئائىلىسىگە ۋە دىنىي ئېتىقادىغا ئىنتايىن سادىق بولۇش بىلەن داڭق چىقارغان. بۇ ئۇلارنىڭ كۈچلۈك شەخسىي شان - شۆھ-رەت تۈيغۇسىغا ئىگە بولۇشىغا سەۋەب بولغان مۇھىم ئامىل.

رۇسلار چېچىنلەرنى غۇرۇرلۇق، ئەركىنلىكنى ياخشى كۆرىدە-

غان، هۆكۈمەتسىزلىكنى ياقتۇرىدىغان مىللەت دەپ قارايدۇ. هازىر-قى چېچىنلەر نەزىرانلار، ئاۋۇخۇۋلار ۋە ئېچكىرىنلار دەپ ئۇچكە بۆلىنىدۇ. چېچىنلەر دېھقانچىلىق ۋە چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. كاۋكازدىكى باشقا مىللەتلەر بىلەن سىلىشتۇرغاندا چېچىنلەر بىلەن ئېنگۇشلارنىڭ ئىجتىمائىي تۈزۈمى خېلىلا كونا. ئۇلار بۇگۈنكى كۈنگىچە قەبىلە باشلىقى تۈزۈمى ۋە ئۇرۇقداشلىق تۈزۈمىنى ساقلاپ كەلمەكتە. ئۇخشاش بىر ئۇرۇقتىكىلەر بىر - بىرىنى ئاكا - ئۇكا، ئاچا - سىڭىل دەپ قارايدۇ.

ئۇرۇقداشلىق ئۇرۇپ - ئادەتلىرىدىكى ئەڭ جاھىل خاھىش — قانداشلار ئۇچۇن قىساس ئېلىش تۈزۈمى ئۇلارنىڭ ۋۇجۇدىدا ھېلىھەم كۈچلۈك دەرىجىدە ساقلانماقتا.

چېچىنلەر ئىنتايىن مېھماندوست مىللەت. بۇ ئۇلارنىڭ ئاساسلىق ئۇرۇپ - ئادەتلىرىنىڭ بىرى. كەلگەن مېھمانىنى قەبىلە باشلىقى ئۆزى كۈتۈۋالىدۇ. مېھمان ئۆيگە كىرسىلا ئۇنىڭ دوست ياكى دۇشمەن بولۇشىدىن قەتئىي نەزەر قەبىلە باشلىقى ئۇنى قوغدايدۇ.

چارپادىشاھ ھۆكۈمىتى كاۋكازنى بويسۇندۇرغاندىن كېيىن چېچىنلەرنىڭ ئەنئەنىۋى تۈزۈمى ۋە ئۇرۇپ - ئادەتىگە قارىتا ئاساسىي جەھەتتىن يول قويۇش سىياسىتىنى قوللانغان.

چېچىنلەر «ئۆكتەبىر ئىنقىلابى» دىن كېيىن رۇسىيىنىڭ جەنۇبىدا ئېلىپ بېرىلغان ئىچكى ئۇرۇشقا قاتناشمىغان بىردىن - بىر مىللەت. بۇ ئۇلارنىڭ مىللىي ئۇيۇشقاقلىق روھىنىڭ ئىنتايىن كۈچلۈكلىكىنىڭ ئىپادىسى. سوۋېت ھاكىمىيىتى 1922 - يىلى 11 - ئاينىڭ 30 - كۈنى چېچىنىيە ئاپتونوم ئوبلاستىنى قۇرۇپ گروزنى (رۇس تىلىدا «رەھىمسىز شەھەر»، «قورقۇنچلۇق شەھەر» دېگەن مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ.) شەھىرىنى ئوبلاست مەركىزى قىلغان. 1936 - يىلى 12 - ئاينىڭ 5 - كۈنى چېچىن - ئىنگۇش سوۋېت سوتسىيالىستىك ئاپتونوم جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغان. 1944 - يىلى

ستالىن رەھبەرلىكىدىكى سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتى چېچىنلەرنى گېرمانىيە تاجاۋۇزچىلىرى بىلەن ھەمكالاشتى، دېگەننى باھانە قىلىپ، يۇرت - ماكانىدىن ئايرىپ ئوتتۇرا ئاسىيا جۇمھۇرىيەتلىرىگە قوغلىۋەتكەن. خروششېۋ تەختكە چىققاندىن كېيىن ئاساسلىقى 1957 - يىلى زور كۆپ ساندىكى چېچىنلەر يۇرتىغا قايتىپ مىللىي ئاپتونومىيىسىنى ئەسلىگە كەلتۈرگەن. لېكىن بۇنىڭلىق بىلەن چېچىنلەرنىڭ نۇرغۇن ئىقتىسادىي ۋە ئىجتىمائىي مەسىلىسى ھەل بولغان ئەمەس. ئەكسىچە دېھقانچىلىق ئېتىزلىرى يېتىشمەي قالغان ۋە ئىشسىزلار كۆپەيگەن. مۇشۇنداق سەۋەبلەر تۈپەيلى چېچىنلەر رۇسىيىنىڭ جەنۇبىدىكى باشقا مىللەتلەرگە قارىغاندا تەرەققىيات جەھەتتە ئارقىدا قالغان. شۇڭا چېچىنلەرنىڭ كۆپىنچىسى سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى باشقا جۇمھۇرىيەتلەردە پۇل تېپىپ جان بېقىشقا مەجبۇر بولغان.

گورباچېۋ رەھبەرلىكىدە ئىسلاھات يولغا قويۇلغاندىن كېيىن چېچىنلەرمۇ سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى مۇسۇلمان مىللەتلەرگە ئوخشاش مىللىي ۋە دىنىي ئەنئەنىسىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشكە باشلىغان ھەمدە ئەرەب ۋە مۇسۇلمان دۆلەتلىرى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى شۇنىڭدەك تۈركىيە، ئىئوردانىيە قاتارلىق دۆلەتلەر بىلەن بولغان قېرىنداشلىق مۇناسىۋىتىنى كۈچەيتىشكە كىرىشكەن. ئۇلارنىڭ بىر قىسمى يەنە يۇرتىغا قايتقان. سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى «دېموكراتىيە ۋە ئاشكارىلاشتۇرۇش» دولقۇنىدا چېچىنلەرنىڭ مىللىي ھېسسىياتى كۈنسېرى كۈچىيىپ، 200 يىلدىن بېرى رۇسلار بىلەن ئادالەتسىزلىككە تولغان مۇناسىۋىتى ئۈستىدە قايتا ئويلىنىپ رۇسلار بىلەن ھېسابلىشىش دەرىجىسىگە بېرىپ يەتكەن. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار ئىستونىيىدە تۇرۇشلۇق ھەربىي ئەمەلدار، سوۋېت ئىتتىپاقى دەۋرىدە چېچىنلەردىن چىققان تۇنجى گېنېرال، 12 قېتىم سوۋېت ئىتتىپاقى ئوردىنى بىلەن مۇكاپاتلانغان يۇقىرى ئابرۇيغا ئىگە شەخس دۇدايېۋ

(تولۇق ئىسمى: جەۋھەر مۇسا تۇردى) نى، 1990 ـ يىلى چېچىنىيە مىللىي قۇرۇلتىيى (كېيىن نامى چېچىن ئۇمۇمىي خەلق قۇرۇلتىيىغا ئۆزگەرتىلگەن) ئىجرائىيە كومىتېتىنىڭ رەئىسلىكىگە سايلىنغان.

دۇدايېۋ 1944 ـ يىلى چېچىنىيىدە تۇغۇلغان بولۇپ، تۇغۇلۇشى بىلەنلا ئائىلىسى بىلەن قازاقىستانغا كۆچۈرۈۋېتىلگەن. ئۇ شىمالىي قازاقىستاندا 13 يىل تۇرغان. ئۇنىڭ كەسپى ھەربىي ئۇچقۇچى بولۇپ، سېزران تىك ئۇچار ئايروپىلان مەكتىپى ۋە تانپوۋ يېراق مۇساپىلىق ئاۋىئاتسىيە قىسمى يۇقىرى دەرىجىلىك ھەربىي ئاۋىئاتسىيە مەكتىپى، گاگارىن ھاۋا ئارمىيە ئىنستىتۇتىنى پۈتتۈرگەن. ئۇنىڭ ئارمىيىدە ئەمىلى تېز ئۆسكەن. 36 يېشىدىلا ئاۋىئاتسىيە بېكتۇەننىڭ قوماندانى بولغان.

دۇدايېۋ 1987 ـ يىلى ئىستونىيىنىڭ پايىلنو شەھىرىدە تۇرۇشلۇق يېراق مۇساپىلىق بومبارداىمانچى ئايروپىلانلار دىۋىزىيىسىنىڭ قوماندانى، قوشۇمچە شۇ جايدا تۇرۇشلۇق قىسمنىڭ قوماندانى بولغان. ئۇ بۇ ۋەزىپىنى ئۆتىگەن ئۇچ يىلدا سوۋېت ئىتتىپاقىدىن بۆلۈنۈپ مۇستەقىل بولۇشنى ئارزۇ قىلىدىغان ئىستونىيە مىللەتچىلىرىنىڭ ھەربىكىتىگە قارىتا ناھايىتى كەڭ قورساق بولۇپ، يەرلىك ئاھالىنىڭ ئالقىشىغا ئېرىشكەن.

1991 ـ يىلى چېچىنىيىدىكى بىر تۈركۈم ئاقساقاللار ۋە كارخانىچىلار سوۋېت ئىتتىپاقى ئارمىيىسى تەركىبىدە ئىستونىيىدىن چېكىنىگەن دۇدايېۋنى تەكلىپ قىلىپ چېچىنىيىگە قايتۇرۇپ كەلگەن. دۇدايېۋ «سالامەتلىكىم ھەربىي خىزمەت ئۆتەشكە يار بەرمىدى» دەپ شۇ يىلى 4 ـ ئايدا ھەربىيلىكتىن چېكىنگەن ھەم چېچىنىيىگە كېلىپ سىياسىي پائالىيەتلەرگە ئاكتىپ قاتناشقان.

1991 ـ يىلى «19 ـ ئاۋغۇست» ۋەقەسىدىن كېيىن دۇدايېۋ ئەينى ۋاقىتتىكى چېچىن ـ ئىنگۇش جۇمھۇرىيىتىنىڭ زاۋكايېۋ باشچىلىقىدىكى رەھبەرلىرىنى تەختتىن قوغلاپ چۈشۈرۈپ ھوقۇق تارتىپ

ۋالغان. شۇ يىلى 10 ـ ئاينىڭ 27 ـ كۈنى چېچىنىيىنىڭ زۇڭتۇڭـ لۇقىغا سايلانغان.

دۇڭايېۋ زۇڭتۇڭ بولغاندىن كېيىن زۇڭتۇڭ مەھكىمىسىگە چېـ چىنلەرنىڭ 19 ـ ئەسىردىكى مىللىي قەھرىمانى شامىلنىڭ ئەمەس، بەلكى 18 ـ ئەسىردىكى چېچىن خەلقىنىڭ چارۇسىيە مۇستەملىكىچىـ لىرىگە قارشى قوزغىلىڭىغا رەھبەرلىك قىلغان مىللىي قەھرىمانى شەيخ مازۇرنىڭ چوڭايتىلغان رەسىمىنى ئاسقان. ئۇنىڭ نەزەرىدە شامىل رۇسلارغا ئەل بولغان مىللىي قەھرىمان ئىدى.

بۇ يىل 51 ياشقا تولغان دۇڭايېۋ ئۆزىنى تەقۋادار مۇسۇلمان دەپ ئاتىماقتا. ئۇ ئائىلىگە كۆڭۈل بۆلىدىغان كىشى. ئۇنىڭ ئايالى رۇس بولۇپ ئىسمى ئالىپتىننا. ئۇلارنىڭ بىر نەچچە قىز ـ ئوغلى بار. دۇڭايېۋ ياپونچە جانبازلىقىنى پىششىق ئىگىلىگەن، ئۇ يەنە كلاسسىك مۇزىكا ھەۋەسكارى، شۇنداقلا گۈل ئۆستۈرۈشكە ھېرىسمەن. ئەمما ھازىر ئۇ ھەربىي ئىشلارغا ئائىت تېخنىكىنى ھەممىدىن ئەلا بىلىدۇ.

دۇڭايېۋ چېچىنىيىنىڭ زۇڭتۇڭلىقىغا سايلانغاندىن كېيىن موسكۋا تەرەپ دەرھال چېچىنىيىدىكى زۇڭتۇڭ سايلىمىنى قانۇنسىز دەپ ھېسابلىدى. دۇڭايېۋ بولسا ناھايىتى تېزلىك بىلەن چېچىنىيىنىڭ مۇستەقىللىكىنى جاكارلىدى. شۇنىڭدىن كېيىن ئۇ ئېغىراتسىيە شەرتنامىسىگە ئىمزا قويمىدى، ئېغىراتسىيە خام چوتى تاپشۇرمىدى، ئېغىراتسىيە سايلىمىغا قاتناشمىدى ھەمدە رۇسىيە ھۆكۈمىتى بىلەن ئىزچىل قارشىلىشىپ كەلدى. ۋەزىيەت كۈندىن ـ كۈنگە كەسكىنـ لەشتى. ئۇنىڭ ئەڭ گەۋدىلىك سىياسىي پائالىيىتى قانۇنسىز قورالـ لىق كۈچ قۇرۇشتىن باشلاندى. ئۇنىڭ بۇ ھەرىكىتى رۇسىيە ئېغىراتـ سىيىسىنىڭ باشقا رايونلىرىدا ئولتۇراقلاشقان چېچىنلەرنىڭ كۆپلـ گەن ماددىي يارىدىمىگە ئېرىشتى.

چېچىنىيە ۋەزىيىتىنىڭ تەرەققىياتى ۋە تەسىرى رۇسىيە ھۆكۈـ مىتىنى جىددىيلەشتۈردى. رۇسىيە ھۆكۈمىتى ئاۋۋال چېچىنلەر ئارـ

سىدىكى قەبىلە زىددىيىتىدىن ۋە دۇدايىۋغا قارشى ئۆكتىچى كۈچلەر-دىن پايدىلىنىپ دۇدايىۋ ھاكىمىيىتىنى ئاغدۇرماقچى بولدى. شۇنىڭ بىلەن رۇسىيە دۆلەت دوماسىنىڭ باشلىقى بولغان چاغدا زۇكتۇڭ يېلتسىن بىلەن قارشىلىشىپ مەغلۇپ بولۇپ قولغا ئېلىنغان، كې-يىن ئومۇمىي كەچۈرۈمدە تۇرمىدىن چىقىپ ئالىي مەكتەپتە ئىقتىساد-شۇناسلىق دەرسى بېرىۋاتقان خاسبولاتوۋ چېچىن بولۇش سۈپىتى بىلەن بۇ سىياسىي پۈرسەتتە رۇسىيە ئۇچۇن خىزمەت كۆرسىتىپ ئۆزىنىڭ ئىلگىرىكى ئورنىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش نىيىتىدە كېلىشتۈرگۈچى سالاھىيىتى بىلەن ئانا يۇرتى چېچىنىيىگە باردى. دۇدايىۋ خاسبولاتوۋ-نىڭ ئەجدادلىرىنىڭ زېمىنىنى سېتىپ چېچىنىيىنى ئۆزىنىڭ موسكۋا-غا شەرەپ بىلەن قايتىشىدىكى بىر سەكرەش تاختىسى قىلماقچى بولۇ-ۋاتقانلىقىنى بىلىپ، ئۇنى چېچىنىيىگە يېقىن يولاتمىدى ھەمدە ئادەم-لىرىدىن 15نى ئېتىپ تاشلىدى. موسكۋا تەرەپ خاسبولاتوۋنىڭ چې-چىنىيە كرىزىسىنى ھەل قىلىشتا ئوينىماقچى بولغان رولىغا ئانچە قىزىقمىدى. دۇدايىۋمۇ گېرمانىيە مۇخبىرىنىڭ: «سابىق دۆلەت مەجلىسىنىڭ رەئىسى خاسبولاتوۋ ھازىر سىز بىلەن قارشىلىشىۋاتى-دۇ، بۇنىڭدىن ئەجەبلىنەمسىز» دەپ سورىغان سوئالىغا: «قىلچە ئەجەبلەنمەيمەن. خاسبولاتوۋ ئومۇرتقۇسى يوق ئادەم. ھازىر رۇسىيە بۇ قورقۇنچلۇق غالجىر ئىتقا ئوكۇل ئۇرۇش ئارقىلىق ئۇنى ماڭا قارشى تۇرۇشقا ئۇندەۋاتىدۇ، ئۇ رۇسىيىنىڭ تىپىك قۇربانى» دەپ جاۋاب بەردى.

رۇسىيە ھۆكۈمىتى خاسبولاتوۋنى قۇچاقلىمىغان بىلەن چېچىنە-يىدىكى ئاساسلىق ئۆكتىچى تەشكىلات — «ۋاقىتلىق كومىتېت» نى خىراجەت ۋە قورال بىلەن تەمىنلەپ، بۇ تەشكىلاتنىڭ رەھبىرى ئاف-تورخانوۋنىڭ دۇدايىۋنى ئاغدۇرۇۋېتىشىنى قوللىدى. رۇسىيە زۇڭ-لىسى چىرنومىلكىن چېچىنىيە جۇمھۇرىيىتى ۋەزىيىتى توغرىسىدا نۇتۇق سۆزلەپ: «رۇسىيىنىڭ چېچىنىيە جۇمھۇرىيىتى بىلەن بولغان

مۇناسىۋەتنى كونكرېت ھەرىكەت قوللىنىش باسقۇچىغا يەتتى» دېدى. دۇنيا ئىقتىسادىنىڭ مۇستەقىللىق جاكارلىغانلىقىنىڭ ئۇچ يىللىقىنى تەبرىكلەش يۇزىسىدىن ئۆتكۈزۈلگەن يىغىلىشتا نۇتۇق سۆزلەپ «ئەركىنلىككە ئېرىشەلمىگەن مىللەتنى مىللەت دېگىلى بولمايدۇ. بىز مۇستەقىللىق ئۈچۈن ئاخىرغىچە كۈرەش قىلىمىز» دېدى.

شۇنىڭ بىلەن 1994 - يىلى يازدا ئارىلىقىدا رۇسىيە ھۆكۈمىتىنىڭ قوللىشىغا ئېرىشكەن ئۆكتىچى كۈچلەر بىلەن شىددەتلىك جەڭ قىلىپ ئاخىرى ئۇلارنى مەغلۇپ قىلدى ھەم ئۆكتىچى كۈچلەر تەركىبىدىكى رۇسىيە ھەربىيلىرىدىن ئون نەچچە كىشىنى ئەسىرگە ئېلىۋالدى. بۇنىڭ بىلەن چېچنىيە كرىزىسى رۇسىيە ھۆكۈمىتىنىڭ بېشىنى تېخىمۇ قاتۇردى. شۇنىڭ بىلەن رۇسىيە ھۆكۈمىتى چېچنىيىگە ھەربىي مۇداخىلە يۈرگۈزۈشنى قارار قىلدى. بەزىلەر چېچنىيە ئالىقانچىلىك زېمىن، شۇڭا چېچنىيىنىڭ مۇستەقىل بولۇشىغا يول قويغان تەقدىردىمۇ ئۇ رۇسىيىنىڭ ئومۇمىي ۋەزىيىتىگە تەسىر كۆرسىتەلمەيدۇ، دەپ ھېسابلىدى. رۇسىيە ھۆكۈمىتى رۇسىيىدە 32 مىللىي ئاپتونوم رايون بار، بۇ رايونلارنىڭ ئومۇمىي يەر كۆلىمى رۇسىيە زېمىنىنىڭ يېرىمىدىن كۆپرەكىنى ئىگىلەيدۇ، ئەگەر چېچىنلەرنىڭ مۇستەقىللىق ھەرىكىتى بېسىقتۇرۇلمىسا رۇسىيىدىكى بولۇپمۇ كاۋكاز تاغلىق رايونىدىكى ئون نەچچە ئاز سانلىق مىللەتنىڭ مۇستەقىللىق ئېڭى ئويغىنىپ، بۆلگۈنچىلىك ئىدىيىسى شەكىللىنىدۇ، شۇڭا چېچنىيىنىڭ مۇستەقىل بولۇشىغا يول قويۇلسا كېلىپ چىقىدىغان ئاقىۋەتنى تەسەۋۋۇر قىلغىلى بولمايدۇ، دەپ قارىدى. يەنە بىر تەرەپتىن رۇسىيە ھۆكۈمىتى چېچىن مىللىتىدىن بولغان بىر قىسىم كىشىلەرنىڭ رۇسىيىدىكى ئەڭ قەبىھ جىنايى تەشكىلاتلارنى كونترول قىلىۋالغانلىقىنى، ناھايىتى كۈچلۈك «قارا قوللار پارتىيىسى» (مافىيە) بولۇپ شەكىللەنگەنلىكىنى نەزەرگە ئېلىپ، بۇ جىنايەتچىلەر گۇرۇھى چېچنىيە دائىرىلىرى بىلەن تىل بىرىكتۇرۇۋالدى

دەپ ھېسابلىدى.

غەرب تەھلىلچىلىرى بولسا رۇسىيىنىڭ ھەربىي مۇداخىلە يۈرگۈزۈشىنى قارار قىلىشنىڭ سەۋەبىنى تەھلىل قىلىپ: رۇسىيە بۇ تاغلىق كىچىك جۇمھۇرىيەتكە ھەم ئۇنىڭ ئەلپازى يامان مۇستەبىت ھۆكۈمرانىغا نېمە ئۈچۈن شۇنچە كۆيۈپ - پىشىپ تاقابىل تۇرىدۇ؟ چېچنىيە ئىستراتېگىيە جەھەتتە ئۇنچىۋالا مۇھىم ئەمەس، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇ ئىنتايىن نامرات بولۇپ خۇددى، رۇسىيە فېدېراتسىيىسىدىكى «گازا رايونى» غا ئوخشايدۇ. ئەمما رۇسىيە ھۆكۈمىتى دۇدايېۋنىڭ رۇسىيىدىكى باشقا ئاز سانلىق مىللەتلەرگە، بولۇپمۇ چاتاق كۆپ چىقىدىغان كاۋكاز رايونىدىكى مۇسۇلمان مىللەتلەرگە بۆلگۈنچىلىك ئىدىيىسى تارقىتىشىدىن ئەنسىرەيدۇ، ئاخىرقى ھېسابتا رۇسىيىنىڭ مۇ سوۋېت ئىتتىپاقىدەك بىر قىسىم «مۇستەقىل» دۆلەتلەرگە پارچىلىنىپ كېتىشىدىن ئەندىشە قىلىدۇ، دەپ كۆرسىتىشتى.

يەنە بەزى تەھلىلچىلەر: رۇسىيە بىلەن جەنۇبىي كاۋكازدىكى ئۇچ جۇمھۇرىيەت ئارىلىقىدىكى نېفىت ئاققۇزۇش تۇرۇبىسى ۋە تۆمۈرىول لىنىيىسى چېچنىيىدىن ئۆتىدۇ. بۇ رۇسىيىنىڭ مەنپەئىتى بىلەن مۇناسىۋەتلىك مۇھىم ئىستراتېگىيىلىك رايون، شۇڭا رۇسىيە ھۆكۈمىتى چېچنىيىگە بولغان كونترولللۇق ھوقۇقىدىن ۋاز كەچمەيدۇ، دەپ كۆرسىتىشتى.

1994 - يىلى 12 - ئاينىڭ 11 - كۈنى رۇسىيە ئارمىيىسى چېچنىيە زېمىنىغا رەسمىي ھۇجۇم قوزغىدى. ئۇلار بىر قانچە ئون مىڭ ئەسكەر، بىر قانچە يۈز تانكا ۋە بىرونېۋىكنى ئىشقا سېلىپ، ئۈچ يولغا بۆلۈنۈپ چېچنىيىنىڭ پايتەختى گروزنىغا قاراپ ئىلگىرىلىدى. رۇسىيە دۆلەت مۇداپىئە مىنىستىرى گراچېۋ ئىككى - ئۈچ سائەت ئىچىدىلا چېچنىيىنى ئىشغال قىلالايمىز، دەپ ئېيتتى. بەزىلەر 12 - ئاينىڭ 12 - كۈنىدىكى رۇسىيە ئاساسىي قانۇن بايرىمىدا گروزنى شەھىرىنى ئىشغال قىلىشنى تەسەۋۋۇر قىلدى.

رۇسىيە ئارمىيىسى چېچىنىيە زېمىنىغا قەدەم قويۇش بىلەن تەڭ چېچىنىيە دائىرىلىرى پۈتۈن دۇنياغا «2 ـ قېتىملىق كاۋكاز ئۇرۇشى باشلاندى» دەپ جاكارلىدى. چېچىنلەرنىڭ مۇپتىسى (پەتۋا بەرگۈچى، دىنىي مەسىلىلەردە قارار چىقارغۇچى) مۇھەممەد ھۇسەيىن ھاجى گروزنى تېلېۋىزىيە ئىستانسىسى ئارقىلىق پۈقرالارنى مىللەت ئايرىماي، دىنىي ۋە سىياسىي خاھىشىغا قارىماي، يەكدىللىك بىلەن ھەمكارلىشىپ ۋەتەننى قوغداشقا چاقىردى.

رۇسىيە ھۆكۈمىتى چېچىنىيىگە ئەسكەر ئەۋەتكەندىن كېيىن، شىمالىي ئافرىقا دۆلەتلىرىدىكى بەزى ئەسلى دىن تەرىقەتچىلىرى ۋە ئافغانىستاندىكى غازاتچىلار چېچىنىيىگە بېرىپ رۇسىيە ئارمىيىسىگە قارشى ئۇرۇش قىلىش ئۈچۈن پىدائىي قوبۇل قىلدى ھەمدە دەرھال چېچىنىيىگە يېتىپ كەلدى. رۇسىيە ھۆكۈمىتى مەخسۇس يىغىن ئېچىپ ئافغانىستان غازاتچىلىرى، ئەزەربەيجان جەڭگىۋار دۇيىنىڭ ئەزالىرى ۋە ئۈكرائىنادىكى چېكىندىن ئاشقان مىللەتچىلەردىن تەشكىل قىلىنغان يالالانما قوشۇننىڭ ھەربىكتىنىڭ ئالاھىدە پاجىئە تۇغدۇرۇۋاتقانلىقىنى مۇزاكىرە قىلدى. بولۇپمۇ ئۇلار ئەزەربەيجاندىكى ھەربىي مۇتەخەسسىسلەردىن تەشكىل قىلىنغان 200 گە يېقىن ئادەمى بار «كۆك بۆرە» دېيىلگەن قوشۇننىڭ ھەربىكتىنىڭ ناھايىتى جانلىنىپ كەتكەنلىكىگە دىققەت قىلدى.

رۇسىيە ئارمىيىسى چېچىنىيىگە ھۇجۇم قوزغىغاندىن كېيىن سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى بىر قانچە جۇمھۇرىيىتى — قازاقىستان، ئۆزبېكىستان ۋە تۈركمەنىستانلارنىڭ ھۆكۈمەتلىرى موسكۋانىڭ كاۋكاز رايونىدىكى بۆلگۈنچى قوراللىق كۈچلەرنى باستۇرۇشىنى قوللايدىغانلىقىنى بىلدۈردى. بىر قانچە ئاساسلىق مۇسۇلمان دۆلىتى بولۇپمۇ تۈركىيە ھۆكۈمىتى رۇسىيىنىڭ چېچىنىيىدىكى ھەربىكتىگە نارازىلىق بىلدۈردى. غەرب ئەللىرى بۇ ۋەقەنى رۇسىيىنىڭ ئىچكى ئىشى، دېگەن بولسىمۇ، لېكىن، بۇ قانلىق

ئۇرۇشقا بارغانسېرى دىققەت قىلىۋاتقانلىقىنى ئېيتتى ھەم رۇسىيە ئارمىيىسىنىڭ چېچىنىيە پۇقرالىرىنى ئۆلتۈرۈشتىن ساقلىنىشىنى ئاگاھلاندۇردى. بۇ ۋەقەگە نىسبەتەن ئامېرىكىنىڭ مۇقامى سەل تۆۋەنرەك بولدى. ئامېرىكا ھۆكۈمىتى رۇسىيەدىن ئىبارەت بۇ يادرو چوڭ دۆلىتىنىڭ مۇقىم بولۇشى ھەممىدىن مۇھىم، چېچىنىيە مەسىلىسىنىڭ ئەھمىيىتى ئانچە زور ئەمەس، شۇڭا بىز رۇسىيە بىلەن بولغان مۇناسىۋەتتە پەقەت چېچىنىيە مەسىلىسىگىلا يېپىشىۋالماسلىقىمىز كېرەك، دەپ ئېيتتى.

رۇسىيىنىڭ ئىچكى قىسمىدا بۇ ئۇرۇشقا نىسبەتەن ئىككى خىل كەيپىيات شەكىللەندى. رۇسىيىدە ئېلىپ بېرىلغان جامائەت پىكرىنى تەكشۈرۈش نەتىجىسى 60% تىن كۆپرەك ئاھالىنىڭ چېچىنىيىگە ھۇجۇم قىلماسلىقنى تەشەببۇس قىلىدىغانلىقىنى كۆرسەتتى. رۇسىيە ئاخبارات ساھەسىدىكى بىر قىسىم نوپۇزلۇق ئەرباباللارمۇ «بۇ ئۆز خەلقىگە قارشى ۋەھشىي ئۇرۇش قوزغاش ھېسابلىنىدۇ» دەپ كۆرسەتتى. رۇسىيە ئارمىيىسى ئىچىدىكى بەزى ھەربىي ئەمەلدارلارمۇ «ئارمىيە ئۇچۇن ئېيتقاندا ئۆز زېمىنىمىزدا تاجاۋۇچى ۋە ساقچى بولۇش ياخشى ئىش ئەمەس» دەپ قاراشتى. ھۇجۇم باشلانغاندىن كېيىن ئارمىيىدىكى ئەڭ ھۆرمەتكە سازاۋەر قوماندان لېيد گېنېرال بۇ قېتىمقى ھەربىي ھەرىكەتنى «ئەخمىقانە ھەرىكەت» دېدى. ئەسكەرلەرمۇ بۇ قېتىمقى ۋەزىپىگە قارىتا ھېچقانچە قىزىقمىدى، شۇنداقلا ئۇلار «پۇتۇنلەي قوراللانغان، بىردەك ئىتتىپاقلاشقان خەلقنى قىرغىن قىلىشنى» خالىمايدىغانلىقلىرىنى بىلدۈرۈشتى. ئىۋان باباچۇۋ گېنېرال چېچىن ئايالىرى ۋە بالىلىرىدىن ھاسىل قىلىنغان «ئادەم تېمى»غا دۇچ كەلگەندە سۆزلىگەن ھاياجانلىق سۆزىدە: «رۇسىيە رەھبەرلىرى بىزنى ئەيىبلىسە بولىدۇ، لېكىن بىز ئوق چىقارمايمىز، بىز خەلققە تانكا بىلەن قارشى تۇرمايمىز، ئەمدى داۋاملىق ئىلگىرىلەيمىز» دېدى. ھەربىيلەر ۋە ھەربىي ئەمەلدارلار ئىچىدە ئۇرۇشنى

خالايدىغان ـ خالىمايدىغان ئىككى قۇتۇب شەكىللەنگىنىگە ئوخشاش، رۇسىيىنىڭ سىياسىي مۇنبىرىدىمۇ ئىككى خىل خاھىشقا ئىگە كىشىلەر پەيدا بولدى. ئەزەلدىن يېلتىسىنگە قارشى تۇرۇپ كەلگەن چېكىدىن ئاشقان مىللەتچى ژىرنوۋېسكىي قاتارلىقلار يېلتىسىنىنىڭ چېچىنىيىگە ھەربىي ھەرىكەت قوللانغانلىقىنى قوللايدىغانلىقىنى بىلدۈرۈشتى. يەنە نۇرغۇن سىياسەتچى بۇ قېتىمقى ھەربىي ھەرىكەتكە قارشى تۇردى. بۇ سىياسەتچىلەرنىڭ كۆز قارشى غەربتە ئىنتايىن ھۆرمەتلەندى. ئەزەلدىن يېلتىسىن تەرەپتە تۇرۇپ كەلگەن سابىق زۇڭلى گايدار ۋە ياۋلىنىسكىي قاتارلىقلار ھەربىي ھەرىكەتنى قاتتىق ئەيىبلەپ: قورال ئىشلىتىش مەمۇرىي دائىرىلەرنىڭ ئىقتىدارسىزلىقىنى ۋە مەغلۇبىيىتىنى ئاشكارىلاپ بېرىدۇ، دېدى. رۇسىيىنىڭ ئىچى ۋە سىرتىدىكى بىر قىسىم كۆزەتكۈچىلەر بىردەك، يېلتىسىن زۇڭتۇڭنىڭ قورال كۈچى ئارقىلىق چېچىنىيىدىكى ھۆكۈمرانلىق ئورنىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش قارارى، ئۇنىڭ ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەندىن بۇيان ئوينىغان ئەڭ چوڭ قىمىرى. ئەگەر بۇ قېتىمقى ھەربىي ھەرىكەتتىن چاتاق چىقىپ قالسا، ئۇنىڭ سىياسىي ھاياتى جەزمەن ئاياغلىشىدۇ، دېيىشتى.

دۇدايېۋنىڭ قوراللىق قىسىملىرىنىڭ رۇسىيە تەرەپنىڭ مۇلچىرىدىكىدىن كۈچلۈك بولۇشى، ئۇنىڭ ئۇستىگە بۇ تۈغما ھەربىينىڭ بۇ قېتىمقى ئۇرۇشتا سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ھەربىيى تاكتىكىسىنى ئىشلەتمەستىن قەدىمكى چېچىن تاكتىكىسىنى (بۇ تاكتىكا ھەققىدە دۇدايېۋ رۇسىيە تېلېۋىزىيە ئىستانسىسىنىڭ زىيارىتىنى قوبۇل قىلغاندا مۇنداق دېگەن: بىز دۇشمەننىڭ ئارقا سېپىدىن ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنى ئېغىر تالاپەتكە ئۇچرىتىمىز. بۇ، تاغ خەلقىنىڭ نەچچە يۈز يىللىق ئۇرۇش تاكتىكىسى، ئۇرۇشۇپ تۇرۇپ چېكىنىمىز، چېكىنىپ تۇرۇپ ئۇرۇشىمىز، شۇ ئارقىلىق دۇشمەن كۈچىنى خورىتىمىز، نەتىجىدە دۇشمەن ئەسكەرلىرى ئارىسىدا بىر خىل ۋەھىمە

مە ۋاباده‌ك تارقىلىپ، قورقۇنچ ئىچىده ئۆزلۈكىدىن ئۆلۈپ تۈگىشىدۇ.) جانلىق ئىشلەتكەنلىكى؛ رۇسىيە ئارمىيىسىنىڭ ماسلىشىشىنىڭ كۈچلۈك بولماسلىقى، ئىپادىسىنىڭ ياخشى بولماسلىقى، تاغلىق رايوندا ئۇرۇش قىلىش تەجرىبىسىنىڭ كەمچىل بولۇشى؛ تاغ ھاۋاسىنىڭ تۇمانلىق، قارنىڭ قېلىن، كۈندۈزنىڭ قىسقا بولۇشى سەۋەبىدىن ھاۋا ھۇجۇمىنىڭ كۆڭۈلدىكىدەك بولماسلىقى، پۇقرالارنىڭ قول تۇتۇشۇپ توساق بولۇپ تانكىلارنىڭ ئالدىنى توسۇۋېلىشى قاتارلىق ئامىللار تۈپەيلىدىن رۇسىيىنىڭ چېچىنىيىگە قوللانغان ھەربىي ھەرىكىتى غەلىبىنى تېز قولغا كەلتۈرەلمەيلا قالماستىن، بەلكى قاتمۇ - قات قىيىنچىلىقلارغا دۇچ كېلىپ يېرىم ئايدىن ئارتۇق ۋاقىت ئىچىده ئاران گروزنى شەھىرىنى مۇھاسىرىگە ئالالىدى. ئۇرۇشنىڭ ۋاقتى ئۇزۇراپ، ماددىي چىقىم ۋە ئادەم چىقىمى مۆلچەردىكىدىن كۆپ ئېشىپ كەتتى.

رۇسىيە زۇكۇتۇكى يېلتسىن خەلقئارا ۋەزىيەتنىڭ ۋە رۇسىيە ئىچىدىكى ئۇرۇشقا قارشى تۇرغۇچىلارنىڭ بېسىمى تۈپەيلى ھۇجۇمنى مۇددەتلىك توختىتىپ، چېچىنىيە خەلقىگە مۇراجىئەتنامە چىقاردى. ئۇ مۇراجىئەتنامىسىده مۇنداق دېدى: رۇسىيە فېدېراتسىيىسىنىڭ زۇكۇتۇكى بولۇش سالاھىيىتىم بىلەن شۇنداق ۋەده بېرىمەنكى:

— رۇسىيە فېدېراتسىيىسىنىڭ ئاساسىي قانۇنىدا بەلگىلەنگەن بارلىق پۇقرانىڭ ھوقۇق - مەنپەئىتى ۋە ئەركىنلىكى چېچىنىيە جۇمھۇرىيىتىده تولۇق ئەسلىگە كەلتۈرۈلىدۇ؛

— ھەر قانداق ۋاقىتتا، ھەر قانداق شارائىتتا چېچىنلەرنى قوغلۇۋېتىش ئەھۋالى قايتا يۈز بەرمەيدۇ؛

— يۇرت - ماكانىدىن ئايرىلغانلار توسالغۇسىز ھالدا قايتىپ كەلسە بولىدۇ؛

— چېچىنىيىدىكى يەرلىك ھوقۇقلۇق ئورگانلارنىڭ ئۆز فۇنكسىيىسىنى ئىجرا قىلىشىغا ئامالنىڭ بارىچە ئىمكانىيەت يارىتىپ بېرىلىدۇ؛

— چېچىنىيە جۇمھۇرىيىتى رۇسىيە فېدېراتسىيىسىنىڭ ئىسمى ـ جىسمىغا لايىق سۈبېكتى بولىدۇ؛

— چېچىنىيە جۇمھۇرىيىتىگە ئىقتىسادىي، ئىجتىمائىي ياردەم ۋە ئىنسانپەرۋەرلىك ياردىمى بېرىلىدۇ؛

— چېچىن مىللىتىنىڭ ئۆز تەقدىرىنى ئۆزى بەلگىلىشىگە يول قويۇلىدۇ. قانۇنسىز قوراللىق كۈچلەرنىڭ قورالىنى تاپشۇرۇشى ئىلگىرىمۇ، ھازىرمۇ چېچىنىيە مەسىلىسىنى تىنچ يول بىلەن ھەل قىلىشنىڭ ئىنتايىن مۇھىم شەرتى بولغان ھەم بولىدۇ.

يېلتسىن قوشۇمچە قىلىپ يەنە مۇنداق دېدى: ھازىر ھەممە ئىش چېچىنىيىدىكى قولىغا قورال ئېلىپ رۇسىيىنىڭ قانۇنلۇق ھاكىمىيىتىگە قارشى تۇرۇۋاتقان كىشىلەرگە باغلىق بولۇپ قالدى. مەن ئۇلارنىڭ ياخشى ئىرادە ۋە ساغلام ئىدىيىگە ئىگە بولۇشىنى ئۈمىد قىلىمەن. رۇسىيە مۇسۇلمانلارنىڭ دۈشمىنى ئەمەس. رۇسىيىنىڭ زېمىنىدا ئولتۇراقلاشقان ھەرقانداق مىللەت ئۆز مىللىتىنىڭ ئالاھىدىلىكىنى ۋە ئەنئەنىسىنى ساقلاشقا ھوقۇقلۇق.

چېچىنىيە زۇكۇتۇكى دۈڭايېۋ يېلتسىنىنىڭ مۇراجىئىتىگە ۋە سۆزىگە پىسەنت قىلمىدى ھەمدە يېڭى يىل مۇناسىۋىتى بىلەن قىلغان سۆزىدە چېچىن خەلقىنىڭ رۇسىيىگە قارشى تۇرۇش كۈرىشىنىڭ «مەنسۈى جەھەتتە» غەلىبە قىلغانلىقىنى ئېيتتى. ئۇ يەنە، چېچىن خەلقىگە جاسارەتلىك، سەۋرچان بولۇشنى مۇراجىئەت قىلدى. ئۆزىنىڭ ھەرگىز تېز پۈكمەيدىغانلىقىنى بىلدۈردى.

بۇنىڭ بىلەن رۇسىيە ھۆكۈمىتى چېچىنىيە كرىزىسىنى سىياسىي يول ئارقىلىق ھەل قىلىشقا كۆزى يەتمەي ھەربىي ھەرىكەتنى داۋاملاشتۇرۇشنى قارار قىلدى. نەتىجىدە رۇسىيە ئارمىيىسى چېچىنىيە پايتەختى گروزنىنى شىددەتلىك توپقا تۇتتى ۋە بومبارداىمان قىلدى. غەرب ئەللىرى بولۇپمۇ گېرمانىيە رۇسىيىنىڭ بارغانسېرى قوپاللىشىپ كېتىۋاتقان ھەربىي ھەرىكىتىنى قاتتىق تەنقىد قىلىپ، رۇسىـ

يىنى كىشىلىك ھوقۇققا دەخلى - تەرۇز قىلدى، دەپ ئەيىبلىدى. گېرمانىيە دىپلوماتىيە مىنىستىرى كىنكىل رۇسىيىنىڭ چېچىنىيە-دىكى جەڭنى دەرھال ئاياغلاشتۇرۇشنى مۇراجىئەت قىلدى ھەم رۇسىيىنى غەرب ئەمدى رۇسىيىنىڭ مۇستەقىللىق دەۋاسى قىلىۋاتقان چېچىنىيە جۇمھۇرىيىتىدىكى ھەربىكەتلىرىگە سەۋر قىلىپ تۇرالمايدۇ، دەپ ئاگاھلاندۇردى. فرانسىيەمۇ: بىز بىگۇناھ پۇقرالارنىڭ بومبار-دىمان قىلىنىۋاتقانلىقىغا بارغانسېرى دىققەت قىلىۋاتىمىز دېدى. ئامېر-ىكىمۇ مۇقامىنى سەل ئۆرلىتىپ: ئامېرىكا خەلقى ۋە دۆلەت مەجلە-سى چېچىنىيىدە قورال ئىشلىتىلگەنلىكىدىن قاتتىق چۆچىدى، دەپ ئېيتتى.

دۇنيا ئېۋ گېرمانىيە مۇخبىرى بىلەن ئۆتكۈزگەن سۆھبىتىدە، بىز 300 يىل قارشىلىق كۆرسەتتۇق، خەلقىنىڭ ئىرادىسىگە قارشى تۇرغا-لى بولمايدۇ، جۇمھۇرىيىتىمىز خەلقئارادا مۇستەقىل دۆلەت دەپ ئېتىراپ قىلىنغىچە، شۇنداقلا رۇسىيىنىڭ تەھدىتىدىن قۇتۇلغىچە بۇ دۆلەتكە داۋاملىق رەھبەرلىك قىلىمەن، دېدى.

رۇسىيە ئارمىيىسىنىڭ ھۇجۇمى كۈنسېرى كۈچىيىپ، پۇقرالار-نىڭ ئۆلۈش، يارىلىنىش ئەھۋالى كۆپەيگەنلىكتىن غەرب جەمئىيىتى-نىڭ رۇسىيىگە قارشى كۈچلۈك سۆز - ئىنكاسلىرى سىياسىي ھەرە-كەتكە ئايلاندى. ياۋروپا ئىتتىپاقى رۇسىيە بىلەن ئىلگىرى ئىمزالا-غان بىر قاتار كېلىشىملەرنى توڭلىتىپ قويۇشنى تەكلىپ قىلدى. ئىسلام دۆلەتلىرى رۇسىيىنىڭ چېچىنىيىگە قىلغان ھۇجۇمىنىڭ بار-غانسېرى چەكتىن ئېشىپ كېتىۋاتقانلىقىغا غەزەپلەنگەن بولسىمۇ، لېكىن گەپنى كۆپ قىلىپ، ھەربىكەتنى ئاز قىلدى. سەۋەبى ئۇلار ئۆز دۆلەتلىرىدە ئەسلى دىن تەرىقەتچىلىكى يالقۇنىنىڭ ئۇلغىيىپ كېتىشىدىن قورقۇپ چېچىنىيىگە ھەربىكەتتە ئەمەس، ئېغىزدا مەدەت بەردى. ئۆزىنى ئىسلام دۇنياسىنىڭ بايراقدارى ھېسابلايدىغان ئىراد-نىڭ پوزىتسىيىسى ئىزچىل يۇمشاق بولدى. لىۋىيە ھۆكۈمىتى كونكـ

ربت هەربىر قوللىنىش ھەققىدە ئىسلام ئالىمى ئىتتىپاقىغا تەكلىپ بەرگەن بولسىمۇ، قۇلاق سالمىدىغان ئادەم چىقمىدى.

موسكۋا ۋە سانكىت - پېتربورگدا بىر قانچە مىڭ كىشى چېچىنىيە ئۇرۇشىغا قارشى نامايىش ئۆتكۈزۈپ رۇسىيە ئارمىيىسىنىڭ چېچىنىيىدىن دەرھال چېكىنىپ چىقىپ كېتىشىنى تەلەپ قىلدى. ئۇلار يەنە يېلتسىن زۇڭتۇڭ ۋە ئۇنىڭ يارداەمچىلىرىنىڭ چېچىنىيىدە يۈز بەرگەن «تەشكىللىك قانلىق ۋەقە» نىڭ جاۋابكارلىقىنى ئۈستىگە ئېلىشىنى تەلەپ قىلدى.

رۇسىيە ئارمىيىسىنىڭ شىددەتلىك ھۇجۇمى ئارقىسىدا 1 - ئاينىڭ 11 - كۈنى دۇدايېۋ ئالدىراش ھالدا مۇخبىرلارنى كۈتۈۋېلىش يىغىنى ئۆتكۈزۈپ: بىز ئەلۋەتتە رۇسىيەدەك چوڭ دۆلەتكە تاقابىل تۇرالمايمىز، شۇڭا ئۇرۇشنى ئاياغلاشتۇرۇپ موسكۋا بىلەن سۆھبەتلىشىشنى خالايمەن. ئەمما سۆھبەت باراۋەرلىك ئاساستا ئۆتكۈزۈلۈشى لازىم. بىز ئاز سانلىق مىللەتلىك ئۇرۇنىنى قوبۇل قىلمايمىز. لېكىن ئىقتىساد، پۇل ۋە خەۋپسىزلىك فېدېراتسىيىسى قۇرۇشقا قوشۇلىمىز دېدى.

مۇشۇنداق ئەگرى - توقاي جەريان ئىچىدە چېچىنىيە ۋەقەسى ئۇرۇش پارتلىغىنىغا بىر يىل بولاي دېگەندە دۇدايېۋ قوراللىق كۈچلىرىنىڭ مەغلۇپ بولۇپ كاۋكاز تاغلىرى ئىچىگە چېكىنىشى، رۇسىيە ئارمىيىسىنىڭ چېچىنىيىنى ئاساسىي جەھەتتىن كونترول قىلىشى نەتىجىسىدە دۇدايېۋ تەرەپ سۆھبەت ئۆتكۈزۈشكە قوشۇلدى ھەمدە ئەلىخانوۋ باشچىلىقىدىكى چېچىنىيە ۋەكىللەر ئۆمىكىنى تەشكىل قىلىپ رۇسىيە زۇڭلىسى چېرنومىلكىن بىلەن سۆھبەت ئۆتكۈزۈشكە ئەۋەتتى. چېچىنىيە كرىزىسىنى ھەل قىلىشقا تەقەززا بولۇپ تۇرغان، ئۇنىڭ ئۈستىگە كۈنسېرى كۆپىيىۋاتقان تېرورلۇق ھەرىكەتلىرىگە تاقابىل تۇرالمايۋاتقان رۇسىيە ھۆكۈمىتى سۆھبەتكە جىددىي مۇئامىلە قىلدى. ئىككى تەرەپ 1995 - يىلى 7 - ئايدا ھەربىي كېلىشىم

هاسىل قىلدى. كېلىشىمنىڭ مەزمۇنىدا دۆلەتنىڭ قوراللىق كۈچ-
لىرىنىڭ قوراللىنىش ئاساسىي شەرت قىلىپ بېكىتىلدى.
نۆۋەتتە بۇ مەسىلە كېلىشىم ئىجرا قىلىنىش باسقۇچىدە كېتىۋاتىدۇ.
دۆلەتنىڭ بولسا يەنىلا مەر قانداق ۋاقىتتا چېچىنىيەنىڭ رۇسىيەنىڭ
خەرىتىسىدە قېلىشىغا قوشۇلمايدىغانلىقىنى تەكىتلەپ تۇرۇۋاتىدۇ.
(بۇ ماقالە «ئاسىيا كىندىكى» گېزىتىنىڭ 1995 - يىل
28 - سىنتەبىر كۈنىدىكى سانىدا ئېلان قىلىنغان)

ئويغىنىۋاتقان ئەجداد روھى

يازنىڭ يېزى ھېسابلىنىدىغان 7 ـ، 8 ـ ئايلاردا ئۇرۇمچى ناھايىتى زېرىكىشلىك تۇس ئالىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈنمىكىن تۇغقان يوقلاشقا، سەيلە ـ ساياھەتكە، كوماندىروپكىغا، دەم ئېلىشقا، قۇمغا كۆمۈلۈپ، ئارشاڭغا چۆمۈلۈپ داۋالىنىشقا باردىغانلار تۇشمۇ تۇشتىن ھەر تەرەپكە يول ئېلىشىدۇ.

1996 ـ يىل بۇنداق پۇرسەتلەرنىڭ بىرەرسىمۇ ماڭا نېسىپ بولمىغان يىل بولدى. شۇنداق قىلىپ، مېنىڭ ئېزىلەڭگۈ ھەم مەنسىز بۇ كۈنلەرنى «خىزمەت ئالدىراشمۇ؟» دەپ يالغاندىن سالاملىشىدىغان ئۇرۇمچىلىكلەر ئارىسىدا تونۇش چىرايلارغا تەكرار ـ تەكرار دوقۇرۇپ، تونۇش كوچىلاردا تەكرار ـ تەكرار مېڭىپ، كۈندىن كۈنگە مەززىسى قالمايۋاتقان خىزمەتلەرنى تەكرار ـ تەكرار ئىشلەپ، جۈڭگو بويىچە ئەملى ئەڭ تۆۋەن يوقلىمىچى باشلىقىمنىڭ كۈندە تۆت ۋاق تەرلەپ ـ پۈشۈلداپ قىلىدىغان يوقلىمىسىدىن تەكرار ـ تەكرار ئۆتۈپ ئۆتكۈزۈشۈمگە توغرا كەلدى. ساپاسى، بەرىكىتى يوق ھاياجانسىز بۇ ھاياتنىڭ تېخىمۇ مەنىسىز بۇ كۈنلىرىدە قولۇمغا قەلەم ئېلىپ ئازابلىق ئوي ـ پىكىرلىرىمنى يازغىمۇ، روھىي تەسەللىگە باي ئېسىل كىتابلارنى بېرىلىپ ئوقۇغۇمۇ كەلمەيتتى. ئايالىم زەينەپ بىلەن ئوغلۇم كامالتۈرك تۇغقان يوقلاپ قۇمۇلغا كەتكەن بولغاچقا، ئىجتىمائىي تۈرمۇشنىڭ مەنىسىزلىكلىرىنى بىردەم بولسىمۇ ئۇنتۇلدۇرىدىغان ئائىلە ئىللىقلىقىمۇ يوقلىپ، مەنىسىزلىك ئۆي ئىچىنىمۇ قاپلىدى. تەلىيىمگە دەل شۇ كۈنلەردە ئامېرىكىنىڭ ئاتلانتا شەھىرىدە 26 ـ نۆۋەتلىك خەلقئارا ئولىمپىك تەنھەرىكەت مۇسابىقىسى

ئۆتكۈزۈلۈۋاتقان بولغاچقا، تۈن كېچىده سائەت - سائەتلەپ تېلېۋىزور ئېكرانىغا تىكىلىپ ئولتۇرۇپ، بۇ دۇنياۋى مۇسابىقىنى تاماشا قىلىپ، باشلىنىش مۇراسىمىدىن تارتىپ ئاخىرلىشىش مۇراسىمىگىچه بولغان 17 كېچىنى تېلېۋىزور ئالدىدا ئەپلەپ - سەپلەپ ئۆتكۈزدۇم.

بۇ قېتىمقى ئولىمپىك تەنھەرىكەت مۇسابىقىسىنىڭ مۇقەددەس مەشئىلىنى ئامېرىكا نوپۇسىنىڭ 12 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدىغان قارا تەنلىكلەر ئارىسىدىن چىققان، دۇنيا ئېغىر دەرىجىلىكلەر بوكس مۇسابىقىسىنىڭ سابىق چېمپىيونى، «دۇنيا بوكس شاهى» 54 ياشلىق مۇھەممەد ئەلى پارکىنسون كېسىلى تۇپەيلى لاغىلداپ تۇرغان قوللىرى بىلەن تۇتاشتۇرغاندا كىشى قەلبىنى هاياجانغا سالىدىغان بۇ مەنزىرىدىن ئۇنتۇلغۇسىز تەسىراتقا چۆمگەنىدىم. كېيىنكى ئاخشاملىرى غەلىبە قىلغان ماهىرلارنىڭ بويىنىغا ئالتۇن مېدال ئېسىلغاندا، ئالتۇن مېدال ئالغان دۆلەتلەرنىڭ بايرىقى مۇزىكا ساداسى ئىچىده كۆككه كۆتۈرۈلگەنده، يۇز مىڭلىغان تاماشىبىنلار غەلىبە قىلغان ماهىرلارغا ئالقىش سادالىرىنى ياڭرىتىپ، ئەسەبىيلىكتىن خۇدىنى يوقاتقاندا، مەن بولسام تېلېۋىزور ئېكرانى ئالدىدا يامغۇردا قالغان چۈجىدەك شۇمشىيىپ ئولتۇرۇپ، چاناقلىرىمدىن پۇر - پۇر ياش قۇيۇلغان هالدا هەسرەت ۋە هەۋەس بىلەن ئۇه تارتاتتىم. قەلبىمده بىر ئۇلۇغۋار قىزغىنىش چۆقان سالاتتى. يۇرىكىمنى ئاتەش كەبي ئارمانلار پۇچۇلايتتى.

مەن باشلانغۇچ، ئوتتۇرا مەكتەپلەردە ئوقۇيدىغان چاغلىرىمدا تەنتەربىيە ئىشلىرىنىڭ مۇهىملىقى تەكىتلىنىدىغان «تەنتەربىيە ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇرۇپ، خەلقنىڭ تەن ساغلاملىقىنى ئاشۇرايلى، هۇشيارلىقنى ئۆستۈرۈپ ۋەتەننى قوغدايلى» دېگەندەك شوئارلارنى كۆپ ئاڭلايتتىم. نېمە ئۈچۈنكىن، بۇنداق يالتىراق شوئارلار مەندە تەنتەربىيە ئىشلىرىغا نىسبەتەن هېچقانداق قىزىقىش قوزغىيالمايتتى. چوڭ بولغانچه گېزىت - ژۇرناللاردىن تەنھەرىكەت بىلەن شۇغۇللىنىشنىڭ تەن ساغلاملىقىغا ئېلىپ كېلىدىغان پايدىسى توغرىسىدىكى

ئاجايىپ تەجرىبە ۋە پاكىتلارنى ئوقۇدۇم. ئۇلاردا كىشىلەرنىڭ چېنىقىش ۋە جىسمانىي ئەمگەك بىلەن شۇغۇللانغاندا بەدىنىدىكى ھەر خىل ئەزالارنىڭ ياخشى فىزىئولوگىيىلىك ھالەتتە تۇرىدىغانلىقى، كېسەلگە بولغان قارشىلىق كۈچىنىڭمۇ كۈچلۈك بولىدىغانلىقى، شۇڭا يېتەرلىك ھەرىكەت مىقدارىنى ئورۇنلاشنىڭ تولىمۇ زۆرۈرلۈكى تەكىتلەنگەن. ھەتتا ئالىملارنىڭ تەجرىبە قىلىش ئارقىلىق، ياۋا توشقانىنىڭ ئۆمرى 15 يىلدىن يۇقىرى بولىدىغانلىقىنى، ئۆي توشقىنىڭ بولسا 4 ـ 5 يىللا ياشىيالايدىغانلىقىنى، ياۋا پىلنىڭ 200 يىلدىن كۆپرەك ئۆمۈر كۆرىدىغانلىقىنى، ئەمما ھايۋاناتلار باغچىسىدىكى پىلنىڭ 80 يىل ئەتراپىدا ياشىيالايدىغانلىقىنى، پادا ئىتىنىڭ 27 يىل ياشىيالايدىغانلىقىنى، ئەمما ئۆي ئىتىنىڭ ئادەتتە 13 يىللا ياشىيالايدىغانلىقىنى ئىسپاتلاپ چىققانلىقىدەك قىزىقارلىق تەجرىبىلەر كۆرسىتىلىپ، ياۋايى ھايۋانلارنىڭ ئوزۇق ئىزلەش ۋە دۈشمىنىدىن مۇداپىئەلىنىش ئۈچۈن قىلىدىغان ھەرىكىتىنىڭ مىقدارى ئۆيدە بېقىلىدىغان ھايۋانلارنىڭكىدىن زور دەرىجىدە كۆپ بولغاچقا بۇ ھال ئۇلارنىڭ ئۆمرىنى ئۇزارتىشقا سەۋەب بولغانلىقى چۈشەندۈرۈلگەن.

تەنتەربىيە پائالىيەتلىرى بىلەن شۇغۇللىنىشنىڭ ئىنسانىنىڭ سالامەتلىكىگە كەلتۈرىدىغان پايدىسى كىشىنى قىل سىغمايدىغان دەرىجىدە قايىل قىلىدۇ. ئەمما، بىز تەنتەربىينىڭ بۇنىڭدىنمۇ زور پايدىسىنىڭ بارلىقىنى بارا ـ بارا تونوپ يەتتۇق. شۇڭا، باشقىلار تېلېۋىزور ئالدىدا مەستانىلىق ۋە زوقلىنىش ھېسسىياتى بىلەن ئولىمپىك مۇسابىقىسىنى كۆرسە، بىزدەكلەر تامامەن باشقىچە ھېسسىياتتا ئولتۇرۇپ كۆرىمىز.

ئۆزىگە بولغان مىللىي ئىشەنچىسى ۋە ئىپتىخارلىق تۇيغۇسى ئاجايىپ كۈچلۈك گېرمانلار 2 ـ دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن ماددىي ۋە مەنىۋى جەھەتتە تەلتۆكۈس گۈمران بولۇپ، ئازاب، مەيۈسلۈك، ئاچارچىلىق، خورلۇق ۋە نامراتلىقنىڭ دەردىنى يەتكىچە تارتىپ،

ئۇمىد ۋە ئىستىقبالدىن ئايرىلغان مەنسىز تۇرمۇشىنى قانداق ئۆتكۈزۈشنى بىلمەي تۇرغان يىللاردا، كىم ئۇلارنىڭ مىللىي ئىشەنچىسىنى تۇرغۇزۇلۇشىغا ھەقىقىي يوسۇندا ياردەم قىلغان؟

شۇبھىسىزكى، گېرمانلار بۇ سوئالغا بىرەك: «مىللىي قەھرىمان — فرىتىس ۋولتېر» دەپ جاۋاب بېرىدۇ.

فرىتىس ۋولتېر 1950 ـ يىللاردىكى دۇنياغا مەشھۇر پۇتبول چولپىنى. ئەينى يىللىرى، ئۇ ئۆز كومانداسىدىكىلەرگە يېتەكچىلىك قىلىپ ئويىنغان ھەر بىر مەيدان پۇتبول مۇسابىقىسى گېرمانىيىلىك-لەرنىڭ تۇرمۇشىدىكى بىردىنبىر كۆڭۈل ئېچىش ئىدى. فرىتىس ۋولتېر ۋە ئۇنىڭ سەپداشلىرى يەكشەنبە كۈنىدىكى 90 مىنۇتتا ئويىنىغان توپ مىليونلىغان گېرمانىيىلىكلەر ئۈچۈن ئېيتقاندا، كىنوخانا، قەھۋەخانا ۋە مۇزىكا زالىنىڭ ئورنىنى ئالغان.

فرىتىس ۋولتېر 1954 ـ يىلى گېرمانىيە كوماندىسىنى باشلاپ، شۋېتسارىيىنىڭ پايتەختى بېرىندا ئۆتكۈزۈلگەن دۇنيا لوڭقىسى مۇسابىقىسىنىڭ چېمپىيونى بولۇپ، گېرمانىيىلىكلەرنىڭ مەغلۇبىيەتلىك ئۇرۇشتىن كېيىن ئۆزىگە بولغان مىللىي ئىشەنچىسىنى تۇرغۇزۇشىغا مۆلچەرلىگۈسىز تۆھپە قوشقان.

بۇ پاكىت بىزگە تەنھەرىكەتنىڭ، بىز تەربىيە ۋە تەشۋىقاتلىرىمىزدا تىلغا ئېلىپ باقمىغان تېخىمۇ قالتىس ئەھمىيىتىنىڭمۇ بارلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. ئەگەر تەنھەرىكەتنىڭ مۇشۇنداق خاسىيىتىلىك ئەھمىيىتى بولمىغاندا ئىدى، ئاتوم بومبىسىغا ئىگە بولغاندا ھېچقانداق تەنتەنە قىلمىغان ئامېرىكىلىقلار، 18 ياشلىق مۇھەممەد ئەلى 1960 ـ يىلى رىمدا ئۆتكۈزۈلگەن ئولىمپىك تەنھەرىكەت مۇسابىقىسىنىڭ يېنىك دەرىجىلىكلەر بوكس مۇسابىقىسىدا ئالتۇن مېدالغا ئېرىشىپ دۆلىتىگە قايتقاندا، ھۆكۈمەت تەرەپ ئايرودرومغا مەخسۇس ئۇنى كۈتۈۋالغىلى ھۇرمەت قاراۋۇللىرىنى چىقارمىغان، ئىپتىخارلىق تۇيغۇسىغا چۆمگەن نەچچە ئون مىڭلىغان قارا تەنلىكلەر بىلەن ئاق

تەنلىكلەر يولىنىڭ ئىككى قاسىنىدا تۇرۇپ تەنتەنە قىلىشىغان بولاتتى.

تەقدىر بىر مىللەتنىڭ ئۆزىگە بولغان ئىشەنچىسىنى كۆچەيتىپ، ئىپتىخارلىق تۇيغۇسىنى قوزغايدىغان بۇنداق مىللىي قەھرىمانلارنى ھەممىلا خەلقتە نېسىپ قىلىۋەرمەيدىكەن. چۈنكى ئۇنداق مىللىي قەھرىمانلار مىليونلىغان، ھەتتا مىليارد‌لىغا كىشىلەرگە نىسبەتەن غالىب ھېسابلىنىدىغان بولغاچقا، بىزدەك ساندىمۇ ـ ساپادىمۇ نۇرغۇن نىڭ كەينىدە قالغان بىر مىللەتنىڭ بۇنداق مىللىي قەھرىمانلاردىن تامايىمىزمۇ يوق ئىدى. پەقەت باشقىلارغا ھەۋەسلىنىپ قاراپلا تۇراتتۇق. چۈنكى «يىپەك يولى» خارابلاشقاندىن بۇيانقى بىر نەچچە ئەسىر مابەينىدىكى تارىخنىڭ تۈگمەس تاسقاشلىرى، رەھىمسىزلىك بىلەن تەكرار ـ تەكرار ئەخمەق قىلىشلىرى بىزنى جىسمانىي ۋە روھىي جەھەتتە سۆزلەپ تۈگەتكۈسىز كەچمىشلەرگە مۈپتىلا قىلغانىدى. لېكىن، پاختىنىڭ ئىچىدە چوغ ساقلايدىغان تەقدىر ئىلاھى مىللىي ۋۇجۇدىمىزدىكى نەچچە مىڭ يىللىق ھاياتىي كۈچكە باي ئىرسىي گېنىنىڭ ئۇنداق ئوڭاي يوقالمايدىغانلىقىنى ئىسپاتلاپ بەردى. ئەينى چاغلاردا ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ بىپايان كەڭلىكلىرىدە دەۋران سۈرگەن ھون چەۋەندازلىرىنىڭ ۋۇجۇدىدا ۋايىغا يەتكەن بۇ خىل ئىرسىي گېن بۈگۈنكى كۈندە تەنھەرىكەت مۇنبىرىدە ئۆزىنى ناھايىتى تېزلا نامايان قىلدى. باتۇرلۇققا، تەۋەككۈلچىلىككە، رىقابەتچانلىققا، خىرىسچانلىققا، ھۇشيارلىققا تويۇنغان، ئەمما تارىخنىڭ چاڭ ـ توزانلىرىدا كۆمۈلۈپ قالغان بۇ مىللىي ئېتنىك روھ 21 ـ ئەسىرنىڭ ھارپىسىدا يېڭىۋاشتىن ئويغىنىشقا باشلىدى. تالانت ۋە ئىقتىدارنى نامايان قىلىدىغان پۇرسەت تۇغۇلۇۋېدى، مۇشۇ بىر يىل ئىچىدىلا خەلقىمىزنىڭ قەھرىمان ئوغۇللىرى — ئابدۇشۇكۇر بىلەن ئادىل باشلىرىغا «جۇڭگو بوكس شاھى» ۋە «دۇنيا بوشلۇق شاھى» دېگەن تاجنى كىيىشتى.

يوشۇرۇن كۈچكە باي بۇ مىللەتنىڭ پۇرسەت ۋە تاللاش ئىمكانىيىتىگە ئېرىشسىلا، ئۆزىنىڭ ھاياتىي كۈچىنى نامايان قىلالايدىغانلىقى

يەنە بىر قېتىم ئىسپاتلاندى.

پۈرسەت ۋە تاللاش تالانتنىڭ گۈللىرىنى پورەكلىتىدىغان مۇھىم شەرت. پۈرسەت ۋە تاللاش ئىمكانىيىتى بولمىغان مۇھىتتا، ئالەمشۇمۇل تالانت ئىگىلىرىمۇ ئادەتتىكى كىشىلەردىن ئانچە پەرقلەنمىگەن ھالدا ئادەتتىكىچە ياشاپ توپا ئاستىغا كىرىپ كېتىدۇ. نېمە ئۈچۈن نامى تىللاردا داستان قىلىنىدىغان قوماندانلارنىڭ ھەممىسى دۇنيا تارىخىدىكى مۇھىم ئۇرۇشلار بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولىدۇ؟ جۇگېلياڭ بامبۇكزارلىقتىكى كەپسىدىن چىقىش پۈرسىتىگە ئېرىشەلمىگەن بولسا، تارىختىكى تالاي نامسىز تالانت ئىگىلىرىدەك ئىز - دېرەكسىز كۆمۈلۈپ قالماسمىدى؟ سادىر پالۋان سۇلتان ئەلاخان باشلىغان قوزغىلاڭغا قاتنىشىش پۈرسىتىگە ئېرىشەلمىگەن بولسا، ئادەتتىكى بىر مەھەللىۋى «لۈكچەك پالۋان» بولۇپ قالماسمىدى؟ ئۇ چاغدا ئەۋلادلار ھەرگىزمۇ «ئېلىپبە» نى ئۆگەنگەندىن باشلاپ ئۇنىڭ نامىنى يادلىمىغان بولاتتى.

شۇنىسى ھەممىگە ئايانكى، سادىر پالۋان ھەرگىزمۇ تۇغما مىللىي قەھرىمان ئەمەس، بەلكى كۇچتۇڭگۇرلۇكى بىلەن يۇرت سورايدىغان ئادەتتىكى نوچىلارغا ئوخشاش، نوچىلىقىنى قەيەرده نامايان قىلىشنى، پەم - پاراسىتىنى قەيەرەد جارى قىلدۇرۇشنى بىلمىگەن ئادەتتىكى بىر مەھەللىۋى «لۈكچەك پالۋان» ئىدى. شۇڭا، شائىر موللا بىلال بىن موللا يۈسۈپ ئۆزبىنىڭ مەشھۇر داستانى «غازات دەرمۇلكى چىن» دە سادىر پالۋاننى:

بار ئېردى ئوشۇل جەڭدە ئەيياركار،
بەغايەت ھەربىي، دۇز روزكار.
بىراۋ قالماغان ئېردى قاقشاتماغان،
بىر ئۆي قالماغان مالىنى ئالماغان.
ئۇچ ئوغلى، ئاتاسى ھاراقچى ئىدى،
ھاراقچى ئىدى ھەم قاراقچى ئىدى.

ئوغۇرلۇق قىلىپ كېچىلەر ئۇيماغان،
فەقىرۇ غەنى مالىنى قويماغان.
سىپاھلارغا ھەم زەررە بوي بەرمەگەن،
خاتۇن ئالسا يۇرتىغا توي بەرمەگەن.
بۇ ئەييارنىڭ ئاتى سادىر ئېدى،
يامانلىقتا چۈن رەئىد شاتىر ئېدى.

دەپ تەرىپلىگەن.

لېكىن، سۇلتان ئەلاخان رەھبەرلىكىدە قوزغالغان 1860 - يىللاردىكى ئىلى قوزغىلىڭى سادىر پالۋانغا پەم - پاراسىتىنى ۋە كۈچ - قۇدرىتىنى ھەقىقىي نامايان قىلىدىغان تارىخىي پۈرسەتنى ئاتا قىلىۋېدى، نەچچە قېتىم ھۇجۇم قىلىپ، نەچچە يۈز ئادەم ئۆلۈپمۇ ئالالمىغان بايانداي سېپىلى بىلەن كۈرە سېپىلىنى سادىر پالۋان ئۇچ ئوغلى بىلەن بۇزۇپ تاشلاپ، تارىخىمىزدىكى نامى ئۆلمەس مىللىي قەھرىمانغا ئايلانغان.

ئەلۋەتتە، ئۇرۇش بولمىسا، سۇلتان ساتۇق بۇغراخانىڭكىدەك ئارغىماق بولسىمۇ سۆرەمگە سالىدىغان، ئوغۇزخانىڭكىدەك ئۆتكۈر نەيزە بولسىمۇ تونۇرغا كۆسەي قىلىدىغان، چىن تۆمۈر باتۇرنىڭكىدەك مىسران قىلىچ بولسىمۇ چامغۇر ئاقلاشقا ئىشلىتىدىغان گەپ. شۇڭا، پۈرسەت ۋە تاللاشقا ئېرىشىش بەكمۇ مۇھىم.

شۇنداق ئېيتالايمىزكى، ئالتە ئەۋلادىدىن بېرى داۋاملىق بىلەن شۇغۇللانغان ئادىلىنىڭ ئاتا - بوۋىلىرىغا سەنشىيا بوغۇزىدىن ئۆتۈش پۈرسىتى نېسىپ بولغان بولسا، بۇ شان - شەرەپنى ئادىلىنىڭ ئاتا - بوۋىلىرى بىر - ئىككى ئەسىر ئىلگىرىلا قولغا كەلتۈرگەن بولاتتى. تارىخ بۇ پۈرسەتنى ئادىلغا نېسىپ قىلىۋىدى، ئۇ ھەممە كىشىنى ھەيران قالدۇرغۇدەك سۈرئەتتە سەنشىيا بوغۇزىدىن ئۆتۈپ، دۇنياۋى شەخس بولۇپ قالدى.

ئادىل بىزنىڭ مىللىي قەھرىمانىمىز، ئۇ بىزنىڭ پەخرىمىز، ئۇ

21 ـ ئەسىرنىڭ ھارپىسىدا ئويغىنىۋاتقان، يوشۇرۇن كۈچكە باي مىللىي روھىمىزنىڭ سىمۋولى.

1996 ـ يىلى كۈز ئايلىرىدا تېلېۋىزور كۆرۈۋېتىپ «دۇنيا ۋەزىيىتى» پروگراممىسىدا فىلىپپىن زۇڭتۇڭى رامۇسنىڭ ئوتتۇرا شەرق، جەنۇبىي ئاسىيا قاتارلىق رايونلاردىكى باي دۆلەتلەرگە بېرىپ، ئائىلە خىزمەتچىسى بولۇپ ئىشلەپ پۇل تېپىپ، تۇركۇم ـ تۇركۇملەپ دۆلىتىگە قايتىپ كېلىۋاتقان نەچچە يۈز مىڭ فىلىپپىنلىق ئايالىنى فىلىپپىنىنىڭ تاشقى پىرېۋوت زاپىسىنىڭ كۆپىيىشىگە ھەسسە قوشقانلىقى ئۈچۈن «بۇ ئايالار بىزنىڭ مىللىي قەھرىمانلىرىمىز» دەپ مەدھىيىلىگەنلىكىنى ئاڭلىغانىدىم.

فىلىپپىنلىقلار مەدىكارلىرىنى «مىللىي قەھرىمانلىرىمىز» دەپ پەخىرلەنگەن يەردە، بىز ئادىلدەك ئەزىمەتلىرىمىزدىن قانچىلىك پەخىرلەنسەك ئەرزىيدۇ. ئادىل باتۇر، تەۋەككۈلچى ۋە مەغرۇر ئەجداد-لىرىمىزنىڭ ۋارىسى. ئۇنىڭ باتۇرلۇقى بىلەن مەغرۇرلۇقى مەنده ئۆزگىچە تەسىرات پەيدا قىلدى.

ھەممىگە مەلۇم، ئادىل سەنشيا بوغۇزىدىن ئۆتۈشتىن ئىلگىرى تېلېۋىزور ۋە رادىئولاردا قىلچە ئىككىلەنمەستىن، ئامېرىكا تەۋەلىكىدىكى كانادالىق رەقىبى كوچرەينىنى يېڭىۋېتىدىغانلىقىنى ئوچۇق ـ ئاشكارا بىلدۇرگەن، ئاتالمىش كەمتەرلىككە ۋە ئېھتىياتچانلىققا مۇخالىپ كېلىدىغان بۇ روھ دەل ئۇلۇغ ئەجدادلىرىمىزنىڭ روھىدۇر.

بىزنىڭ ئۇلۇغ ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئۆزىگە بولغان ئىشەنچىسى ناھايىتى كۈچلۈك ئىدى. مۇناسىپ كېلىدىغان مەغرۇرلۇقنى ئۆزىنى چاكىنىلاشتۇرىدىغان ئادەتتىن تاشقىرى كەمتەرلىكتىن ئۇستۇن كۆرەتتى. «تۇركىي خەلقلەرنىڭ بىسماركى» دەپ تەرىپلىنىدىغان ئۇلۇغ دانىشمەن ۋەزىرىمىز بىلگە تۇنيۇقۇق «تۇنيۇقۇق مەڭگۈ تېشى» غا: «ھەر قانداق يەردىكى خاقانلىق خەلقلەردە مەندەك ئادەم بولىدىكەن ئۇلاردا نېمە غەم بولسۇن... ئىلتەرس خاقان تىرىشمىغان بولسا،

مەن ئۆزۈم — بىلگە تۇنيۇقۇق تىرىشمىغان بولسام، قاپاغان خاقان ۋە تۇرك سىر خەلقى تۇپرىقىدا خەلق — ئادەم - ئىنسان بولمىغان بولاتتى» دەپ چەكتۇرگەن. ئۇلۇغ ئالىمىمىز مەھمۇد قەشقەرىمۇ: «مەن شۇ تۇركلەرنىڭ ئەڭ سۆزمەنلىرىدىن، پىكىرنى ئەڭ روشەن بايان قىلالايدىغانلىرىدىن، ئەڭ زېرەكلىرىدىن، ئەڭ ئاساسلىق قەبىلىگە مەنسۇپلىرىدىن ۋە جەڭ ئىشلىرىدا ئۈستا نەيزىۋازلىرىدىن» دەپ ماختانغان. كىتابىنى بولسا: «ئەبەدىي يادىكارلىق ۋە پۈتمەس - تۈگىمەس بىر بايلىق بولۇپ قالسۇن، دەپ ئۇلۇغ تەڭرىگە سېغىنىپ، بۇ كىتابنى تۈزۈپ چىقتىم» دەپ ئۇلۇغلىغان. ھەرگىزمۇ ساختا كەمتەرلىك بىلەن ياغلىما سۆزلەرنى قىلىپ، ئۆزىنى ۋە ئۆز مېھنىتىنىڭ قىممىتىنى تۆۋەنلەشتۈرمىگەن. ئۆزىگە بولغان ئىشەنچىسىنى سۇسلاشتۇرمىغان. روشەنكى، ئۆزىگە بولغان ئىشەنچىسى كۈچلۈك ئادەملەر مەغرۇر ۋە روھلۇق كېلىدۇ. ئۇلارنىڭ غەلىبىسىلا ئەمەس، بەلكى مەغلۇبىيىتىمۇ كىشىنىڭ ھەۋىسىنى كەلتۈرىدۇ. شۇڭا ئەجداد-لىرىمىز ئاجىزلارنىڭ نىقابىنى تاقاپ يۈرۈشنى راۋا كۆرمىگەن. مەغرۇر ۋە روھلۇق يۈرۈشنى، ئۆزىنى ئىپادىلەپ ياشاشنى ئەلا بىلگەن.

ئادىل سەنشيا بوغۇزىدىن ئۆتۈشتىن ئىلگىرى مانا شۇنداق ئەجداد روھىنى نامايان قىلدى. بىز شۇنداق ئېيتالايمىزكى، ئەگەر ئادىل سەنشيا بوغۇزىدىن ئۆتەلمەي قالغان تەقدىردىمۇ بىزگە يەنىلا ئۇنىڭ جەڭ ئېلان قىلىشتىن، خىرس قىلىشتىن، ئۆلۈمدىن قورقمايدىغان باتۇر روھى مىراس قالغان بولاتتى.

تەڭرىنىڭ قۇدرىتى بىلەن ئۇ سەنشيا بوغۇزىدىن ئۆتتى. ئۆتكەندىمۇ كىشىنى تاڭ قالدۇرىدىغان زور غەلىبە بىلەن ئۆتتى. بۇ بىز ئۇچۇن تولىمۇ ئۇلۇغ ئەھمىيەتكە ئىگە ئىش بولدى. چۇنكى بۇ ئارقىدىلىق ئويغىنىۋاتقان مىللىي روھىمىز ئۆزىنىڭ ھاياتىي كۈچىنى ئۇرغىتىشتا تولىمۇ زۆرۈر بولغان مىللىي ئىشەنچكە ئېرىشتى. ئىشەنچىمىز كامىلكى، ئويغىنىۋاتقان مىللىي روھىمىز پات ئارىدا پۈرسەت

ۋە تاللاش ئىمكانىيىتىدىن مەھرۇم بولۇپ قالمىسلا، ھەر قايسى تۈر ۋە كەسىپلەر بويىچە سانسىز «ئادىل» لارنى ۋۇجۇدقا چىقىرىدۇ. چۈنكى بىزدەك تارىخىي كەچمىشكە ئىگە مىللەت ئۇچۇن ئېيتقاندا، مىللىي ئىشەنچ كېلەچەكتىكى تالاي غەلىبىنە - مۇۋەپپەقىيەتلىرىمىزنىڭ خېمىرتۇرۇچى.

ئادىل بۇ خېمىرتۇرۇچنىڭ بىر پارچىسىنى بوشلۇقتىن ئېلىپ چۇشتى. بۇنىڭ ئۇچۇن ئادىلغا مىڭلارچە تەشەككۇر.

(بۇ ماقاله «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلىنىڭ 1997 - يىل 4 - سانىدا ئېلان قىلىنغان)

ئۇنتۇلغان ئەڭگۈشتەر — «تەۋپىق روھى»

— مەمتىلى ئەپەندى قەتلى قىلىنغانلىقىنىڭ 60 يىللىقى مۇناسىۋىتى بىلەن

تارىخنىڭ ئىستىرىلكىسى 21 ـ ئەسىرنى كۆرسىتىپ تۇرۇپتۇ. شۇبھىسىزكى، 21 ـ ئەسىردە ئىنسانىيەتنىڭ ئۆز مەۋجۇتلۇقى ئۈچۈن ئېلىپ بارىدىغان كۈرەشلىرى تېخىمۇ دەھشەتلىك ۋە تېخىمۇ رەھىمسىز بولىدۇ. كۆرگەن ـ بىلگىنىمىز ئاز بولسىمۇ، ئېنىق ھېس قىلىپ يەتتۇقكى، يەر شارىدىكى تۈرلۈك ئىرقلار، دۆلەتلەر ۋە مىللەتلەر 21 ـ ئەسىرنىڭ بوسۇغىسىدا تۇرۇپ، كېلەچىكى ئۈستىدە تەخىرسىزلىك بىلەن ئىزدەنمەكتە. بىز بولساق، بۇ كېلىۋاتقان ئەسىرنىڭ بوسۇغىسىدا تەشۋىشكە چۆمگەن ھالدا تېڭىرقاپ تۇرۇپتىمىز. تەقدىرنىڭ بۇ قىسمىتى بىزگە سىر ئەمەس. ئالىقىنىدا ئەڭگۈشتىرى يوق خەلقنىڭ تارىخنىڭ رەھىمسىزلىك بىلەن شاللىۋېتىشىدىن قۇتۇلالىشى بەسى مۇشكۈل!

نادانلىقنىڭ بېپايان دالاسىدا تېنەپ ـ تەمتىرەپ يۈرگەن خەلقلەر ئەڭگۈشتەرگە، زۇلمەت باسقان زامانىنىڭ قۇچىقىدا ئېڭىراۋاتقان خەلقلەر مەشئەلگە بەكمۇ موھتاج بولىدۇ. دانكونىڭ قىممىتى شۇڭا بىباھا، ئوت ئوغرىسى پرومىتېنىڭ ئۇلۇغلۇقى شۇڭا تەڭداشسىز! ھەممىگە ئايانكى، پرومىتې ئوغرىلىغان ئوتنىڭ خاسىيىتى تۈپەيلى، ئىنسانلار مەدەنىيەتلىك ھاياتقا تۇنجى قېتىم ئاياغ باسقان، ئاشۇ بىر تال چوغ بۈگۈنكى كۈندە ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىنىڭ سىمۋولى سۈپىتىدە ئۇلۇغلانماقتا. چۈنكى ئاشۇ خاسىيەتلىك چوغ ئارقىلىقلا ئىنسان

لار تۇنجى قېتىم يېمەكلىكلەرنى پىشۇرۇپ يېيىشنى ئۆگەنگەن. ئاشۇ خاسىيەتلىك چوغنى ئەڭگۈشتەر بىلىپ، نادانلىق دالاسىدىن مەدەنىيەت سەيناسىغا قاراپ بۇرۇلغان.

ئەپسۇسكى، دانكو ۋە پرومېتى ھەممە خەلقلەرگە ھەممە زامانىلا نېسىپ بولۇۋەرمەيدۇ. خەلقىمۇ دانكو ۋە پرومېتىنىڭ قەدىرىگە ھە دېگەندىلا يېتىۋەرمەيدۇ. خەلقلەرنىڭ مىسلىسىز پاجىئەسى دەل مانا مۇشۇندق نادانلىق تۈپرىقىدا ئاپىرىدە بولىدۇ. كۈلپەتلىك تەقدىرى دەل مانا مۇشۇنداق ئەقلى كورلۇقتىن تۇغۇلىدۇ!

ئەجدادلىرىمىز بىزنىڭ ھايات يولىمىزغا تالاي ئەڭگۈشتەرلەرنى كۆمۈپ قويغان ۋە تالاي مەشئەللەرنى يېقىپ قويغان. لېكىن بىز ئۇلارغا تولىمۇ ئېتىبارسىز مۇئامىلە قىلدۇق.

«مەڭگۇ تاشلار» نېمە مەقسەتتە تىكلەنگەن؟ «تۇركىي تىللار دىۋانى» نېمە مەقسەتتە يېزىلغان؟ «قۇتادغۇبىلىك» چۇ؟ بىزنى بۇ مىڭ يىللار ئىلگىرىكى ئۇنتۇلغان ئەڭگۈشتەرلىرىمىز بىلەن كىملەر ئۇچراشتۇردى؟!

تارىخىنىڭ بېپايان ئۇپۇقىدا مىڭ يىللاردىن بېرى يۇلتۇزكەبى تېنىمسىز چاراقلاپ كەلگەن شىر يۈرەك ئەزىمەتلىرىمىز بىلەن ئوت يۈرەك مۇتەپەككۇرلىرىمىزنىڭ يالقۇنلۇق ئىستەكلىرىدىن بىز ھېلىھەم تولۇق خەۋەردارمۇ - يوق؟!

نادانلىقىمىز تۆپەيلى، تەقدىرىمىز تۇز سۈيىدەك ئاچچىق بولۇپ كېلىۋەردى. ئەڭگۈشتەرلىرىمىز ئېتىبارسىز قېلىۋەردى. يول بەلگىسى يوق يولدا ئېغىز - بۇرنىمىزنى قان قىلىپ كېتىۋەردۇق. كۆرمىگەن كۈنىمىز، ئىشتىمگەن تىلىمىز قالمىدى.

تارىختا ئاجايىپ سەلتەنەتلىك خانلىقلارنى قۇرۇپ ئاسىيا قۇرۇقلۇقىنىڭ بېپايان باغرىدا ئارغىماقلىرىنىڭ تۇياقلىرىدىن ئوت چاچرىتىپ سەييارىلەردەك ئەركىن ۋە بىمالال ياشاپ ئۆتكەن، شۇنداقلا كۆزنى قاماشتۇرىدىغان مەدەنىيەت مۆجىزىلىرىنى يارىتىپ، تۇركۇم - تۇركۇم مەرىپەت يۇلتۇزلىرىنى چاقنىتىپ مەدەنىيەت

ئاسمىنىنى بېزىگەن بۇ قەدىمىي خەلق «يېپەك يولى» نىڭ چۆلدەرىشى بىلەن تەڭ كۆتۈرۈلگەن ئەسەبىي ئىشانچىلىق، دىنىي خۇراپاتلىق، مۇتەئەسسىپ نادانلىق، دەمكۆتە قۇلچىلىق، تۆگىمەس ھەم ئەرزىمەس تەپرىقىچىلىق، شۇنداقلا زۇلۇم - زالالەت قۇيۇنلىرى ئىچىدە قارا تەقدىرنىڭ قۇچىقىغا يىقىلدى. پۈتكۈل تارىم ۋادىسى زۇلمەت ئىچىگە غەرق بولۇپ كەتتى، تەڭرىتاغ ئانا غەپلەت ئۇيقۇسىغا پاتتى، دولقۇن-لۇق ئىلى دەرياسى ئۇن - تىنسىز ئاقىدىغان بولۇپ قالدى. . .

ئىنسانىنىڭ كۈلپەتلىك تەقدىرى نادانلىقتىن تۇغۇلىدۇ. مانا مۇ-شۇنداق ئۇزاققا سوزۇلغان كۈلپەتلىك تەقدىرىمىز پەقەت نادانلىقىمىز-دىنلا تۇغۇلدى. بۇنىڭغا ئەلۋەتتە ئالدى بىلەن ئۆزىمىز سەۋەبچى. نادانلىقتىن قۇتۇلماي تۇرۇپ كۈلپەتلىك تەقدىرىمىزنى ئۆزگەرتىش مۇمكىن ئەمەس ئىدى. 20 - ئەسىرگە قەدەم قويۇش ھارپىسىدا، باشقا ئەللەردە ياشىرىغان مەرىپەت قوغۇرىقىنىڭ ساداسىدىنمۇ ياكى ئەتراپىدىكىلەرنىڭ دەھشەتلىك خورەك ئاۋازىدىنمۇ، ئەيتاۋۇر بەزى ئىمان - ئېتىقادى سەزگۈر كىشىلەر ئويغىنىپ، ئۆز خەلقىنىڭ ھالىغا قاراپ چۆچۈپ كەتتى.

ئۇيغۇر يېڭى مائارىپىنىڭ ئاساسچىلىرى ئاكا - ئۇكا ھۈسەنباي بىلەن باھاۋۇدۇنبايلار ئەنە شۇلارنىڭ جۈملىسىدىندۇر. ئۇلار تومۇرىدا ئېقىۋاتقان «بۇغرا روھى» ۋە «ياغما روھى» بىلەن كۈلپەتتىن قۇتۇ-لۇشنىڭ ئەڭگۈشتىرىنى ئىزدەپ، ئاخىرى يېڭى مەكتەپ مائارىپىنى يولغا قويۇشقا تۇتۇش قىلدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار 1885 - يىلى ئانا يۇرتى ئاتۇش ئېكساقتا تۇنجى بولۇپ يېڭى مەكتەپ مائارىپىنىڭ مەش-ئىلىنى ياقتى.

مەكتەپ خاسىيەتلىك كولدۇرما. ئۇ ئۆزىنىڭ ياشىراق ئاۋازى بىلەن غەپلەت ئۇيقۇسىغا غەرق بولغانلارنى چۆچۈتۈپ ئويغىتىدۇ.

مەكتەپ نۇرانە مەشئەل. ئۇ زۇلمەت ئىچىدە تېنەپ - تەمتىرەپ يۇرگەنلەرگە پارلاق مەنزىلنى ئايان قىلىدۇ.

ئاكا - ئۇكا ھۆسەنباي بىلەن باھاۋۇددۇنباي ئاتۇش ئېكساقتا ياققان بۇ مەرىپەت مەشئىلى ئۆزىنىڭ نۇرانە شولىسى بىلەن تەڭرىتاغ-نىڭ زۇلمەت باسقان ئاسمىنىغا يورۇقلۇق سېپىشكە باشلىدى. گەرچە بۇ مەشئەلنىڭ يورۇقى ئاجىز بولسىمۇ، ئىلھامى كۈچلۈك بولدى. ئاتۇش، كۇچا، تۇرپان ۋە ئىلى ۋادىلىرىدا تاشاخۇنۇم، مەخسۇت مۇھىدى، ھامۇت ھاجى. . . قاتارلىق مىللەتپەرۋەر، مەرىپەتپەرۋەر بايلار يېڭى - يېڭى مەرىپەت مەشئەللىرىنى ياقتى. شۇنداق قىلىپ، 20 - ئەسىرنىڭ كىرىشى بىلەن مىللەتنىڭ تەقدىرى، ۋەتەننىڭ ئىستىقبالى ئۇستىدە ئىزدىنىشنىڭ مۇقەددىمىسى باشلاندى. . . نەچچە ئەسىرلەردىن بېرى جاھالەت تۇتەكلىرى قاپلاپ كەلگەن تارىم ۋادىسى-نىڭ ئاسمىنىدا نۇرانە يۇلتۇزلار چاراقلاشقا، تەڭرىتاغ ئاننىڭ گە-

كۆرسىتىپ، نادانلىقنىڭ قۇچىقىدا ئېڭراۋاتقان مىليونلىغان قېرىن-داشلىرىنى ئويغىنىشقا، كۇلپەتلىك تەقدىرىنى ئۆزگەرتىش ئۈچۈن جان تىكىپ كۈرەش قىلىشقا دەۋەت قىلىپ، ئاخىرىدا ئۆز ئېتىقادى ئۈچۈن كۆيۈپ كۇل بولۇپ، ئىلھامبەخش مەنگە باي «تەۋپىق روھى» نى رويابقا چىقاردى. ئۇنىڭ بۇ روھى:

ئويغان مىللەت، يۇرتۇڭنى سەن قۇتۇلدۇر،
مەكتەپ بىلەن چىراغ ياققىن، نۇر تولدۇر.
بىتسۇن ئەمدى زۇلمەت دەۋرى ئىستىبدات،
شۇم تەقدىردىن، قارا كۈندىن بول ئازاد.

دېگەن يالقۇنلۇق مىسرالىرىدا تولۇق نامايان قىلىنىپ، مەڭگۈلۈك سادا بولۇپ قالدى.

ئۇيغۇر يېڭى مائارىپ ھەرىكىتىدە سەركەردىلىك رول ئويناپ، كىشىنى ھاياجانغا سالىدىغان مۇۋەپپەقىيەتلەرنى قولغا كەلتۈرگەن مەمتىلى ئەپەندى 1901 - يىلى قارا خانىيلارنىڭ قەدىمىي ئاستانىسى ئاتۇشنىڭ بۇيامەت كەنتىدە توختاجى ئىسمىلىك تېۋىپ ئائىلىسىدە

تەسىر كۈچ ۋە ئابروي تالىشىپ ئۆزەڭگە سوقۇشتۇرىدىغان بولغاچقا، باھاۋۇدۇنبايىنى ھۆكۈمەت دائىرىلىرىنىڭ قولى بىلەن جازالىتىش مەقسىتىدە قەشقەر كونا شەھەر ئامبىلى شياۋ جيەنجاڭغا: «ئاتۇش ئېكساقتىكى باھاۋۇدۇنباي ئېكساقتا ئىسيانچى - توپىلاڭچىلارنى تەربىيلەيدىغان جەدىدلىك مەكتىپى ئېچىپ، سىزگە قارشى ھەرىكەت قىلىۋاتىدۇ. بۇنىڭ خەتىرى ناھايىتى چوڭ، بۇنىڭ ئالدىنى ئالمىساق ئاقىۋىتى ياخشى بولمايدۇ، ھەتتا ئۇلار تۇركىيىدىن ئادەم ئەكىلىپ ئىشلىتىۋاتىدۇ»① دېگەن. شۇنىڭ بىلەن شياۋ جيەنجاڭ باھاۋۇدۇنبايغا ئەھمەد كامالنى كەتكۈزۈۋېتىشنى بۇيرۇغان. دەل شۇ چاغدا ئاتۇش تېجەندە مەكتەپ ئاچقان قۇناجىم ئەھمەد كامالنى ئۆزى ئاچقان مەكتەپكە تەكلىپ قىلغان. ئەھمەد كامال ئەپەندى «تېجەن ئاق مەيدان مەكتىپى» دە ئىككى - ئۈچ يىل ئوقۇتقۇچىلىق قىلغان. كېيىن ئۆمەر باي ئەھمەد كامالنىڭ تۇركىيىگە قايتىپ كەتمىگەنلىكىنى ئۇققاندىن كېيىن دەرھال ياڭ زېڭشىنغا مەلۇم قىلغان. نەتىجىدە ياڭ زېڭشىن بۇيرۇق چۈشۈرۈپ، «ئەھمەد كامالنى قەپەزگە سولىتىپ ئۇرۇمچىگە ياندۇرۇپ كەلگەن»② . بۇ ۋەقە ئۇيغۇر يېڭى مائارىپ تارىخىدىكى بىر قېتىملىق چېكىنىشنىڭ بەلگىسى بولۇپ قالغان. بۇ چاغدا ئاق مەيدان مەكتىپىدە ئوقۇۋاتقان مەمتىلى ئەپەندى باشلىق ئوقۇغۇچىلار:

ئىستانبۇلدىن كەلدى ئەھمەد،
مەرپەتچىلەر قىلدى ھۆرمەت.
مىڭ - مىڭ ياشا مەرپەتچىلەر،
زاۋال تاپسۇن ئۆمەر ھەزىلەك.

دەپ قوشاق توقۇشقان.

---

① ئىبراھىم نىيازنىڭ «قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى» نىڭ 1983 - يىللىق 2 - ، 3 (قوشما) - سانىدا ئېلان قىلىنغان «ئېكساق كەنتىدە يېقىنقى زامان پەننىي مائارىپى» دېگەن ماقالىسىدىن ئېلىندى.

② يازغۇچى، تارىخچى خېۋەر تۆمۈرنىڭ «ئابدۇقادىر دامۇللام ھەققىدە قىسسە» ناملىق رومانىنىڭ 189 - بېتىگە قارالسۇن.

ئەھمەد كامالنىڭ تۇتۇپ كېتىلىشى بىلەن «ئاق مەيدان مەكتەپى» تاقىلىپ قالغان. مەمتىلى ئەپەندىمۇ ئوقۇشسىز قالغان①. مەمتىلى ئەپەندى ئىلاجسىز دادىسىدىن تېۋىپلىقنى ئۆگىنىشكە باشلىغان.

يېشىنىڭ چوڭىيىشىغا ئەگىشىپ جەمئىيەتنى چۈشىنىشى چوڭقۇرلاشقان، مەسىلىلەرنى كۆزىتىشى ئۆتكۈرلەشكەن مەمتىلى ئەپەندى ياڭ زېڭشىن ھاكىمىيىتىنىڭ رەزىل ماھىيىتى ۋە نادانلىقىنىڭ ئاقىۋىتىنى تونۇپ يەتكەن. شۇنىڭ بىلەن ئۇ مەھەللىسىدىكى ئوقۇش يېشىغا توشقان بالىلارنى تەشكىللەپ، قوي باققىلى چىققان يەرلەردە، ئورمانلىقلاردا، چوڭ دەرەخلەرنىڭ سايىسى ئاستىدا، بەزى كەچلىرى ئۆيىدە ئوقۇتۇشقا باشلىغان. ئۇ ئەھمەد كامالدىن ئۆگەنگەن جەڭگىۋار ناخشىلارنى، يېڭى بىلىملەرنى ئۆگەتكەن، بالىلارنى قىزىقتۇرىدىغان

---

① ئاتۇش ئېكساق يېڭى مائارىپىنىڭ 100 ۋە 110 يىللىقىغا بېغىشلاپ چىقىرىلغان «مەشئەل» ژۇرنىلىدىكى ۋە «شىنجاڭ تارىخى ماتېرىياللىرى» مەجمۇئەسىنىڭ مۇناسىۋەتلىك سانلىرىدىكى ماتېرىياللار ئاساسىدا مەن «مەمتىلى ئەپەندى» ناملىق كىتابىمدا، ئەھمەد كامالىنى 1906 ـ يىلى باھاۋۇدۇنياي تۈركىيىدىن تەكلىپ قىلىپ ئەكەلگەن، دەپ يازغانىدىم. ئەپسۇسكى يېقىندا شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى باستۇرغان بىر ئىچكى ماتېرىيالدا «ئەھمەد كامال 1914 ـ يىلى 3 ـ ئايدا ساياھەت پاسپورتى بىلەن قەشقەرگە كەلگەن، شۇ يىلى ئۇ 25 ياشتا ئىدى» دەپ يېزىلغانلىقىنى ئوقۇپ قالدىم. ئەھمەد كامالنى باھاۋۇدۇنىيانىڭ تەكلىپ قىلىپ ئەكەلگەنلىكى راست. بۇ ھەقتە ياڭ زېڭشىننىڭ «ئىستىغپار ھۇجرىسىدا يېزىلغان مەكتۇپلار» دېگەن ئەسىرىدىمۇ ھەم بۇرھان شەھىدىنىڭ ئەسلىمىسىدىمۇ ئېنىق يېزىلغان. يۇقىرىقى ئىچكى ماتېرىيالدا يەنە «ياپونىيىلىك ئالىم بىكتىيەن جېكىمبې ئەھمەد كامالنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭدا مەكتەپ ئاچقانلىقى توغرىسىدا مۇنداق بايان قىلىندۇ: 1914 ـ يىلى 4 ـ ئايدا، ئەھمەد كامال ئاتۇشتا دارىلمۇئەللىمىن (سەۋەن) مەكتىپى ئېچىپ، شۇ جايدىكى باشلانغۇچ مەكتەپنى پۈتتۈرگەن 15 ياشتىن يۇقىرى بالىلاردىن ئۇچ سىنىپ ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلغان، ئۇلارنىڭ ئىچىدە ئاز ساندا قەشقەرلىك بايلارنىڭ بالىلىرىمۇ بار» دېگەن بايانلار، يەنە «1915 ـ يىلى، قەشقەر كونا شەھەر ئامبىلى شياۋ جيەنجاڭ تۈركىيىلىك ئەھمەد كامال دېگەن ئادەمنىڭ بىر ئالاھىدە سىنىپ ئېچىپ، ئۇنىڭغا دىنىي مەكتەپلەردە ئەرەب، پارس تىللىرىنى ئۆگەنگەن ئوقۇغۇچىلارنى مەخسۇس قوبۇل قىلىپ» ئاتۇشتا مۇئەللىملىك قىلىۋاتقانلىقىنى ياڭ زېڭشىنغا مەلۇم قىلغان، ياڭ زېڭشىن دەرھال بۇ ئادەمنىڭ ئەھۋالىنى سۈرۈشتۈرگەن ھەمدە شىمالىي رايون ھۆكۈمىتى خارجىي ئىشلار ۋازارىتىگە مەلۇم قىلىپ، بۇ مەكتەپنى تاقىتىۋەتكەن ۋە مۇناسىۋەتلىك خادىملارنى تەقىب قىلغان، ئەھمەد كامالنى ئۆرۈمچىدە ئىككى يىل قاماپ، 1919 ـ يىلى شاڭخەي ئارقىلىق تۈركىيىگە قايتۇرۇۋەتكەن» دېگەن بايانلار بار.

مەن يەنە مەلۇم بىر كىتابتىن ئەھمەد كامالنىڭ ئەينى يىللاردىكى شىنجاڭ توغرىسىدا بىر كىتاب يازغانلىقىنى، ئۆرۈمچىدە تۇرغان مەزگىلىدە «يېڭى ھايات» ناملىق ژۇرنالدىن 30 سان بېسىپ تارقاتقانلىقىنى ئوقۇدۇم. بۇ ھەقتىكى ئىزدىنىشلىرىمنى ئايرىم ماقالە قىلىپ يېزىپ، ئۇيغۇر يېڭى مائارىپ تارىخىدىكى بەزى خاتالىقلارنى تۈزەتمەكچىمەن.

تەنھەرىكەت پائالىيەتلىرىنى تەشكىللىگەن. . .

مەمتىلى ئەپەندى سۆزگە چېۋەر، تەمبۇر چېلىپ ناخشا ئېيتىشقا ماھىر، بالىلارنى تەشكىللەشكە ئۇستا، بىلىدىغانلىرىنى ئىپادىلەش ئىقتىدارى يۇقىرى يىگىت بولغاچقا، مەھەللىسىدىكى بارلىق بالىلارنى رام قىلىۋالغان. ئۇنىڭ سىنىپسىز ئوقۇتۇش شەكلى ئۇنۇملۇك بولغان. كىشىلەر مەمتىلى ئەپەندىنى «بالا ئەپەندى» دەپ تەرىپلەشكەن. لېكىن مۇتەئەسسىپلىك، نادانلىق قان ـ قېنىغا سىڭىپ كەتكەن بەزى كىشىلەر مەمتىلى ئەپەندىنىڭ مەھەللىدىكى بالىلارنى قاتار تىزىلدۇرۇپ، ناخشا ئوقۇتۇپ، مەشكە دەسسىتىپ، توپ تەپتۇرۇپ يۇرگەنلىرىنى كۆرۈپ: «توختاجىنىڭ بالىسى بالىلىرىمىزنى ئىمانسىز شەيتانغا ئايلاندۇرۇپ قويۇۋاتىدۇ» دەپ، ئۆزلىرىنىڭ ۋە تۇغقانلىرىنىڭ بالىلىرىنى مەمتىلى ئەپەندىگە ئەگىشىشتىن توسۇغاندىن سىرت، مەمتىلى ئەپەندىنىڭ دادىسى توختاجىغا ئوغلىغا نەسىھەت قىلىش ھەققىدە مەسلىھەت بەرگەن. مەمتىلى ئەپەندى ئۇلار بىلەن تىغمۇ تىغ ئېلىشىپ، ئۇلارنى ھەجۋىيلەشتۇرىدىغان قوشاقلارنى توقۇپ، «ئوقۇغۇچىلىرى» غا ئۆگىتىپ ئوقۇتقان.

تاشاخۇنۇمدىن مەمتىلى ئەپەندىنىڭ ئىشلىرىنى ئاڭلىغان باھاۋۇددۇنياي مەمتىلى ئەپەندىنىڭ ھەرىكىتى ۋە غەيرىتىدىن سۆيۈنۈپ، ئۇنىڭغا مەدەت بېرىش ئۈچۈن، بىر قېتىم ئاتۇش مەشھەتتىكى سۇلتان ساتۇق بۇغراخان جامەسىگە جۇمە نامىزى ئوقۇغىلى ماڭغاندا ئاتايىن بۇيامەتكە كېلىپ، مەمتىلى ئەپەندىنى ئېتىغا مىنگەشتۇرۇپ جۇمە نامىزىنى ئوقۇغىلى بىللە بارغان. ئەل ئىچىدە يۇقىرى ئابرۇي ـ ئىناۋەتكە ئىگە باھاۋۇددۇنباينىڭ بۇ ئىشىنى كۆرگەن جاھىل كۆچىلەرنىڭ دېمى ئىچىگە چۈشۈپ كەتكەن. مەمتىلى ئەپەندى پۇرسەتنى چىڭ تۇتۇپ ھەرىكىتىنى تېخىمۇ ئەۋج ئالغۇزۇپ، كەچ كۈرس پائالىيىتى تەشكىللىگەن. كۈنلەرنىڭ ئۆتۈشى بىلەن «كەچ كۈرستا ئادەم كۆپەيىپ كېتىدۇ. كەچ كۈرس ھەر كۈنى تۈن يېرىمغىچە داۋام قىلىپ،

كۇرستكىلەر ناخشا ئوقۇيدۇ، ھېكايە ئاڭلايدۇ، كونسېرت - ئويۇنلارنى كۆرىدۇ. ھۆپىگەرلەر يىغىلىپ مەيدان ئاۋاتلىشىپ، ئاجايىپ قاينام - تاشقىنلىق بىر ھايات ھاسىل بولۇپ، خەلق خۇشاللىققا چۆمىدۇ. مۇتەئەسسىپ ئۇنسۇرلار توختاجىنىڭ كىچىك ئوغلى مەمتىلىنىڭ بۇ ھەرىكەتلىرىدىن نارازى بولىدۇ. ئۇلار ئىش مۇشۇنداق كېتىۋەرسە ئۆزلىرىگە ياخشى بولمايدىغانلىقىنى سېزىپ، ئاتۇش بېگگە، يۇرت چوڭلىرىغا، شاڭيۇلارغا پاره بېرىپ ئەرز قىلىدۇ. مەمتىلىنىڭ ئاتىسىغا ۋە مەمتىلىگە تەھدىت سېلىپ مەمتىلىنىڭ ھەرىكىتىنى چەكلەيدۇ.

مۇتەئەسسىپلەرنىڭ قىلىۋاتقان ئىشىنىڭ تېگى - تەكتىگە يەتكەن توختاجى ئوغلى مەمتىلىنى بېشىغا كېلىدىغان پېشكەللىكتىن ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن 1920 - يىلى يۇرتىدىن ئېلىپ چىقىپ كېتىپ ئىلى، بورتالا ۋە چۆچەككە بېرىپ، شۇ يەرە تىرىكچىلىك قىلىدۇ»①. مەمتىلى ئەپەندى سەپەر جەريانىدا سايرام كۆلىنى كۆرۈپ، مەشھۇر شېئىرى «سايرام كۆلى»نى ئوقۇيدۇ:

سايرام كۆلى ئۆزۈڭ كىچىك، دەردىڭ تولا،
داۋالغۇيسەن ساھىللاردىن تاشالمايسەن.
ئەتراپىڭنى قورشىۋالغاچ ئېگىز تاغلار،
ئۇمتۇلىسەن، داۋانلاردىن ئاشالمايسەن.

مەمتىلى ئەپەندى چۆچەككە بارغاندىن كېيىن ساتراچلىق، دادىسى تېۋىپلىق قىلغان. مەمتىلى ئەپەندى ھەققانىيەت تۇيغۇسى كۈچلۈك، پىكىرى ئۆتكۈر، گەپ - سۆزى ئورۇنلۇق، قەددى - قامىتى كېلىشكەن، ناخشا - ئۇسسۇلغا ماھىر، تەمبۇر چېلىشقا ئۇستا بولغاچقا، ئۇزاق ئۆتمەيلا چۆچەك ياشلىرى ئارىسىدا ئابرۇي - ئىناۋەت تېپىپ

---

① ئابدۇكېرىم ماخمۇتوپنىڭ «شىنجاڭ تارىخىدىن تەرمىلەر» ژۇرنىلىنىڭ 1993 - يىلى 2 - سانىدا ئېلان قىلىنغان «مەشھۇر ۋەتەنپەرۋەر مائارىپچى مەمتىلى ئەپەندى» دېگەن ماقالىسىغا قارالسۇن.

كەتكەن. ئۇنىڭ ساتراچلىق دۇكىنى ياشلارنىڭ پىكىرلىشىدىغان، مۇنازىرىلىشىدىغان، يېڭى خەۋەرلەرنى سۆزلىشىدىغان «سالون» غا ئايلانغان.

مەمتىلى ئەپەندى چۆچەكتە لېنىن رەھبەرلىكىدىكى بولشېۋىك ھاكىمىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن قازاندىن قېچىپ كەلگەن مەشھۇر تاتار ئالىمى مۇراد ئەپەندى بىلەن ئىنتايىن قويۇق مۇناسىۋەتتە بولغان. ئۇ مۇرات ئەپەندى بىلەن بولغان مۇناسىۋەت جەريانىدا تاتار جەدىتىزمچىلىرىنىڭ ئىدىيىسى بىلەن بىر قەدەر ئەتراپلىق تونۇشقان 1924 ـ يىلى قەشقەردە ئوتتۇرا ئاسىيانى زىلزىلىگە سالغان ئابدۇقادىر دامۇللامنى قەستلەپ ئۆلتۈرۈش ۋەقەسى يۈز بەرگەن. بۇ خەۋەر چۆچەككە يېتىپ كەلگەندىن كېيىن، غەزەپ ـ نەپرىتى قاينىاپ ـ تاشقان مەمتىلى ئەپەندى «ئوقۇدى، ئاشتى» دېگەن غەزىلىنى يېزىپ، ساتراچلىق دۇكىنىنىڭ تېمىغا چاپلاپ قويغان، دوست ـ بۇرادەرلىرىگە تارقاتقان، ئاھاڭغا سېلىپ سورۇنلاردا تەمبۇر بىلەن ناخشا قىلىپ ئوقۇغان. . .

مەمتىلى ئەپەندىنىڭ چۆچەكتىكى پائالىيىتىنىڭ كۈچىيىپ، تەسىرىنىڭ كېڭىيىپ كېتىۋاتقانلىقىنى بايقىغان ھۆكۈمەت دائىرىلىرى ئۇنىڭغا دۈشمەنلىك كۆزىنى تىككەن. ئۇلار مەمتىلى ئەپەندىنى بىرەر باھانە ـ سەۋەب بىلەن قولغا ئېلىشنى پىلانلاۋاتقان چاغدا مەمتىلى ئەپەندى دادىسى توختاجى، ئۇستازى مۇراد ئەپەندىلەر بىلەن مەسلىھەتلىشىپ، چەت ئەلگە چىقىپ كېتىش نىيىتىگە كەلگەن. مۇراد ئەپەندى مەمتىلى ئەپەندىگە بىر ئات ۋە پۇل يارىدەم قىلغان ھەم شەمەي شەھىرىدىكى دوستلىرىغا خەت يېزىپ بەرگەن. مەمتىلى ئەپەندى تەخمىنەن 1926 ـ يىلىنىڭ مەلۇم بىر كۈنى ئاتلىق كېچىلەپ چېگرىدىن ئۆتۈپ سوۋېت ئىتتىپاقىغا چىقىپ كەتكەن. ئۇ ئايلىنىپ تاشكەنتكە بارغان. تاشكەنتتە ئۇ چاغلاردا شىنجاڭدىن چىققان ئۇيغۇر ئىشلەمچىلەر، سودىگەرلەر ناھايىتى كۆپ ئىدى.

مەتىلى ئەپەندى تاشكەنتتە دەسلەپ ئاشخانىلاردا ئىشلىگەن. كېيىن ئاتۇشلۇق خەللاق دېگەن كىشىنىڭ ياردىمى بىلەن ئوقۇش پۈرسىتىگە ئېرىشكەن (قايسى دەرىجىدىكى مەكتەپتە ئوقۇغانلىقى ئېنىق ئەمەس، ئەمما ئوقۇغانلىقى ئېنىق) . ئۇ يېڭىدىن قۇرۇلۇپ مۇستەھكەملىنىۋاتقان سوۋېت قىزىل ھاكىمىيىتى شارائىتىدىكى تاشكەنتتە ماددىي ۋە مەنىۋى جەھەتتە قاتتىق قىسىلغان. كۈنسېرى كۈچىيىۋاتقان ستالىنىزملىشىشتىن قاتتىق بىزار بولغان. شۇنىڭ بىلەن ئۇ تەخمىنەن 1929 - يىلىنىڭ باشلىرىدا تۈركىيىگە چىقىش مەقسىتىدە ئۆزۈن مۇساپىنى بېسىپ، قارا دېڭىز بويىدىكى قىرىم يېرىم ئارىلىغا يېتىپ كەلگەن. ئۇ بىر مەزگىل قىرىم يېرىم ئارىلىدىكى سېۋاستوپول پورتىدا بوينىغا تەنزە ئېسىپ تىرىكچىلىك قىلغاچ تۇركىيىگە چىقىشنىڭ ئامالىنى ئىزدىگەن. مۇشۇ جەريانىدا ئۇ تۈركىيىلىك بىر پاراخوت خىزمەتچىسى بىلەن تونۇشۇپ قالغان. مەتىلى ئەپەندى ئۇنىڭغا تەمبۇر چېلىپ بېرىپ ئۆنى ئۆزىگە رام قىلىۋالغان. ئۇ كىشى مەتىلى ئەپەندىنى پاراخوتقا سېلىپ، مەخپىي ھالدا ئىستانبۇلغا يەتكۈزۈپ قويغان. مەتىلى ئەپەندى ئىستانبۇلغا بارغان دەسلەپكى كۈنلەردە جان بېقىش ئۈچۈن بىر تۈرك بىلىقچىغا يارەملىشىپ بىلىقچىلىق قىلغان. بارا - بارا تونۇش - بىلىشلىرى كۆپەيگەن. يۈرتداشلىرى بىلەن تېپىشقان. شۇنداق قىلىپ، ئۇ باشقىلارنىڭ يارەم بىلەن ئىستانبۇلدىكى بىر دارىلمۇئەللىمىنىنىڭ قارا خىزمەتچىلىكىگە قوبۇل قىلىنغان. ئۇ مەكتەپتە قارا خىزمەت قىلىش بىلەن بىرگە، داڭلىق ئوقۇتقۇچىلارنىڭ لېكسىيىسىنى دېرىزە تۈۋىدە، ئىشىك يېنىدا تۇرۇپ تىڭشىغان. مەتىلى ئەپەندى مەكتەپتە مۇئەييەن مۇناسىۋەت ئاساسىنى بەرپا قىلغاندىن كېيىن، مەكتەپ مۇدىرىغا ئۆزىنى ئوقۇغۇچىلىققا قوبۇل قىلىش توغرىسىدا ئىلتىماس سۇنغان. مەتىلى ئەپەندىنىڭ روھىدىن تەسىرلەنگەن مەكتەپ مۇدىرى مەتىلى ئەپەندىنىڭ ئىلتىماسىغا قوشۇلغان. ئوقۇش ئارزۇسى ئەملىگە ئاشقان

مەمتىلى ئەپەندى ئۆزىنى ئۇنتۇغان ھالدا تىرىشىپ ئوقۇپ، ئۇزۇنغا قالمايلا مەكتەپ ئىچىدە كۆزگە كۆرۈنۈش بىلەن بىرگە، ئۆزىنىڭ مۇزىكا تالانتىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇپ، ئاھاڭ ئىجادىيىتىگە كىرىشكەن. بىر قېتىم ئۇ ئوقۇغۇچىلارغا ئۆزى ئىجاد قىلغان «بىز ئۇيغۇرنىڭ بالىلىرى» دېگەن ناخشىسىنى تەمبۇر بىلەن ئاجايىپ زور ماھارەتتە ئورۇندۇپ بېرىپ، قالتىس ئالقىشقا ئېرىشكەن.

مەمتىلى ئەپەندى ئۇچ يىللىق ئوقۇشنى ئەلا نەتىجە بىلەن تاماملىغاندىن كېيىن، ئىستانبۇلدىكى بىر باشلانغۇچ مەكتەپتە ئوقۇتقۇچى بولغان. ئۇ شۇ كۈنلەردە تۈركىيە گېزىتلىرىدىن، شىنجاڭدىن ھەج سەپىرىگە چىققانلاردىن، سودىگەرلەردىن خوجىنىياز ھاجى شېڭ شىسەي ۋە ماجۇڭيىڭلارغا ئائىت خەۋەرلەرنى كۆرۈپ ۋە ئاڭلاپ، 1933 ـ يىلى كۈزدە سىياسىي ۋە ھەربىي كۆچلەر جان تىكىپ ئېلىشىۋاتقان قەشقەرگە يېتىپ كەلگەن. 1934 ـ يىلى باھاردا قەشقەر ۋەزىيىتى تىنچىغاندىن كېيىن، مەمتىلى ئەپەندى ۋەزىيەتنى مۆلچەرلەپ، يېڭى مائارىپ ھەرىكىتى قوزغاشنىڭ تارىخىي پۈرسىتى تۇغۇلغانلىقىنى ھېس قىلغان. چۈنكى شۇ چاغدا شېڭ شىسەي تەرەققىيپەرۋەرلىك نىقابى بىلەن ئۆزىنىڭ «ئالتە بۇيۇك سىياسەت»نى بازارغا سېلىۋاتاتتى. خوجىنىياز ھاجى شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسلىك ئورنىغا ئولتۇرغان، مەھمۇد مۇھىدى (مەھمۇد سىجاڭ) جەنۇبىي شىنجاڭ گارنىزونىنىڭ مۇئاۋىن قوماندانى سالاھىيىتى بىلەن قەشقەرگە ئورۇنلاشقانىدى.

ئەتراپلىق پىلان تۈزۈپ، قەتئىي نىيەتكە كەلگەن مەمتىلى ئەپەندى شۇ يىلى يازدا قەشقەردىن ئانا يۇرتى ئاتۇشقا چىقىپ يېڭى مائارىپ ھەرىكىتىگە تۈتۈش قىلغان.

مەمتىلى ئەپەندىنىڭ بىلىم ئاساسى كۆچلۈك، تەشكىللەش ئىقتىدارى يۇقىرى، نۇتۇق قابىلىيىتى ئۈستۈن، كۆرگەن ـ بىلگىنى كۆپ بولغاچقا، ئۆز غايىسىنى ئەملىگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن ئاتۇشتىكى تەرەقـ

قىيىپەرۋەر بايلارنى، يۇرت چوڭلىرىنى ۋە ئىلغار پىكىرلىك كىشىلەر-نى سەپەرۋەر قىلىپ، ئاستىن ئاتۇشنىڭ 24 كەنتىدە ئالتە ئاي ئىچىدە 24 مەكتەپ ئېچىشقا نىيەت باغلىغان. قولىدا ھېچقانداق ھوقۇقى يوق، يانچۇقىدا پۇلى يوق، يۇرت ئىچىدە نوپۇزى يوق 33 ياشلىق مەمتىلى ئەپەندىنىڭ بۇنداق زور پىلاننى ئىشقا ئاشۇرۇشىغا كىشىنىڭ ئىشەنگۈسى كەلمەيتتى. ئوقۇغۇچى مەنبەسىگە كاپالەتلىك قىلىش، ئوقۇتقۇچىلار مەسىلىسىنى ھەل قىلىش كىشىنى تېخىمۇ ئەندىشىگە سالاتتى. لېكىن مەمتىلى ئەپەندى قەتئىي ئىرادىگە كەلگەن بولۇپ، كۆڭلىدە مۇكەممەل پىلان تۈزۈپ قويغانىدى.

مەمتىلى ئەپەندى ئالدى بىلەن، دىنىي مەكتەپلەردە ئوقۇغان، مۇئەييەن بىلىم ئاساسىغا ئىگە، ئىلغارلىققا، يېڭىلىققا، تەرەققىياتقا تەلپۈنىدىغان ياشلاردىن 60 تىن ئارتۇقنى تىزىملاپ، ئاتۇشنىڭ ئوڭ-ئېبرىق كەنتىدە مەرىپەتپەرۋەر سودىگەر تۈردى ھاجىم ئۆز خىراجىتى بىلەن قۇرغان مەكتەپتە ئالتە ئايلىق مۇئەللىم يېتىشتۈرۈش كۇرسى ئېچىپ، دەرس ئۆتۈشكە باشلىغان.

مەمتىلى ئەپەندى بۇ ئوقۇغۇچىلار ئوقۇشىنى تاماملاپ، بولغۇچە 24 كەنتتە 24 يېڭى مەكتەپ سېلىپ بولۇش ئۈچۈن، توققۇز كىشى-دىن تەركىب تاپقان «مەكتەپ باشقۇرۇش ھەيئىتى» تەشكىل قىلغان، ئاندىن ھەر قايسى كەنتلەرنى بىرلىك قىلىپ ئۇچتىن تۆتكىچە كىشى-دىن تەركىب تاپقان «ئاتلار ھەيئىتى» قۇرغان. «مەكتەپ باشقۇرۇش ھەيئىتى» بىلەن ئاتلار ھەيئەتلىرى مەمتىلى ئەپەندىنىڭ سەپەرۋەر قىلىشى بىلەن بايلاردىن ئىئانە توپلاپ، مەكتەپ قۇرۇلۇشىغا ئىش باشلىغان ۋە پۈتۈش ئالدىدا تۇرغان مەكتەپلەرگە ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىش خىزمىتىنى ئىشلىگەن. بۇ جەريانداا مەمتىلى ئەپەندى بىر تەرەپتىن «مۇئەللىم يېتىشتۈرۈش كۇرسى» دىكى ئوقۇغۇچىلارغا كۇ-نىگە ئالتە سائەتتىن مۇنتىزم دەرس ئۆتۈش، ئۇلارنىڭ تۇرمۇشىغا كۆڭۈل بۆلۈش قاتارلىق بىر قاتار ئىشلارنى قىلسا، يەنە بىر تەرەپتىن

هەر كۈنى كەتتىلەرگە ئاتلىق بېرىپ، يېڭى مەكتەپلەرنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىش خىزمىتىدە كۆرۈلگەن مەسىلىلەرنى بىر تەرەپ قىلغان. يەنە بىر جەھەتتىن شېئىر - مۇزىكا ئىجادىيىتى بىلەن ئىزچىل شۇغۇللىنىپ، ئوقۇغۇچىلارغا جەڭگىۋار مەزمۇندىكى ناخشا - مارشلارنى ئۆگەتكەن. . .

مەمتىلى ئەپەندىنىڭ ئاستىن ئاتۇشنىڭ 24 كەنتىدە يېڭى مائا-رىپ ھەرىكىتىنى ئېلىپ بېرىش پىلانى باشلىنىپ ئۇزۇن ئۆتمەي بىر قىسىم مۇتەئەسسىپ كۆچىلەرنىڭ توسقۇنلۇقىغا ۋە زىيانكەشلىكىگە ئۇچرىغان. قىينىچىلىققا ئەزەلدىن باش ئەگمەيدىغان مەمتىلى ئەپەندى 1934 - يىلى كۈزدە مۇئەللىم يېتىشتۇرۇش كۇرسىدىكى 60 نەچچە ئوقۇغۇچىسىنى باشلاپ، رەتلىك تىزىلدۇرۇپ، نەي - بارابانلارنى ياڭرىتىپ، ناخشا - مارشلارنى توۋلاپ ھەيۋەت بىلەن ئۇدۇل مەھمۇد مۇھەندىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق باش شتابىغا يېتىپ بېرىپ، تو-قۇن كۆچىلەر ئۇستىدىن شىكايەت قىلىپ، ئۆزلىرىنى قوللاپ قۇۋۋەت-لىشىنى تەلەپ قىلغان.

1910 - يىللىرى تۇرپان ئاستاندا ئاكىسى مەخسۇت مۇھەدى بىلەن بىرلىشىپ يېڭى مەكتەپ ئاچقان مەھمۇد مۇھەدى مەمتىلى ئەپەندىنىڭ بىر - بىرىدىن چېچەن، تەرتىپ - ئىنتىزاملىق ئوقۇغۇ-چىلىرىغا قاراپ، بولۇپمۇ ئۇلارنىڭ ئاتۇشنىڭ تۆتلۈك ماتاسىدىن تە-كىلگەن ماشرەڭ مەكتەپ فورمىسىنى كۆرۈپ، جەڭگىۋار ناخشا - مارشلىرىنى ئاڭلاپ، مېڭىش - تۇرۇشلىرىغا، مەشكە دەسسەشلىرىگە قاراپ ئېچ - ئىچىدىن قايىل بولغان. ھاياجانلانغان مەھمۇد مۇھەدى ئاتۇشتىكى يۇرت كاتتىلىرى، ئۆلىمالار ۋە پۇقرالارغا مەمتىلى ئەپەن-دىنىڭ يېڭى مائارىپ ھەرىكىتىنى قوللاش توغرىسىدا مەخسۇس بۇي-رۇق چۈشۈرگەن ۋە ئىككى ئەسكىرىنى مەمتىلى ئەپەندىنى دائىم قوغداشقا بەلگىلىگەن، زىيانكەشلىك ۋە توسقۇنلۇق قىلىشقا ئۇرۇنغان-لارنى قولغا ئېلىشقا بۇيرۇغان.

مەھمۇد مۇھەددىنىڭ قوللاپ ـ قۇۋۋەتلىشىگە مۇيەسسەر بولغان مەمتىلى ئەپەندى قەشقەردىن قايتىپ چىققاندىن كېيىن، ئاتۇش مەشھەتتىكى سۇلتان ساتۇق بۇغراخان جامەسى ئالدىدىكى چوڭ مەيداندا 10 مىڭ كىشىلىك يىغىن ئېچىپ مەھمۇد مۇھەددىنىڭ بۇيرۇقىنى ئوقۇپ بەرگەن ۋە ئۆزىنىڭ مەقسەت ـ مۇددىئاسىنى بايان قىلغان. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن مەمتىلى ئەپەندىنىڭ ئىشلىرى ناھايىتى ئوڭۇشلۇق داۋاملاشقان.① 1934 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە مۇئەللىم يېتىشتۇرۇش كۇرسىنىڭ ئوقۇشى تامامىلانغان، ھەر قايسى كەنتلەردىكى يېڭى مەكتەپلەرنىڭ قۇرۇلۇشىمۇ ئاخىرلاشقان.

1935 ـ يىلى يانۋاردا مەمتىلى ئەپەندى ئالتە ئايلىق كۇرسنى تامامىلىغان 60 نەچچە ئوقۇغۇچىسىنى رەتلىك تىزىلدۇرۇپ، نەي ـ بارابانلارنى چالدۇرۇپ، ئۆزى ئىجاد قىلىپ ئۆگەتكەن «مەرىپەت مارشى»نى ئېيتقۇزۇپ، ئاتۇش كوچىلىرىنى چاڭ كەلتۈرۈۋەتكەن. مەمتىلى ئەپەندى باشلاپ ماڭغان بۇ يېڭى مۇئەللىملەر:

بىز مۇئەللىم، يۇرتلاردا مەكتەپ ئاچىمىز،
خەلقىمىزگە يوپيورۇق نۇرلار چاچىمىز.

تالاي يىللار زۇلمەتتە تېنەپ خار بولدۇق،
ئىلىم ـ ئېرپان يولىغا شۇنچە زار بولدۇق.
خۇراپاتتا قالدۇرۇپ ئەزدى زالىملار،
كۆزلىرىمىز قارىغۇ، كۆپ ناچار بولدۇق.

بىزنىڭ ماڭغان يولىمىز سائادەت يولى،
بىز ۋەتەننىڭ يېڭىدىن ئېچىلغان گۈلى.

① سەيپىدىن ئەزىزنىڭ «ئۆمۇر داستانى» ناملىق كىتابنىڭ 1 ـ تومىغا قاراڭ.

ئوقۇتمىز ئەۋلادنى يېڭى پەن بىلەن،
پۇختا بولسۇن مەكتەپنىڭ بېسىلغان ئۇلى.

يورۇق تاڭغا تەلپۈندى ۋىلايىتىمىز،
ئىلىم بىلەن تىكلىنەر ئىناۋىتىمىز.
مەنبە بولدى ئېرپانغا يۈرتىمىز ئاتۇش،
ئېرپان بىلەن ئېچىلغاي سائادىتىمىز.

دېگەن مارشنى ئوقۇپ ماڭغاندا مىڭلىغان كىشىلەر يولنىڭ ئىككى قاسىنىقىدا تۇرۇپ ھەيرانلىق ۋە ھەۋەس نەزىرى بىلەن يېپىيېڭى قىياپەتتىكى بۇ مۇئەللىملەرگە قاراپ تەنتەنە قىلىشقان.

مەمتىلى ئەپەندى بۇ يېڭى مۇئەللىملەرنىڭ ئاتۇش كوچىلىرىدا ئۇچ - تۆت كۈن ئايلاندۇرغاندىن كېيىن، ھەر قايسى كەنتلەردىكى يېڭىدىن سېلىنغان مەكتەپلەرگە تەقسىم قىلغان. تەقسىم قىلىنغان ئوقۇنقۇچىلار يېڭى پۈتكەن مەكتەپكە بېرىپ سىنىپقا كىرگەندە ئۇلارنى سىنىپتا تولۇپ ئولتۇرغان ئوقۇغۇچىلار ئورۇنلىرىدىن تۇرۇپ ھۆرمەت سالىمى بىلەن قارشى ئالغان. بۇنى كۆرگەن مۇئەللىملەر مەمتىلى ئەپەندىنىڭ قاچانلاردا بۇ ئوقۇغۇچىلارنى مۇشۇ ھالەتكە كەلتۈرۈپ بولغانلىقىغا ھەيران قېلىشقان. ئۇلار بۇ ئۇلۇغ ئۇستازنىڭ نەقەدەر كۆپ جاپا چەككەنلىكىنى چوڭقۇر ھېس قىلىشقان. مەمتىلى ئەپەندىنىڭ يالقۇنلۇق تەلىم - تەربىيىسى بىلەن ۋۇجۇدى چوغقا ئايلانغان بۇ يېڭى ئوقۇنقۇچىلار ھاياجاندىن تىترىگەن قوللىرى بىلەن مۇنبەردە تۇرغان يوقلىمىنى ۋاراقلاپ ئوقۇنقۇچىلىق ھاياتىنىڭ تۇنجى قەدىمىنى باسقان.

شۇنداق قىلىپ، 1935 - يىلنىڭ باشلىرىدا ئاتۇشتا، ئۇيغۇر تارىخىدا مىسلى كۆرۈلمىگەن يېڭى مائارىپ ھەرىكىتى باشلانغان. 24 كەنتتىكى يېڭىدىن سېلىنغان مەكتەپلەردە 10 مىڭغا يېقىن ئوقۇغۇچى

ئوقۇشقا باشلىغان. مەمتىلى ئەپەندى تۇزگەن ئوقۇتۇش پروگراممىسى ۋە مەمتىلى ئەپەندىنىڭ ئوقۇتۇش ئۇسۇلى، شۇنداقلا مەمتىلى ئەپەندى ئىجاد قىلغان مەكتەپ ناخشىلىرى ھەممە مەكتەپلەردە بىردەك ئومۇملاشقان. مەمتىلى ئەپەندى قوزغىغان بۇ يېڭى مائارىپ ھەرىكىتىنىڭ داغدۇغىسى پۈتكۈل تارىم ۋادىسىنى لەرزىگە سالغان. ئاقسۇ، قەشقەر، يەكەن، كورلار ۋە تۇرپان قاتارلىق جايلاردا مەمتىلى ئەپەندىنىڭ يېڭى مەكتەپ ئېچىشتىكى چارە - تەدبىرلىرى، ئوقۇتۇش پروگراممىسى، ئوقۇتقۇچىلار قوشۇنىنى ھەل قىلىش، «ئىزچىلار ئەترىتى» تەشكىللەش ئۇسۇللىرى، گىمناستىكا شەكىللىرى ۋە جەڭگىۋار ناخشا - مارشلىرى كەڭ كۆلەمدە ئومۇملاشقان.

مەمتىلى ئەپەندى تۇنجى قەدەمنى مۇۋەپپەقىيەتلىك باسقاندىن كېيىن، تېخىمۇ ئۇلۇغ مەقسەتلەرنى كۆزلىگە پۇكۇپ، يەنە بىر قاتار پىلانلارنى ئىجرا قىلىشقا كىرىشكەن. بۇ چاغدا مەمتىلى ئەپەندىنىڭ ئەل ئىچىدىكى ئىززەت - ئابرۇيى بەكمۇ ئۆسۈپ، ئۇ ئوتتۇرىغا قويغان پىلانلارنى قوللايدىغان، ھىمايە قىلىدىغانلار، ئىقتىسادىي جەھەتتە ياردەمنى ئايىمايدىغانلار بۇرۇنقىدىن نەچچە ھەسسە كۆپەيگەن.

مەمتىلى ئەپەندى 15 كۈندە بىر قېتىم ئېچىلىدىغان «توپلاندى» دەپ ئاتىلىدىغان كەسپىي يىغىن ئارقىلىق ئاتۇشتىكى بارلىق مەكتەپلەرگە يېتەكچىلىك قىلغان. مەكتەپلەرنىڭ ئوقۇ - ئوقۇتۇش ئىشلىرى نورمال ئىزغا چۈشكەندىن كېيىن، ھەر قايسى مەكتەپلەردە ئوقۇۋاتقان 10 مىڭغا يېقىن ئوقۇغۇچى ئىچىدىن يېشى بىر قەدەر چوڭ، ئوقۇشتا ئەلاچى، ئىقتىدارلىق ئوقۇغۇچىلاردىن 80نى تاللاپ، مەشھەتتە ئىزچىلار سىنىپى تەسىس قىلغان. بۇ ئىزچىلار سىنىپى ئالاھىدە مەقسەت ۋە مۇددىئا ئاساسىدا تەسىس قىلىنغان بولۇپ، بۇ مەكتەپنى مەمتىلى ئەپەندى ئۆزى بىۋاستە تۇتقان ھەمدە قاتتىق تەلەپ بويىچە ئىنتايىن ئەتراپلىق تەربىيىلىگەن. بۇ ئىزچىلار سىنىپى ھا-

زىرقى تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپكە تەڭ كېلەتتى. بۇ ئوقۇغۇچىلار كىشىلەر تەرىپىدىن «مەمتىلى ئەپەندىنىڭ ئىزچىلىرى»① دەپ ئاتالغان. مەمتىلى ئەپەندى سىياسەت، ئانا تىل، ۋەتەن تارىخى، مىللەت تەربىيىسى، ھەربىي مەشىق، ناخشا دەرسلىرىنى ئۆزى ئوستىگە ئېلىپ ئوتكەن. بۇ ئىزچىلار بەكمۇ قاتتىق تەلەپ بىلەن تەربىيىلەنگەن.

مەمتىلى ئەپەندى يەنە مەشھەت، تىجەن كەنتلىرىدە «چوكانلار سىنىپى» تەسىس قىلىپ، ھەر قايسى مەكتەپلەر ئوچۇن ئايال ئوقوتقۇچىلارنى يېتىشتۇرگەن. كىشىلەر ئەر ئوقوتقۇچىلارنى «ئەپەندىم»، ئايال ئوقوتقۇچىلارنى «خانىم» دەپ ئاتاشقان.

مەمتىلى ئەپەندى يەنە ھەر قايسى كەنتلەردىكى مەكتەپلەردە ئوچتىن بەشكىچە كەچ كوۇرس سىنىپلىرىنى ئېچىپ، ساۋات چىقىرىشقا تېگىشلىك ئەر - ئاياللارنى تەشكىللەپ ساۋاتىنى چىقارغان. نەتىجىدە 1935 - يىلىدىن 1937 - يىلىغىچە بولغان ئوچ يىلغا يەتمىگەن ۋاقىت ئىچىدە ئاستىن ئاتوشتىكى ساۋات چىقىرىشقا تېگىشلىك ئاھالىنىڭ 70% تىن ئارتوقراقى ساۋاتلىق بولوپ بولغان.

مەمتىلى ئەپەندى يەنە ھەر يىلى نوروز بايرىمىدىن كېيىن بارلىق مەكتەپلەرنى كوچەت تىكىشكە سەپەرۋەر قىلىپ، ئاتوشنىڭ يول ياقى-

---

① ئىزچىلار — ئىزچىلار قوشۇننىڭ قورغوچىسى ئوسمانلى تۇرك ئىمپېرىيىسىنىڭ ئىككىنچى سۇلتانى، 14 - ئەسىردە ياشىغان ئورخان. بۇ بىر ئالاھىدە ھەربىي قىسىم بولوپ ئىنتىزامى ۋە ساداقىتى ئىنتايىن چىڭ ئىدى. ئوسمانلى سۇلتانلىرى ئوزلىرى ئىشغال قىلغان رايوندىكى خرىستىئان بالىلىرى ئارىسىدىن 1000 نى يېغىپ، ئوداً بىر نەچچە يىل تاللانغان مەشىق تۇرلىرى ۋە ئادەتتىكى مەشىق تۇرلىرىنى ئوگىتەتتى. بۇ بالىلار ئىسلام ئېتىقادىغا كىرگوزولەتتى ھەم ئوقوش، يېزىش، يوروش - تورۇش، سالاپەت، چەۋەندازلىق روھىي ۋە ھەربىي غايە قاتارلىق تەربىلەنگەن ئومومىيوزلوك ئاساسىي مەشىق ئېلىپ بارىاتتى. سۇلتانغا پوتونلەي ۋە مۇتلەق سادىق بولوش ئىدىيىسى سىڭدورولەتتى. بۇ قوشۇننىڭ جەڭگىۋارلىقى تەڭداشسىز ئىدى. بۇ قوشۇن ئوسمانلى ئىمپېرىيىسى ئوچون يېڭى قان ئىشلەپ چىقىراتتى. ئوسمانلى ئىمپېرىيىسىنىڭ تارىخىدىكى نورغون داڭلىق قوماندانلار ۋە مەشھور ۋەزىرلەر مۇشۇ «ئىزچىلار قوشۇنى» نىڭ ئىزچىلىرى ئىدى. ئوسمانلى تۇرك ئىمپېرىيىسىنىڭ ئىستىلاچىلىق تارىخىدا ئاجايىپ رول ئوينىغان بۇ ئالاھىدە قىسىم 18 - ئەسىرگە كەلگەندە ساپلىقىنى ۋە جەڭگىۋارلىقىنى يوقاتقان شوندىقلا ئىمپېرىيىنى ئاجىزلاشتورىدىغان سەلبىي كوچەك ئايلىنىپ قالغان. مەمتىلى ئەپەندى ئوز ئىزچىلىرىنى ئەنە شۇ ئىزچىلار قوشۇنىغا تەقلىد قىلىپ قورغان.

لىرىغا ۋە ئېرىق - ئۆستەكنى بويلىرىغا 100 مىڭ تۈپتىن ئارتۇق كۆچەت تىككەن.

مەمتىلى ئەپەندى 1936 - يىلى كۈزدە ئۆزىنىڭ شانلىق هاياتىدىكى يەنە بىر نۇرلۇق سەهىپىنى يارانقان.

مەمتىلى ئەپەندى ئۆزىنىڭ ئىزچىلىرىدىن 40 نى تاللاپ، ئاتۇشتا يولغا قويۇلغان يېڭى مائارىپ هەرىكىتىنىڭ تارىخىي ئەهمىيىتىنى تەشۋىق قىلىش ۋە تەرغىب قىلىش مەقسىتىدە ئاتۇشتىن پىيادە يولغا چىقىپ، بىر ئايدەك ۋاقىت ئىچىدە پەيزاۋات، يېڭىسار، تاشمىلىق، ئوپال، توققۇزاق، قەشقەر شەهىرى قاتارلىق جايلارنى ئايلاندۇرۇپ كەلگەن. ئىزچىلار يېتىپ بارغانلا جايدا مەمتىلى ئەپەندى ئۆگەتكەن ناخشىلارنى ئوقۇپ، سەنئەت تومۇرلىرىنى ئورۇندىپ، تەشۋىقات تېكىستلىرىنى سۆزلەپ، يېڭى مائارىپنى تەشۋىق قىلغان. ئۇچىسىغا ئاتۇشنىڭ تۆتلۈك ماتاسىدىن تىكىلگەن ماشرەڭ ئىزچىلار فورمىسى، پۇتىغا بىر خىلدا تىكىلگەن خۇرۇم ئۆتۈك كەيگەن، دۇمبىسىگە پالتا قىستۇرۇلغان كىچىك چامادان ئارتىۋالغان، قوللىرىغا قىپقىزىل بويالغان ئىزچىلار كالتىكى تۈتۈۋالغان، رەتلىك تىزىلىپ تەكشى مەشكە دەسسەپ، نەي - بارابانلارنى ماهىرلىق بىلەن چېلىپ، جەڭگىۋار ناخشا - مارشلارنى ياڭرىتىپ هەيۋەت بىلەن كېتىۋاتقان بۇ «ئاجايىپ قوشۇن» نى كۆرگەن مىڭلىغان، ئونمىڭلىغان كىشىلەر ئىچىدىن هاياجانلىنىپ كۆزلىرىگە ئىسسىق ياش ئېلىشقان. مەمتىلى ئەپەندى باشلاپ ماڭغان بۇ ئىزچىلار بارغانلا يېرىدە كىشىلەرنى لەرزىگە سېلىۋەتكەن.

مەمتىلى ئەپەندى ئىزچىلىرى بىلەن بۇ خاسىيەتلىك مائارىپ تەشۋىقات سەپىرىنى تولىمۇ غەلىبىلىك تاماملاپ، بىر ئايدىن كېيىن ئاتۇشقا قايتىپ كەلگەن. مەمتىلى ئەپەندى ئىزچىلىرىغا سەپەر جەريانىدا ئۆزى ئىجاد قىلىپ ئۆگەتكەن «كەلدۇق سالامەت ئايلىنىپ» دېگەن ناخشىنى ئوقۇتۇپ، مەشهەت بازىرىغا يېقىنلاشقاندا مىڭلىغان

يۇرتداشلار، ئاتا ـ ئانىلار، ئوقۇتقۇچى ـ ئوقۇغۇچىلار يول ياقىسىدا تۇرۇپ، ئۇلارنى قىزغىن قارشى ئالغان.

1937 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ باشلىرىدا شىنجاڭنى زىلزىلىگە سالغان «مەھمۇد شجاڭ ۋەقەسى» يۈز بەرگەن. بۇ چاغدا ستالىن ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن شېڭ شىسەينىڭ مۇستەبىت ھاكىمىيىتىنى مۇستەھكەملىشىگە يارىدەم قىلىش ئۈچۈن شىنجاڭغا ئەۋەتىلگەن قان ئىچەر ئۇچ ھاجىنىڭ بىرى، «سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپنىڭ ئالاھىدە خىزمەت خادىمى»①، قەشقەر ساقچى ئىدارىسىنىڭ باشلىقى قادىر ھاجى مەھمۇد شجاڭ ھىندىستانغا چىقىپ كېتىش بىلەن تەڭ قەشقەر تەۋەسىدىكى مىللەتپەرۋەر زىيالىيلارنى، تەسىرى زور يۇرت كاتتىلىرىنى، يارىملىق دىنىي زاتلارنى ۋە نامى بار بايلارنى بىر ـ بىرلەپ قولغا ئېلىشقا كىرىشكەن.

1937 ـ يىلى 5 ـ ئاينىڭ 4 ـ كۈنى قادىر ھاجى ئۆزىنىڭ مۇئاۋىنى ئوبۇلقاسىم بىلەن بىر نەچچە ساقچىنى مەمتىلى ئەپەندىنى قولغا ئېلىشقا قەشقەردىن ئاتۇشقا ئەۋەتكەن. ئۇلار مەمتىلى ئەپەندىنى قولغا ئېلىپ قەشقەر ياۋاغ تۇرمىسىنىڭ 14 ـ كامېرىغا ئەكىرىلىك سىياسىي مەھبۇس سۈپىتىدە يالغۇز قامىغان. قادىر ھاجى مەمتىلى ئەپەندىنى ئۆزى سوراق قىلغان. ئۇ مەمتىلى ئەپەندىگە تاشكەنتتە تۇرغان چاغلىرىدىكى زىددىيەتلىرىنى ئەسلىتىپ، «بىز بىلەن بىر سەپتە تۇرمىغانلىقىڭدىن ئاخىرى مۇشۇ كۈنگە قالدىڭ» دەپ قاقاقلاپ كۈلۈپ كەتكەن. مەمتىلى ئەپەندى قادىر ھاجىغا مەنسىتمەسلىك نەزىرى بىلەن قاراپ: «ئۆلۈشكە رازىمەنكى، مىللىي مۇناپىقلار بىلەن ئېغىز ـ بۇرۇن يالاشمايمەن. مەن بۇ كۈنگە قالغىنىمغا ئۆكۈنمەيمەن. ھاياتتا كۆپ ھاللاردا مەردلەرنىڭ ياقىسى نامەردلەرنىڭ چاڭگىلىدا بولىدىغان ئىش كۆرۈلۈپ تۇرىدۇ» دېگەن.

---

① لېۋزىشاۋنىڭ جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان «ئۇيغۇر تارىخى» ناملىق كىتابنىڭ 2 ـ قىسىم 668 ـ بېتىگە قارالسۇن.

مەمتىلى ئەپەندى تۇرمىدە دۇشمەنگە قىلچە باش ئەگمەي باتۇرانە كۇرەش قىلغان، ئۇ تۇرمە تاملىرىغا كېسەك بىلەن ئىسيانكار شېئىر-لارنى يېزىپ تولدۇرۇۋەتكەن:

تاقىتىم تاق بولدى مۇندىكى خەلقنىڭ نىدايىدىن،
قۇلاقلىرىم گاس بولدى كىشەنلەر سادايىدىن.
گۇناھى نە ئىكىن بۇندا قامالغان نەۋ قىرانلارنىڭ؟
ھەققە ئۇيغۇنى يوقتۇر تېڭىلغان شۇم گۇمانلارنىڭ.

* * *

بۇلبۇللار تۇتقۇن بولدى يۇرتنى بۇلغىدى قاغا،
كىم بولسا ۋەتەنپەرۋەر بىر كۇن ئېسىلۇر دارغا.

* * *

ئۇرغۇپ تۇرغان ئىسىق قان جىسمىمدا ئىسيان ئېتەر،
كۇندە مۇشتۇمدەك كېسەك خەت يېزىپ تۇگەپ كېتەر.

. . . . . .

1937 ـ يىلى 29 ـ مايدا شېڭ شىسەي ھاكىمىيىتىگە قارشى ئىسيان كۆتۇرگەن مەھمۇد شىجاڭنىڭ قالدۇق قىسىملىرى يەكەندىكى ئابدۇنىياز كامالىنىڭ باشچىلىقىدا ماخۇسەن بىلەن ئىتتىپاق تۇزۇپ قەشقەر شەھىرىگە قورشاپ ھۇجۇم قىلغان. شۇ چاغدا قەشقەر ياۋاغ تۇرمىسىنى سوۋېت ئىتتىپاقى قىرغىز ئاتلىق پولكىنىڭ پولكوۋنىكى مەۋلانوپ ساقلاۋاتقان بولۇپ، ئۇ ئىسيانچى قوشۇن بىلەن كېچىچە ئېتىشىپ ئاخىرى بەرداشلىق بېرەلمەي، 30 ـ ماي كۇنى تاڭ سەھەر-دە تۇرمىدىكى مەمتىلى ئەپەندى باشلىق 300 دىن ئارتۇق سىياسىي مەھبۇسنى تۇرمە ھويلىسىغا ئېلىپ چىقىپ، پىلىموتقا تۇتۇپ بولۇپ كىرسىن چېچىپ كۆيدۇرۇۋەتكەن. بۇ مىسلىسىز پاجىئەدە ئۇيغۇر خەلقى ئۆزىنىڭ ئەڭ مۇنەۋۋەر ئوغۇللىرىدىن، جۇملىدىن 20 ـ ئەسىر ئۇيغۇر تارىخىدىكى ئەڭ ئۇلۇغ مائارىپچى، تالانتلىق تەشكىلاتـ چى، ئوت يۇرەك كومپوزىتور ۋە شائىر مەمتىلى ئەپەندىدىن ئايرىلىپ

قالغان. ئۇ شۇ چاغدا ئەمدىلا 36 ياشقا كىرگەن نەۋقىران يىگىت ئىدى.

هايۋان كەبىي قىسمەتكە مۇپتىلا بولغان خەلقىنى ئىنسانغا خاس ياشاش هوقۇقىغا ئېرىشىشكە دەۋەت قىلغان بۇ مەرىپەت ئوغلىنىڭ پاجىئەلىك ئۆلۈمىگە 60 يىل بولدى. بىز بۈگۈن چوڭقۇر تارىخىي هېسسىيات، چەكسىز ئىپتىخار ۋە قويۇق تراگېدىيە تۈيغۇسى بىلەن بۇ ئۇلۇغ ئۇستازنى ئەسلەپ تۇرۇپتىمىز.

ئىنسانىيەت تارىخىنىڭ قەدىمى بىزنى 21 - ئەسىرنىڭ بوسۇغىسىغا قىستاپ قويىدى. ئۆز تەقدىرىگە مەسئۇلىيەتچان خەلقلەر ئۆزلىرىنىڭ كېلەچىكىنى ئەستايىدىل ئويلىنىش ئارقىلىق لايىهىلىمەكتە. بىز بولساق، كېلەچىكىمىز ئۈستىدە يەڭگىلتەكلىك بىلەن «پال» ئېچىپ، دىمىقىمىزدا: «ئەتىمىز گۈزەل پارلاق» دېگەندەك ناخشىلارغا غىڭشىپ، كۆڭلىمىزنى خۇش ئېتىپ ئولتۇرۇپتىمىز. شۇنىسى هەمىمگە ئايانكى، يەڭگىلتەكلىك بىلەن «پال» ئېچىش ئارقىلىق كېلەچەكنى يارانقىلى بولمايدۇ!

كرىزىس ئىچىدە قېلىپ، قىيىن تاللاشقا دۇچ كەلگەندە، شۇبهىسىزكى، هەر قانداق بىر خەلق ئۆز ئەۋلادلىرىنى مۇشكۈلات ئالدىدا تەمتىرەپ قالمايدىغان، ئىزدىنىش ۋە رىقابەتلىشىش روهىغا باي قىلىپ تەربىيىلەپ چىقىش ئۈچۈن مائارىپقا مۇراجىئەت قىلىدۇ.

ئۇلۇغ مائارىپچى مەمتىلى ئەپەندىمۇ مەرىپەت مەشئىلىنى توختاۋسىز يېلىنجىتىشتا، مانا مۇشۇنداق ئىستەكتىن كۈچ - قۇۋۋەت ئالغان. ئۇ ئەينى يىللاردىلا بالدۇر ئويغانغان ئىنسانغا خاس ئاڭ بىلەن مائارىپ ئارقىلىق مىللەتنىڭ كۈلپەتلىك تەقدىرىنى ياخشىلاش يولىغا ئۆزىنى بېغىشلىغان. لېكىن، ئۆزىنىڭ ياۋۇز قۇدرىتى بىلەن، دىلىلاردا قەيسەرلىك بىلەن تىكلەنگەن نى - نى ئىرادىلەرنى مېيىپ قىلىپ، ئاجايىپ ئۇلۇغ ئارمانلارنىڭ كۈلىنى كۆككە سورۇپ، بۈيۈك ئۇرۇنۇشلارنىڭ بارىنى بىتچىت قىلىپ تاشلىغان تەتۇر پەلەك مەمتىلى

ئەپەندىنىڭ نىيەت - ئىقبالىنىمۇ ئېچىلدۇرماي توزۇتۇۋەتكەن. زالىم ھۆكۈمەت ئۆز خەلقىنىڭ زۇلۇم ۋە زۇلمەت ئاستىدا تېپىچەكلەۋاتقان ئېچىنىشلىق ھالىتىگە قاراپ چىداپ تۇرالماي، «شۇم تەقدىردىن، قارا كۈندىن» خالاس قىلىشقا كۆكرەك كېرىپ چىققان بارلىق ئەزىمەتلەرنى گۈناھكار ھېسابلاپ قىرىپ تاشلىغان. ئەنە شۇ قاتاردا مەمتىلى ئەپەندىمۇ كۆيدۇرۇپ ئۆلتۈرۈلگەن. ئۇ قوزغىغان يېڭى ماۋارىپ ھەرىكىتىمۇ ئۇزاققا بارمايلا شېكى شىسەي ۋە گومىنداڭ ئەكسىيەتچى ھاكىمىيەتلىرىنىڭ چاڭگىلىغا چۈشۈپ، ئەسلىدىكى مەقسىتىدىن چەتلىتىلىپ، ئۆزلىرىنىڭ چاكىنا مەقسىتىگە ئۇيغۇنلاشتۇرۇلغاندى.

زامان ئۆزگەردى. جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئۇيغۇر ماۋارىپى زور تەرەققىياتقا ئېرىشىپ، كۆلەم جەھەتتە قالتىس زورايدى. ئەۋلادلارنىڭ تەربىيىلىنىش پۇرسىتىمۇ تارىختىكى ھەر قانداق دەۋردىكىدىن كۆپەيدى. ئەمما سۈپەت مەسىلىسى ئادەمنى ئەندىشىگە سالماقتا. يۇقىرى سۈپەتلىك ماۋارىپ يۇقىرى ساپالىق ئادەملەرنى يېتىشتۇرىدۇ. يۇقىرى ساپالىق ئادەملەر ئۆزىنىڭ ئېتىقاد، ئىرادىسى ۋە ئىقتىدارى ئارقىلىق رېئاللىقتا ھامان تەشەببۇسكار ئورۇندا تۇرىدۇ؛ ئۇلاردا پەرق ئېتىش ۋە ھۆكۈم قىلىش ئىقتىدارى، ئىزدىنىش ۋە رىقابەتلىشىش روھى، باشقىلارنىڭ ۋە ئۆزىنىڭ ئىنسانىي قەدىر - قىممىتىنى ھەممىدىن ئەلا بىلىش تۇيغۇسى كۈچلۈك بولىدۇ.

گەرچە، زاماناشلىرىمىزنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك ماۋارىپنىڭ ھەل قىلغۇچ ئامىل ئىكەنلىكىدىن ئىبارەت شوئارنى يادقا بىلىسمۇ، لېكىن ماۋارىپقا ئەھمىيەت بېرىش ۋە ماۋارىپنىڭ رولىنى ھەقىقىي مەنىسى بىلەن چۈشىنىش جەھەتتە مەمتىلى ئەپەندىنىڭ زاماناشلىرىغا يەتمەيدۇ.

روشەنكى، ماۋارىپقا ئېتىبارسىز قاراش، ئىنسانىنىڭ ئۆزىگە ۋە ئەۋلادلىرىغا ئېتىبارسىز مۇئامىلە قىلىش ھېسابلىنىدۇ. ھەقىقىي

مەنىدىكى مائارىپ — جەمئىيەت ئەزالىرىنىڭ ئىنسانىي، ئەقلىي، روھىي دۇنياسىنىڭ شەكىللىنىشىنى تېزلىتىدىغان ھەمدە ئۇلارنىڭ مەدەنىي تەرەققىيات سەۋىيىسىنى ۋە كەسىپ، تېخنىكا ئىقتىدارىنى ئۆستۈرۈشكە كاپالەتلىك قىلىدىغان ئۇزلۇكسىز تەربىيىلەش ۋە ئىلمىيلاشتۇرۇش جەريانى. ئۇ مىللەتنىڭ ۋە پۈتكۈل ئىنسانىيەتنىڭ قىممەتلىك بايلىقلىرىنى، بارلىق ئىلمىي مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى ئۆگىتىش ئاساسىدا شەخسنىڭ شەكىللىنىشى ۋە تەرەققىي قىلىشتىن زۆرۈر بولغان شارائىت ۋە قولايلىق بىلەن تەمىن ئېتىدۇ. شەخسنىڭ روھىي ئىقتىدار ۋە بەدەن (جىسمانىي) ئىقتىدارىنى تەرەققىي قىلدۇرۇپ، ئىنسانىي ۋە ئالىيجاناب تۇرمۇش ئادىتىنى شەكىللەندۈرۈشىگە مۇستەھكەم ئۇل سالىدۇ ۋە شەخسنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن شارائىت يارىتىپ بېرىش ئارقىلىق ئۇنىڭ روھىي دۇنياسىنى بېيىتىدۇ. شەخسكە ئۆزىنىڭ ئىنسانىيەت، ئائىلە، مىللەت، جەمئىيەت ھەمدە دۆلەت ئالدىدىكى ھوقۇقى ۋە مەجبۇرىيىتىنى بىلدۈرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىرگە يەنە ئۇنىڭ دۆلەتنىڭ ئىجتىمائىي، مەدەنىي، سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي ھاياتىغا قاتنىشىش ئاكتىپلىقىنى يېتىلدۈرىدۇ.

مائارىپنىڭ مانا مۇشۇنداق بۈيۈك رولى بولغاچقا، مەلۇم بىر مۇتەپەككۇر: «ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولغان مىللەت ھامىنى باش كۆتۈرىدۇ، مائارىپتا مەغلۇپ بولغان مىللەت مەڭگۈ باش كۆتۈرەلمەيدۇ» دەپ تولىمۇ توغرا ئېيتقان.

بىز مائارىپتىكى مەغلۇبىيىتىمىزنى تەن ئېلىشىمىز كېرەك. شەكىلدە مائارىپقا ئەھمىيەت بېرىدىغاندەك قىياپەتكە كىرىۋالساقمۇ، لېكىن رېئاللىقىمىز ھەممىنى ئاشكارىلاپ تۇرۇپتۇ.

مەمتىلى ئەپەندى 1930 ـ يىللىرى ئۆز شاگىرتلىرىنى باشلاپ «مەرىپەت مارشى» نى ياڭرىتىپ ئۆتكەن كوچىلاردا، 1990 ـ يىللارغا كەلگەندە كىشىنى ئەپسۇسلاندۇرىدىغان ھەم چوڭقۇر ئويغا سالىدىغان تۆۋەندىكىدەك ھەجۋى مەنىگە باي «سودا مارشى» ياڭرىماقتا:

بىز مۇئەللىم، مەكتەپتە بوتكا ئاچمىز،
بالىلارغا لەكچۈكنى زورلاپ ساتمىز.
بىزنىڭ ماكغان يولمىز تاپاۋەت يولى،
ئەڭ قەدىرلىك دۇنيادا كۆپ بولسا پۇلى.
پۇل - بايلىققا تەلپۈندى يۈرەك - قەلبىمىز،
بايلىق بىلەن تىكلىنەر ئىناۋىتىمىز.
مەنبە بولدى سودىغا يۈرتىمىز ئاتۇش،
سودا بىلەن ئېچىلغاي سائادىتىمىز...

پۇل ئۆزىنىڭ سېھرىي قۇدرىتى بىلەن يېقىنقى بىر نەچچە يىلدىن بۇيان ھەقىقەتەنمۇ ئېتىقاد ۋە ئىرادىسى ئاجىز كىشىلەرنى تۇركۈم - تۇركۈملەپ تىز پۈكتۈرۈپ كەلمەكتە. خېلى بىر قىسىم ئوقۇتقۇچىلار رەسمۇ بۇنىڭ سىرتىدا ئەمەس. «تەۋپىق روھى» غا يۈز كېلەلەيدىغان ئوقۇتقۇچىلارنى تېپىش خېلىلا مۇشكۈل. ئوقۇتقۇچىلار ئوقۇتقۇچىغا ئوخشىمايدىغان، دوختۇرلار دوختۇرغا ئوخشىمايدىغان، قەلەمكەشلەر قەلەمكەشكە ئوخشىمايدىغان... چۈشكۈنلىشىش، چىرىكلىشىش ۋە ياتلىشىش بىلەن تولغان مۇھىتتا ئالىيجاناب ئەخلاقنىڭ نۇرانە جۇلاسىنى، ھەقىقەتنىڭ غالىب تەنتەنىسىنى، ۋىجدانىنىڭ لەپىلدەپ تۇرغان ئۆچمەس بايرىقىنى كۆرۈش ھەقىقەتەنمۇ تەس ئىكەن.

مەتىلى ئەپەندى يارانقان «تەۋپىق روھى» نىڭ ئەڭ ئالىي نىشانى مىللىتىمىزنىڭ ھەر بىر ئەزاسىنى يۈكسەك ساپاغا ئىگە كىشىلەردىن قىلىپ تەربىيىلەپ چىقىشتىن ئىبارەت ئىدى. ساپاسى تۆۋەن ئادەملەرنىڭ ھايۋان بىلەن بولغان ئارىلىقىنىڭ ئىنتايىن قىسقا بولىدىغانلىقى ھەممىگە ئايان. ساپاسى تۆۋەن ئادەملەرنىڭ ئارزۇ - ئارمانلىرىمۇ ئىنتايىن چاكىنا، غايىسى ئىنتايىن نامرات بولىدۇ. ھەر قانداق ئۇلۇغ ئىش ساپاسىز ئىنسانلارنىڭ قولى تېگىش بىلەن تەڭ چاكىنىلىشىشقا قاراپ يۈزلىنىدۇ. ساپاسىزلىق ماھىيەتتە نادانلىقتىن ئىبارەت. نادان ئادەملەرنىڭ تەقدىر - قىسمىتىنىڭ قانداق بولىدىغانلىقى

بىزگە سىر ئەمەس!

1995 ـ يىلى كۈزدە ئاتۇش ئېكساقتا ئۆتكۈزۈلگەن ئۇيغۇر يېڭى مائارىپى دۇنياغا كەلگەنلىكىنىڭ 110 يىللىق تويىغا قىزىلسۇ ئوبلاستى ۋە ئاتۇش شەھىرىدىكى ئاساسلىق ئەمەلدارلارنىڭ «خىزمىتى ئالدىراش» بولغاچقا، تولۇق قاتنىشالماي ۋەكىل ئەۋەتكەنلىكى، ئەمما ئاتۇش ئىشتاچى يېزىسىدىكى مەلۇم بىر چوڭ باي بالىسىنىڭ تويىنى قىلغاندا «خىزمىتى ئالدىراش» بۇ چوڭ ـ كىچىك ئەمەلدارلارنىڭ ۋاقىت چىقىرىپ، تولۇق قاتنىشىپ بەرگەنلىكىنىڭ ئۆزىلا نادانلىقىدىن ئېسىل كىيىملەرنى كىيىش، ئالىي پىكاپلاردا ئولتۇرۇش، تەنتەنىلىك نۇتۇقلارنى سۆزلەش بىلەنلا تۈگەتكىلى بولمايدىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

ئاتۇشنىڭ ئىشتاچى يېزىسىدىكى بىر قىسىم بايلارنىڭ غايەت زور پۇل سەرپ قىلىپ، داڭقى پۈتكۈل شىنجاڭغا پۇر كەتكەن ھەشەمەتلىك مەسچىت سالدۇرغانلىقى، ئەمما، قارا خانىيلارنىڭ ئۇلۇغ خاقانى سۇلتان ساتۇق بۇغراخاننىڭ ئادەتتىكىچە لايىھىلەنگەن قەبرە ۋە مەسچىت قۇرۇلۇشىنىڭ ئون نەچچە يىلدىن بۇيان تاماملانمايۋاتقانلىقىنىڭ ئۆزىلا «تويوتا» ، «سانتانا» لاردا كېتىۋاتقان بۇ بايلىرىمىزنىڭ روھىي ساپاسىنىڭ ئۆتمۈشتە تۆگىگە مىنىپ سودا قىلغان ئەجدادلىرىنىڭ روھىي ساپاسىغا سىلىشتۇرغاندا تولىمۇ تۆۋەن تۇرىدىغانلىقىنى ئىسپاتلاپ تۇرۇپتۇ.

ئويلاپ باقايلى، ئادەتتىكى بىر ئادەمنىڭ مەرىكىسىنى قانداقمۇ مائارىپنىڭ تويىدىن مۇھىم چاغلىغىلى بولسۇن؟ سۇلتان ساتۇق بۇغراخاندەك ئالەمشۇمۇل خاقانلىرىمىزنىڭ قەبرىگاھىنى تاشلاپ قويۇپ، قانداقمۇ مەھەللىۋى شۆھرەت قوغلىشىپ مەسچىت سىلىشقا كۆڭۈل ئۇنىسۇن؟ مۇشۇ ئىككى مىساللا مائارىپقا، تەربىيىلىنىشكە سەل قارىغانلىقىمىزنىڭ كاساپىتى ئەمەسمۇ؟!

مەن خەلقىمنىڭ تارىخىنى ئۆگىنىشتىن ئىلگىرى مەكتەپ تەربى-

يىسىنىڭ تەسىرى تۇپەيلىدىن «ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆتمۈشى باي - پومپۇشچىكلار بىلەن نامرات - كەمبەغەللەرنىڭ زىددىيەت ۋە كۈرەش تارىخى» دەپ چۈشىنەتتىم. كېيىن بىلدىمكى، ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆتمۈشى ئۇنداق ئاددىي تارىخ بولماستىن، بەلكى قان - ياشلىق، سەلتەنەتلىك، ئازابلىق، شانلىق، پاجىئەلىك ۋە ئالاھىدە مۇرەككەپ تارىخ ئىكەن. ئۇنىڭدا ئاجايىپ نۇرانە ئەڭگۈشتەرلەرمۇ، ئاجايىپ لەنەتگەردى پاسىق سۆڭەكلەرمۇ بار ئىكەن. بىزگە ھازىر ئەڭ زۆرۈر بولۇۋاتقان ئەڭگۈشتەرلەر تارىخنىڭ ئەنە شۇ قۇم باسقان بىپايان ئېتەكلىرىدە كۆمۈلۈپ تۇرۇپتۇ. مەن نېمە ئۈچۈن مۇشۇ بىلىملەرنى باشلانغۇچ، ئوتتۇرا مەكتەپلەردىكى چاغلىرىمدا بىلىۋالمىدىم؟ چۈنكى مېنىڭ مۇئەللىملىرىم مېنى، مەمتىلى ئەپەندى ئۆز شاگىرتلىرىنى تەربىيىلىگەندەك:

سەن كىمنىڭ ئوغلىسەن، ئويلىساڭچۇ،
ئىززىتىڭ، ھۆرمىتىڭ كەم بولۇرمۇ؟
ۋۇجۇدۇڭ ئاتەش بولۇپ يانمىسا گەر،
ئەللىرىڭ، يۇرتلىرىڭ ھۆر بولۇرمۇ؟

دەپ تەربىيىلىگەن ئەمەس. شۇڭا، نۇرغۇن نەرسىلەرنى كېچىكىپ ئۆگەندىم. ئون يىللاپ ئوقۇپ ئۆز مىللىتىنىڭ تارىخىنى، ئۆزىنىڭ ئېتنىك يىلتىزىنى بىلىپ بولالمىغان بىر ئوقۇغۇچىنى نېمە دېيىش كېرەك؟!

بىز يوقىتىپ قويغان ئەڭگۈشتەرلىرىمىزنى ئىزدەيلى، ئۇنتۇلۇپ قالغان ئەڭگۈشتەرلىرىمىزنى ئەسلەيلى. بىز بۈگۈن يېرىم ئەسىردىن ئارتۇق ۋاقىتتىن بۇيان ئۇنتۇلۇپ قالغان ۋە ئۇنتۇلدۇرۇۋېتىلگەن قىممەتلىك ئەڭگۈشتەرىمىز «تەۋپىق روھى» بىلەن تونۇشۇپ، ئۇنى ئەسلەپ، سېغىنىپ تۇرۇپتىمىز. ئەمدىكى گەپ ئۇنىڭ قەدىرىگە يېتىشتە ھەم ئۇنى ۋۇجۇدىمىزغا سىڭدۈرۈشتە قالدى.

21 - ئەسىرنىڭ بوسۇغىسىدا تېڭىرقاپ تۇرغان مىليونلىغان قېرىنداشلىرىمغا شۇنداق ۋارقىرىغۇم كېلىدۇ: خەلقلەر ۋە مىللەتلەر-

نىڭ ئۆز تەقدىرى ئۈستىدە ئويلىنىشى، ئۆزلىرىنىڭ قالاق، نامراتلىق ۋە ئاجىز ئەھۋالىنى ئۆزگەرتىشنىڭ كويىدا بولۇشى، ياشاشقا ۋە تەرەققىياتقا ئىنتىلىشى گۈناھ ئەمەس، ئەكسىچە ئىزدىنىش ۋە رىقابەت بىلەن تولغان بۇ دۇنيانىڭ ھاياتلىق قانۇنىيەتلىرىگە ئۇيغۇن. بىزنىڭ كېلەچىكىمىزگە مۇناسىۋەتلىك ئەڭ ئاخىرقى ئۇمىدىمىز مائارىپقا باغلىق. چۈنكى قىيامەتنىڭ پىلتىسى مائارىپ زاۋال تاپقان يەردە!

(بۇ ماقالە «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلىنىڭ 1997 - يىل 4 - سانىدا ئېلان قىلىنغان)

ئەدەبىياتىمىزدىكى ئازغۇن روھ

مىللەتلەر ئارتۇق تارىخقا ئىگە ئۇيغۇر يازما ئەدەبىياتىنىڭ شەئىرىيەت ئەنئەنىسىگە بايلىقى هەممىمىزگە مەلۇم. ئۇيغۇر شەئىرىيىتى تارىخىدا بىزنىڭ مىللىي ئىپتىخارىمىزنى ئاشۇرىدىغان يۈسۈپ خاس هاجىپ، ئەھمەد يەسسەۋى، ئەلىشىر ناۋائى، شاھ مەشرەپتەك دۇنياۋى شۆھرەت قازانغان قەلەم ساھىبلىرىمىز بار.

تارىخىي تەقەززادىن بولسا كېرەك، 1980 - يىللارغا كەلگەندە بىز مىللىي ئەدەبىيات گۈلزارىمىزدا رومانلارنىڭ كۆپلەپ بارلىققا كېلىشىنى ئالاهىدە ئۈمىد قىلىدىغان بولۇپ قالدۇق. ئەلۋەتتە، بىر مىللەت ئەدەبىياتىنىڭ يۈكسەكلىكى پەقەت رومانچىلىقىنىڭ تەرەققىياتىنىلا تۇتقا قىلىپ ئۆلچەنمەيدۇ. لېكىن بىز يېقىنقى يىللاردا پىسخىك خاھىش يېقىندىن رومانلارنىڭ كۆپرەك يېزىلىشىنى بەكرەك ئارزۇ قىلىدۇق.

ئارىدىن 20 يىلچە ۋاقىت ئۆتتى. قارايدىغان بولساق يازغۇچىلىرىمىزنىڭ يازغان رومانلىرى 70 پارچىگە يېتىپ قاپتۇ. تېخى نۇرغۇن يازغۇچىلىرىمىزنىڭ رومانلىرى نەشر قىلىنىشىنى كۈتۈپ تۇرۇپتۇ. مەيلى نېمىلا بولمىسۇن رومانلىرىمىز سان جەھەتتە بولسىمۇ كىشىنى خېلى سۆيۈندۇرگىدەك هالەتكە يەتتى، دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ. «ئىز»، «ئويغانغان زېمىن»، «ئىزدىنىش»، «لېيىغان بۇلاق»، «سەئىدخان»، «قۇم باسقان شەھەر»، «تەقدىر»، «مەھمۇد قەشقەرى»، «داغ» قاتارلىق رومانلار سۈپەت جەھەتتىمۇ بىزنى خېلىلا رازى قىلدى، ئەلۋەتتە.

يېقىندا، يەنى 1999 - يىل 8 - ئايدا «ئۆلۈڭبلىش سەنئىتى»

ناملىق بىر پارچە رومان نەشر قىلىنىپ بازارغا سېلىنىشىنىڭ ئالدى - كەينىدە تەشۋىقات ۋاستىلىرى ئارقىلىق سۈنئىي هالدا خېلە- لا داغدۇغا پەيدا قىلدى. «شىنجاڭ ئىقتىساد گېزىتى» 1999 - يىلى 9 - ئاينىڭ 27 - كۈنى بۇ رومان هەققىدە مەخسۇس سۆھبەت يېغىنى ئۇيۇشتۇردى. سۆھبەت يېغىنىدا سۆھبەت بايان قىلغۇچىلار رومانىنى تامامەن مۇۋەپپەقىيەتلىك چىققان كاتتا رومان، دەپ مۇئەييەنلەشتۇ- رۇشتى. مەن ئۇ چاغدا تېخى بۇ «كاتتا رومان» نىڭ «ئازاب دەرۋازە- سى» ناملىق 1 - قىسمىنى ئوقۇپ تۈگەتكەن بولغاچقا سۆھبەت يېغىنىدا تەسىراتىمنى شەرتلىك هالدا سۆزلەپ ئۆتتۈم. ئاردىدىن بىر نەچچە كۈن ئۆتكەندە، يەنى 1999 - يىل 10 - ئاينىڭ 1 - كۈنى دەم ئېلىش مۇناسىۋىتى بىلەن بۇ «كاتتا رومان» نىڭ داۋامىنى ئوقۇش- قا باشلىدىم.

مەن رومانىنىڭ ئۇچتىن بىر قىسمىنى ئوقۇپ بولغاندا رومانىنىڭ ئاساسەن ئاپتورنىڭ كەچۈرمىشى ئاساسىدا يېزىلغانلىقىنى هېس قىل- دىم. رومان ئاپتورنىڭ مىجەز - خۇلقى، هايات پائالىيىتى، دۇنيا قارىشى بىزگە ئاساسەن تونۇش بولغاچقا رومانىنى ئۆزىنىڭ ئىجتىمائىي ۋە مەنىۋى كۈچۈرمىشلىرىنى ئاساس قىلىپ يازغانلىقىنى مۇئەييەنلەش- تۇرۇش قېيىن ئەمەس، ئەلۋەتتە.

رومانىنى ئوقۇپ 191 - بەتكە كەلگەندە بېيجىڭدىكى سابىق مەر- كىزىي مىللەتلەر ئىنستىتۇتىنىڭ ئوقۇغۇچىسى، ئەسەردىكى ئاساسىي پېرسوناژ تاهىرنىڭ مەكتەپ دەرۋازىسى ئالدىغا چىقىپ بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان پالچى مومايغا پال سالغۇزغاندا پالچى مومانىڭ: «بالام، سەن 1969 - يىلى تۇغۇلغانمۇ؟» دەپ سورىغىنىنى، تاهىر- نىڭ «هەئە» دەپ جاۋاب بەرگىنىنى ئوقۇپ ئاپتورنىڭ هەتتا ئۆزىنىڭ تۇغۇلغان يىلىدىن تارتىپ ئەينەن يازغانلىقىنى بىلدىم. مەن بۇ تەپسە- لاتنى ئاپتور ئۆز رومانىنىڭ تەرجىمەھال تۇسىنى تېخىمۇ قويۇقلاشتۇ- رۇش مەقسىتىدە ئالاهىدە ئورۇنلاشتۇرغان تەپسىلات ئوخشايدۇ، دەپ

پەرەز قىلدىم. رومانىنىڭ 192 - ۋارىقىنى ئۆرۈپ، پالچى موماينىڭ: «بىراق سەن بۇ يىل توپتوغرا 1420 ياشقا كىرىپسەن. بۇ سېنىڭ ھەقىقىي يېشىڭ، ھاياتلىق تىنىمسىز ئايلىنىپ تۇرىدۇ» دېگەنلىرىنى ئوقۇپ، كۆڭلۈم بىر نەرسىنى تۇيغاندەك بولۇپ، دەرھال كىتاب ئىشكابىمدىن پاكىستانلىق مەشھۇر تارىخچى سەئىد فەيياز مەھمۇدنىڭ شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان «ئىسلام دىنىنىڭ قىسقىچە تارىخى» ناملىق كىتابىنى ئېلىپ ئىسلام دىنىنىڭ پەيغەمبىرى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ تۇغۇلغان يىلىغا قارىدىم. بىلدىمكى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام مىلادىيە 570 - يىلى دۇنياغا كەلگەن ئىكەن. مەن بۇنىڭغا 1420 يىلنى قوشۇپ باقسام نەتىجە 1990 - يىل بولۇپ چىقتى. بۇ دەل ئاپتورنىڭ رومانىنى يېزىۋاتقان يىللىرى ئىدى.

مەن ئاپتورنىڭ بۇنداق سان ئويۇنىدىن ئەجەبلەندىم ھەم بىر شۇملۇقنى سەزگەندەك بولدۇم - دە، ئاستىدىكى قۇرلاردىكى پالچى موماينىڭ ئاغزىدىن بېرىلگەن مۇنۇ جۇملىلەرنى ئوقۇدۇم: «مەن بىلىمەن، سەن ياخشى يىگىت، بىراق سەن نۇرلۇق يولنى تۇتالمايسەن، سېنىڭ ۋۇجۇدۇڭ ھامان زۇلمەتتىن خالاس بولۇشۇڭغا يول قويمايدۇ، سەن ھامان ئۇنىڭ قۇلى. سەن تۆرەلگەن كۇنى سىرتتا قاتتىق بوران چىققان... ئۇ كۇنى ئاشۇ ئالۋاستى — سانسىز ئەسىرلەردىن بېرى سېنى مۇشۇ دۇنيادىن ئىزدەپ يۈرگەن ئالۋاستى ئاخىرى سېنى تېپىۋالدى. ئۇ... ئۆزىنىڭ... ئالۋاستىلىق ھاياتىنى تاماملاپ ئىنسانلار ئارىسىغا قايتىپ، قايتىدىن ئادەم بولۇپ تۆرەلدى. ئۇ گۇزەل بىر ۋۇجۇدقا ئېرىشتى... 1420 يىل ئاۋۋال ئۇ ئالۋاستى چەكسىز گۇناھ پاتقىغا پاتقان... ئۇنىڭ ۋۇجۇدىدىن قانخورلۇقنىڭ ھىدى كېلىپ تۇرىدۇ. ئۇنىڭ بىلەن ئۇچرىشىشىڭ شۇملۇقنىڭ بىشارىتى، بۇلار سېنىڭ ئۆمرۈڭنىڭ قان - يىرىڭ ئىچىدە ئۆتىدىغانلىقىنىڭ بىشارىتى... بالام، سەن خەتەرلىك قىسمەتكە دۇچ كەپسەن... بەكمۇ خەتەرلىك... سەن ئۇنىڭدىن ئۆزۈڭنى چەتكە ئال...»

ماڭا «جەننەتكە قەستى شاپتۇلدا» دېگەندەك ئويۇننى ئوينىغان بۇ ئاپتورنىڭ ھەقىقىي مەقسىتى ئايان بولدى. ۋۇجۇدۇم لەرزىگە كەلدى. غەزەپ - نەپرىتىم قاينىاپ تاشتى. خېلىغىچە ئۆزۈمنى باسالماي قالدىم. مەن پەرھات تۇرسۇننىڭ مىليونلىغان مۇسۇلمانلارنىڭ ئېتىقاد مەشئىلى بولغان مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنى نومۇسسىزلىق بىلەن «ئالۋاستى» دەپ يېزىشتىكى مەقسىتىنى بىر ھازاغىچە چۈشىنەلمىدىم. ئۇنىڭ بۇ خىل تەسەۋۋۇر قىلغۇسىز تۇزكورلۇقىنىڭ ئاقىۋىتىنى ئويلاپ چۆچۈپ كەتتىم. ۋىكتور ھىيوگو «ۋىجدانىنى يېگىلى بولمايدۇ، ئەمما ۋىجدانسىز ئادەم ھەممىنى يېۋېتىدۇ» دېگەنىدى. ھەقىقەتەنمۇ ۋىجدانسىز ئادەم ھالال - ھارامنى ئايرىماي ھەممىنى يەيدىكەن ھەم ئاغزىغا كەلگەننىڭ ھەممىنى دەيدىكەن.

پەرھات تۇرسۇن ئۇيغۇر تارىخىدىكى ئەڭ ئۇلۇغ سۇلتانىمىز ساتۇق بۇغراخان دەۋرىدىن باشلاپ خەلقىمىزنىڭ مەنىۋى تۇۋرۇكى بولۇپ كېلىۋاتقان مۇقەددەس دىنىي ئېتىقادىغا قىلغان بۇ نومۇسسىز ھاقارىتى بىلەن ئۆزىنىڭ ئۇرۇق - تۇغقانلىرىغا، يۇرتداشلىرىغا ۋە مىللىي قەھرىمانلىرىغا مەڭگۈلۈك ئاھانەت كەلتۈردى. مەن تارىخىي كىتابلاردىن 1930 - يىللاردا قەشقەردە ئۆتكەن دىنىي ئۆلىما ئابدۇغۇپۇر شاپتۇل دامۇللىنىڭ، پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام مەندىن كېيىن دۇنياغا پەيغەمبەر كەلمەيدۇ، دېگەن ئىكەن، ئەگەر، كېلىدۇ، دېگەن بولسا جەزمەن شېئىڭ دۇبەن جانابلىرى كەلگەن بولاتتى، دېگەن مەشھۇر مۇناپىقانە سۆزىنى ئوقۇغانىدىم. ئويلىسام، ئۇ ئاتالمىش دىنىي ئۆلىما گەرچە شېئىڭ دۇبەننى نومۇسسىزلارچە ئۇلۇغلىغان بولسىمۇ، لېكىن مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامغا تىل تەككۈزمىگەنىكەن. ئەمما، بىزنىڭ بۇ 90 - يىللاردىكى «شاپتۇل دامۇللا» ھەر قانداقنى «پوش» دېمىگەن.

بىزگە مەلۇم، جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئاساسىي قانۇنىدا پۇقرالارنىڭ دىنغا ئېتىقاد قىلىش ۋە دىنغا ئېتىقاد قىلماسلىق ئەركىنلىكىنىڭ قانۇنىي كاپالەتكە ئىگە ئىكەنلىكى ئېنىق كۆرسىتىلگەن.

مەنمۇ ئەلۋەتتە پەرھات تۇرسۇننى بۇ جەھەتتە بىر نەرسە دېيىشكە ھەقلىق ئەمەس. ئەمما بۇ يەردە مېنى قولۇمغا قەلەم ئېلىشقا مەجبۇر قىلغان نەرسە قانداقتۇ پەرھات تۇرسۇننىڭ دىنغا ئېتىقاد قىلىش ياكى ئېتىقاد قىلماسلىق مەسىلىسى ئەمەس، بەلكى باشقىلارنىڭ ئېتىقادىنى تاقەت قىلغىلى بولمايدىغان دەرىجىدە ھاقارەتلەش مەسىلىسىدىن ئىبارەت. بۇنداق ئۇچىغا چىققان ئەخلاقسىز قىلمىشقا قەتئىي يول قويغىلى بولمايدۇ.

بۇنىڭدىن 10 نەچچە يىل ئىلگىرى، يەنى 1988 - يىلى ئەنگلىيە تەۋەلىكىدىكى ھىندىستانلىق يازغۇچى سالمان راشىد «شەيتان قىسسىسى» ناملىق رومانىنى يېزىپ پۈتۈن دۇنيا مۇسۇلمانلىرىنىڭ قاتتىق غەزەپ - نەپرىتىنى قوزغىغانىدى. جاۋچىگۇاك ئەپەندىنىڭ يېزىشىچە «شەيتان قىسسىسى» ناملىق «بۇ كىتابنىڭ خېلى كۆپ يېرىدە ئىسلام دىنىغا بېرىپ تاقىلىدىغان مەسىلىلەر سۆزلەنگەن. راشىد ئىسلام دىنىنىڭ بەزى قاراشلىرىنى نەقىل كەلتۇرۇش، گەپ قوشۇپ شەرھلەش، بۇرمىلاش ۋە توقۇپ چىقىش ھەمدە ئىسلام دىنىغا مۇناسىۋەتلىك پېرسونا ژلارنى خالىغانچە ياساشتەك ئۇسۇللار ئارقىلىق» پەرىشتىلەرنىڭ سەرداری جىبرائىلنى مازاق قىلغان. ياۋروپادا ئوتتۇرا ئەسىردىكى دىنىي تېياتىرلاردا مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنى مەسخىرە قىلىدىغان ماھۇندى دېگەن ئىسىمنى قوللىنىپ، مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنى ماھۇندى ئىسىملىك بىر سودىگەر سىياقىدا تەسۋىرلەپ دارىتمىلاپ مەسخىرە قىلغان، «قۇرئان كەرىم» گە بېھۇرمەتلىك قىلغان. شۇ ۋەجىدىن «1989 - يىل 15 - فېۋرال كۈنى ئىراننىڭ دىنىي داھىيسى ھۆمەينى پۈتۈن دۇنيادىكى بىر مىليارد مۇسۇلمانغا راشىدنى دەرھال ئۆلتۇرۇشنى تەلەپ قىلىپ پەرمان چۈشۈرگەن. ئىرانلىق ئىككى مىليونىر راشىدنىڭ كاللىسىنى ئېلىپ كەلگۈچىگە ئىككى مىليون 200 مىڭ ئامېرىكا دوللىرى مۇكاپات بېرىدىغانلىقىنى جاكارلىغان». راشىدنىڭ ھۆرمەتسىزلىكى مۇسۇلمانلارنىڭ قاتتىق نەپرىتىنى قوزغىشى

مۇقەررەر. ئامېرىكىلىق مەشھۇر يازغۇچى مارك تېۋېن «باشقىلار ئېتىقاد قىلغان ئىلاھقا ھۆرمەت قىلماسلىق ھەقىقىي ھۆرمەتسىزلىك بولىدۇ» دەپ كۆرسەتكەنىدى. بۇگۈنكى مەدەنىيەتلىك دۇنيادا باشقىلارنىڭ دىنىي ئېتىقادىغا ھۆرمەت قىلىش ئەقەللىي پرىنسىپ بولۇپ قالدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە خۇددى ئالىم ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەد ئىمىن «ئۇيغۇر مۇقام خەزىنىسى» ناملىق كىتابىدا ئالاھىدە كۆرسەتكىنىدەك «مەيلى قايسى زاماندا، قايسى ھۆكۈمران، قانداق مەقسەتتە، قانداق پايدىلانغان بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، دىنىي ئېتىقاد نامرات، ئېزىلگەن، خارلانغان ئاۋامنىڭ ئارزۇ - ئۈمىد مەشئىلى، ناله - تەلپۈنۈش قۇتبىسى، ئەقىدە - ئىشەنچ قۇدرىتى بولۇپ كەلگەن.»

مەن ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا ئوتتۇرىغا چىققان بۇ «سالمان راشىد»نىڭ قىلمىشىدىن ناھايىتى نومۇس ھېس قىلدىم. مەن پەرھات تۇرسۇنىنىڭ ئەسەرلىرىنى ئون يىلدىن بېرى ئوقۇپ كېلىۋاتىمەن. ئۇنىڭ خرىستىئان دىنىغا ۋە ئۇ دىنىنىڭ پەيغەمبىرى خرىستوس (يەنە باشقا ئىسىملىرى ئېيسا، مەسىھ) قا ئالاھىدە ئىخلاسى بارلىقىنى ئەسەرلىرىدىن ھېس قىلىپ كەلگەنىدىم. بۇ شەخسنىڭ تاللاش ئەركىنلىكى دائىرىسىدىكى ئىش بولغاچقا ئارىلىشىش ئارتۇقچە دېگەن تونۇشتا ئىدىم، چۈنكى، كىشىلىك ھوقۇق نۇقتىسىدىن ئېيتقاندا كىشىلەرنىڭ نورمال دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكىگە ئارىلىشىش ۋە چەك قويۇش مەدەنىيەتسىزلىك ۋە قانۇنسىزلىق. شۇڭا، پەرھات تۇرسۇنىنىڭ خرىستوسقا بولغان ئالاھىدە ئىخلاسى مەن ئۈچۈن بەربىر ئىدى. مەن بۇ يەردە ئۇنىڭ مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنى «ئالۋاستى» دەپ ھاقارەتلىشىنىڭ ئىدىيىۋى ئارقا كۆرۈنۈشى سۈپىتىدە ئالدى بىلەن، ئۇ 1993 - يىلى «تەڭرىتاغ» ژۇرنىلىدا ئېلان قىلغان، 1998 - يىلى مىللەتلەر نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان «مەسىھ چۆلى» ناملىق توپلىمىغا كىرگۈزۈلگەن «مەسىھ چۆلى» ناملىق پوۋېستىدىكى بىر قىسىم بايانلارنى مىسال كەلتۈرۈپ ئۆتەي.

«كىم بىلىدۇ، مېنىڭ روھىمدا مەسىھەدەك سۆيۈش ئارقىلىق ئادەمنى تىرىلدۈرۈشتەك جاسارەت بارمۇ تېخى؟» «بىراق لەۋلىرىم-دىن ئۇنىڭ لەۋلىرىنىڭ مۇزدەك سوغۇق ھارارىتى تېخىچىلا كەتمىگەن بولۇپ، كىرىست شەكىللىك كوچىدا سۆيۈش ئارقىلىق ئادەمگە جان بەخش ئېتەلەيدىغان خىرىستوس كىرىستقا مىخلانغاندەك گاڭگىراش ۋە جاسارەت بىلەن ئەتراپقا تەلمۈرۈپ قاراپ تۇراتتىم.»

«كىم ئۇ كىرىست شەكىللىك يولدا ئېزىپ يۈرگەن؟ تۆت كوچا دوقمۇشىنىڭ كىرىستقا ئوخشايدىغانلىقىنى ھەممە كىشى ھېس قىلە-ۋەرمەيدۇ. ھەممە كىشى ئاسماندىكى يۇلتۇزلارغا قاراپ ئۇلارنىڭ تىزىلىشىدىن كىرىست شەكلىنى ئىزدەۋەرمەيدۇ. ھەممە كىشىنىڭ ئەتراپىتىكى نەرسىلەردىن كىرىستنىڭ شەكلىنى ھېس قىلىشى ناتايىن.»

«خىرىستوس ھېچ كىشى قوبۇل قىلالمايدىغان، بىراق ھەممە كىشى تەلپۈنىدىغان، مېھىر - مۇھەببەتكە ئوخشاش خىلۋەت ياشىماق-تا. مۇھەببەتنى پەقەت مۇھەببەتلا قوبۇل قىلالايدۇ. بولۇپمۇ خىرىس-توسنىڭكىدەك ئىلاھىي سۆيگۈنى پەقەت ئەنە شۇنداق مۇقەددەس، قۇدرەتلىك ۋە ئۇلۇغ بولغان ئىلاھىي سۆيگۈ ئىگىسىلا قوبۇل قىلالاي-دۇ، بۇنداق سۆيگۈگە ئىگە بولغۇچى پەقەتلا خىرىستوس.»

«مەن كىرىست شەكىللىك يولنىڭ ئوتتۇرىسىدا قانداقتۇر بىر نەرسە بىلەن مىخلاپ قويۇلغاندەك ئېسىنگىرەپ بىر ھازا تۇرۇپ قال-دىم. بىراق خىرىستوس كىرىستقا مىخلانغاندا قىلچە ئىككىلەنمەستىن، ئېسىنگىرىمەستىن يەھۇدىگە قاراپ: ‹ئاتا مېنى قولۇڭغا ئال!› دەپ مۇراجىئەت قىلغانىدى. ئۇنىڭ چېھرىدە ئۇلۇغلۇق، جان - مېھىر - مۇھەببەت چاقناپ كەتكەنىدى.»

«قىيامەت يېقىنلاشقاندا خىرىستوس قايتىدىن دۇنياغا كېلىدە-كەن. بەلكىم ئۇ دۇنياغا كېلىپ بولغاندۇ. بۇ دەۋردە كىشىلەرنىڭ ئۇلۇغلۇقىنى، مۇقەددەسلىكىنى بايقاش ئىقتىدارى قەدىمكى زاماندىكە-دەك مىسلىسىز كۈچلۈك ئەمەس. ھازىر ئۇلارنىڭ روھىي دۇنياسىغا

هېچنەرسە سىغدىلىپ كىرەلمەيدۇ. ئۇلارنىڭ روھىي دۇنياسى تىنىپ كەتكەن، تارىيىپ كەتكەن، يوقالغان، ۋەيران بولغان، خرىستوسنى قوبۇل قىلالمايدىغان دەرىجىگە يەتكەن... بەلكىم خرىستوس ئارىمىزدا ئۇن - تىنسىز ھالدا مۇقەددەسلىكىنى ئاياغلىرىنىڭ يىرتقلىرى ئارىلىرىغا يوشۇرۇپ ئاللىقانداق يەرلەردە سەرسان بولۇپ يۈرىدىغاندۇ.»

«ھازىر دائىم مەۋجۇت بولۇپ تۇرغىنى ئېتىقاد، ئۇمىد ۋە مۇھەببەت، ئۇلارنىڭ ئىچىدە ئەڭ بۈيۈكى مۇھەببەت، دېگەنىدى خرىستوس. قەدىمكى زامانغا تەۋە بولغان بۇ جۇملىلەرنى ھازىر ھەممە كىشى چۈشەنگەندەك ھېس قىلىشىدۇ يۇ، ئېيسانىڭ زادى نېمە دېمەكچى بولغانلىقىنى يەنىلا ئاڭقىرالمايدۇ.»

«دۇنيادا سۆيۈشكە ئەرزىگۈدەك نېمە بار؟ دۇنيادا سۆيۈشكە ئەرزىگۈدەك ھېچنەرسە بار بولمىغاچقا ئېيسا (خرستوس) ئىلاھىي شەخسكە ئايلانغانىدى. ئېيسا بارلىق ئىنسانلارغا مېھىر - مۇھەببىتىنى ياغدۇرغان، ھەممە بەندىنى سۆيگەن. بىراق ئۇنىڭ مېھىربانلىقى ۋە سۆيگۈسىنىڭ قەدىرگە يېتىش كېرەك بولغان بەندىلەر ئۇنى كرېستقا مىخلاپ ئازابلىغاچقا ئۇ ئىلاھ بولغان.»

«خرىستوس باشقىلارنى تىرىلدۇرۇش ئۈچۈن سۆيۈپ قويۇپ، ئىلاھىي نەپسىنى ئۇلارنىڭ كېرەكسىز، ئۆلۈك تېنى ئىچىگە كىرگۈزگەن. بۇ يەردە سۆيگۈچى پەقەت خرىستوسلا بولۇپ، باشقىلار ئۇنى سۆيمىگەن. چۈنكى خرىستوس سۆيۈپ قويغاندا ئۇلار مۇردا ئىدى - دە!»

«مەسىھ چۆلى» ناملىق پوۋېستىدا ئېيسا ئەلەيھىسسالام توغرىسىدا مانا مۇشۇنداق بايانلارنى يازغان ئاپتور يەنە 1999 - يىلى ئېلان قىلغان «ئۆلۈۋېلىش سەنئىتى» رومانىدا ئاساسلىق پېرسوناژ بولغان تاھىر بىلەن پەردەنىڭ دۇنيا قارىشىنى خرىستوسچە ئەخلاق «سۆيى» بىلەن سۇغۇرغان. ئاپتور رومانىنىڭ 318 - بېتىدە تاھىرنىڭ تىلىدىن «ئۇ چاغلاردا مەن خرىستوسنى بىلمەيتتىم، بىراق مېنىڭ قەلبىم خرىستوس پۈتۈن ئىنسانىيەتنى سۆيگەندەك، ئىنسانلارغا بولغان

چەكسىز مۇھەببەت بىلەن تولغاندى. مەن دۇنيادا رەزىل ئادەملەر يوق دەپ ئويلايتتىم. خرىستوس دۇنيادىكى ھەممە رەزىل ئادەملەرنى پەقەت كېسەللەر دەپلا ئويلايدۇ، ئۇلارنى قۇتقۇزماقچى بولىدۇ، ئۇلارنى كەچۈرۈۋېتىدۇ. مەن رەزىل ئادەملەرنىمۇ سۆيۈش كېرەك دەپ ئويلايتتىم.»

ئاپتور رومانىنىڭ 346 - بېتىدە تاھىرنىڭ سۆيگەن قىزى پەردىنىمۇ «ئۇنىڭ نەزىردە دۇنيادا ئەسكى ئادەم يوق ئىدى. بۇ ئۇنىڭ ھايات ۋە ئادەملەر توغرىسىدىكى ئەڭ مۇھىم كۆز قارىشى ئىدى» دەپ يازىدۇ. رومانىنىڭ 383 - بېتىدە ئاپتور يەنە تاھىرنىڭ تىلىدىن «مەن ھازىرقى زامانغا خۇددى خرىستوس ئېيسادەك مىخلىنىپ، ۋاقتىنىڭ مەڭگۈلۈك جازاسىنى تارتىۋاتاتتىم» دەپ يازىدۇ.

يۇقىرىقىلارنى ئوقۇپ كىتابخانلارنىڭ پەرھات تۇرسۇنىنىڭ خرىستوسنىڭ پېشىنى تۇتقان ھالدا كرېستقا قاراپ ئۆمىلەپ كېتىۋاتقان ئازغۇن روھ ئىكەنلىكىنى ئېنىق تونۇۋېلىشى تەس ئەمەس. مەن ئۇنى «بارسا ببرىۋەرسۇن» دېگۈچىلەرنىڭ بىرى.

شۇنداق بولسىمۇ مەن بۇ يەردە پەرھات تۇرسۇنىنىڭ نەزەردە «ئالۋاستى» ھېسابلىنىدىغان ئىسلام دىنىنىڭ پەيغەمبىرى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام بىلەن خرىستىئان دىنىنىڭ ياراتقۇچىسى ئېيسا ئەلەيھىسسالام توغرىسىدا ئامېرىكىلىق ئەمەلىي فىزىكا ئالىمى دوكتور مېيك. خات ئەپەندىنىڭ «ئىنسانلار جەمئىيىتىدىكى يۇز مەشھۇر كىشى» دېگەن ئەسىرىدىكى باھالارنى تەقىل كەلتۈرۈپ ئۆتۈشنى زۆرۈر دەپ قارايمەن.

مېيك. خات ئەپەندى كىتابىدا ئېيسا ئەلەيھىسسالامنىڭ: «كىشىلەر سىلەرگە قۇلۇم - قوشۇنلىرىڭلارنى سۆيۈڭلار، دۇشمىنىڭلارغا نەپرەتلىنىڭلار!، دېسە، مەن سىلەرگە: دۇشمىنىڭلارنى سۆيۈڭلار، بەختسىزلەرگە بەخت تىلەڭلار! سىلەرگە دۇشمەنلىك قىلغانلارغا ياخشى مۇئامىلە قىلىڭلار، سىلەرنى ئەزگەن، ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغانلار

ئۇچۇن دۇئا قىلىڭلار! سىلەر يامان ئادەملەرگە قارشىلىق كۆرسەتـ
مەڭلار؛ ئەگەر بىرسى سىلەرنىڭ ئوڭ يۇزىڭلارغا بىر شاپىلاق ئۇرسا،
سىلەر سول يۇزىڭلارنى تۇتۇپ بېرىڭلار» دەيمەن دېگەن سۆزنىى نەقىل
كەلتۇرۇپ «شۇبھىسىزكى ئېيسا يۇكسەك ساپ ئىدىئولوگىيىگە ئىگە
ئىدى»، «گەرچە بۇ خىل ئىدىيە كىشىلەر بىلىدىغان ئىدىيە ئىچىدە
ئالىي ئۆلچەملىك ئىدىيە بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭغا بىرمۇ ئادەم ئەمەل
قىلغان ئەمەس»، «ۋەھالەنكى، ئىنسانىيەت تارىخىدا، مۇھەممەد ئە-
لەيھىسسالام ھەقىقەتەن دىن ۋە ئىجتىمائىي تۈرمۇش ساھەسىدە مۇتلەق
مۇۋەپپەقىيەت قازانغان بىردىنبىر ئۇلۇغ شەخس.» «دىنىي جەھەتتىن
ئېلىپ ئېيتقاندا، مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ ئىنسانىيەت تارىخىغا
كۆرسەتكەن رولى غايەت زور. ئېيسا ئەلەيھىسسالامنىڭ رولىمۇ ناھا-
يىتى زور، ئەلۋەتتە.» «ئەپسۇسكى، ‹ئىنجىل› نىڭ نۇرغۇن جايلە-
رى ئۆز - ئۆزىگە زىت كېلىدۇ»، «ئېيسا ئەلەيھىسسالام ئاساسىي
نەزەرىيە ۋە كىشىلەرنىڭ ئىش - ھەرىكىتىگە مۇناسىۋەتلىك قائىدىلەر-
نى تۇزۇپ... مەنىۋى جەھەتتىكى بۇرچىنى ئوتتۇرىغا قويغانىدى،
پائول بولسا ئۇنىڭ بىر قىسمىنى تولۇقلاپ چىقتى. شۇنىڭ بىلەن
‹ئىنجىل› نىڭ بىر قىسمى بولغان ‹گوسپېل› شەكىللەندى.»،
«روسۇلىللاغا نازىل قىلىنغان ‹قۇرئان كەرىم› نىڭ بەرھەقلىكىگە
قىل سىغمايدۇ» «‹قۇرئان كەرىم› پەقەت ئۇنىڭغىلا نازىل قىلىـ
غان. مۇسۇلمانلار ‹قۇرئان كەرىم› دىن بۇ دۇنيا ۋە پانىي دۇنيادا
ئۆزىگە لازىملىق ھەر قانداق نەرسىنى تاپالايدۇ.»، «يەنە كېلىپ
‹قۇرئان كەرىم› روسۇلىللا ھايات ۋاقتىدىلا تولۇق خاتىرىگە ئېلىنىپ
بولۇنغانىدى. ئۇ شۇنداق ئىنچىكە خاتىرىلەنگەنكى، كېيىنكى مەزگىل-
لەردە بىرەر زىر - زەۋەرلىرىمۇ ئۆزگەرتىلمىگەنىدى. ۋەھالەنكى
خرىستىئان دىنىدا بۇنىڭغا ئوخشاش كىتاب تېپىلمايدۇ. خرىستىئان
دىنىدا ‹قۇرئان كەرىم› گە ئوخشاش، مۇرتىلارنى تەربىيىلەيدىغان
پۈختا ھەم مۇپەسسەل بىرەر كىتاب يوق. ‹قۇرئان كەرىم› نىڭ كىشـ

لەرگە كۆرسەتكەن تەسىرى ئېيسا ئەلەيھىسسالامنىڭ خرىستىئان دىنىغا كۆرسەتكەن تەسىرىدىن كەڭ ھەم چوڭقۇر.»

مەن مېڭ. خات ئەپەندىنىڭ يۇقىرىقى باھا ھەم مۇلاھىزىلىرىنى ئىستاتا كەلتۈرۈشتىن تاشقىرى يەنە ئامېرىكىلىق مەشھۇر ئادۋوكات، ناتىق، نەسرىي ئەدەبىيات يازغۇچىسى دارروۋ ئەپەندىنىڭ «ئىنجىل ھېرلا كىتاب ئەمەس، ئۇ 26 پارچە كىتابنىڭ قوشۇلمىسىدۇر. تەخمىنەن 1000 يىللار ئىچىدە پۈتۈلگەن بۇ كىتابلارنىڭ ھەزىلىرى خېلى بالدۇر، ھەزىلىرى خېلى كېيىن دۇنياغا تارالغان. ئۇ ئاساسلىقى، دىن ۋە ئەخلاق ھەققىدىكى كىتابكى، ئەزەلدىن ئىلمىي كىتاب ئەمەس.»① دېگەن سۆزلىرىنىمۇ ئىستاتا كەلتۈرۈپ ئۆتىمەن. مېنىڭ بۇنداق قىلىشتىكى مەقسىتىم پەقەت پەرھات تۇرسۇننىڭ ئۇچىغا چىققان ئەخمىقانە تەلۋىلىكىگە رەددىيە بېرىشتىنلا ئىبارەت.

پەرھات تۇرسۇننىڭ بۇ «كاتتا رومانى» دا مىليونلىغان مۇسۇلمانلارنىڭ دىنىي غۇرۇرىنى ئازابلايدىغان يۇقىرىقى «كاتتا ھەزىللىك» تىن باشقا يەنە خەلقىمىزنىڭ ساغلام مىللىي ئەخلاق قارىشىنى ئاياغ ئاستى قىلىدىغان تېتىقسىز قاراشلار، چۈشكۈنلۈكنى جېنىنىڭ بارچە تەشۋىق قىلىدىغان، ئۆلۈۋېلىشنى ئەسەبىيلىك بىلەن تەرغىب قىلىدىغان بىر قاتار ئېغىر خاتالىقلار سادىر قىلىنغان. ئۆز نۆۋىتىدە بۇ ھەقتىمۇ تەنقىدىي قاراشلىرىمنى ئوتتۇرىغا قويۇپ ئۆتۈشۈم زۆرۈر دەپ قارايمەن.

رومانىدىكى ئەڭ ئاساسلىق پېرسوناژ تاھىر سۆيگەن قىزىنىڭ بۇزۇق قىز ئىكەنلىكىنى، باشقىلارنىڭ ئۇنى «شاپاقچى» دەپ ئاتايدىغانلىقىنى ئاڭلىغاندا خۇشال بولۇپ مۇنداق ئويلايدۇ: «ئەركىنىنىڭ سۆزلىرىنى ئاڭلاپ، قەلبىمدە قىلچىمۇ كۈندەشلىك ھېسسىياتى قوزغالمىدى. چۈنكى ئۇ ‹شاپاقچى› ئىدى. مېنى ئەنسىزلىك ئىلكىدە

---

① «دۇنيادىكى مەشھۇر سوت - مۇنازىرە نۇتۇقلىرىدىن نەمۇنىلەر» دېگەن كىتابنىڭ 206 - بېتىگە قارالا.

خۇشال قىلغىنى شۇ بولدىكى، ئەمدى ئۇنى ھېچ كىشى يەككە - يېگانە ئىگىلىۋالالمايتتى. . . ئاھ! سۆيۈملۈك شاپاقچى! » «شۇنىڭدىن كېيىن. . . ‹شاپاقچى› دېگەن بۇ سۆز مەن ئۈچۈن تولىمۇ گۈزەل سۆيۈملۈك تۇيۇلىدىغان سۆز بولۇپ قاپتۇ. » «بەلكىم باشقىلار، مەن بىلمەيدىغان بىر كىملەر ئۇنى سۆيۈپ، بەدەنلىرىنى مىجىقلاپ يۈرگەندۇ. . . ئۇنىڭ لەۋلىرىدە، بەدەنلىرىدە ھېچكىمنىڭ لەۋلىرى ۋە قوللىرىنىڭ ئىزلىرى قالمىغاندىكىن. . . ئوخشاشلا بەدەن. . . ئوخشاشلا ئايال. . . مەن ئۈچۈن بەربىر! . . . »

بۇنداق تېتىقسىز قاراش رومانىنىڭ پەقەت بىر يېرىدىلا تاسادىپىي يېزىلىپ قالغان ئەمەس. يازغۇچى پۈتكۈل مۇھەببىتى بىلەن ھېسداشلىق قىلىپ ئۆزىنىڭ پىروتوتىپى ئاساسىدا يارانقان تاھىر ئىسىملىك بۇ لامزەللە پېرسوناژ رومانىنىڭ ئوتتۇرىسىدا يەنە ئۆزى ئۆلگىدەك ياخشى كۆرىدىغان قىزنى باشقىلارنىڭ «جالاپ» دەپ سۈپەتلىگىنىنى ئاڭلىغاندا «جالاپ بولسىمۇ چىرايلىق بولسىلا خوتۇن قىلىۋېرىمەن» «‹جالاپ› نېمە دېگەن گۈزەل، نېمە دېگەن يېقىملىق سۆز - ھە! ‹جالاپ› دېگەن سۆز كىمگىمۇ سەت گەپ تۇيۇلسۇن؟ ! » «مەن نېمىشقىدۇر بىر كىمنىڭ بىرەر ئايالىنى ‹جالاپ› دەپ تىللاۋاتقىنىنى ئاڭلىغان هامانلا گەرچە ئۇلار تىللاۋتقان ئايالنى كۆرۈپ باقمىغان بولسامۇ، ئەڭ گۈزەل ئايالنىڭ قىياپىتىدە كۆز ئالدىمغا كەلتۈرەتتىم. ئۆمرۈمدە مېنى تاڭ قالدۇرغان، ئۆزلىرىنىڭ گۈزەللىكى بەلەن ئۈيات ھېس قىلدۇرغان مەھەللىمىزدىكى گۈزەل ئاياللار، ئوقۇتقۇچىلىرىم ۋە دادامنىڭ خىزمەتداشلىرى. . ‹جالاپ› دېگەن سۆزنى ئاڭلىغان هامان يادىمغا شۇلار كېلەتتى. » دەپ ئويلايدۇ. سۆيگەن قىزىنى: «مەن سىزنى دائىملا بايۇەچچە ئەرلەر بىلەن بىللە قاۋاقخانىلاردا، رېستورانلاردا بىللە يۈرگەن هالدا كۆرىمەن. سىز ئۆز گۈزەللىكىڭىزنى دۇنيادىكى هەممە ئەرلەردىن ئايمايسىز! » «سىز دۇنيادىكى ئەڭ گۈزەل ۋە ئەڭ ئۇلۇغ جالاپ. » دەپ نومۇسسىزلارچە مەدھىيلەيدۇ.

ئادەمنىڭ قۇسقۇسىنى كەلتۈرىدىغان بۇ بايانلارنى ئوقۇغان ئو-قۇرمەن پەرھات تۇرسۇننىڭ نەزىرىدە ساغلام كىشىلىك مۇناسىۋەت، ئالىيجاناب مىللىي ئەخلاق ۋە نورمال ئەرلىك غۇرۇرنىڭ ھېچنېمىگە ئەرزىمەيدىغانلىقىنى ھېس قىلىپ يېتەلەيدۇ. مېنىڭچە بۇنداق لاۋزا ئىدىيىنى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ سەھنىسىگە ئېلىپ چىقىش ئىنتايىن ئېغىر مەسئۇلىيەتسىزلىك، ھەتتا ئەۋلادلار ئالدىدا سادىر قىلىنغان ئېغىر جىنايەت ھېسابلىنىدۇ.

پەرھات تۇرسۇن روماندا يەنە ئىزچىل ھالدا ئۆلۈمنى تەرغىب قىلىپ، چۈشكۈنلۈكنى ئۇلۇغلايدۇ. بۇنداق بىمەنە ئىدىيە قىلچە ئىجتىمائىي مەسئۇلىيەت ئېڭى ۋە ۋىجدانىي بۇرۇچ تۇيغۇسى يوق بۇ يازغۇچىنىڭ ئىجادىيەت ئەركىنلىكى دائىرىسىدىكى ئىش بولسىمۇ، لېكىن بۇنداق ئىدىيە ئىنسان روھىنى زەھەرلەشتە خىروئىندىن قېلىشمايدۇ.

پەرھات تۇرسۇن روماندا بۇ ھەقتە مۇنداق قۇرلارنى يازغان:

«كىشىلەر «ئىگە» دەپ ھاياتقا قەدەم باسقان ئاشۇ كۈندىن باشلاپ-لا بۇ دۇنيادا پەقەت ئۆلۈۋېلىشقا كىشىلەرنى قايىل قىلالىغۇدەك، ئەقىلگە سىغمىغۇدەك، مۇكەممەل يەنى ھېچكىم ئىنكار قىلالمايدىغان ۋە ھېچكىم كۆز يۇمالمايدىغان بىر خىل باھانە - سەۋەبنى تېپىش ئۈچۈنلا ياشايدۇ. كىشىلەرنىڭ ياشاشتىكى بىردىنبىر مەقسىتى پەقەت ئۆلۈمگە تولۇق بىر باھانە - سەۋەب تېپىش ئۈچۈندۇر.» «ياشاش ئاز-زۇسى — پەقەت ئۆلۈمدىن قورقۇشنىڭلا مەھسۇلى!» «ھايات مەغ-لۇبىيەت بىلەن تولغان» «كىشىلەرنىڭ ئۆلۈمنى ئەھمىيەتلىك ئۆلۈم ۋە ئەھمىيەتسىز ئۆلۈم دەپ ئايرىشى نەقەدەر كۈلكىلىك - ھە! ئادەم ئۆلۈپ بولغاندا ئۇنىڭ ئۈچۈن نېمىنىڭمۇ ئەھمىيىتى بولسۇن!» «ئۆ-لۈمنىڭ ئەھمىيىتى ھەققىدىكى ھەر قانداق خىيال ئەمەلىيەتتە ئۆلۈم-نىڭ بىر خىل مەڭگۈلۈك ئاخىرلىشىش ئىكەنلىكىنى ئېتىراپ قىل-ماسلىقتىن ئىبارەت بولۇپ، قانداقتۇر ھايات يەنە داۋاملىشىدۇ دەپ

ئويلاشنىڭ مەھسۇلى. بۇنداق ئويلاش ئىدىئالىزمنىڭ پانتقىغا پېتىشىتۇر.» «ئاتالمىش ئەھمىيەتلىك ئۆلۈملەرنىڭ ھەممىسى ئەمەلىيەتتە ئۇلارنىڭ زادىلا ئۆلگۈسى يوقلۇقىنى ئىپادىلەپ تۇرىدۇ.» «ئۆلۈۋېلىش ھايات تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنغانلىق ئەمەس، بەلكى ھاياتنىڭ ئۇستىدىن غەلىبە قىلىشتۇر» «ئەھمىيەتلىك ياكى ئەھمىيەتسىز ئىكەنلىكىنى بىز ئۆلۈمنىڭ سەۋەبىدىن ئىزدىمەسلىكىمىز لازىم، چۈنكى پەقەت ئۆلۈۋېلىشنىڭ ئۆزىلا ئەھمىيەتلىك...» «ئۆلۈۋېلىش بولسىمۇ ئۆز ئىلكىدىكىدە بولسۇن، رەھىمسىز تەبىئەتنىڭ ئاستا ـ ئاستا قېرىتىپ ئۆلتۈرۈشىنى كۈتمە!» «ساڭا ئۆزۈڭ خالاپ بۇ دۇنياغا تۇغۇلماستىن، باشقىلارنىڭ سېنى مەجبۇرىي تۇغۇپ قويغىنىمۇ يېتىپ ئاشىدۇ.» «ئادەملەرنىڭ دۇنيادىن ئېلىۋالىدىغىنى ئوزۇقلۇق بولغىنى بىلەن قالدۇرۇپ كېتىدىغىنى پەقەتلا ئەخلەت دۆۋىسى بىلەن پوق.» «ئۆلۈم توغرىسىدا ئويلانماسلىق ئەمەلىيەتتە ئۆلۈم تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنغانلىقتۇر.» «مەن دائىم ئۆلۈمدىن ئىبارەت بۇ بىردىنبىر ۋەئاخىرقى قۇتۇلۇش يولى بولمىغان بولسا قانداقمۇ قىلاتتىم دەپ ئويلاپ كېتىمەن» «بۇ دۇنيادا ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلۈپ، يۈرەك قېنىمنى سەرپ قىلغۇدەك ھېچ نەرسە يوق.» «ماڭا بىردىنبىر كېرىكى مەڭگۈلۈك يوقلىش!» «ئاھ! سۆيۈملۈك ئۆلۈم!».

پەرھات تۇرسۇننىڭ بۇ قەدەر چۈشكۈن قاراشلىرى ماڭا مىسىر زۇڭتۇڭى ئەنۋەر ساداتنىڭ مۇنۇ سۆزىنى ئەسلەتتى: «ئەگەر بىر ئادەم ھېچنىمىگە ئېتىقاد قىلمىسا ئۇ بىر قالايمىقانچىلىق ئىچىگە پېتىپ قالىدۇ. بۇ شۇنىڭدىن ئىبارەتكى، ئۇ كىشىلىككە ياتىدىغان ھەر قانداق نەرسىنى، ئۇلۇغلۇققا ياتىدىغان بارلىق نەرسىلەرنى، شۇنداقلا ئادالەت، ياخشىلىق، ھۆرلۈك ۋە ئادەمگەرچىلىك ئەنئەنىسىنى تەرك ئەتكەن بولىدۇ.»

ئىنسانىيەت تارىخىدا چۈشكۈنلۈكنى تەرغىب قىلىدىغان بۇنداق ئىدىيە بىر ئېقىم سۈپىتىدە ئەلمىساقتىن بېرى مەۋجۇد بولۇپ كەل-

مەكتە. لېكسن، نېچشېدەك مۇنەۋۋەر پەيلاسوپلار «بۇ دۇنيادا ئۆلۈم تەرغىباتچىلىرى بار، شۇنىڭدەك ھاياتىدىن ۋاز كېچىشكە دالالەت قىلىدىغانلارمۇ بار. ئەڭ ۋەھشىيلىرىنىڭ قەلبى ياۋۇزلۇق بىلەن تولغان، ئۇلاردا شەھۋانىيلىق ۋە ئۆزىنى بەربات قىلىشتىن باشقا ھېچنېمە يوق — ئۇلارنىڭ شەھۋانىيلىقى ئۆزىنى قۇربان قىلىشتىن باشقا نەرسە ئەمەس. ئۇلار تۇغۇلۇپلا ئۆلىدىغان روھنىڭ قۇرتلىرى. بىزارلىق ۋە ۋاز كېچىش تەلىماتى ئۇلارنىڭ تەقەززاسى. ئۇلار بىرەر بىمارنى، قېرىنى ياكى ئۆلۈكنى ئۇچراتسا، ‹ھاياتلىق بەربات بولدى› دېيىشىپ كېتىدۇ. ئەمەلىيەتتە، ھالاك بولغىنى ئۇلارنىڭ ئۆزى ۋە مەۋجۇتلۇقنىڭ بىر تەرىپىنىلا كۆرىدىغان كۆزى.» دەپ خىتاپ قىلىپ، بۇنداق «تۇگىشىش نەزەرىيىسى»گە قاتتىق نەپرەتلەنگەن.

بەلكىم پەرھات تۇرسۇن ئۆز رومانىدا بۇنداق چۈشكۈنلۈكنى، ئۆلۈمنى، شەھۋانىيلىقنى، ئىدراكسىزلىقنى، ئېتىقادسىزلىقنى، ئەخلاقسىزلىقنى باشتىن ئاخىر كۈچەپ تەرغىب قىلغانلىقىنى ئاقلاش ئۈچۈن، مەن يازغان باش پېرسوناژ تاھىر ئاشۇنداق خاراكتېرگە ئىگە، ئۇ پىسخىكىسى بىنورمال پېرسوناژ، ئۇنىڭ دۇنيا قارىشى ماڭا ۋەكىللىك قىلالمايدۇ، پەقەت ئۆزىگىلا ۋەكىللىك قىلىدۇ، مەن ئەسلا ئۇنىڭغا دۇنيا قارىشىمنى يۈكلىگىنىم يوق، ئۇنىڭ روھىي دۇنياسىنىڭ قانداق بولۇشى ئۆزىنىڭ ئىشى، دېگەندەك سەپسەتىلەرنى كاپىلىدىشى مۇمكىن. مەن ئۇنىڭ مۇشۇنداق غىتمەكلەرچە باھانە ـ سەۋەبلەرنى كۆرسىتىشى مۇمكىنلىكىنى نەزەرگە ئېلىپ ئۇنىڭغا «ئۇنداقتا نېمىشقا بۇنداق خاھىش سېنىڭ ھەممە ئەسەرلىرىڭدە ئىزچىل ئۆز ئىپادىسىنى تاپىدۇ؟ ئۇ ئەسەرلىرىڭدىكى ئىدىيە، دۇنيا قاراش، تەسۋىر، پېرسوناژلار روھىيىتى نېمە دېگەن ئىزچىللىققا ئىگە؟» دەپ سوئال قويىمەن ھەم بۇنداق ئىزچىللىققا دائىر بىر قاتار پاكىتلارنى كۆرسىتىپ ئۆتىمەن.

پەرھات تۇرسۇننىڭ 1990 ـ يىللاردىن بۇيان «تەڭرىتاغ» ژۇر-

نىلىدا ئېلان قىلىنغان «مەسىھ چۆلى» ، «كېسەل» ، «چىنار» قاتارلىق ئۇچ پوۋېستى 1998 - يىلى مىللەتلەر نەشرىياتى تەرىپىدىن «مەسىھ چۆلى» دېگەن نام بىلەن توپلام قىلىپ نەشر قىلىنغانىدى. مەن بۇ يەردە مەزكۇر توپلامغا كىرگۈزۈلگەن يۇقىرىقى ئۇچ پوۋېست بىلەن ئۇنىڭ «ئۆلۈۋېلىش سەنئىتى» رومانىدىكى ئىزچىللىقلارنى ۋە ئوخشاشلىقلارنى ئوقۇرمەنلەرگە بەت نومۇرى بويىچە بىر - بىرلەپ مىسال كەلتۈرۈپ، پەرھات تۇرسۇننىڭ ئىجادىيەتتە ئىزچىل ھالدا قايسى مۇقامغا توۋلاپ كېلىۋاتقانلىقىنى ئېنىق كۆرسىتىپ ئۆتتىمەن.

«ئۆلۈۋېلىش سەنئىتى» دىكى باش پېرسوناژ تاھىر «مەن دائىم ھەسرەتلىك خىياللارغا چۆمۈلۈپلا يۈرگەچكە باشقىلارنىڭ خۇشال ھالىتىنى كۆرۈشنى نېمە ئۈچۈندۇر زادىلا خالىمايتتىم.» (265-بەت) دېسە، «چىنار» پوۋېستىدىكى باش پېرسوناژمۇ ئوخشاشلا «ئادەتتە ھىجايغان ياكى كۈلگەن ئادەمنى كۆرسەم ئەرۋاھىم ئۇچاتتى» (توپلام-نىڭ 176 - بېتىدە) دەيدۇ. «ئۆلۈۋېلىش سەنئىتى» دىكى تاھىر بىلەن «چىنار» پوۋېستىدىكى باش پېرسوناژ ئوخشاشلا قاراڭغۇلۇقتىن ئارام تاپىدۇ، مەسىلەن: «چىنار» دا «مەن چىراغنى يېقىشنى خالىمىدىم. چۈنكى قاراڭغۇلۇق ئادەمگە بىر خىل ئازادىلىك بېغىشلايدۇ» (توپلام 218 - بەت) دەپ يېزىلغان بولسا، رومانىدا «مەن قاراڭغۇلۇقنى ياقتۇرىمەن. پەقەت قاراڭغۇلۇقلا مېنىڭ دىلىمغا ئارام بېرەلەيدۇ.» (445 - بەت) دەپ يېزىلغان.

پەرھات تۇرسۇننىڭ ئەسەرلىرىدىكى ئايال پېرسوناژلارنىڭ ھەر قانداق ئەرنى كۆرسە ھاۋايى ھەۋىسى ئۇرغۇپ تۇرىدۇ. مەسىلەن، «ھەربىر ئەر بىلەن ئۇچراشقان چاغدا ئۇنىڭ بۇلاقتەك كۆزلىرىدە مۇھەببەتكە تامامەن يات بولغان ھېسسىيات ۋە روھ بىلەن مۇناسىۋەتسىز، پەقەت بەدەنگىلا تەۋە بولغان بىر خىل ھاۋايى ھەۋەس دولقۇنلىرى كۆتۈرۈلۈپ كېتەتتى» (رومان 331 - بەت) دەپ يېزىلغان بولسا، «كېسەل» ناملىق پوۋېستىدا «— مەن ئەرلەرنى سۆيمەيمەن،

پەقەت ئۇلار ئارقىلىق ھەۋىسىنى قاندۇرىمەن» (توپلام 256 ـ بەت) دەپ يېزىلغان.

پەرھات تۇرسۇننىڭ ئەسەرلىرىدە ئۇنىڭ ئايال پېرسوناژلىرى ئوخشاشلا بۇزۇق قىلىپ تەسۋىرلەنگەن ھەم ئۇلارنى ياخشى كۆرىدىغان يىگىتلەرنىڭ ئىشلەتكەن جۇملىسىمۇ ئوخشاش تۇزۇلگەن. مەسىلەن: رومانىدىكى تاھىر سۆيگەن قىزى پەردىنى «سىز ئۆز گۈزەللىكىڭىزنى دۇنيادا ھەممە ئەرلەردىن ئايىمايسىز! . . . پۈتۈن دۇنيادا پەقەت مەندىلا ئايايسىز.» (456 ـ بەت) دېسە «كېسەل» پوۋېستىدىكى باش پېرسوناژمۇ «پەقەت مەنلا سىزگە ئېرىشەلمىگىنىم بىلەن باشقىلار سىزگە خالىغانچە ئېرىشەلەيدۇ» (توپلام 153 ـ بەت) دەيدۇ.

پەرھات تۇرسۇننىڭ پېرسوناژلىرىغا قۇياش بەك خۇنۇك كۆرىنىدۇ. مەسىلەن، رومانداتاھىرغا «قۇياش ئۇپۇقتا خۇددى كىرلىك ئۇستىدىكى قاچانلاردىدۇر قېتىپ قالغان قان داغلىرىدەكلا كۆرىنىدۇ.» (381 ـ بەت)، «چىنار» پوۋېستىدىكى باش پېرسوناژغا «ئاسماندا قۇياش خۇددى يۇندا قاچىلانغان جاۋۇردا ئۇيۇپ قالغان مۇزدەك، خۇنۇك پارقىراپ» تۇرغاندەك كۆرىنىدۇ (توپلام 339 ـ بەت).

پەرھات تۇرسۇننىڭ پېرسوناژلىرى گۈزەل ئاياللارنى كۆرسە ئوخشاشلا نەپرەتلىنىدۇ. مەسىلەن: «مەسىھ چۆلى»دە «ئۇنىڭ گۈزەللىكىگە يۇرىكىم ئېچىشقاندەك بولۇپ، ئۇنىڭغا نەپرەت بىلەن لەپپىدە قاراپ قويدۇم» (توپلام 72 ـ بەت) دەپ يېزىلغان بولسا، «كېسەل» پوۋېستىدا «كوچىلاردا پات ـ پات ئۇچراپ قالىدىغان گۈزەل ئاياللارغا ھەممىدىن بەكرەك نەپرەتلىنەتتىم.» (توپلام 151 ـ بەت) «ھەر بىر چىرايلىق قىزنى كۆرسەم ئىچىم ئاچچىق ئېچىشاتتى» (توپلام 209 ـ بەت) دەپ يېزىلغان.

پەرھات تۇرسۇننىڭ ئەر پېرسوناژلىرى ئوخشاشلا ئۆزىگە گۈزەل ئاياللاردىن نېسىۋە تەگمىگىنىگە قاتتىق ئۆكۈنىشىدۇ. مەسىلەن، رومانداتاھىر «سىزدەك گۈزەل ئايالغا پەقەت بىرلا ئادەم ئېرىشىپ

باشقىلار ئېرىشەلمىسە بۇ تەڭسىزلىككە كىممۇ چىدىيالىسۇن؟» (492 ـ بەت) دېسە، «كېسەل» پوۋېستىدىكى باش پېرسوناژىمۇ «گۈزەل ئاياللارنىڭ ئىچىدە ھېچبىرسىنىڭ ماڭا تەۋە بولماسلىقى ئىچىمنى قاينىتىۋەتتى.» (توپلام 209 ـ بەت) دەيدۇ.

پەرھات تۇرسۇننىڭ پېرسوناژلىرىنىڭ ھاياتىنىڭ ماھىيىتى ھەقىقىدىكى تونۇشىمۇ تامامەن ئوخشاش. مەسىلەن، رومانىدىكى تاھىر «بىز بۇ دۇنيادا سەزگۈدىن بۆلەك ھېچ نەرسىگە ئېرىشەلمەيمىز» (497 ـ بەت) دېسە، «چىنار» پوۋېستىدىكى باش پېرسوناژىمۇ «ئادەم بۇ دۇنيادا تۇيغۇدىن باشقا ھېچ نەرسىگە ئېرىشەلمەيدۇ.» (توپلام 298 ـ بەت) دەيدۇ.

پەرھات تۇرسۇننىڭ پېرسوناژلىرى ئەر ـ ئاياللارنىڭ جىنسىي مۇناسىۋەتىنى قاراڭغۇدا، خالىي جايدا ئېلىپ بېرىشىدىن قاتتىق ئەپسۇسلىنىدۇ. مەسىلەن، «مەسىھ چۆلى» دە «ئىنسانلار بىھۇدىلا دائىم بىر خىل جىنايى تۇيغۇ ئاستىدا ئازابلىنىپ ياشايدۇ. ئۇلار... ئۆزلىرى ئىگە بولالايدىغان دۇنيادىكى بىردىنبىر ئەڭ گۈزەل لەززەتنى زۇلمەت قوينىدا يوشۇرۇپ، قاراڭغۇلۇقتا ئۆزلىرىدىكى جىنايى تۇيغۇ بىلەن دەپسەندە قىلىشىدۇ.» (توپلام 77 ـ بەت) دەپ يېزىلغان بولسا، «چىنار» ناملىق پوۋېستىدا «كىشىلەر قېلىن پەردىلەر ئارقىلىق ھېلىقى ئىشلىرىنى كەچۈرگىسىز جىنايەتتەك يوشۇرىدۇ، مەن ئۇلارنىڭ بۇنى جىنايەت ھېس قىلىشىغا ۋە يەنە جىنايەت ھېس قىلىپ تۇرۇپ ئېلىپ بېرىشىغا ھەيران قالىمەن، بۇنى زادىلا چۈشىنەلمەيمەن.» (توپلام 300 ـ بەت) دەپ يازىدۇ.

پەرھات تۇرسۇننىڭ ئەسەرلىرىدە ئاناننىزم مەسىلىسى ئالاھىدە تىلغا ئېلىنىدۇ ۋە بەزىدە ئوخشاش مەزمۇندا تەكرارلىنىدۇ. مەسىلەن، «ئۆلۈۋېلىش سەنئىتى» رومانىدا «تاھىر ئاسىيە بىلەن بىللە بولغىنىدىن نېمىشقا شۇنچىۋالا ئازابلىنىپ كېتىدۇ؟... ئۇ جىنسىي باشقا كىشىلەردەك نورمال بىر خىل لەززەت سۈپىتىدە قوبۇل قىلالمايمەن.» (توپلام 300 ـ بەت) دەپ يازىدۇ.

دۇ. بۇنى قوبۇل قىلىش ئۇنىڭدا پەرىشانلىق ۋە ئۆزىنى ئۆزى ئەيىب-لەش تۈيغۇسى پەيدا قىلىدۇ، خۇددى ئاناىنزم كەلتۈرۈپ چىقارغان تۈيغۇدەك.» (431 ـ بەت) دەپ يېزىلغان بولسا، «كېسەل» ناملىق پوۋېستىدىمۇ ئوخشاشلا «بەلكىم ئۇنىڭ بىلەن ئالاقە قىلسام، قەلبىم مۇھەببەت شادلىقىغا ئەمەس، بەلكى ئاناىنزم قىلغاندىن كېيىنكى پۇشايمان تۈيغۇسىدەك ئېغىر روھىي جىنايەت ھېسسىياتىغا چۆمۈشى مۇمكىن» (توپلام 211 ـ بەت) دەپ يېزىلغان. «چىنار» ناملىق پوۋېستىدا بولسا «مەن ئۆز ـ ئۆزۈم بىلەن قىلىشقان گەپلىرىمنىمۇ خۇددى كېچىلىرى دېرىزىلەرنى ماريغان، ئاناىنزم قىلغان ئىشلىرىم-دەك باشقىلاردىن مەخپىي ساقلايمەن» (توپلام 306 ـ بەت) دەپ يېزىلغان.

ئاپتورنىڭ گەپ تاپالمىغاندەك ئىنتايىن ئاز بىر قىسىم پسىخىكا-سى بىنورمال، ئۆزىگە قويغان ئەخلاق تەلىپى تۆۋەن ئادەملەرنىڭ رەسۋالارچە ئېلىپ بارىدىغان جىنسىي قىلمىشلىرىنى بىلدۈرىدىغان «ئاناىنزم» دېگەن بۇ ئاتالغۇنى ئۇچ ئەسىرىدە ئالاھىدە تىلغا ئېلىپ ئۆتۈشى يازغۇچىنىڭ چاكىنا روھىيىتىنى ۋە ئەخلاقىي چۈشكۈنكۈنلۈ-كىنى كۆرسىتىپ بېرىدىغان بىر ئەينەك، خالاس!

پەرھات تۇرسۇننىڭ ئەسەرلىرىدە ئالاھىدە مۇقەددەسلەشتۈ-رۈلۈپ، پېرسوناژلىرىنىڭ روھىيىتىدىكى ئۆزگىچە خاسلىق سۈپىتىدە تەسۋىرلەنگەن «ئاخىرلىشىش تۈيغۇسى» («تۇغىشىش تۈيغۇسى») دىن ئىبارەت ئىدىيە ئۇچ ئەسىرىدە تەكرار تىلغا ئېلىنغان. مەسىلەن، «ئۆلۈۋېلىش سەنئىتى» رومانىدا «بىراق ئۇنىڭ قەلبىنى يەنە نېمىش-قىدۇر بىر خىل چۈشىنىكسىز ‹ئاخىرلىشىش تۈيغۇسى› قاپلىۋالغان-دى.» (رومان 240 ـ بەت) دەپ يېزىلغان بولسا، «مەسىھ چۆلى» پوۋېستىدا «ئۇ مېنىڭ ئالدىمدا ھەقىقىي مەۋجۇت ماددىغا ئايلانغاندا مەن ئەڭ دەسلەپكى ‹پۈتۈنلەي تۇغىشىش› ھېسسىياتىغا كەلگەنىدىم.» (توپلام 69 ـ بەت) «مەن زارىقىپ كۇتكەن ‹تۇغەشتىم› دېگەن

هېلىقى تۈيغۇ ۋۇجۇدۇمنى ۋاششىدە تىترىتىپ ئۆتتى» (توپلام 93 ـ بەت) دەپ يېزىلغان. «كېسەل» ناملىق پوۋېستىدا بولسا «گۈمران بولۇش، قىيامەت توغرىسىدىكى سىرلىق خىياللار ۋە تۈيغۇلارمۇ بۇنداق ‹ تاما- مەن تۈگىشىش، تەك ئادەمنى جەلپ قىلالمايدۇ. » (توپلام 155 ـ بەت) دەپ يېزىلغان.

پەرھات تۈرسۇننىڭ «جىنسىي تەشنالىق» ھەققىدىكى مۇلاھىز- سىمۇ ئەسەرلىرىدە ئوخشاشلا تەكرارلانغان. مەسىلەن، «كېسەل» ناملىق پوۋېستىدا «جىنسىي ئېچىرقاش تاماققا بولغان ئېچىرقاشقا ئوخشىمايدۇ، چۈنكى ئادەملەر تاماق يېمىسە ئۆلگىنى بىلەن جىنسىي ئالاقە قىلمىغانغا ئۆلۈپ قالمايدۇ» (توپلام 157 ـ بەت) دەپ يېزىلغان بولسا، «ئۆلۈۋېلىش سەنئىتى» رومانىدا «جىنسىي تەشنالىق ئەڭ كۈچلۈك، بىراق ئۇ ئادەم ئەڭ ئۇزاق چىدىيالايدىغان تەشنالىق، شۇنداقلا ئەڭ ئازابلىق تەشنالىق. چۈنكى ئۇ روھىي جەھەتتىكى تەشنا- لىق، ئاچلىقتا ئادەمنىڭ يېمەك ـ ئىچمەك تەشنالىقى قاندۇرۇلمىسا ئۇ ئۆلىدۇ. » (908 ـ بەت) دەپ يېزىلغان.

پەرھات تۈرسۇننىڭ ئەسەرلىرىدە بۇنداق تەكرارلىقلار ناھايىتى كۆپ. مەسىلەن، بابىلون (بابىل) شەھىرى توغرىسىدىكى بايانلار ۋە ئادەم ئاتا بىلەن ھاۋا ئانىنىڭ يارىتىلىشى توغرىسىدىكى بايانلار روماند- ا تىلغا ئېلىنغاندىن سىرت «مەسىھ چۆلى» ، «كېسەل» قاتارلىق پوۋېستلىرىدىمۇ ئوخشاش تىلغا ئېلىنغان. بىر ئاپتوروننىڭ ئەسەرلىرىدە بۇنداق ئادەمنى بىزار قىلىدىغان ئوخشاشلىقنىڭ كۆپ بولۇشى بەدە- ئىيلىك مەسىلىسىگە بېرىپ تاقىلىدىغان سەلبىي ھادىسە بولسىمۇ، لېكىن مەن بۇ يەردە مەسىلىنى بۇ نۇقتىدىن تىلغا ئالماقچى ئەمەس، بەلكى بارلىق ئەسەرلەردە پەرھات تۈرسۇننىڭ ئەخلاق قارىشى، قىم- مەت قارىشى ۋە دۇنيا قارىشى ئىزچىل ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان بولۇپ، ئۇنىڭ مەلۇم باھا، قاراش ۋە ئۆلچەملىرى قانداقتۇ يېرسوناژلارنىڭلا نەرسىسى ئەمەسلىكىنى تەكىتلىمەكچى. ئېنىقراق ئېيتقاندا پەرھات

تۇرسۇن ئۆزىنىڭ ھېس - تۇيغۇسىنى ۋە دۇنيا قارىشىنى ئىپادىلەشتە تاھىر قاتارلىق پېرسوناژلارنى ئارىيەت ئالغان. بارلىق چېكىدىن ئاشقان دۇنيا قاراشلارنىڭ ۋە كىشىنى سەسكەندۇرىدىغان چاكىنا، تېتىقسىز، رەزىل ھېس - تۇيغۇلارنىڭ ئۇۋۇسى دەل ئاپتورنىڭ قەلبى، خالاس! چۇنكى لۇشۇن ئېيتقاندەك «بۇلاقتىن سۇ چىقىدۇ، تومۇردىن قان چىقىدۇ».

بىلىش كېرەككى، ئۆز خەلقىنىڭ غۇرۇرىغا ئۇنتۇلغۇسىز ئازار بەرگەن تۇزكورلۇقنى، ئالىيجاناب مىللىي ئەخلاق ئۆلچەملىرىنى ئاياغ ئاستى قىلغان ناچىنسلارچە قىلمىشنى ئۇيغۇر خەلقى ھەرگىز كەچۇرمەيدۇ. ئەخلاق ۋە ئىدراكنى تەرك ئېتىدىغان، پەقەت سەزگۈ ۋە شەھۋانىيلىقىلا تەرغىب قىلىدىغان بۇنداق چۇپرەندە يازغۇچىنىڭ ئەسەرلىرىدىكى زەھەرلىك ئىدىيىنى ساغلام ئىنسانىي روھقا ئىگە ئوقۇرمەنلەر تۇكۇرۇپ تاشلايدۇ.

1999 - يىل، ئۆكتەبىر، ئۇرۇمچى

ئاخىرەتكە خەت

— شائىر دوستۇم غەنى رەشىدىنى ئەسلەيمەن

غەنى، سەن ئۆلۈپ كەتتىڭ. ئۆلۈم ھەقىقەتەنمۇ ئاجايىپ ھادىسە، سەن ئۆلۈپ كېتىۋىدىڭ، مەندە ئۆز - ئۆزۈمگە نىسبەتەن چوڭقۇر ئويلىنىش ئىستىكى تۇغۇلدى. مەن ھاياتىمدا ئۆزۈم ئەزەلدىن ھېس قىلىپ باقمىغان بوشلۇقلارغا قايتا نەزەر سېلىشقا باشلىدىم. ھەيران مەن، ھامىنى ئۆلۈپ كېتىدىغان بىزلەرنىڭ بۇ ئۆتكۈنچى ئەلەم بىلەن باغلانغان رىشتىمىز نەقەدەر كۈچلۈك - ھە، دەرۋەقە، چايكوۋېسكى ئېيتقاندەك، ھامىنى بىر كۈنى «ئەجەل دېگەن بايقۇش مەلۇم بىر بۇلۇڭ - پۇشقاقتىن توقمىقىنى كۆتۈرۈپ چىقىپ بېشىمىزغا سالىدىكەن».

پەيلاسوپلار، سەنئەتكارلارنىڭ ئۆلۈمگە تۇتقان پوزىتسىيىسى ھەر خىل، ئۆلۈمىمۇ ھەر خىل. قارىساڭ سېنى گاڭگىرىتىپ قويىدۇ. ھېمىڭۈايدەك ئۇلۇغ يازغۇچى «ئۆلۈم ئەڭ گۈزەل جىمجىتلىق» دەپ ئۆلۈمنى مەدھىيلىگەن ھەم ئۆزىنى ئېتىپ ئۆلتۈرۈۋالغانىدى. مەشھۇر سەنئەتكار چايكوۋېسكى: گۆرىستاننى «ئىپلاس ئۆڭكۇر» دەپ ئاتاپ، باقىي ئالەمگە كېتىشتىن دەككە - دۈككە بولغانىدى. 20 - ئەسىردىكى مەشھۇر پەيلاسوپ بېتران روسسېل 98 يېشىدا «مەن بۇ دۇنيادىن بىزار بولۇپ ئايرىلدىم» دەپ ئېيتىپ، ئۆلۈمنى «قۇتۇلۇش يولى» دەپ چۈشەنگەن. گېرمانىيە پەيلاسوپى شوپېنخا ئوئېرمۇ ئۆلۈمنى مەيلى پەلسەپە، ياكى دىن نۇقتىسىدىن بولسۇن، بىر خىل «قۇتقۇزغۇچى شىپالىق دورا» دەپ قارىغانىدى. مېنىڭچە ئۇلۇغ ئالىم ئېينىشتېيىننىڭ ئۆلۈمگە تۇتقان مۇئامىلىسى كىشىنى ھەقىقەتەن قا-

يىل قىلىدۇ. ئۇ ئۆزىنىڭ ھەر قانداق مەسىلىگە ئاددىي، ماس، مۇڭاپىق جاۋاب تېپىشتەك تەپەككۇر ئۇسۇلى بويىچە ئۆلۈم مەسىلىسى توغرىسىدا تۆۋەندىكىلەرنى يازغان:

«راست: ھەممە ئادەم ئۆلىدۇ. مۇشۇ نۇقتىدا، پەقەت مۇشۇ نۇقتىدىلا ھەممە ئادەم باباراۋەر. بەزى سىياسەتچىلەر قانداقتۇر ھەممە ئادەم باباراۋەر يارالغان دەيدۇ. مىليونىر بايلار بىلەن كوچىدىكى قەلەندەرلەر ئوتتۇرىسىدا نەدىمۇ باراۋەرلىك بولسۇن! باي ئاق تەنلىكلەرنىڭ بالىلىرى بىلەن نامرات نېگىرلارنىڭ بالىلىرى دۇنياغا كەلگەن بىرىنچى كۈندىن باشلاپلا باراۋەر ئەمەس. ئۇلار خۇدا ئالدىدىمۇ باراۋەر ئەمەس. پەقەت ئەزرائىل ئالدىدىلا ھەممەيلەن باباراۋەر».

«راست، ھەممە كىشى ئۆلىدۇ. ئۆلۈم ئەڭ ئاخىرقى قۇتۇلۇش، مەڭگۈلۈك ئەركىنلىك، ئۆلۈم ژۇجۇدىمىزدىكى بارلىق كىشەنلەرنى — ماددىي، مەنىۋى، شەكىللىك، شەكىلسىز كىشەنلەرنى پاچاقلايدۇ. ئۆلۈكنىڭ ئازاب چەككەنلىكىنى كىم كۆرۈپتۇ؟ پەقەت ئۆلۈك ۋە تۇغۇلمىغان بوۋاقلا ئەتىكى بەختسىزلىك ۋە ئاپەتتىن قورقمايدۇ. لېكىن ئادەملەر ئۆلۈمدىن ئومۇميۈزلۈك قورقىدۇ. بۇنىڭ قىلچە ئاساسى يوق، پەقەت شەخسىي ھايات ئاياغلاشقاندىلا، ئاندىن تۇرلەر ھاياتىنىڭ داۋاملىشىشىغا كاپالەت بەرگىلى بولىدۇ. تەبىئەت نېمە دېگەن ئەپچىل، نېمە دېگەن مۇڭاپىق ئۇرۇنلاشتۇرغان ـ ھە؟ بىراق كۆپچىلىك ئۆلۈمدىن قورقىدۇ. بۇ ھەقىقەتەنمۇ ئەخمەقلىق، لېكىن كىشىلەر ئۆلۈمنىڭ قورقۇنچسىز ئىكەنلىكىنى بىلگەن تەقدىردىمۇ، يەنىلا ئۆلۈمدىن قورقۇشتىن قۇتۇلالمايدۇ. بۇنىڭ ئۆزى چۈشەنگىلى بولمايدىغان سىر، دۇنيادا، كائىناتتا چۈشەنگىلى بولمايدىغان سىرلار قانچىلىكتۇر ـ ھە...»

غەنى، ئۆلۈم ھەقىقەتەنمۇ كىشىلىك ھاياتتىكى ئەڭ ئاخىرقى چوڭ ئىش. ئۇنىڭغا قانداق تەييارلىنىش ھەر بىر كىشىنىڭ ھايات ھەققىدىكى پەلسەپىۋى چۈشەنچىسىنىڭ قانچىلىكلىكىگە باغلىق. «ئە-

بەدىيىلىك قانۇنىيىتى» دىن قېچىپ قۇتۇلۇش مۇمكىن ئەمەس. گەرچە مەن رەھىمسىز رىقابەتكە تولغان 20 - ئەسىرنىڭ قىسىلچاقلىرىدا تېنەپ - تەمتىرەپ يۈرگەن بولساممۇ، لېكىن، خاتالىقلار بىلەن توختىماي كۆرەش قىلىش كېرەك بولۇۋاتقان ئەھۋالدا چېكىدىن ئاشقان ئۈمىدسىزلىك بىلەن ياشاشنى شەرمەندىلىك دەپ تونۇيمەن. ئورتاق قىسمەتكە دۇچ كېلىپ، تارىخنىڭ ئازابىنى تارتىۋاتقانلارغا نىسبەتەن گېرمانىيە پەيلاسوپى نىچشې ئېيتقاندەك «ھاياتقا بەرداشلىق بەرمەك ھەقىقەتەن مۇشكۈل: شۇڭا بىچارىلىق قىلماڭلار، ھەممىمىز ئېغىر مەجبۇرىيەتلەرنى ئۈستىمىزگە ئالغان ھاڭگا ئېشەك ۋە مىدە ئېشەكلەرمىز» دېگۈم كېلىدۇ.

ھەر بىر ئىنسان ئۆچۈن ئېيتقاندا تۇغۇلۇشنىڭ ئۆزى ياشاشقا مەجبۇر قىلىنغانلىق. ياراتقۇچى بىزنى مەقسەتلىك ياراتتى. بىز دەل ياراتقۇچىنىڭ بىزنى يارىتىشتىكى مەقسىتى ئۈستىدە ئىزدىنىشىمىز كېرەك. قارىماققا ئىنسان ئادەم ئاتا بىلەن ھاۋا ئانىنىڭ بىر قېتىملىق سەۋەنلىكى تۈپەيلى ئاپىرىدە بولۇپ قالغاندەك كۆرۈنسىمۇ، لېكىن، ماھىيەت بىزنى مەڭگۈ تىنىم تاپقۇزمايدۇ. ئەپسۇسكى ھەممە كىشىنىڭ ئۆزىنىڭ ياشاشتىكى مەقسىتىنى چۈشىنىپ كېتەلىشى ناتايىن. مەن ياشاشتىكى مەقسىتىمنى ھەقىقەتكە ۋە ئەركىنلىككە خىزمەت قىلىش، دەپ چۈشىنىمەن. مانا بۇ مېنىڭ ئېتىقادىم. مېنىڭچە ئۆز ئېتىقادىدىن خاتىرجەملىك ۋە مۇستەھكەملىك بىلەن قەتئىي تەۋرەنمەي گەندىلا، ھاياتنىڭ ئاخىرقى چېكىگە قورقۇمسىز يۈزلەنگىلى بولىدۇ. مۇنداقچە ئېيتقاندا ھاياتنى قىزغىن سۆيگەنلەرگە ئۆلۈم ئانچە مۇشكۈل تۇيۇلمايدۇ. ئۆلۈمدىن قورقمىغان ئادەم ياكى ئۆلۈمگە پىسەنت قىلمىغان ئادەم كۆپىنچە ھاللاردا ھاياتنى ھەرگىزمۇ چاكىنا ئۆتكۈزمەيدۇ، بەلكى مەردانىلارچە ئۆتكۈزىدۇ.

غەنى، سەن ئۆلۈپ كەتتىڭ، سەن 1994 - يىلى 8 - دېكابىر كۈنى قاراماي دوستلۇق تىياتىرخانىسىدا يۈز بەرگەن دۆلەت ئىچى ۋە

سىرتىنى زىلزىلىگە سالغان پەۋقۇلئاددە چوڭ ئوت ئاپىتىدە قازا قىلـ
دىڭ. زالدىكى 796 نەپەر ئوقۇنقۇچى - ئوقۇغۇچى ۋە كادىرلاردىن سەن
بىلەن قوشۇلۇپ جەمئىي 325 نەپىرى جېنىدىن جۇدا بولدى. ئەنە
شۇ بەختسىز جان ئىگىلىرى ئىچىدە سېنىڭ چالا كۆيگەن تېنىڭ بار
ئىدى. ئۆلۈم بىز ئۈچۈن يېڭىلىق ئەمەس، ئەتراپىمىزدا دائىم دېگۈـ
دەك ئەزرائىلىنىڭ باغىقىنى تاپشۇرۇۋېلىپ، ئاخىرەتكە سەپەر قىلدىرـ
غانلار پات - پات ئۈچراپ تۇرىدۇ. لېكىن، ھەر بىر جان ئىگىسىنىڭ
قىممىتى ئوخشاش بولمىغاچقا ئۇلارنىڭ ئۆلۈمىنىڭ كىشىگە قالدۇرـ
دىغان تەسىرىمۇ ئوخشاش بولمايدىكەن. بەزىدە مەن بىلەن بىر ئىدارـ
دىكى كىشىلەردىن بەزىسى ئۆلۈپ كەتسە، خۇددى كامبودژا ۋەزىيىتىـ
گە قىزىقمىغاندەكلا پەرۋا قىلمايمەن. چۈنكى بار بىلەن يوقنىڭ ئارـ
سىدا ياشايدىغان ئېتىقادسىز ئادەملەر كىشىنىڭ كۆزىگە تۇرۇپ -
چامغۇرچىلىكمۇ كۆرۈنمەيدىكەن.

دانالار ئادەملەرنى پەقەت ئۈچ خىل تىپقا مەنسۇپ دەپ قارايدىـ
كەن. يەنى، ئىشلارنىڭ يۈز بېرىشىگە تۇرتكە بولالايدىغان كىشىلەر،
يۈز بېرىۋاتقان ئىشلارنى كۆزىتەلەيدىغان كىشىلەر ۋە «نېمە ئىش يۈز
بېرىۋاتىدۇ؟» دەپ سورايدىغان كىشىلەر. مېنىڭچە بۇ مەلۇم مەنىدە
ھەر بىر كىشىنىڭ ھاياتىنىڭ قىممەت دەرىجىسىنى بەلگىلەيدىغان
مىزان بولالايدۇ.

غەنى، مېنىڭ نەزىرىمدە سەن، يۈز بېرىۋاتقان ئىشلارنى كۆزىتەـ
لەيدىغان كىشىلەر تىپىغا مەنسۇپ ئىدىڭ. بۇنى سېنىڭ مىراس قالغان
شېئىرلىرىڭ ئىسپاتلاپ تۇرۇپتۇ. مەن سېنى ئەسلەيمەن. ئەمما ئارـ
تۇقچە ئېچىنمايمەن. چۈنكى ھەممىز جالالىدىن رۇمى ئېيتقاندەك
«غايىپتىن كەلدۇق، غايىپقا كېتىمىز». گاھىدا مەنمۇ مەلۇم بىر
شائىرغا ئوخشاش ئۆلۈمنى:

ئۆلۈم دېگەن راھەتتۇر، راھەت،
باشلىقى يوق ئىشخانىلاردەك!

دەپ قاراپمۇ قالمەن. ئەلۋەتتە بۇ مەندىكى دائىملىق كەيپىيات ئەمەس، بەلكى مەلۇم چاغلاردىكى بىر دەملىك ھاياجانلىق ھېسسىيات. ئەمما مەن ئىزچىل شۇنداق قارايمەنكى، بىز ياشاشتىنمۇ، ئۆلۈشتىن-مۇ قورقماسلىقىمىز كېرەك. شۇڭا مېنىڭ نەزىرىمدە سېنىڭ 30 ياشقا توشمىغان بويتاق ئۆمرۈڭ، پەقەت، خاتىمىسى چۈشمىگەن بىر پارچە شېئىردىن ئىبارەت، خالاس.

(بۇ ماقالە «شىنجاڭ مائارىپ گېزىتى»نىڭ 1996 - يىل 26 - نويابىر سانىدا ئېلان قىلىنغان)

«بۇرۇت ماجراسى» نىڭ قىممىتى

ئۆزىنىڭ قىزىقچىلىق تۆكۈلۈپ تۇرىدىغان قەلىمى بىلەن زوقلاندۇرغۇچىلار قەلبىدە يىپىيېڭى بىر بەدئىي زېمىن ئاچقان، ئىقتىدارلىق يازغۇچى مەمتىمىن ھوشۇرنىڭ ئەسەرلىرىگە بولغان قىزىقىشىم، ئۇنىڭ «سارائ» ناملىق ھېكايىسىدىن باشلانغان. كېيىن ئۇنىڭ بىر - بىردىن قېلىشمايدىغان «ئايخان» ، «مۇساپىرلار قاۋۇقى، دا» ، «بۇرۇت ماجراسى» ، «قىرلىق ئىستاكان» قاتارلىق بىر يۈرۈش ئېسىل ھېكايىلىرىنى ئوقۇش بەختىگە مۇيەسسەر بولدۇم. ئەلۋەتتە، ئىجتىمائىيلىق ۋە ئېستېتىكىلىق جەھەتلەردە ۋايىغا يەتكەن بىرەر ئەسەرنى ئوقۇپ ھۇزۇرلىنىش زوقلانغۇچى ئۇچۇن ئېيتقاندا بىر ئامەت. چۇنكى بىزگە كۆپ ھاللاردا ئېستېتىك قىممىتى تۆۋەن، كۇندىلىك تۇرمۇشىنكى ئەھمىيىتى يوق ئۇششاق - چۇششەك ۋەقەلەر ۋە كىشىدە تەكرارلىق تۇيغۇسىنى قوزغايدىغان تېمىلار ھەققىدە يېزىلغان، پەند - نەسىھەتنىڭ ئۇ يېقىغا ئۆتەلمىگەن زېرىكەرلىك ئەسەرلەرنى ئوقۇشقا توغرا كېلىۋاتىدۇ. بۇنداق ئەسەرلەرنى ئوقۇپ مەيلى ئىجتىمائىيلىق، ياكى ئېستېتىكىلىق يېقىدىن بولسۇن، ھېچقانداق زوق ئالالمايسىز، ئىلاجسىز ھالدا ئاشۇ ئەسەرلەرنى تاقەت قىلىپ ئوقۇپ تۇگەتكەنلىكىمىزدىن زوقلىنىدىغان ئادەت بىزنىڭ كىتابخانلىق ھاياتىمىزدىكى كىشىنى ئېچىندۇرىدىغان غەلىتە قىسمەت بولۇپ كەلمەكتە.

مەمتىمىن ھوشۇرنىڭ يۇقىرىقى ھېكايىلىرىدىكى يۇكسەك ئىجتىمائىيلىق بىلەن ئېستېتىكىلىقنىڭ يۇغۇرلىشىدىن ھاسىل بولغان سېھرىي كۇچ مېنى مەھلىيا قىلىپ قايتا - قايتا ئوقۇشقا مەجبۇر قىلدى. بۇ ئەسەرلەرنىڭ روھىي دۇنيارىمدا پەيدا قىلغان زىلزىلە

خاراكتېرلىق ئۇنۇمىنى تەسىرات شەكلىدە ئىپادىلەپ بېقىشقا كۆپ قېتىم تەمشەلگەن بولساممۇ، لېكىن قولۇمغا قەلەم ئېلىشقا جۈرئەت قىلالمىغانىدىم. لېكىن «تارىم» ژۇرنىلىنىڭ 1991 - يىللىق 9 - سانىدا ئېلان قىلىنغان، كېرىمجان ئابدۇرېھىمنىڭ «كۆلكىلىك تراگېدىيە» ناملىق ئەدەبىي تەسىراتىنى ئوقۇپ، ماقالە ئاپتورىنىڭ «بۇرۇت ماجراسى» دىكى يوشۇرۇن مەنانى بەكلا يۈزە چۈشىنىپ، ماختايمەن دەپ ئاددىيلاشتۇرۇۋېتىپ، ھېكايىنىڭ قىممىتىنى تۆۋەنلىتىۋەتكەنلىكىدىن ئەپسۇسلانىدىم. شۇڭا، بىر قىسىم ساددا كىتابخانلارنىڭ «بۇرۇت ماجراسى» نىڭ قىممىتىگە ئاشۇ ئاددىي تەسىرات ئاساسىدىلا باھا بېرىپ قويۇشىدىن، ھېكايىنىڭ ئىچ - ئىچىگە سىڭىپ كەتكەن يوشۇرۇن مەنا قاتلاملىرىنى بەك يۈزە ھالدا چۈشىنىۋېلىشىدىن ئەنسىرەپ قەلەم تەۋرەتمەي تۇرالمىدىم.

«بۇرۇت ماجراسى» ئۇيغۇر ھېكايىچىلىقىدا مېنى ئەڭ سۆيۈندۈرگەن ھېكايە دەپ ئېيتالايمەن. ئەسەردىكى پىكىر قاتلاملىرىنىڭ چوڭقۇرلۇقى، ئۆتكۈرلۈكى ھەم نازۇكلىقى، دارىتمىلاشلارنىڭ چېتىشلىق دائىرىسىنىڭ كەڭلىكى ۋە دەللىكى، پېرسوناژلار خاراكتېرىنىڭ ئۆزگىچىلىكى، تىلىنىڭ باشتىن - ئاياغ يۇمۇرلۇق خوسۇسىيەتكە ئىگە بولۇشى مېنى نەچچە كۈنلەرگىچە مەستخۇش قىلىپ ھاياجاندۇرۇپ، ئويلاندۇرۇپ ھەر كويلارغا سالغان. ئەگەر «بۇرۇت ماجراسى» دىكى يوشۇرۇن مەنا كېرىمجان ئابدۇرېھىم ئېيتقانىدەك «مەن» نىڭ ئەنسىرەش - قورقۇمسىراش ئېڭى كەلتۈرۈپ چىقارغان مەنىۋى تراگېدىيىنىلا ئۆز ئىچىگە ئالغان بولسا، ئۇنداقتا بۇ ھېكايىنىڭ قىممىتى ئۇستىدە ئىزدىنىش ئارتۇقچە ئىش بولغان بولاتتى. مېنىڭچە ھېكايىنىڭ جېنى «مەن» نىڭ ئەنسىرەش - قورقۇمسىراش ئېڭىنى ئىپادىلىگەنلىكىدىلا ئەمەس، بەلكى ئالدى بىلەن بازار باشلىقىنىڭ ئەنسىرەش - قورقۇمسىراش ئېڭىنى ئىپادىلىگەنلىكىدە. ئەگەر بازار باشلىقىدا بىر بۇرۇتلۇق ئادەم پىچاق كۆتۈرۈپ جىدەل چىقارسا،

قورقمىنىدىن بارلىق بۇرۇتلۇقلارنى تىزىملايدىغان، پۈتۈن بازارنى چۇڭۇپ توقۇشقا تەييار تۇرىدىغان، ھەم خەۋپلىك، ھەم كۈلكىلىك پىسخىك ئادەت بولمىغاندا ئىدى، «مەن» ئۇنچىۋالا ھودۇقۇپ، قورقۇپ كەتمىگەن بولاتتى. تەكرار - تەكرار چۇڭۇپ توقۇلۇشتىن ئىبارەت بەختسىز قىسمەت بۇ بۇرۇتلۇقلارنى ئەنسىرەش - قورقۇمسىراش ئېڭىغا گىرىپتار قىلغان. بۇ ھال تەبىئىي ھالدا بۇ بۇرۇتلۇقلارنىڭ ڭۇجۇدىدا يەنە يېڭىش تەس بولغان پىسخىك ئاجىزلىقنى شەكىللەندۈرگەن. بازار باشلىقى چوڭقۇر ئەنسىزلىك ئىچىدە ئېيتقان، ئىسكەندەرنىڭ پېشانىسىگە پىچاق ئاتقان، چېڭگىزخانغا ئەگىشىپ غەربكە كەتكەن بۇرۇتلۇق پىچاقچىلارنىڭ ئەينى يىللاردىكى باتۇرلۇقى، قارامۇلىقى ئاللىبۇرۇن يوقىلىپ پەقەت ئۇلارغا ھەيۋەتلىك، قورقۇنچلۇق تۇس بېرىپ تۇرغان ئاشۇ بۇرۇتلا قالغان بولسىمۇ، لېكىن بازار باشلىقىنىڭ پىسخىكىسىدىكى ئەنسىرەش - قورقۇمسىراشتىن ئىبارەت ئەجەللىك ئاجىزلىق ڭە مەڭگۈ ئۆزگەرمەس پىسخىك ئادەت يەنىلا «بۇ بۇرۇرتلۇقلارنى بىرەر پالاكەت تېرىمايدۇ، دەپ كىم ئېيتالايدۇ؟!» دەپ ئويلاندۇرۇپ، ھەر مىنۇت ئەندىشىگە سېلىپ تۇرىدۇ. شۇڭا ئۇ «چۇڭۇپ توقۇش» تىن ئىبارەت رەزىل ئەڭگۈشتەرىنى ئايىماي ئىشقا سېلىپ تۇرىدۇ. چۇڭۇپ توقۇشتىن مەقسەت ئەلۋەتتە ئۆز كۆڭلىدىكىدەك شەكىلگە ڭە پاسونغا كىرگۈزۈش. ئىنسان ئۇچۇن ئېيتقاندا بۇ ئەڭ چوڭ ئاپەت ئەمەسمۇ؟ ئىنسانىنى ئۆز خاھىشىدىن، ياشاش ئېتىقادىدىن، ئارزۇ - ئىستەكلىرىدىن مەھرۇم قىلىدىغان بۇ خىل چۇڭۇپ توقۇش نەقەدەر دەھشەتلىك - ھە!؟. بۇ نۇقتىدىن قارىغاندا «مەن» نىڭ ئەنسىرەش - قورقۇمسىراش ئېڭى كېرىمجان ئېيتقانەدەك كۈلكىلىك، قىزىق تۇيۇلامدۇ؟ ياكى يۈرەكتە ئېچىنىشلىق پىغانلارنى، ھېسداشلىق تۇيغۇسىنى قوزغامدۇ؟

«بۇرۇت ماجراسى» نىڭ قىممەتتىكى خاسلىقى ڭە يازغۇچىنىڭ مۇددىئاسى ھېكايىدىكى «چۇڭۇپ توقۇش» مەسىلىسىدە روشەن ئىپادىلىنىشىدە.

دىلىنىدۇ. ئەگەر كېرىمجان ئېيتقاندەك ھېكايىدىكى «كۆلكە ئادەم-لەردىكى مەنىۋى تراگېدىيىنى — بىھۇدە ئەندىشە - قورقۇمسىراش بىلەن ھايات خاتىرجەملىكىدىن مەھرۇم قېلىش، ئۆمۈرنى قىسقارتىۋېتىشتەك پاجىئەنى تېخىمۇ گەۋدىلەندۈرۈپ» بەرگەن دەپ قارىلىدۇ. غان بولسا، ئۇنداقتا يازغۇچىنىڭ مەقسىتى: «ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرۈش ئۈچۈن قورقماي، خاتىرجەم، ئەندىشىدىن خالىي ھالدا ياشاڭلار، دېگەندىن ئىبارەت بولىدۇ - دە، بۇ ھېكايىدىكى يوشۇرۇن مەنا تولىمۇ پۇچەكلىشىپ «تۇرمۇش مەسلىھەتچىسى» نىڭ ئەدەبىي تەشۋىقات شەكلى بولۇپ قالىدۇ. مېنىڭچە «بۇرۇت ماجراسى» نىڭ قىممەتتىكى خاسلىقىنى ھەقىقىي يوسۇندا يورۇتۇپ بېرىش ئۈچۈن، ھېكايىدىكى يوشۇرۇن مەنانى چوڭقۇر قاتلاملىرىغچە، دائىتمىلاشلارنى نازۇك يەرلىرىگچە چۈشىنىش ئۈچۈن، چوقۇم زوقلانغۇچىدا روھىي تەييارلىق بولۇشى كېرەك. بۇنداق دېگەنلىك ھېكايىنى مەنپەئەتدارلىق نۇقتىسىدىن ئوقۇپ زوقلىنىش كېرەك دېگەنلىك ئەمەس. بەلكى زوقلانغۇچى قەلبىدە مىللىي ھېسسىياتتىن ئىبارەت «ئالماس ئاچقۇچ» بولۇشى كېرەك، دېگەنلىكتىن ئىبارەت. زوقلانغۇچى قەلبىدە چوقۇم بۇ «ئالماس ئاچقۇچ» بولمايدىكەن ئۇنداقتا «بۇرۇت ماجراسى» نىڭ قىممەتتىكى خاسلىقىنى ھېس قىلىپ يېتىش، يوشۇرۇن مەنا قاتلاملىرىنى چوڭقۇر چۈشىنىش ھەرگىز مۇمكىن ئەمەس.

بىز «بۇرۇت ماجراسى» نى ئوقۇغاندا ئىنتايىن يۇمۇرلۇق كەيپىياتتا، يەڭگىل تۇيغۇ ئىچىدە ئوقۇيمىز، لېكىن ئوقۇپ بولغاندىن كېيىن يۇرىكىمىزنىڭ بىر پاجىئەنى ھېس قىلىۋاتقانلىقىنى، تۇيغۇلىرىمىزنىڭ ئېغىرلىشىپ كېتىۋاتقانلىقىنى، ھېكايە ۋەزىنىنىڭ بارغانسېرى ئېشىپ بېرىۋاتقانلىقىنى سېزىمىز. «مەن» نىڭ بۇرۇتلۇقلارنى ئېنىقلاپ، تىزىملاۋاتقانلىقىنى ئوققاندىن كېيىنكى كۆرگەن چۈشلىرى، قىلغان خىياللىرى، ئەتراپىدىكىلەرگە تۇتقان پوزىتسىيەسى... باشتىن ئاياغ كومېدىيىلىك خۇسۇسىيەتكە ئىگە. بازار باشلى-

قىنىڭ قورقۇنچ چۈلغۇالغان، گۈمان، شۈملۈق بىلەن تولغان كاللا-
سى، چۈڭۈپ توقۇشتىن دېرەك بېرىدىغان پوپوزا - ھەيۋىسى، ئاخىر-
قى ھېسابتا سەنئەت ئۆمىكىنىڭ يالغان بۇرۇتىنى تاقۇۋلىشى. . .
تېخىمۇ كۈچلۈك كومېدىيىلىك خۇسۇسىيەتكە ئىگە. لېكىن، مانا
مۇشۇنداق كومېدىيىلىك شەكىل ئىچىدە كىشىنى چوڭقۇر ئويغا سالا-
دىغان بىر تراگېدىيىلىك پىكىر سوزۇلۇپ ياتىدۇ. بۇنىڭ زوقلانغۇچى
قەلبىدە قوزغايدىغان تراگېدىيىلىك ئۇنۇمى، تەسىرى كىشىنى ھەقە-
قەتەنمۇ ھەيران قالدۇرىدۇ. بۇ خىل تراگېدىيىلىك ئۇنۇم زوقلانغۇ-
چىنىڭ جەمئىيەت ھەققىدىكى بىلىشىنى، ئادەملەرنىڭ، ئېنىقراق
ئېيتقاندا دەۋرىمىز كىشىلىرىنىڭ روھىي دۇنياسى، ئېڭى ھەققىدىكى
چۈشىنىشىنى، مىللىي پسىخىكا، تارىخىي ئاڭ ھەققىدىكى تونۇشىنى
كۈچەيتىدىغان، ئۇلارنى كۆزىتىش پۈرسىتىگە ئىگە قىلىدىغان «رو-
جەك» بىلەن تەمىنلەيدۇ. ئەلۋەتتە، بۇ ئازابلىق ئويلىنىش، ئازابلىق
كۆزىتىش خاراكتېرىگە ئىگە زوقلىنىش جەريانىدۇر.

«بۇرۇت ماجراسى» نىڭ يەرلىك پۈرىقى ئىنتايىن قويۇق. پەقەت
غۇلجىلىقلارغىلا خاس بولغان يۇمۇرلۇق خاراكتېر ۋە يۇمۇرلۇق تىل
ھېكايىنىڭ كومېدىيىلىك مۇقامىنى ناھايىتى تەبىئىي قىزىقارلىقلا ھەم
جەلىپكارلىقلا ئىگە قىلغان. لېكىن ئۇ ناھايىتى كەڭ ۋە چوڭقۇر
بولغان تراگېدىيىلىك مەزمۇننى ئۆزىگە مۇجەسسەملىگەن. بۇ خىل
تراگېدىيە ھەرگىزمۇ لىرىكىلىق تۇسكە ئىگە مۇھەببەت تراگېدىيىسى
ئەمەس ياكى بىرەر پالاكەت باسقان بەختسىز ئائىلىنىڭ جەمەت تراگې-
دىيىسىمۇ ئەمەس، بەلكى سەۋەب - نەتىجىلىك مۇناسىۋىتى ئىنتايىن
قويۇق بولغان، پەلسەپىۋى مەنىدىكى ئىجتىمائىي مىللىي پسىخىكا
تراگېدىيىسى.

بىزنىڭ قىممەت قارىشىمىز، ھايات قارىشىمىز، تارىخ قارىش-
مىز ھەقىقەتەنمۇ ئۆلۈك فورما ئىچىدە دېيىشكە بولىدۇ. بىز ئۆزىمىز-
نىڭ تارىخ قارىشىمىز، تارىخ ئېڭىمىز ئۇستىدە ئويلىنىپ كۆرمىسەك

بولمايدىغان بولۇپ قالدى. بولۇپمۇ بىزدەك تارىخىي كەچۈرمىشى مۇرەككەپ، تارىخىي بىلىم تەشنالىقى كۈچلۈك مىللەت ئۇچۇن بۇ تېخىمۇ مۇھىم. بىز ئۆزىمىزنىڭ مىللىي تارىخىمىزنى تارىخىي پائالىيەتلەر ئىچىدىنلا ئىزدەپ تارىخنىڭ ماھىيەتلىك مەزمۇنىنى تەشكىل قىلىدىغان مەنبۇى تارىخنى تارىخ ئۇستىدىكى ئىزدىنىشلىرىمىزنىڭ سىرتىدا قالدۇرۇۋاتىمىز. بىزنىڭ كىتابخانىلىرىمىز «يۇز يىل غېرىپلىق» نى ئوقۇغان چېغىدا ئۇنى «رومان» دېگەن كۆز ئەينەكنى تاقىۋېلىپ ئوقۇيدۇ ـ دە، ئۇنىڭ ھەقىقىي مەنىدىكى تارىخىي رومان ئىكەنلىكىنى ئويلاپ باقمايدۇ. بىزنىڭ «مۇدرىنىزم» دېسە ھەممىدىن ۋاز كېچىدىغان، رېئاللىقنىڭ ۋەزنىنى ئازراقمۇ ھېس قىلمايدىغان بىر قىسىم ياش ئەدىبلىرىمىز «20 ـ ئەسىردىكى ئەڭ مەشھۇر رومان» دەپ قارىلىپ، پۈتۈن دۇنيا ئەدەبىياتچىلىرىنىڭ بىرەك ئېتىراپ قىلىشىغا ئېرىشكەن بۇ رومانىنىڭ سېھرىي دېگەن ئۇقۇم بىلەن رېئالىزم دېگەن ئىككى ئۇقۇمدىن خاراكتېرلەنگەن ئەدەبىي ئېقىمغا تەۋە ئىكەنلىكىنى چوڭقۇر چۈشەنمەيدۇ. چۈشىنىشىنىمۇ خالىمايدۇ. ئەمەلىيەتتە مۇدرىنىزم ئەدەبىياتىغا تەۋە بولغان سېھرىي رېئالىزملىق خۇسۇسىيەتكە ئىگە بۇ رومان لاتىن ئامېرىكىسىدىكى مىللەتلەرنىڭ غېرىپلىق بىلەن تولغان مەنبۇى تارىخىنى يورۇتۇپ بېرىشنى ئەڭ ئالىي مەقسەت قىلغان. قارىغاندا «بۇرۇت ماجراسى» دىمۇ مەنبۇى تارىخىمىزنىڭ روشەن كۆلەڭگۈسى بارمۇ، قانداق؟ بىزنىڭ مىللىي پسىخىكىمىز تەكرار ـ تەكرار چۈۋۈپ توقۇلۇشتىن ئىبارەت بەختسىز قىسمەت جەريانىدا قانداق پاسون، قانداق شەكىلگە كىرىپ قالدى؟ بۇ بىر ئېيتقۇسىز ئازاب. لېكىن رېئاللىق كىشىنى ئازابلايدىغان بۇ ئېچىنىشلىق پاكىتنى رەھىمسىزلىك بىلەن نامايان قىلىپ تۇرماقتا. مانا مۇشۇنداق بايقاش خېلىلا قىيىن بولغان، ئىپادىلەش تېخىمۇ قىيىن بولغان ئازابلىق رېئاللىقنى سەنئەت شەكلىدە ئىپادىلەش مەسىلىسىدە ھوشۇرنىڭ قەلىمىگە نىسىپ بولدى. روھىي جەھەتتە ئازابلى-

ىنش بەختىگە مۇيەسسەر بولمىغان يازغۇچىنىڭ ئازابلىق رېئاللىقنى ئىپادىلىيەلىشى بەكمۇ قىيىن. ئازاب ۋىجدانلىق قەلب ئىگىلىرىگىلا خاس روھ. غەرب مۇدىرنىزم ئەدەبىياتىغا كۇچلۇك تەسىر كۆرسەتكەن، ياش ئەدىبلىرىمىزنى ئۆزىگە مەپتۇن قىلغان روھىي ئانالىز ئالىمى فىرويدنىڭ «جىنسىي ئاڭنىڭ بېسىمى ئىجادىيەتنىڭ ئېنېرگىيە مەنبەسى» دېگەن مەشھۇر نەزەريىسى، بىزنىڭ مىللىي تەقدىرىمىز بىلەن چەمبەرچاس باغلانغان مىللىي ئەدەبىياتىمىز ئۇچۇن ئېيتقاندا «ۋىجدانىنىڭ بېسىمى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ ئېنېرگىيە مەنبەسى» دېگەن نەزەريە ئالدىدا ئۆز كۇچىنى يوقاتسا كېرەك.

«بۇرۇت ماجراسى» باشتىن ئاخىر داىرتمىلاش بىلەن تولغان ھېكايە، ئەسەردىكى داىرتمىلاشلارنىڭ چېتىشلىق دائىرىسى ناھايىتى كەڭ. ئۇ بىزنىڭ تەپەككۇر ئادىتىمىزگە، پىكىر قىلىش ئۇسۇلىمىزغا، ئۆزىمىزگە، باشقىلارغا، تۇرمۇشقا، ھاياتقا تۇتقان پوزىتسىيىمىزگە، مىللىي ئەخلاقىمىزغا، مىللىي ئېڭىمىزغا، ئىجتىمائىي رېئاللىقىمىزغا، تەرەققىيات ئەھۋالىمىزغا... بېرىپ تاقىلىدۇ. بۇلار توغرىسىدىكى ئويلىنىشىم، چۇشەنچەم «سارائ»، «قىرلىق ئىستاكان» ھېكايىلىرى بىلەن چېتىلىپ بىر گەۋدە ھاسىل قىلغاچقا، بۇ ھەقتە باھا يېزىشنى بۇ ماقالەمگە راۋا كۆرمىدىم.

(بۇ ماقالە «تارىم» ژۇرنىلىنىڭ 1991 - يىل 12 - سانىدا ئېلان قىلىنغان)

ئەدەبىياتىمىز مۇنازىرىگە موھتاج

ئەدەبىياتىمىزنىڭ غورىگىل ھاياتىنى ئۆزگەرتىش، ئۇنى جۇلالىق سەنئەت ئالىمىگە ئايلاندۇرۇش تۇرلۇك ئوبيېكتىپ ۋە سۇبيېكتىپ ئىمكانىيەتلەرگە باغلىق. ئەدەبىي تەنقىدچىلىكىمىزمۇ ئەنە شۇنداق قىسمەتنىڭ ئىلكىدە. ئەدەبىي تەنقىدچىلىكىمىزنىڭ راۋاجلىنىش يولـ لىرى كۆپ ھاللاردا ئوبيېكتىپ ئامىللاردىن كۆرە، سۇبيېكتىپ ئامىللارنىڭ چەكلىشىگە ۋە بوغۇشىغا ئۇچراپ كەلدى. ئېتىكىلىق ئاتالـ غۇلارنى شىپى كەلتۈرۈپ، ۋەز ـ نەسىھەت قىلىشمۇ شۇنىڭ جۇملىسىدىندۇر.

يازغۇچى مەتىمىن ھوشۇرنىڭ «بۇرۇت ماجراسى» ناملىق ھېـ كايىسى كېرىمجان ئابدۇرېھىم بىلەن ئىككىمىزنىڭ ئارىسىدا، كېرىمـ جاننىڭ نەزىرىدە «پەزىلەتسىزلىك»، مېنىڭ نەزىرىمدە ئەھمىيەتلىك ھېسابلىنىدىغان كالتە «ماجرا»نى پەيدا قىلدى. مېنىڭچە، ئەدەبىي تەنقىدچىلىكتە مەردانە دوقۇرۇشۇپ قېلىشلاردىن ساقلانغىلى بولمايدۇ. مەسىلە بۇنى قانداق چۈشىنىشتە. ئەگەر ئۇ ئەدەبىي تەنقىدچىلىكتىكى ساقلانغىلى بولمايدىغان نورمال ھادىسە دەپ قارىلىدىغان بولسا، بۇ ئەقىلگە مۇۋاپىق قاراشتۇر. ئەگەر ئۇنىڭغا دۇچ كەلگەندە ھودۇقۇپ كېتىپ، ئالدىراپ ـ تېنەپ ئېتىكىلىق ئاتالغۇلارغا مۇراجىئەت قىـ لىپ، «مۇھىمى پەزىلەت» دەپ قاراپ، ئۇنى ئەخلاققا باغلاپ چۈشـ ىندىغان بولساق، بۇ بىر ئىلمىي بولمىغان خاتا پوزىتسىيىدۇر.

كېرىمجاننىڭ «كۆلكىلىك تراگېدىيە» ناملىق ماقالىسىدىكى تەھلىللەرنى ئىنكار قىلىش مەقسىتىدە يېزىلغان «‹بۇرۇت ماجراسى› نىڭ قىممىتى» ناملىق ماقالەم كېرىمجاننىڭ نەزىرىدە ئوبزورچىلىقـ مىزدىكى بىر ـ بىرىنىڭ پىكرىنى ئىنكار قىلىش بىلەن خاراكتېرلەنـ

گەن كونا «ئەنئەنە» نىڭ داۋامى ئىكەن. مېنىڭچە، كېرىمجان ئىلگىرىكى ئوبزورچىلىقىمىزدىكى سىياسىي قالپاق كىيگۈزۈشۈپ ئېلىپ بېرىلغان ئەھمىيەتسىز، خاتا، سەنئەتكە خىلاپ مۇنازىرىلەر بىلەن ئەدەبىيات - سەنئەتنىڭ قانۇنىيىتىگە ئۇيغۇن بولغان نورمال مۇنازىرىنى ئارىلاشتۇرۇپ چۈشىنىۋالغاندەك قىلىدۇ. ئەگەر ئەدەبىي تەنقىدچىلىكىنىڭ ئەسەر ھەققىدىكى تەنقىدچىلىكىدە مۇنازىرە تۈسىنىڭ قويۇق بولۇشىنى كېرىمجانغا ئوخشاش پەزىلەتسىزلىك، بىھۇدە ئىسراپچىلىق، تۈيۇق يولغا كىرىپ قالغانلىق، تەنقىدچىلىكىنىڭ ئورنىنى تۆۋەنلىتىۋەتكەنلىك دەپ قارايدىغان بولساق، بۇ ھەقىقەتەنمۇ ئەدەبىي تەنقىدچىلىكىنىڭ خاراكتېرىگە ئۇيغۇن بولمىغان، بىر تەرەپلىمە، خاتا قاراشتۇر. بىزنىڭ ئىلگىرىكى ئوبزورچىلىقىمىز راستىنلا سىياسىي نۇقتىدىن، شەخسىيەتچىلىك، گۇرۇھۋازلىق نۇقتىسىدىن چىقىپ مۇنازىرىلىشىشتەك بىمەنە يولدا كۆپ مېڭىپ كەتتى. بۇ بىر ئېچىنىشلىق ساۋاق. ئەمما بۇ ھەرگىزمۇ ئوخشىمىغان ئەدەبىيات قاراشلىرى، ئوخشىمىغان ئېستېتىك چۈشەنچىلەر ئاساسىدا ئېلىپ بېرىلمىغان، ئەدەبىيات - سەنئەتنىڭ تەرەققىياتىغا پايدىلىق، نورمال بەس - مۇنازىرە بىلەن بىردەك خاراكتېرگە ئىگە ئەمەس. ئەگەر خاركتېرى ئوخشاش بولمىغان بۇ ئىككى خىل مۇنازىرە ئوخشاشلا «پەزىلەتسىزلىك، بىھۇدە ئىسراپچىلىق» دېيىلمىغان بولسا، ئۇ ھالدا «بەس - مۇنازىرە» دېگەن ئۇقۇمنىمۇ ئەدەبىي تەنقىدچىلىك لۇغىتىدىن چىقىرىۋېتىشكە توغرا كېلىدۇ. ئەمما بۇنداق قىلىش مۇمكىنمۇ؟!

كېرىمجاننىڭ ماقالىسىدە يەنە ئەدەبىي تەنقىدچىلىكتە مۇنازىرىلەشمەي، ھەر كىم ئۆزىنىڭ ئەدەبىي ئەسەر ھەققىدىكى قارىشىنى، چۈشەنچىسىنى ئوتتۇرىغا قويسىلا بولىدىمۇ دېگەن بىر تولۇقلىما پىكىرمۇ بار. بۇ «مېنىڭ كىتابخانىنىڭ مېنىڭ ھاملېتى بار» دېگەن توغرا سۆزنىڭ خاتا ئىستېمال قىلىنىشى. «مېنىڭ كىتابخانىنىڭ مېنىڭ ھاملېتى بار» دېگەن بۇ ئېستېتىكىلىق ھەقىقەتكە ئېلاستىكىلىق خۇسۇسىيەت

بەخش ئېتىپ، ئۇنى خالىغانچە كېڭەيتىپ ئۆزلەشتۇرۇش، ماھىيەتتە بۇ ھەقىقەتنى سەپسەتىگە يېقىنلاشتۇرۇپ قويىدۇ. ئالدى بىلەن ئەسەر ھەققىدىكى ھەر قانداق باھا ۋە تەسىرات چوقۇم ئۆزىدە مۇئەييەن قىممەتنى ھازىرلىغان بولۇشى كېرەك. ئۇنداق بولمىغاندا قوبۇل قىلىش ئېستېتىكىسى نەزەريىلىرىنىڭ چۆنتىكى كۆتۈرۈپ قويۇۋسىز نەرسىلەر بىلەن توشۇپ كېتىدۇ. يەنە بىر جەھەتتىن، ئەدەبىي تەنقىد-چىلىك بىلەن شۇغۇللانغۇچىلار ھەر مۇقامدا يورغىلىسىمۇ ھېچ قانداق تەنقىدكە، ئىنكار قىلىشقا ئۇچرىمايدىغان، ئەدەبىيات - سەنئەت قو-شۇنىنىڭ ئالاھىدە ئىمتىيازغا ئىگە ئەركە بالىلىرىدىن بولۇپ قالىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن كەسكىن، رەھىمسىز مۇنازىرىلىشىش ئىنتايىن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. بۇ خەلقىمىزنىڭ يېڭىلىنىش باسقۇچىدا تۇرۇۋاتقان مەدەنىيەت پىسخىك قۇرۇلمىسىغا نىسبەتەن ئېيتقاندىمۇ ئىنتايىن مۇ-ھىم. بىز ھازىرغا قەدەر تېخى ئەدەبىيات - سەنئەت قانۇنىيىتىگە ئۇيغۇن بولغان نورمال بەس - مۇنازىرە مۇھىتىنى شەكىللەندۈرۈپ بولالماي تىت - تىت بولۇپ كېتىۋاتىمىز. ئەدەبىي تەنقىدچىلىكى-مىزنىڭ بىر ئىزدا چۆرگىلەۋەرگەنلىكىدىكى سەۋەبمۇ، ئۆزىنىڭ ئەدە-بىيات - سەنئەت تەرەققىياتى جەريانىدىكى ماھىيەتلىك كۈچىنى جارى قىلدۇرالماي كەلگەنلىكىدىكى سەۋەبمۇ، قورال، ۋاستە بولۇپ قې-لىشتەك تۇيۇق يولغا كىرىپ قالغانلىقىدىكى سەۋەبمۇ دەل مۇشۇ يەردە. بىزنىڭ يازغۇچى - شائىرلىرىمىزمۇ، ئەدەبىي تەنقىدچىلىرى-مىزمۇ تەنقىدكە، بەس - مۇنازىرىگە كۆنەلمەيۋاتىدۇ ۋە ئىلمىي پوزىت-سىيە تۇتالمايۋاتىدۇ. ئەمما ماختىنىشقا ھەمىسىلا كۆنۈك، ھەتتا خاتا ماختالسىمۇ كەڭ قورساقلىق بىلەن خۇشال بولۇپ، قوبۇل قىلىۋېر-دۇ. بۇ يەردىكى مەسىلە ئەدەبىياتقا بولغان مۇھەببەتنىڭ ساپ ۋە كۈچلۈك بولماسلىقىدىن، ئەدەبىي تەنقىد ھەققىدىكى چۈشەنچىنىڭ چولتىلىقىدىن كېلىپ چىقىۋاتىدۇ. بىزدە ئەدەبىي تەنقىدكە ئىجادىيەت-نى ئىلگىرى سۈرىدىغان، ئەسەرلەرگە ياخشى ياكى يامان دەپ باھا

بېرىدىغان، كىتاب بىلەن كىتابخانىنى مۇناسىۋەتلەشتۈرىدىغان بىر ئەدەبىي تەركىب دېگەندەك بىر تەرەپلىمە تەبىر بېرىلگەن. بۇ ھەقتىكى مۇلاھىزەمنى مۇشۇ يەردە توختىتىپ تۇراي.

ئەمدى كېرىمجان بىلەن بولغان ئەسلى «ماجرا» — «يوشۇرۇن مەنە» مەسىلىسىگە كېلەي. كېرىمجان ماقالىسىدە «ھەممىنى قويۇپ تۇرۇپ ئەسەرگىلا مۇراجىئەت قىلىدىغان بولساق، بۇنداق (چۈۋۈپ توقۇلۇش) نېگە بازار باشلىقى بىلەن قىلچە سەۋەب - نەتىجىلىك مۇناسىۋىتى يوقلۇقىنى ئېنىق كۆرۈۋالالايمىز»، «‹مەن› پەقەت بويىنىگە ئۆزىگە پاراكەندىچىلىك كەلتۈرۈپ بەرمەسلىكى ئۈچۈنلا خىيالىي دۇنياسىدا (چۈشىدە) چۈۋۈپ توقۇلىدۇ»، «بۇ يەردىكى چۈۋۈپ - توقۇلۇش ئەسەرنى ئوقۇغان ھەر قانداق ئادەمگە ئايانكى، پەقەت ‹مەن› نېگە ھېلىقى شاپ بۇرۇتنىڭكىگە ئوخشاپ كېتىدىغان بويى بىلەنلا مۇناسىۋەتلىك» دەپ يازىدۇ. كېرىمجانىنىڭ ئەسلى «ئەسەرگە مۇراجىئەت قىلىپ» ھاسىل قىلغان بۇ چۈشەنچىسىنى ئىنكار قىلماي ئامالىم يوق. چۈنكى مەن ئىلگىرىكى ماقالەمدە بۇ ھېكايىدىكى يوشۇرۇن مەنە قاتلاملىرىنى، دارىتمىلاش، سىمۋوللارنى چوڭقۇر يەرلىرىگىچە چۈشىنىش ئۈچۈن زوقلانغۇچىدا چوقۇم مىللىي روھتىن ئىبارەت مەنىۋى تەييارلىق بولۇشى كېرەك دېگەنىدىم. ھەر قانداق كىشى ئۆز قەلبىدە بۇنداق «ئاچقۇچ»نى ھازىرلىمىغان ئەھۋالدا ھېكايىنىڭ ماھىيەتلىك مەزمۇنىدىن كېرىمجانغا ئوخشاش يەكۈن چىقىرىشى تەبىئىي ئەھۋال.

«مەن» نېگە ئەنسىرەش - قورقۇمسىراش ئېڭىنىڭ بازار باشلىقى بىلەن زادى سەۋەب نەتىجىلىك مۇناسىۋىتى بارمۇ - يوق؟ مەنمۇ كېرىمجانغا ئوخشاش بۇ مەسىلىدە ئەسەرنىڭ ئۆزىگە مۇراجىئەت قىلىپ باقاي. ھېكايىنىڭ بېشىدا «مەن» «بۇرۇت قويغانلارنى تىزىملاۋېتىپ تۇرەك» دەپ ئاڭلاپ ئاۋۋال گاڭگىراپ قالىدۇ، كېيىن «توغرا، ھېلىقى بىر يىللاردا ساقال - بۇرۇتلارنى قايچىلىغاندەك ئىشلار بولۇ-

ژېدى، يەنە شۇنداق بىر پالاكەت يۈز بەردىمۇ - يا؟!» دەپ ئويلاپ، بۇ خىل غەلىتە ئەھۋالنى ئۆزىنىڭ ھايات كەچمىشلىرىدىكى مەلۇم ئىشلارغا باغلاپ چۈشىنىدۇ. شۇنىڭ بىلەن «تۈرۈپلا ئەندىشىگە چۈشۈپ» قالىدۇ. كېيىن قوغداش كادىرى ئۆمەرجاننى ئۇچرىتىپ، ئۇنىڭدىن «تۆت - بەش كۈننىڭ ئالدىدا مۇنۇ بازاردا سىلىگە ئوخشاش ئېگىز بوي، شاپ بۇرۇتتىن بىرى كۆپكۆندۈزدىلا پىچاق كۆتۈرۈپ ئادەم بوغۇزلىماقچى بولغان ئوخشايدۇ، ھازىر بازار باشلىقىنىڭ ئۆزى بۇ ئىشنى تەكشۈرۈۋاتىدۇ...» دېگەن گەپنى ئاڭلاپ مېڭىسىدىن «تۈتۈن چىقىپ» كېتىدۇ ھەم دەرھال بۇرۇتى بار بالىسىنىمۇ ئۇنىمىغىنىغا قويماي ساتىراشخانىغا ئېلىپ بېرىپ بۇرۇتىنى غىرديتىۋېتىپ كېلىدۇ. ئايالى بۇنىڭ سەۋەبىنى سورىسا، «يۇرىكى ئاجىز بۇ خوتۇنغا راست گەپنى قىلغۇسى كەلمەيدۇ». شۇ ئاخشىمى ئۇ «چۈۋۈپ - توقۇلۇپ» چۈش كۆرىدۇ. ئەتىسى بازار باشلىقىنىڭ ھۇزۇرىغا چاقىرتىلىپ، نۇرغۇن پوپوزا - ھەيۋىلەرنى ئاڭلايدۇ (بىچارە بۇرۇتلۇق ئۆزىدە قىلچە گۇناھ يوق تۇرۇپمۇ غىڭ قىلالمايدۇ. غىڭ قىلىپ قويسىلا چۈۋۈپ - توقۇلۇشتىن قورقىدۇ. چۈنكى بۇنداق قىسمەت ئۇنىڭ ئۇچۇن يېڭىلىق ئەمەس). بازار باشلىقى بولسا، تېخىمۇ ئەزۋەيلەپ (ماھىيەتتە بولسا، ئۇ تېخىمۇ قورقىدۇ. چۈنكى ئۇ دائىم ئۆزىنى شىرغا مىنىپ قالغان ئۇۋچىدەك ھېس قىلىدۇ)، بۇرۇتلۇق پىچاقچىلار ھەققىدە ئىسكەندەر، چىگگىزخانغا مۇناسىۋەتلىك رىۋايەتلەرنى سۆزلەيدۇ. ئاخىردا «مەن» گە «بۇرۇتىڭنىڭ شەكلىنى، شەكلى دېگىنىم: توم بۇرۇتمۇ، بوم بۇرۇتمۇ، شاپ بۇرۇتمۇ، سىم بۇرۇتمۇ ھەممىسىنى ئېنىق يېزىپ، ئەتىدىن قالدۇرماي بىزگە تاپشۇر!» دەپ بۇيرۇق قىلىدۇ. «مەن» شۇ كۈنى دەرھال بۇرۇتىنىڭ «تۇغۇلۇشىدىن تارتىپ ئۆلگىچە بولغان قىسقىچە تارىخىنى» يېزىپ چىقىدۇ (مانا بۇ چۈۋۈپ - توقۇشنىڭ باشلىنىشى). كەچتە كىر ئالغۇنىڭ ئىچىدە پىرقىراپ، ماغزاپنىڭ ئىچىگە چۆكۈپ كېتىپ،

گۈلدۈر - غالاپ قىلغان ئاۋازلارنىڭ ئىچىدە ۋارقىراپ چۇش كۆرىدۇ. دېمەك، بۇ بۇرۇتلۇقنىڭ روھىي تەڭپۇڭلۇقى قاتتىق بۇزۇلۇپ ئارامى پۈتۈنلەي يوقىلىدۇ. ئولتۇرسا - قوپسا ئەندىشىدىن نېرى كېتەلمەيدۇ. كوچا ئايلىنىپ بازارغا چىققان چاغدىمۇ «ھەقاچان بازار باشلىقى بۇ بازارنى ئۈزۈن ئۆتمەي چوقۇم باشقىدىن توقۇيدىغۇ، دەيمەن» دەپ ئويلايدۇ، بۇلاردىن كۆرۈۋېلىش تەس ئەمەسكى، «چۇۋۇپ توقۇشنىڭ» بازار باشلىقى بىلەن سەۋەب - نەتىجىلىك مۇناسىۋىتى ناھايىتى قويۇق. ئاشۇنداق سۇ كۆرمەي ئۆتۈك سالىدىغان تەنتەك، ئادالەت تۇيغۇسى، قانۇن ئېڭى كەم، بۇرۇتلۇقلارغا گۇمان بىلەن قارايدىغان، ھە دېسىلا چۇۋۇپ - توقۇشقا تەييار تۇرىدىغان بازار باشلىقىنىڭ «بازىرى» دا ياشاۋاتقان بۇرۇتلۇقلار تەبىئىي ھالدا ئەنسىرەش - قورقۇمسىراش ئېڭىغا گىرىپتار بولىدۇ، ئەلۋەتتە.

كېرىمجان ھېكايىنىڭ مەزمۇنىدىكى مانا مۇشۇنداق چۇشىنىشلىك ئىچكى رېئاللىقنى نەزەردىن ساقىت قىلىپ، «ئەسەردىن مەلۇمكى، ئەنسىرەش - قورقۇمسىراش ئېڭى ئۇنىڭ ۋۇجۇدىدا تەبىئىي دېگۈدەك مەۋجۇت» دەپ تونۇيدۇ. ئۆزى ياشاۋاتقان تۈپراققا، ئۆزىنى ياراتقان خەلقىنىڭ قەلبىگە يىلتىز تارتقان بىر ئادەمنىڭ ئەدەبىي ئەسەرلەردىن ئالىدىغان تەسىراتى ئاساسەن ئۆزىنىڭ تۇرمۇشىدىن ئالغان تەسىراتى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولىدۇ. مەن بۇ بۇرۇتلۇقنىڭ ئەنسىرەش - قورقۇمسىراش ئېڭىنى يالغاندىن «بۇ ئىنسانىيەتكە ئورتاق بولغان ئەنسىرەش - قورقۇمسىراش ئېڭى»، «ئىنسان تەبىئىتىگە خاس بولغان پسىخىك كەچۈرمىش» دەپ چۇشىنىپ ئۆزۈمگە ۋە يازغۇچىنىڭ ئەسىرىگە يالتىراق سۇپەت بېرىشنى خالىمايمەن. چۇنكى يازغۇچىنىڭ يۇمۇرلۇق تەبەسسۇم ئىچىدىكى ياش يۇقى كۆزى مېنىڭ ئۇلۇغ ئازابلار بىلەن تولغان قەلبلەرنىڭ پۈچۈلىنىشىدىن ھۇزۇرلىنىدىغان ئېستېتىك خاھىشىمغا ناھايىتى ئۇيغۇن كېلىدۇ. شۇڭا ھېكايىدىكى «مەن» نىڭ ئەنسىرەش - قورقۇمسىراش ئېڭىنى ئۇنىڭ ۋۇجۇدىدا تەبىئىي

مەۋجۇت دەپ قارىمايمەن. ئەگەر شۇنداق قارايدىغان بولساق، ساتىراشىنىڭ مۇنۇ سۆزلىرىنى قانداق چۈشىنىش كېرەك؟ «توۋا دەيمەن، ئاتا - بالا ئىككىڭلارنى قوشقاندا، بۇگۈن ساتىراشخانىمىزغا كېلىپ بۇرۇتىنى غىردىتىۋەتكەنلەر يىگىرمىدىن ئېشىپ كەتتى». شۇنچىۋالا بۇرۇتلۇقلارنىڭ ھەممىسىدە ئەنسىرەش - قورقۇمسىراش ئېچىي تەبىئىي دېگۈدەك مەۋجۇتمىدۇ؟ بۇ مېنىڭچە روشەن ئوبيېكتىپ سەۋەبكە ئىگە غەيرىي تەبىئىي ھادىسە.

كېرىمجان ماقالىسىدە يەنە ئۆزىنىڭ «ئۇنىڭدىكى (ھېكايىدىكى) كۆلكە ئادەملەرنىڭ مەنىۋى تراگېدىيىنى — بىھۇدە ئەندىشە - قۇرقۇمسىراش بىلەن ھايات خاتىرجەملىكىدىن مەھرۇم قىلىش، ئۆمرىنى قىسقارتىۋېتىشتەك پاجىئەنى تېخىمۇ گەۋدىلەندۈرۈپ بەرگەن» دېگەن قارىشىدا چىڭ تۇرىدىغانلىقىنى ئېيتىدۇ ھەم مېنىڭ تەھلىللىرىمنى «پېرسونازلارنى مۇناسىۋەتسىز تەرەپلەر بىلەن بىھۇدە شەرھىلىگەن» دەپ قارايدىغانلىقىنى يازىدۇ. كېرىمجاننىڭ تەھلىلچە بولغاندا، بۇ ھېكايە كىتابخانلارنىڭ ئۆزۈن ئۆمۈر كۆرۈشى ئۈچۈن پىسخولوگىيىلىك تىببىي ساۋاب بېرىشنى مەقسەت قىلغان، ئادەتتىكى پەننى ئۇمۇلاشتۇرۇش خاراكتېرىگە ئىگە ئەسەر بولىدۇ، خالاس. بۇ نۇقتىدا مەن كېرىمجاننىڭ «‹بۇرۇت ماجراسى› نىڭ زادى نېمە مەقسەتتە يېزىلغانلىقىنى بىلمەيمەن» دېگەن ئىزاھاتىغا تولۇق قوشۇلمەن. كېرىمجان ھەقىقەتەن بۇ ھېكايىنىڭ يۈكسەك قىممىتىنى ھېس قىلىپ يېتەلمەپتۇ. ئەگەر كىتابخاندا مۇئەييەن رېئاللىستىك روھ بولىدىكەن، بۇ ھېكايىنىڭ قىممىتىنى ھېس قىلىش تەس گەپ ئەمەس. كۆزىمىزنى ساماۋى بوشلۇقلارغا ئەمەس، بەلكى ئاستىمىزدىكى قارا تۇپراققا، دۇچ كېلىۋاتقان ھايات قىسمەتلىرىمىزگە تىكىدىغان بولساقلا، ھېكايىنىڭ نېمە مەقسەتتە يېزىلغانلىقىنى بىلمەك تەس ئەمەس.

(بۇ ماقالە «تارىم» ژۇرنىلىنىڭ 1993 - يىل 4 - سانىدا ئېلان قىلىنغان)

زەئسپ روھ ۋە زەئسپ مۇھەببەت

ئېزىلەڭگۈلۈك بىلەن ئېيتىلغان بۇ جانسىز ناخشا ماڭا زەئسپ روھ ۋە زەئسپ مۇھەببەت ئاتا قىلدى. ھېسسىياتىمنى يوشۇرغۇم، گېپىمنى ئىچىمگە يۇتۇۋەتكۈم كەلمىدى. تەسىراتىمنى سان - ساناق-سىز قەلبلەر بىلەن ئۇچراشتۇرۇپ باققۇم، ئاشۇ ئېزىلەڭگۈ ناخشىغا مەپتۇن بولغانلار بىلەن ئەركىن پاراڭلاشقۇم كەلدى.

بۇ ئېزىلەڭگۈ ناخشىنى يازغۇچى مەتىمىن ھوشۇر ئىشتىياق بىلەن ئېيتتى. مەن بۇ ناخشىدىن ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ ئىقتىدارىنى ۋە مىللىي مەدەنىيەت پىسخىكىمىزنىڭ ساپاسىنى كۆرسىتىپ بېرىدىغان زەئسپ روھ ۋە زەئسپ مۇھەببەت كۈيىنى ئاڭلىدىم. بۇ خاسىيەتسىز ناخشىنىڭ نامى — «خاسىيەتلىك قار».

«خاسىيەتلىك قار» مەتىمىن ھوشۇرنىڭ «تارىم» ژۇرنىلىنىڭ 1993 - يىل 1 - ، 2 - سانلىرىدا ئېلان قىلىنغان پوۋېستى. «سارىڭ» ناملىق ئېسسل ھېكايىسى بىلەن ئىجادىيىتىدە تۇپ بۇرۇلۇش ياساپ ئۆزىگە خاس ئۇسلۇب ۋە ئىستىل يارىتىپ كەڭ ئۇيغۇر كىتابخانلىرىنى ھاياجانغا سالغان بۇ يازغۇچىنىڭ ئەسەرلىرىگە بولغان قىزغىنىشىم «خاسىيەتلىك قار»نى كۆرمىگىچە سۇسلاشمىغانىدى. مەتىمىن ھوشۇر ئۆزىنىڭ «سارىڭ»، «بۇرۇت ماجراسى»، «قىرلىق ئىستاكان»، «ئايخان»، «مۇساپىرلار قاۋىقى، دا»، «كۇز يامغۇرى» ناملىق بىر قاتار ھېكايىلىرى بىلەن مېنى مەپتۇن قىلىپ، ئەسىرى ئېلان قىلىنغان ھامان ئالدىراپ ئوقۇشقا ئادەتلەندۇرۇۋەتكەن. مەن مۇشۇ ئادىتىم بويىچە «خاسىيەتلىك قار»نى ئوقۇپ چىقتىم. ئوقۇپ بولۇپ ئالدانغاندەك ھېسسىياتقا كېلىپ قالدىم.

پوژبستنىڭ باش قەھرىمانى تىلىۋالدىنىڭ خاراكتېرى مېنى ئا-
زابلىق بىر تەشۋىشكە سېلىپ قويدى. ئۆز - ئۆزۈمگە سوئال قويدۇم:
تىلىۋالدى سۈنئىي پېرسوناژمۇ؟ ياق، ئۇ ھەقىقىي چىن ئادەم! تىلى-
ۋالدى بەختسىز ئادەممۇ؟ ياق، ئۇ زەئىپ ئادەم! مېنى مانا مۇشۇنداق
زەئىپ ئادەمنىڭ ھەقىقىي چىن ئادەم بولۇپ قالغانلىقى ئېچىندۇردى.
ئەسەرنىڭ ۋەقەلىكىدىن مەلۇمكى، تىلىۋالدى ئىلىدا تۇغۇلۇپ
ئۆسكەن، زامانىنى جەبىر - زۇلۇم قاپلىغان يىللاردا خوتۇن - بالىلە-
رىنى باقىمەن دەپ ھارۋىكەشلىك قىلىپ، نەس بېسىپ، ناھەقچىلىك-
كە ئۇچراپ تۇرمىگە سولىنىپ، تەلىيى تاسادىپىي ئوڭدىن كېلىپ
ئۆلۈمدىن قۇتۇلۇپ قېلىپ، قاچقان پېتى چېگرىدىن يوشۇرۇن ئۆتۈپ
سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى ئارقىلىق تۇركىيىگە بېرىپ ئورۇنلىشىپ،
توي قىلىپ تۇرۇپ قالغان بىر ئادەم.
پۈتۈن پوۋېست تىلىۋالدىنىڭ ئىلىدىكى ئايالى زۆھرەگە يازغان
خەتلىرىدىن ئىبارەت. بۇ خەتلەردىن بۇ مۇساپىرنىڭ يۇرتىنى، يۇرت-
داشلىرىنى سېغىنىشلىرى، غېرىپلىق، مىسكىنلىك بىلەن ئېيتقان
قەلب بايانلىرى تۆكۈلۈپ تۇرىدۇ. ھىجران ئازابىدا ئۆرتىنىپ، ئىچ -
ئىچىدىن تۇغىشىپ كەتكەن بۇ ئادەم ئەزرائىلنىڭ كېلىپ ئۆزىنى
ئېلىپ كېتىشىنى كۈتۈپ ئەرۋاھتەك لاغايلاپ يۇرۇيدۇ.
تىلىۋالدىنىڭ خاراكتېرى خەلقىمىزنىڭ ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتىگە
ناھايىتى چوڭقۇر يىلتىز تارتقان ھەم شۇ مەدەنىيەت مۇھىتىدا يېتىل-
گەن. بىزنىڭ مەدەنىيىتىمىز ئادەمسىز يالغۇز ئارالغا چىقىپ قالسىمۇ
تەقدىر بىلەن ئېلىشىپ، تىرىشىپ - تىرمىشىپ ئۇمىدۋارلىق بىلەن
ياشايدىغان روبىنزون گىروزوەك ئادەملەرنى ئەمەس، بەلكى ناتونۇش
مۇھىتتا ھايات كەچۈرۈشكە ماسلىشالمايدىغان تىلىۋالدىدەك روھى
زەئىپ ئادەملەرنى تەربىيىلەپ چىقىدۇ. بۇ خىل زەئىپ روھ ئەقىلنىڭ
زەئىپلىكى، خاراكتېرنىڭ زەئىپلىكى، ئىرادىنىڭ زەئىپلىكى، ئەخ-
لاقنىڭ زەئىپلىكى ۋە ھېسسىياتنىڭ زەئىپلىكىنى ئۆزىگە مەزمۇن

قىلغان.

مەدەنىيەتنى ئىنسانىيەت ئوخشىمىغان ئېكولوگىيىلىك مۇھىتتا ياراتقان بولۇپ، ئۇ ئۆزىگە خاس تەرەققىيات جەريانىدا جۇغلىنىپ، داۋاملىشىپ، ئوخشىمىغان تىپ ۋە ئەندىزە بولۇپ شەكىللەنگەن. ئۇ ئوخشىمىغان مىللەتلەرنىڭ مەدەنىيەت پىسخىكىسى ۋە قىممەت قارىشىنى شەكىللەندۈرۈپلا قالماستىن، بەلكى ھەربىر كونكرېت شەخسنىڭ خاراكتېرىنىڭ يېتىلىشىگە كۈچلۈك تەسىر كۆرسىتىدۇ. ھەر قانداق بىر كىشىنىڭ خاراكتېرى ئۆزىگە مۇئەييەن مەدەنىيەتنى ئارقا كۆرۈنۈش قىلغان بولىدۇ. ھەر قانداق بىر ئادەمنىڭ ئۆسۈش جەريانى، خاراكتېرى ۋە تەپەككۇرىنىڭ يېتىلىش جەريانى مەلۇم مەدەنىيەت مۇھىتى ئىچىدە بولىدۇ. شۇڭا ھەر قانداق بىر ئادەم ئۆزىنى ئوراپ تۇرغان مەدەنىيەتنىڭ ئالاھىدىلىكىنى ئۆزىگە مۇجەسسەملەيدۇ. مەشھۇر ئىنسانشۇناس لۇس. بىننىنكىت ئېيتقاندەك، «شەخسنىڭ ھايات تارىخى ئالدى بىلەن ئۇ ياشاۋاتقان توپنىڭ ئەۋلادتىن - ئەۋلادقا داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان ئەنئەنىۋى ئۇسۇل ۋە ئۆلچىمىگە ماسلىشىش تارىخىدىن ئىبارەت بولۇپ، ئادەم تۇغۇلۇشى بىلەنلا قوينىغا ئالغان ئادەت ئۇنىڭ سۇبيېكتىنى تەربىيىلەيدۇ. سۆزلىيەلەيدىغان بولغاندا ئۇ ئاللىقاچان مەزكۇر مەدەنىيەتكە تەۋە بولغان بىر ئىجادىيەت بولۇپ قالىدۇ. مەدەنىيەتتىكى رەسىم - قائىدىلەر دەل ئۇنىڭدىكى رەسىم - قائىدە، مەدەنىيەتتىكى ئېتىقاد دەل ئۇنىڭدىكى ئېتىقاد، مەدەنىيەتتىكى مۇمكىنسىزلىك دەل ئۇنىڭدىكى مۇمكىنسىزلىك بولۇپ كېتىدۇ.»

مۇشۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، تىلىۋالدىنىڭ روھىي دۇنياسىدىكى زەئىپلىك مىللىتىمىزنىڭ سۇبيېكتىپ تۇزۇلمىسىدىكى ھاياتىي كۈچنىڭ ئاجىزلىقى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. ئەلۋەتتە، بۇ ئومۇملۇقنى نەزەردە تۇتۇپ ئېيتىلغان سۆز. بىزنىڭ ۋۇجۇدىمىزدا ئاۋامغا ئەگىشىش روھى كەمچىل، مۇستەقىللىق ئېڭى يوق دېيەرلىك. ئۆز - ئۆزىگە خوجا ھالدا تاللاش ئىقتىدارى، ياشاش ئىقتىدارى ئاجىز.

تۇرمۇشتىن لەززەت ئېلىشى يېتەرسىز، يات مۇھىتتا ياشاش ئىقتىدا-
رى يوق. تەپەككۇر قىلىش شەكلىدىن تارتىپ، تۇرمۇش شەكلىگىچە
بىر خىل. بۇ خىل خاسلىقى يوق روھىي ھالەت مىللەت گەۋدىسىنى
چېكىنىپ، يېگىلەپ، سولىشىپ كەتكەن ۋە ئىندىۋىدۇئال ھاياتىي
كۈچ كەم بولغان پاسسىپ پسىخىك سۈپەتكە مۇپتىلا قىلدى. بىز
مىللەتنىڭ بۇ زەئىپ گەۋدىسى ئىچىدىن ئاجايىپ ھاياتىي كۈچنى،
ئىرادىنىڭ، مۇستەقىللىقنىڭ، ئەركىنلىكنىڭ ۋە خاسلىق كۈچىنىڭ
جىلۋىسىنى تاپالمايمىز. خەلقىمىزنىڭ ھازىر مەۋجۇت بولغان مەدەنـ-
يەت پسىخىكىسىغا نەزەر سالىدىغان بولساق ئىرادىمىزنىڭ كۈچلۈك
ئەمەسلىكىنى، توغرا كەيپىياتلارنىڭ يېتەرلىك ئەمەسلىكىنى بايقاي-
مىز، بىزنى غايەت زور بىر خىل شەكىلسىز پاسسىپ كەيپىيات
ردۇپايدەك بېسىپ تۇرۇۋاتىدۇ. بىز ئاۋامنى ئاساس قىلغان ئومۇمىـ-
لىقتىن ھالقىغان غەيرىي ئەقىل ئامىللىرىنى يەنى خاسلىق ئېڭىنى،
تەۋەككۇلچىلىك روھىنى ئۇنىڭدىن باشقا ئۆرپ ـ ئادەتلەرگە ئۇيغۇن
كەلمىگەن يېڭى ئادەم، يېڭى ئىدىيە، يېڭى ھەرىكەتلەرنى كۈچىمىـ-
نىڭ بارچە باسمىز، ئادەمنىڭ ئىندىۋىدۇئاللىقىنى ئېتىراپ قىلمايـ-
مىز. «ئەلنەرخى» بولۇشنى مۇقەددەس، دەخلسىز ئۆلچەم بىلىپ
مۇئامىلە قىلىمىز.

خەلقىمىزنىڭ بۇگۈنكى بۇ خىل مىللىي خاراكتېرىنى ئۇنىڭ
يېقىنقى بەش ئەسىرلىك مۇرەككەپ تارىخىي سەرگۈزەشتىسى ۋە تۇر-
مۇش مۇھىتى مۇشۇنداق بېكىنمە ھالەتكە كەلتۈرۈپ قويغان. يىپەك
يولىنىڭ خارابلىشىشى، دىنىي مەزھەبلەرنىڭ قانلىق كۈرەشلىرى،
تىنىمسىز جەڭگى ـ جېدەللەر، يات مىللەتلەرنىڭ زۇلۇمى، قانائەت-
چانلىققا، ياۋاش ـ مۆمىن بولۇشقا ئۈندەيدىغان بىر تەرەپلىمە دىنىي
ۋەز ـ نەسىھەتلەر، سوپى ـ ئىشانلارنىڭ بىخۇتلاشتۇرۇشى، بىر ـ
بىرىگە ئۇلىنىپ كەلگەن تەبىئىي ئاپەت ۋە ئىجتىمائىي ئاپەتلەرنىڭ
چۈشكۈنلەشتۈرۈشى نەتىجىسىدە خەلقىمىزنىڭ مىللىي خاراكتېرى زە-

ئىپلىشىپ، مىللىي مەدەنىيىتى چېكىنىپ، مىللىي مەدەنىيەت پىسخىكىسى قاتمالىلىشىپ كەتتى. ئۆز ئېھتىياجىنى ئۆز يېرىنىڭ بايلىقلىرى بىلەن تەمىن ئېتىشتەك بۇ خىل ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى قالاق ناتۇرال ئىگىلىك ۋە ساددا دىنىي ئېتىقاد بىلەن يۇغۇرۇلۇش نەتىجىسىدە مىللىتىمىزنىڭ ئىتائەتچان، مۇلايىم، ساددا، قانائەتچان، تارمىجەز - خاراكتېرىنى، مۇرەسسەچىلىكنى، قان - قېرىنداشلىق مۇناسىۋەتنى ۋە تەقدىرچىلىكنى تەكىتلەيدىغان زەئىپ روھىنى رويابقا چىقاردى. بۇنىڭ بىلەن خەلقىمىزنىڭ ئىلگىرىكى زامانلاردىكى جەڭگىۋارلىقى، قەيسەرلىكى، تەۋەككۇلچىلىكى، تېتىكلىكى، ھۇشيارلىقى، قارامىلىقى، جاھانكەزدىلىكى ئۆتمۈشكە ئايلىنىپ قالدى. مىللىتىمىزنىڭ ئەخلاق قارىشى، قىممەت ئۆلچەملىرى، يوسۇن - ئادەتلىرى، تۇرمۇش شەكلى، تەپەككۇر شەكلى بۇ بەش ئەسىر جەريانىدا ئەنئەنە سۈپىتىدە داۋاملىشىپ، مۇقىملىشىپ ھېچكىم بويۇنتاۋلىق قىلالمايدىغان دەرىجىدە مۇقەددەسلىشىپ، مىللەت توپىنىڭ سۈبيېكتىغا بىر - بىرلەپ چۆكۈپ، قېتىپ مۇنتىزم قۇرۇلما ھاسىل قىلدى. بۇ خىل ئۆزىگە يۇزلەنگەن سۈبيېكتىپ قۇرۇلما سىرتقى مەدەنىيەتكە بولغان تەلپۈنۈشىنىلا ئەمەس، بەلكى سەزگۈرلۈكىنىمۇ، ئىنكاسچانلىقىنىمۇ يوقىتىپ، بارا - بارا قاداقلىشىپ، بەزلىشىپ، سېپى ئۆزىدىن بىر قاتمال قۇرۇلمىغا ئايلىنىپ قالدى. مىللىي مەدەنىيىتىمىزنىڭ ماھىيىتىدىكى بۇ خىل مۇكەممەلسىزلىك تۈپەيلى بىزنىڭ كىشىلىك خاراكتېرىمىزدىمۇ بىر قاتار مۇكەممەلسىزلىكلەر ئىپادىلەندى. گەرچە ھەر بىر يەككە سۈبيېكتنىڭ تاكامۇللىشىشى پەرقلىق بولسىمۇ، لېكىن ھەر قانداق بىر ئادەم ئۆزى تەۋە بولغان توپنىڭ سۈبيېكتىپ قۇرۇلمىسىدىن ئاجراپ كېتەلمەيدىغان بولغاچقا، مەزكۇر توپتىكى مەدەنىيەتنىڭ چەكلىمىسىدىن ۋە پسىخىك خاھىشنىڭ چەكلىمىسىدىن ئاسانلىقچە قۇتۇلالمايدۇ. خۇددى ئەنگلىيە يازغۇچىسى لاۋرېنس ئېيتقاندەك، «ھەر بىر ئادەمدە توپقا ئوخشايدىغان ۋە ئوخشىمايد-

دىغان تەرەپ بولىدۇ. پەقەت ئىگىلىگەن نىسبىتىدىلا پەرق بولىدۇ.»

تىلىۋالدى ئەنە شۇنداق ئاجىز مەدەنىيەت ھېس - تۇيغۇسىغا ئىگە بولغاچقا، يۇرتىنى ۋە يۇرتداشلىرىنى سېغىنىشتىن باشقا ھېچ قانداق نەرسىنى ئويلىمايدۇ. ھەممىگە مەلۇم، مۇساپىر بولغان كىشىنىڭ يۇرتىنى ۋە يۇرتداشلىرىنى سېغىنىشى بەكمۇ ئادەتتىكى ئومۇمىي ھېسسىيات بولۇپ، ئازراقمۇ ئۆزگىچە قىممەتكە ئىگە ئەمەس. تىلىۋالدىدا ئۆزلۇكسىڭ رايىنى ئىستەيدىغان روھ، ھاياتىنىڭ مەنىسىنى ھېس قىلىدىغان ئاڭ، ئۆز قەلبىنى چۈشىنىدىغان سەزگۈرلۈك يوق. ھاياتىنىڭ سىنىقىغا، تۇرمۇشنىڭ زەربىسىگە، رېئاللىقنىڭ رەھىمسىزلىك بىلەن ئەخمەق قىلىشىغا بەرداشلىق بېرەلەيدىغان مەنىۋى قۇدرەت يوق. ئۇنىڭدا تەۋرەنمەس ئىراده كۈچى بىلەن تراگېدىيىلىك تەقدىر ۋە تراگېدىيىلىك مۇھىتقا قارشى تۇرغىدەك جاسارەت ئاسلا يوق. شۇڭا ئۇنىڭ قولىدىن يۇرتىنى ۋە يۇرتداشلىرىنى سېغىنىشتىن ۋە مىجىقلىق بىلەن ئەزرائىلىنىڭ باغىقىنى كۈتۈشتىن باشقا ئىش كەلمەيدۇ. ئاۋامدىن ئايرىلالمايدىغان، سۈبېيېكتقا ئېتىبار بېرەلمەيدىغان، ئۆزىنىڭ مۇستەقىل ئادەم ئىكەنلىكى ھەققىده ئويلاپ باقمىغان، ھاياتىنىڭ مۇشكۈلاتلىرىدىن ئۆز ئالدىغا لەززەت ئالالمايدىغان بۇنداق زەئىپ روھ ھەرقانداق جايدا خار ۋە زەبۇن بولۇشتىن، ئايىغى چىقماس بەدەللەرنى، ئەرزىمەس قۇربانلارنى بېرىشتىن قۇتۇلالمايدۇ.

تىلىۋالدى تۇرمۇشقا بولغان تەلىپى بەك تۆۋەن، ھېسسىياتى نامرات، قىزىقىش دائىرىسى تار، ھەۋىسى ئاجىز، ئاۋامدىن ئۆزگىچە پىكىر قىلىشقا قۇربى يەتمەيدىغان، جۈۋاز كالىسسەك بىر خىل تۇرمۇشنى تەكرارلاۋېرىشتىن زېرىكىش ھېس قىلمايدىغان، ئۆزى تۇغۇلۇپ ئۆسكەن ماكاندىن سىرتقا چىقىپ بېقىش، يۇرت ئاتلاپ كۆرۈش ئىستىكى يوق، ئوت - چۆپكە ئوخشاش بىر ئورۇندا كۆكلەپ قۇرۇپ قالىدىغان، پەقەت خوتۇن - بالىلىرى بىلەن دائىم بىللە ياشاشنى، تونۇش - بىلىشلەر بىلەن سالاملىشىپ، ئۇرۇق - تۇغقانلار بىلەن

دىدارلىشىپ، دوست - يارەنلىرى بىلەن تاغدىن - باغدىن پاراڭلىشىپ ۋە خەتمىسىنى قىلدۇرغانلارنىڭ سۈننەت تويىغا، ئۆلۈپ كەتكەنلەرنىڭ نەزىر - چىراغلىرىغا بېرىپ ياشاشنى ھاياتنىڭ بەختى، تۇرمۇشنىڭ مەنىسى دەپ چۈشىنىدىغان ئادەملەرنىڭ تىپى.

ئۆزلۈكىنىڭ رايىنى ئىستەيدىغان ئارزۇ، ئۆزىگە قايىللىق ئىزدەيدىغان روھ، مەنىۋى جەھەتتە مۇستەقىل ياشاشنى ئىستەيدىغان خاھىش، ئۆز - ئۆزىنى ئىپادىلەيدىغان جاسارەت، مۇستەھكەم ئىرادە كۈچى قاتارلىق يۇقىرى پىسخىك سۈپەتلەرنىڭ بولۇشىنى بىزنىڭ ئەنئەنىۋى مىللىي مەدەنىيىتىمىز ۋە قاتمال مەدەنىيەت پىسخىكىمىز قوبۇل قىلالمايدۇ. ئەكسىچە چەكتىن ئېشىپ ئەخمەقلىق دەرىجىسىگە يەتكەن ئاق كۆڭۈللۈك بىلەن تەپسە تەۋرىمەيدىغان بىخۇتلۇق پىسخىكىسىنى چىرايلىق سۆزلەر بىلەن سۈپەتلەپ قەدىرلەيدۇ. ساۋاتسىز بوۋىسى بىلەن چىشى قالمىغان مومىسىنىڭ سۆزىدىن چىقمايدىغانلارنى «قۇلىقى يۇمشاق ئوبدان بالا بوپتۇ» دەپ ماختايدۇ. ئادەتتىكىدىن سەللا ئۆزگىچە پىكىر قىلىدىغانلارنى، ئۆرپ - ئادەت، قائىدە - يوسۇنلارنى سەل يانداپ ئۆتۈپ كېتىشكە ئۇرۇنغانلارنى «باشباشتاق، بىھۇرمەت، شۇم بالا بوپتۇ» دەپ قارغايدۇ. جۇلىقى چىقىپ كەتكەن ئەقىدىلەر بىلەن چىشى قالمىغان ۋەز - نەسىھەتلەرنى ئەڭگۈشتەر بىلىپ، مۇقەددەس تەۋەررۈك سۈپىتىدە قەدىرلەش، ئۆزىنىڭ سۆز - ھەرىكەتلىرىنى شۇنىڭغا لايىقلاشتۇرۇپ تۇرۇش بىزگە ئوخشاش روھىي دۇنياسى بىكىپ كەتكە قالاق مىللەتلەرنىڭ خاراكتېر تراگېدىيىسى بولسا كېرەك.

تىلىۋالدى ئەنە شۇنداق زەئىپ مەدەنىيەت روھىغا، ئاۋامغا يۆلىنىپ جان ساقلاش پىسخىكىسىغا ئىگە بولغاچقا، ئۆزىنىڭ شەخسىي تۇرمۇشىدىكى بەختسىزلىك ۋە سەرسانلىقنىڭ ئىجتىمائىي سەۋەبى ئۇستىدە ئويلىنىشقا قۇربى يەتمەيدۇ. شۇڭا ئۇ نېمىنىڭ ھەقىقىي پاجىئە ۋە بەختسىزلىك ئىكەنلىكىنى ئەسلا ھېس قىلىپ يېتەلمەيدۇ.

ئۆز مەۋجۇتلۇقىنىڭ قىممىتى ئۇستىدە ئىزدىنىشكە، سۇبيېكتىنىڭ خاسلىق قىممىتى ئۇستىدە ئىزدىنىشكە ئازراقمۇ ئۇندىمەيدىغان مىللىي مەدەنىيەت ئەنئەنىمىز تىلىۋالدىغا ئوخشاش كىشىلەرنىڭ ئەھمىيەتسىز خاراكتېر تراگېدىيىسىنى ئۇزلۇكسىز تۇغدۇرىدۇ.

ئۆز مەۋجۇتلۇقىنىڭ قىممىتى ئۇستىدە، سۇبيېكتىنىڭ خاسلىق قىممىتى ئۇستىدە ئىزدىنىش، روھنىڭ ئەركىنلىكى ۋە مۇستەقىللىقى ئۇستىدە ئىزدىنىش ئىنسان ئېڭىنىڭ ھەقىقىي يوسۇندا ئويغىنىش سەپىرىگە ئاتلانغانلىقىنىڭ ئالامىتىدۇر. چۈنكى بارلىق ھەرىكەتنىڭ مەقسىتى ۋە بارلىق قىممەتنىڭ بىردىنبىر ئالىي ئۆلچىمى ئادەم. ئادەمنى بىردىنبىر مەركەز ۋە ئالەمنىڭ يارىلىشىنىڭ مەقسىتى دەپ چۈشىنىش، ئادەمنىڭ قىممىتىنى يۇكسەلدۇرۇپ، ئۇنى ئالەمنىڭ جەۋھىرى دەپ قاراش مىڭ يىللاردىن بېرى مەنسۇر ھەللاجى، جالالىدىن رۇمى، شەمسى تەبرىزى، ئەخمەت يەسسەۋى، ئەلىشىر ناۋائى، بابا رەھىم مەشرەپ، مۇھەممەد سىدىق زەلىلى ۋە ئابدۇللا خاراباتى قاتارلىق تەسەۋۋۇپچى مۇتەپەككۇرلىرىمىزنىڭ شېئىرلىرىدا ئىزچىل ياڭراپ كەلگەن بولسىمۇ، لېكىن بۇگۈنكى كۈندە ئۇنىڭ ساداسىنى ۋۇجۇدىمىزدىن تاپالمايمىز. بۇ سادانى بىز پەقەت ھازىرقى زامان غەرب مۇتەپەككۇرلىرىنىڭ ئەسەرلىرىدىن ئۇچرىتىمىز. ئۇلارنىڭ «دۇنيادا مەن ئۆزۈل - كېسىل چۈشىنىشنى ئۈمىد قىلىدىغان ئادەم پەقەت بىرلا، ئۇ دەل ئۆزۈم» (ئەنگلىيلىك ئەدىب ئوسكار. ۋىلد)، «ئۆزىنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى چۈشىنىپ يېتىش ئەڭ چوڭ بەخت» (ئامېرىكىلىق ئالىم فرانكلىن) دەپ قاراپ، ئۇنىڭدىن باشقا ھەر قانداق بەخت ۋە گۈزەللىك «پەقەت قوشۇمچە يېمەكلىكتۇر» (ئەنگلىيە دراماتورگى بىرناردشاۋ) دەپ ۋارقىراشلىرى بىزگە تامامەن يات تۇيۇلىدىغان بولۇپ قالدى.

ئۆزىنى چۈشىنىشنى تەشەببۇس قىلمايدىغان قاتمال مەدەنىيەتنىڭ بۆشۈكىدە چوڭ بولغان تىلىۋالدىدا يەككە ئالڭ، ئۆزلۈك ئېڭى، خاس-

لىق تۈيغۇسى بولمىغاچقا، يۈرتداشلىرىدىن، يۈرتىدىن ئايرىلىپلا ھېچ قانداق جاپا - مۇشەققەتنىڭ زەربىسىگە ئۇچرىمايلا تۇرۇپمۇ مەنىۋى جەھەتتە مىجىقى چىقىپ كېتىدۇ. تۇرمىدە ئېغىر ئەمگەك قىلىپ، خارلىنىپ ياشىغىنىدىن ياقا يۈرتتا بولسىمۇ ئەركىن، مۇستەقىل ياشاشنىڭ ئەۋزەل ئىكەنلىكىنى تونۇپ يېتەلمەيدۇ. پەرق تۈيغۇسى خۇنۇك، ئېتىقادى ئاجىز، نېمە ئۈچۈن ياشاش مۇددىئاسى يوق، ئۆزىنىڭ كىم ئىكەنلىكىنى ئازراقمۇ بىلمەيدىغان تىلىۋالدى بەكمۇ ئاددىي ۋە ئابستراكت قاراشلارنى تەشەببۇس قىلىدىغان مەدەنىيەتنىڭ تەربىيىسىدە چوڭ بولغاچقا، گېزى كەلگەندە پەقەت ئىدىيىلا ئادەمنىڭ ھەقىقىي ۋەتىنى بولۇپ قالىدىغانلىقىنى، سوقرات ئېيتقاندەك، «دۇنيا بەكمۇ رەزىل، ئادەم پەقەت ئۆزىنىڭ خىيالىي دۇنياسىدىلا ياشىشى كېرەك» ئىكەنلىكىنى تونۇپ يەتمىدى. ئەلۋەتتە بۇ خىل پەلسەپىۋى مەنىدىكى يۈكسەك ۋەتەن چۈشەنچىسى ئۇنىڭ زەئىپ روھىغا سىغمايتى. «ئاجىز ئەقىلگە چاقچاق ئارتۇقچە» دېگەندەك، ئۇنىڭغا پەلسەپىۋى ئىدىيە تېخىمۇ ئارتۇقچە ئىدى.

يۈرتى ۋە يۈرتداشلىرىنى سېغىنىشتىن باشقا مەنىۋى دەسمايىسى يوق بۇ زەئىپ ئىنسان يازغۇچىنىڭ قەلبىمى ئاستىدا مەدھىيىلەندى، گۈزەللەشتۈرۈلدى ۋە ۋەتىنىنى بىر مىنۇتمۇ ئېسىدىن چىقارمايدىغان سادىق، ۋاپادار ئوغلان سۈپىتىدە تەسۋىرلەندى. يازغۇچىنىڭ كۆچلۈك ھېسداشلىق پوزىتسىيىسى بىلەن يارانقان بۇ پېرسوناژى ماڭا يازغۇچىنىڭ تراگېدىيە ئېڭى بىلەن زەئىپ مۇھەببىتىدىن دېرەك بەردى. بۇ خىل زەئىپ مۇھەببەت ۋە ئاجىز تراگېدىيە ئېڭىنىڭ يىلتىزى ئەلۋەتتە مىللىي مەدەنىيىتىمىزنىڭ خاراكتېرى ۋە مىللىتىمىزنىڭ مەدەنىيەت پىسخىك قۇرۇلمىسىغا تۇتىشىدۇ. بۇ مىللىتىمىزنىڭ ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتىنىڭ ماھىيىتىدىكى مۇكەممەللىكنىڭ، چەكلىمىلىكنىڭ، ئاجىزلىقنىڭ يەككە سۈبېيېكتتا كۆرۈلگەن كونكرېت ئىپادىسى.

يازغۇچى مەمتىمىن ھوشۇر بۇ ئەسەردە تىلىۋالدىنىڭ ۋۇجۇدىدە-

كى قالاقلىق، سولىشاڭغۇلۇق، دۆتلۈك، ئەخمەقلىق ۋە زەئىپلىككە ئېچىنىش نۇقتىسىدا تۇرۇپ مۇئامىلە قىلماي ئەكسىچە ئۆز قەلبىنى تەڭكەش قىلىپ ھېسداشلىق كەيپىياتىنى ئىپادىلىگەن. بۇ بىر پاجىئە-لىك روھىي ھالەت بولۇپ ئەنئەنىۋى قىممەت قارىشىنىڭ ئاسارىتىگە مەھكەم چىرمىشىپ قالغان ئاڭنىڭ مەھسۇلى. بىز تىلىۋالدىدەك مەنىۋى دۇنياسى پالەچ، ئۆسۈملۈكسىمان ئادەملەرنىڭ پەن - تېخنە-كىنىڭ كۈچى ئارقىلىق شىددەت بىلەن تارىيىۋاتقان بۈگۈنكى دۇنيادا بەكمۇ كۈلكىلىك مەسخىرە ئوبيېكتى ئىكەنلىكىنى تونۇپ يېتىشىمىز كېرەك.

ئەينى يىللاردىكى ئاشۇنداق ئادالەتسىز مۇئامىلە، مۇدھىش رېئال-لىق، ھايۋان كەبى تۇرمۇش بىلەن مەدەنىيەتلىك، ئەركىن دۇنيا ئوتتۇرىسىدىكى ماھىيەتلىك پەرقنى بىۋاستە كەچۈرمىشلىرى ئارقە-لىقمۇ سېلىشتۇرۇپ ھېس قىلالمىغان، مۇشۇنداق روشەن سېلىشتۇر-ما ئىنسانىي ئېڭىنى، كىشىلىك غۇرۇرىنى ئازراقمۇ ئويغىتالمىغان بىر زەئىپ ئىنسانىنى ئىجابىي مەۋقەدە تۇرۇپ گۈزەللەشتۈرۈش مەلۇم جەھەتتىن مىللىي مەدەنىيىتىمىزنىڭ ھاياتىي كۈچىنىڭ زادى قانچە-لىك ئىكەنلىكىنى ئېنىق كۆرسىتىپ بەرسە كېرەك.

يازغۇچىنىڭ ئەسەرگە سىڭدۈرگەن ئىدىيىۋى كەيپىياتىدىن ئۇ-نىڭ قايسى مەۋقەنى چىقىش قىلغانلىقى بىزگە ئايان بولدى. يازغۇچى ھەرگىزمۇ مول ھاياتىي كۈچكە ئىگە ساغلام ھېسسىياتنى تەكتىلەش، ھاياتلىق ئېڭىنى كۈچەيتىش، روھىي سولىشاڭغۇلۇقنى ئەيىبلەش، ئەنئەنىۋى قاتمال مەدەنىيەتنى تەنقىد قىلىش، تۇغما ئىقتىدارنىڭ تەبىئىي تەرەققىياتىنى تەرغىب قىلىش ۋە ئىنسان روھىنى چۈشەكتىن ئازاد قىلىشنى چاقىرىق قىلمىدى. ئۇنىڭ كۆڭۈل بۆلۈپ يازغىنى ساختا سۈزۈتنى ئاساس قىلغان، ئەھمىيەتسىز قىزىقچىلىقنى قوغلاش-قان، بىر يارىماس بايقۇشنىڭ تراگېدىيىلىك قىممەت ھاسىل قىلالماي-دىغان ھاياتىغا ئوقۇلغان مەدھىيە ناخشىسى بولدى. ھەرگىزمۇ ئەينى

يللاردىكى كىشىلەرنىڭ ساغلام ئەقىل ۋە ساپ ھېسسىياتىغا ئاپەت خاراكتېرلىك زەربە بەرگەن داغدۇغىلىق ھەرىكەتلەر، پايخان قىلىنغان كىشىلىك ھوقۇق، گۈمران بولغان ھەقىقىي روھىي ھالەت، چوڭقۇر ئىنسان تەبىئىتى ۋە كىشىنىڭ روھىي دۇنياسىنى زىلزىلىگە سالىدىغان ئېچىنىشلىق تراگېدىيە بولمىدى. روھىي دۇنيانىڭ تەكتىدە يوشۇرۇنۇپ ياتقان مۇستەقىل چۈشەنچە ۋە سۈبيېكتىپ ئاڭنى، مىللەتنىڭ مەۋجۇت ھالىتىگە بېرىپ تېگىدىغان ئىدىيىۋى چوڭقۇرلۇقىنى ئىپادىلىمىدى. ئاپتور ھازىرقى زامان رېئالىزم ئەدەبىياتىنىڭ قىممەت يۇزلىنىشىگە ئۇيغۇن كەلمەيدىغان، رېئالىزم ئەدەبىياتى ئالىلىبۇرۇن ھالقىپ ئۆتۈپ كەتكەن دراماتىكىلىق، توقۇلما ۋە تېپ يارىتىش ئۇسۇللىرىنى ھېكايە توقۇشقا ھېرىسمەن ئاممىباپ پروزا يازغۇچىلىرىغا ئوخشاش كەڭ كۆشادە ئىشلەتكەن. بۇنىڭ بىلەن رېئالىلىقنىڭ ھەقىقىي ھالىتىگە كۆڭۈل بۆلۈشتەك تۈپ مۇددىئادىن يىراقلاپ كەتكەن. تۈرمۇشنىڭ ھەقىقىي چىنلىق تۇيغۇسىغا ئەھمىيەت بېرەلمىگەن. قىيالىڭاچ چىنلىق، ئېچىنىشلىق چىنلىق ئۇستىدە ئىزدىنەلمىگەن. ئەسەردە تۈرمۇش جەريانىنىڭ تەبىئىي ئېقىنى يېزىلماستىن، كىشىنى ئىشەندۈرەلمەيدىغان تاسادىپىي ماس كېلىپ قېلىشلار، ئەسەر بىلەن ئىچكى مۇناسىۋىتى بولمىغان پارچە - پۈرات ۋەقىلىكلەر كۆپلەپ يېزىلىپ، تۈرمۇشنىڭ ئەسلى قىياپىتى ساقلاپ قېلىنمىغان. شۇڭا پۈتۈن ئەسەردىن يازغۇچى ئېڭىدىكى تراگېدىيىلىك توقۇنۇشنى كۆرگىلى بولمايدۇ. شۇڭا بۇ ئەسەرنى كۆپ تەرەپلىمە سۈرەتلەنگەن مۇرەككەپ خاراكتېر يارىتىلمىغان، بىر خىل مەۋجۇت ھالەت، مەۋجۇت تراگېدىيە ئېچىپ بېرىلمىگەن، ماھىيەتلىك بولغان بىر خىل ھېسسىيات سىڭدۈرۈلمىگەن ئاددىي ئەسەر، ھەتتا ئاممىباپ پروزىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىشقا يۈزلەنگەن يازغۇچىنىڭ مەشىق ئەسىرى دەپ يەكۈن چىقىرىش مۇمكىن.

يازغۇچىنىڭ پۈتۈن ئەسەرگە سىڭگەن زەئىپ مۇھەببىتىنى ۋە

ئاجىز تراگېدىيە ئېڭىنى مىللىي مەدەنىيىتىمىزنىڭ خاراكتېرىگە يىلـ
تىز تارتقان ۋە شۇنىڭدىن ئۆزۈقلانغان دەپ قاراشنىڭ ئاساسى بارمۇ ـ
يوق؟ مېنىڭچە ئۇنىڭ ناھايىتى چوڭقۇر ئاساسى ۋە سەۋەب ـ نەتىجـ
لىك مۇناسىۋىتى بار.

شۇكۇر ـ قانائەت بىلەن بىر خىلدا تىرىكچىلىك ۋە ئىستىقامەت
قىلىپ كەلگەن خەلقىمىز مادارا ـ مۇرەسسەچى، ئىتتاتمەن مۇلايىم
خاراكتېرىنى مۇقىملاشتۇرۇپ، «پەرھات ـ شېرىن»، «تاھىر ـ
زۆھرە»، «لەيلى ـ مەجنۇن»، «يۈسۈپ ـ زىلەيخا»، «غېرىپ ـ
سەنەم» گە ئوخشاش تراگېدىيىسى سۈس مۇھەببەت داستانلىرىنى تو-
قۇپ ئۆزىنىڭ كۈنسېرى زەئىپلىشىپ ۋە قۇرغاقلىشىپ كېتىۋاتقان
روھىيەت ئالىمىنى بېزىدى. يۇرەكنى زىلزىلىگە سالىدىغان تراگېدـ
يىلەرنىڭ تەسىرىگە بەرداشلىق بېرىشكە كۆنمەي، كۆپلىگەن داستان،
قىسسە، چۆچەكلىرىنىڭ خاتىمىسىگە ھەمىشە كىشىنى مۇئەييەن قانا-
ئەت تۇيغۇسىغا چۆمدۇرىدىغان ئوچۇق ھەم يېقىملىق رەڭ بېرىش،
كىشىلەرنى ئاز ـ تولا ئۈمىدلەندۇرۇش ۋە بۇ ئارقىلىق ئۆزلىرىگە
تەسەللىي بېرىشكە ئادەتلەندى. تاسادىپىي ئوخشىشىپ قالغان بۇنداق
ۋەقەلىك قېلىپى خەلقىمىزنىڭ نەچچە ئەسىر جەريانىدا شەكىللەنگەن
ئېستېتىك پىسخىكىسىنىڭ «قېلىپى» ئىدى. تەتقىقاتچىلار شۇنى ئې-
تىراپ قىلىدۇكى، مۇئەييەن تارىخىي شارائىت، تەبىئىي شارائىت ۋە
ئىجتىمائىي مۇھىتتا شەكىللەنگەن مىللىي يوشۇرۇن ئاڭ شۇ مىللەتـ
نىڭ تراگېدىيە ئېستېتىكىسىنىڭ تېپىنى ۋە ماھىيىتىنى ئاستا ـ
ئاستا بەلگىلەيدۇ. ھەتتا شۇ مىللەتنىڭ تراگېدىيىلىك ئەسەرلىرىدىكى
ئەڭ ئاساسلىق ھېكايە سەنئىتىنىڭ ئانا تېمىسىنى ۋە ۋەقەلىك مودېلـ
نى بەلگىلەيدۇ. ئۇ بىر خىل مىللىي يوشۇرۇن ئاڭ بولغانلىقتىن،
خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىلا ئەمەس، يازغۇچىلارنىڭ ئىجادىيەتلىرىدىمۇ
ھەر خىل شەكىلدە ئومۇميۈزلۈك ئەكس ئېتىدۇ. يازغۇچى مەمتىمىن
ھوشۇرنىڭ تىلىۋالدىنىڭ بەختسىز كەچۈرمىشلىرىنى تاسادىپىيلىقلار

ئارقىلىق تۇغدۇرۇشى ۋە بۇ خىل شەخس تراگېدىيىسىنىڭ يىلتىزىنى كەڭ تارىخىي ئارقا كۆرۈنۈش ۋە ئىجتىمائىي مۇھىت ئىچىگە قويالماسلىقى، ھەتتا ئەڭ ئاخىرىدا تىلىۋالدىنى مۇرادىغا يەتكۈزۈشى مانا مۇشۇنداق ئاجىز تراگېدىيە ئېڭىنىڭ ۋە تراگېدىيە پىسخىكىسىنىڭ مەھسۇلى. شۇنى بىلىش كېرەككى، تراگېدىيە ئېڭى ئاجىز خەلق — بەختسىز خەلق.

(بۇ ماقالە «تارىم» ژۇرنىلىنىڭ 1993 - يىل 12 - سانىدا ئېلان قىلىنغان)

«زەئىپ روھ ۋە زەئىپ مۇھەببەت» كە قوشۇمچە

مەمتىمىن ھوشۇر

يالقۇن روزىنىڭ «خاسىيەتلىك قار» ناملىق پوۋېستىمنى تەھلىل قىلىپ يازغان، «تارىم» ژۇرنىلىنىڭ 1993 ـ يىللىق 12 ـ سانىدا ئېلان قىلىنغان «زەئىپ روھ ۋە زەئىپ مۇھەببەت» دېگەن ماقالىسى- نى كۆردۈم. ئەسەر تەھلىل قىلىشىنىڭ مۇنداقمۇ ئۇسۇللىرىنىڭ ئىجاد بولغىنىدىن ئانچە خەۋىرىم يوق ئىكەن. ئەدەبىي ئەسەر ھەققىدە- كى مۇلاھىزىنى ئەمەس، مىللەت ئۇستىدىكى پۈتۈن بىر شىكايەتنامە- نى ئوقۇپ چىققاندەك بولۇپ قالدىم. مەيلى نېمىلا بولمىسۇن، كىتاب- خانلىرىمىز بىزنىڭ ئەسەرلىرىمىز بېسىلغان ژۇرناللارنى پولغا سېتە- ۋالىدۇ ۋە قىممەتلىك ۋاقتىنى سەرپ قىلىپ ئوقۇپ چىقىدۇ. ئۇلار ئەسەرلىرىمىزگە ياخشى ـ يامان دەپ باھا بېرىشكە ھەقلىق. ياخشى نىيەتلىك تەنقىدچىلىرىمىز بولسا، ئەدەبىياتىمىزنى توغرا يۆنىلىشكە سېلىشقا باش قاتۇرىدۇكى، باشقا غەرەزدە بولمايدۇ. بىراق «زەئىپ روھ ۋە زەئىپ مۇھەببەت»نىڭ مۇھاكىمە دائىرىسى «خاسىيەتلىك قار» دىن ھالقىپ مىللىتىمىزنىڭ نەچچە يۈز يىللىق مەدەنىيەت تارى- خىي مەزمۇنىدىكى گەپلەرگە كېتىپ قالغاچقا، بۇ مۇنازىرىگە ئۆزۈمۇ- نىڭمۇ بىر نەچچە ئېغىز سۆز قوشۇمچە قىلىپ قويغۇم كېلىپ قالدى.

«زەئىپ روھ ۋە زەئىپ مۇھەببەت»نىڭ ئاپتورى ماقالىسىدا مەنسۇر ھەللاجى، جالالىدىن رۇمى، شەمسى تەبرىزى، ئەھمەد يەسسە- ۋى، ئەلىشىر ناۋائى دېگەندەك بىر مۇنچە شەرق ئۆلىمالىرىنىڭ ئىس-

مىنى قاتار تىزىپ، يەنە لوس بىننىنكىت، لاۋرىنىس، بىرنادشاۋ، ئوسكار. ۋىلد، فرانكلىنلاردىن روبىنزون گىروزو، سوقراتقىچە بول-غان غەربنىڭ نامدارلىرىنى گۈۋاھلىققا تارتىپ، خەلقىمىزنىڭ يېقىن-قى بەش ئەسىرلىك تارىخىي سەرگۈزەشتىلىرى، مىللەتنىڭ يارىماس ئەخلاق، قىممەت قاراشلىرى، تۇرمۇش ۋە تەپەككۇر شەكلى. . . خەتنە توي، نەزىر - چىراغ. . . ئۆزىنىڭ پەقەتلا خۇشى قالمىغان ساۋاتسىز بوۋىسى بىلەن چىشى قالمىغان مومىسى. . . «پەرھات - شىرىن»، «لەيلى - مەجنۇن»، «غېرىپ - سەنەم» ۋەھاكازالار ئۈستىدىكى دادلاشلىرىنى يېتەرلىك يېزىپتۇ. بۇ خۇددى بىر نېمىگە جىلى بولۇپ قورسىقى كۆپۈپ تۇرغان ئادەمنىڭ يوقىلاڭ بىر ئىشنى باھانىلاپ، يېنىدىن ئۆتۈپ كېتىۋاتقان ئادەمنىڭ ياقىسىغا كاپىلا قىلىپ ئېسىلىپ، ئۇنىڭ ئانا - مانىسىنى قوشۇپ تىللاپ قورسىقىنى بوشىتى-ۋالغاندەك ئىش بولۇپتۇ. كىشىنىڭ ھەقىقەتەن كۈلكىسى كېلىدۇ. بىر زامانلاردا ئۇرۇمچى دۆڭ كۆۋرۈكىنىڭ ئەتراپىدا ئاشخانىمۇ ئاشخانا كىرىپ قىزىقچىلىق قىلىپ يۈرۈيدىغان ئاببىاس لويى دەيدىغان بىر ئادەم بولىدىغان، تاغدىن - باغدىن ئاغزىغا كەلگەننى سۆزلەپ: «بىر پۈتۈم ئايدا، بىر پۈتۈم لايدا، ھەممىسىنى يامان دەيسەن، ياخشىسى قايدا؟»، دەپ ئۇنىڭ - بۇنىڭ جوزىسىدىن بىر - ئىككى رومكا ھاراق ئىچىپ چىقىپ كېتەتتى، شۇ چېغىدىمۇ سورىغان نېمىسىنى بەرمىگەن-لەرگە ئانچىۋالا كايىپ كەتمەيتتى.

ئويلىسام، بۇمۇ ئانچە ئەجەبلىنەرلىك ئىش ئەمەستەك تۇرىدۇ. بىز مۇشۇ بىر دەۋردىكى قەلەمكەشلەرگە ھازىر چىشى قالمىغان بوۋى-لىرىمىزنىڭ ئۇگۈت - نەسىھەتلىرىگە قۇلاق سېلىشتىن باشقا يەنە تېخى چىشى چىقمىغان «مومىلىرىمىز» نىڭ تاپا - تەنىلىرىگىمۇ چى-داشقا توغرا كېلىدىغان بولۇپ قالدى.

گەپنى «زەئىپ روھ ۋە زەئىپ مۇھەببەت» نىڭ ئاپتورى زېرىك-مەي ساناپ چىققان مىللەتنىڭ زەئىپلىكلىرى ئۈستىدە يورغىلىتىدى-

غان بولساق، بۇ كونا زەئىپلىكلەرنىڭ ئۇستىگە ئارتىلىپ يۈك بولۇ-
ۋاتقان مۇناق يېڭى زەئىپلىكلەرنىمۇ كۆرسىتىپ ئۆتۈشكە توغرا كە-
لىدۇ. ئۇ بولسىمۇ، ئاتا ـ بوۋىسىنىڭ جىمى نەرسىسىنى «يارىمايدۇ»
غا چىقىرىپ، ئۆزىنىڭ شۇلارنىڭ پۈشتى بولۇپ تۇرىلىپ قالغىنىغا
پۈشايمان قىلىپ، ناله ـ پەرياد چېكىدىغان زەئىپ روھ. مۇناق
روھتىكىلەرنىڭ ۋۇجۇدىدىن ۋايساشتىن باشقا ھېچنېمە تاپقىلى بولمايـ
دۇ. ئاغزىنى ئاچسىلا مىللەتنى قارغايدۇ؛ تاپا ـ تەنىلەرنى يېغىشتۇـ
رۇپ قويۇپ، باشقىلار قىلالمىغان ئىشلارنى ئۆزىدىن باشلاپ قىلسىمۇ
بولىدىغانلىقىنى، ئۆتكەنكى تارىخلارنىڭ ھېچنېمىسى يارىمسا يېڭـ
دىن تارىخ يارىتىش مۇمكىنلىكىنى، «بۇگۈن»نىڭ ئۆتمۈشنىڭ داۋا-
مى، شۇنداقلا كەلگۈسىنىڭ باشلىنىش نۇقتىسى بولالايدىغانلىقىنى
ئويلاپمۇ قويمايدۇ.

بىر مىللەتنى ۋەيران قىلىدىغىنى ئۇنىڭ ئۆتمۈشى ئەمەس، بۇـ
گۈنى. چۈنكى ئۆتمۈش ئۇ ئۆتۈپ كەتكەن نەرسە. بۇگۈن دېمەك —
پۈرسەت دېمەك. ئەگەر ئۇنىڭ بۇگۈنىمۇ بىر ـ بىرىگە تەنە قىلىش،
پۈتۈپ كەتكەن كونا قاقاشلارنى تاتىلاپ ئولتۇرۇش بىلەنلا ئۆتىدىغان
بولسا، ئىستىقبالنىڭ قاراڭغۇلاشقىنى شۇ!

ھەممە ئەيىبنى ئۆتمۈشكە، ئاتا ـ بوۋىسىغىلا دۆڭگەپ قويۇپ،
ئۆزىنىڭ بۇرچىنى ھېس قىلماسلىق — ئاتا ـ بوۋىسىنىڭ ئۇلۇغلىقـ
دىن مەست بولۇپ ئەخمەقلەرچە گىدىيىپ يۈرگەنگە ئوخشاشلا خەتەر-
لىك. بۇ ئۆزىنىڭ زەئىپلىكىنى پەردازلاپ كۆرسىتىشنىڭ ئىككىنچى
بىر خىل ئۇسۇلى. بۇنداقلارنىڭ بەزىلىرى ھازىر زاكىسىدىن ئايرىلـ
ماي تۇرۇپلا قېرىپ ماكچىيىپ كەتكىلى تۇردى. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ
تېخى ھېچبىر ئىش قىلىپ باقمىغانلىقىغا قارىماي جىمى ئادەمگە
ئەقىل ئۆگىتىدۇ. كۆچەپ چىڭقىلىپ، ئۆزىمۇ تېخى تۇزۇك چۈشـ
ىنىپ بولالمىغان «تەلىمات»لارنى باشقىلارغا چۈشەندۈرۈپ قويماقچى
بولۇشىدۇ. بەزىلىرىنىڭ ئىزا تارتمىسا ھەممىنىڭ ساقلىغا بىر ـ

بىرلەپ ئېسىلىپ گۈلەڭگۈچ ئويناپ باققۇسى كېلىدۇ. ئۇلار چىشى قالمىغان مومىسىنىڭ پەند ـ نەسىھەتلىرى، توي ـ تۆكۈن، نەزىر ـ چىراغ دېگەنلەردىن شۇنچىلىك بىزار، بولسا خەتنىسىنىمۇ قىلماي، بىلىگە قاپاق باغلاپ، ئۇمىد تۇمشۇقىدىن قايتا ئۇزۇپ ئۆتۈپ، ئامېرىكا قىتئەسىنى باشقىدىن ئېچىپ باققۇسى ياكى روبىنزون گىروزوەك ئادەمسىز بىر ئارالغا چىقىۋېلىپ، ئۆزىنىڭ «ئالەمنىڭ مەركىزى، بارلىق قىممەتنىڭ بىردىن بىر ئۆلچىمى» ئىكەنلىكىنى ئىسپات قىلغۇسى بار. . . ئۇلارنىڭ نەزىرىدە كىندىك قېنى تۆكۈلگەن زېمىننى، يۇرتداشلىرىنى سېغىنىشتىنمۇ ئەخمىقانە ئىش يوق. مۇمكىن بولسا، ئاشۇ خىلمۇ خىل زەئىپلىكلەر بىلەن جاراھەتلەنگەن ئانىسىنى تاشلاپ، «ئەركىن دۇنيا»غا بىر چىقىۋالسا، ئۇرۇق ـ تۇغقان، خوتۇن، بالا ـ چاقلىرى بار تەرەپكە قاراپمۇ قويغۇسى يوق. بۇلارنىڭ ئىچىدىكى قىسمەنلىرى ھازىر ئۆزى ئارزۇ قىلغان «ئەركىن دۇنيا» سىغا يېتەلمىگەن بولسىمۇ، كۆڭۈل خۇشلۇقىنى شۇ «مەدەنىيەتلىك» دۇنيانىڭ ئاق تاماكىسىدىن تاپتى، ئۇلارنىڭ چېكىۋېلىپ ئايىغى چىقماس خىياللارغا پېتىپ، «زەئىپ روھ ۋە زەئىپ مۇھەببەت» نىڭ ئاپتورى مەدھىيىلىگەن «دۇنيا بەكمۇ رەزىل، ئادەم پەقەت ئۆزىنىڭ خىيالىي دۇنياسىدىلا ياشىشى كېرەك» دېگەن چەككە يەتكەنىگە ئۇزۇن بولۇپ قالدى.

ھەر بىر مىللەتنىڭ ئۇزۇن تارىخ جەريانىدا شەكىللەنگەن مىللىي مەدەنىيىتى، مىللىي روھىدا ساقلاپ قېلىشقا تېگىشلىك ئېسىل جەۋھەرلىرىمۇ ۋە تاشلىۋېتىشكە تېگىشلىك نۇرغۇن داشقاللارمۇ بولىدۇ. ئەگەر بىر ئادەم ئۆز ئەجدادلىرى تۇرغۇزغان بارلىق ئەقىدىلەردىن بىراقلا ۋاز كېچىدىكەن، ئۇنىڭ يىمىرىلىپ كەتمىكى ھېچگەپ ئەمەس، مۇنداقلار باشقىلارنىڭ «ئەركىن دۇنيا» سىغا يېتىۋالسىلا، «پەرق ئېتىش تۇيغۇسىنى خۇنۇكلەشتۇرۇپ» نامرات ئانىسىنىڭ ۋەيرانە كۇلىبىسىنى خىيالىغا كەلتۇرۇپ يۇرۇشتەك «ئەخمەقلىق»نى

ھەرگىز قىلمايدۇ. «ياقا يۇرتتا بولسىمۇ ئەركىن، مۇستەقىل ياشاش-
نىڭ ئەڭزەللىكىنى تونۇپ»، يۇزىنى داپتەك قىلىپ ئۆزىنى باشقا بىر
مىللەت دەپ تىزىملىتىۋېلىشتىنمۇ يانمايدۇ. «خاسىيەتلىك قار» دېگى
ئىدىيە دەل مۇشۇنداق جان باقارلىق زەئىپ روھقا قارشى قويۇلغان.
ئەسەر قەھرىمانى ئىلاجسىز ئەھۋالدا، ھاياتلىق يولى ئىزدەپ چەتكە
چىقىپ مەيلى يوقسۇل، مەيلى باي ئەھۋالدا بولسۇن، تۇغۇلغان زېمە-
نىنى، يۇرتداش، خوتۇن، بالا ـ چاقىلىرىنى بىر مىنۇتمۇ ئۇنتۇپ
قالالمىغان، ۋەتەنگە قايتىپ كېلىشكە كۆزى يەتمىگەنسېرى ھايات
شامى ئۆچۈپ تۇگىشىپ كەتكەن. ۋەتەنگە قايتىش ئۈمىدى پەيدا بولغاۋ-
دا ھايات شامى قايتىدىن پىلىلداشقا باشلىغان ئاددىي بىر پېرسوناژ،
بۇ «خاسىيەتلىك قار» توزۇپ كەتكەن تەقدىردىمۇ ئۆز زېمىنىغا لەيلەپ
چۈشۈشنى خالايدۇ. ئۆزى ئېرىپ سىڭگەن تۇپراقتىن يەنە رەڭمۇ رەڭ
گۈللەرنىڭ بىخ ئۇرۇپ چىقىشىنى ئۈمىد قىلىدۇ... «خاسىيەتلىك
قار» دېگى ۋەقەلەر نەدىمۇ تۇركىيىدە بولغان ئىش بولسۇن؟ ئۇ ئىشلار-
نىڭ زادى نەدە يۈز بەرگەنلىكىنى سورىسا ئۆزۈمۇ دەپ بېرەلمەيمەن.
بۇ بىر خىيالىي توقۇلما، قايىل قىلىش كۈچى يېتەرسىز بولغان ناچار
توقۇلما...

روبنزون گىروزو ئۆزىنىڭ قەيسەرلىكىنى نامايان قىلغان سىزلىق
ئارالنى بۇگۈنكى كۈندە باشقا يەرلەردىن ئىزدەپ ئاۋارە بولۇشنىڭ
ھاجىتى يوق. ئادەم ئايىغى ياسىمىغان تاغ ـ باياۋان، چەكسىز قۇملۇق-
لىرىمىزدا خىلمۇ خىل قېدىرغۇچىلارنىڭ ئەتراپىلىرى كېزىپ يۈرۈپ-
تۇ. خىيالىي بەختىنى ئىزدەپ قاڭقىپ چىقىپ كېتىش ئەمەس شۇ
زېمىنىنىڭ ھەقىقىي ئىگىسى، خوجايىنى ئىكەنلىكىنى تونۇپ، ھاياتىي
كۈچىنى مەنىلىك ئىشلارغا بېغىشلاپ، ئۆز ئېلىدە مەھكەم دەسسەپ
تۇرۇشلا بۇگۈنكى كۈندە مەدھىيىلەشكە تېگىشلىك ئەڭ جاسارەتلىك
روھ!

مېنىڭ قەلبىمىم ئاستىدىكى پېرسوناژلار ناھايىتى ئاددىي ئادەم-

لەر. ئۇلاردا ئۆز مىللىتىدە مەۋجۇت بولغان ئىللەتلەرنىڭ ھەممىسى تېپىلىدۇ. بۇ «چەكتىن ئېشىپ ئەخمەقلىق دەرىجىسىگە يەتكەن ئاق كۆڭۈل ئادەملەر»نى يەنە مۇھەببەت بىلەن يازغۇم كېلىدۇ. ئۇلارنى بەزىدە مەدھىيىلەپ، بەزىدە كۈلكە ئاستىغا ئېلىپ، شۇ ئادەملەرنىڭ ئۆزىگە ئۆزىنى تونۇتقۇم كېلىدۇ. «زەئىپ روھ ۋە زەئىپ مۇھەببەت» نىڭ ئاپتورى تەشەببۇس قىلغاندەك، ھايات ياشاۋاتقان بۇ قېرىنداشلىرىمنىڭ ئۇستىگە ئۇلارنىڭ تارىخىدىن، ئۇرۇق - ئەۋلادىدىن قالغان ھەممە زەئىپلىكلەرنى گۇناھ قىلىپ ئارتىپ تىللاپ بېرىش قولۇمدىن زادىلا كەلمەيدۇ. ئۇنىڭسىزمۇ «تراگېدىيە ئېچى ئاجىز بۇ بەختسىز خەلق» نىڭ تارىختا تارتقان ئازاب - ئوقۇبەتلىرى يېتىپ ئاشىدۇ. ئادەملىرىمىزگە ئۇمىد ۋە ئىشەنچ بېغىشلاش ئەدەبىياتىمىزنىڭ جىنايىتى ئەمەس، بۇرچى!

ئاڭلىسام، ھېلىقى دۆڭكۇۋۇروكنى چۆرگىلەپ يۇرىدىغان ئابباس لويى دېگەن كىشى ئانچە - مۇنچە بوياقچىلىقمۇ قىلاتتىكەن. لېكىن، ئەدەبىياتتا — مەيلى ئەدەبىي ئىجادىيەت، مەيلى ئەدەبىي تەنقىتتە بولسۇن، رەڭۋازلىق ئانچە ئاقمايدۇ!

(بۇ ماقالە «تارىم» ژۇرنىلىنىڭ 1994 - يىل 3 - سانىدا ئېلان قىلىنغان)

يەنە «زەئىپ روھ ۋە زەئىپ مۇھەببەت» توغرىسىدا

— سىنىڭ ۋەتەنگە بولغان مۇھەببىتىڭ چەتكە چىقماسلىق بىلەن ئىپادىلەنمەيدۇ①

— ئابدۇقادىر داموللام

يازغۇچى مەمتىمىن ھوشۇرنىڭ مېنىڭ «زەئىپ روھ ۋە زەئىپ مۇھەببەت» ناملىق تەنقىدىي ماقالەمگە جاۋابەن يېزىپ، «تارىم» ژۇرنىلىنىڭ 1994 ـ يىل 3 ـ سانىدا ئېلان قىلغان «‹زەئىپ روھ ۋە زەئىپ مۇھەببەت› كە قوشۇمچە» ناملىق ماقالىسى مېنى يەنە قولۇمغا قەلەم ئېلىشقا مەجبۇر قىلدى. مېنىڭ بۇ ماقالىنى يېزىشىم ئەقلىمنى سېلىشتۇرۇش ئارقىلىق مەنۇن بولىدىغان قارشى قۇتۇبنى ئىزدەش ئۈچۈن ئەمەس. ياكى مەمتىمىن ھوشۇر ئېيتقاندەك «ئەخمەقلەرچە گىدىيىپ»، «ئۆزلىرىنىڭ ھېچ ئىش قىلىپ باقمىغانلىقىغا قارىماي جىمى ئادەمگە ئەقىل ئۆگىتىش»، «كۆچەپ چىڭقىلىپ، ئۆزىمۇ تېخى تۈزۈك چۈشىنىپ بولالمىغان ‹تەلىمات› لارنى باشقىلارغا چۈشەندۈرۈپ» قويۇش ئۈچۈنمۇ ئەمەس، ياكى «ھەممىنىڭ ساقلىغا بىر ـ بىرلەپ ئېسىلىپ گۈلەڭگۈچ ئويناپ بېقىش» ئۈچۈنمۇ ئەمەس. توغرا، ياشلار ئادەتتە، نېمىلا بولمىسۇن، مەلۇم دەرىجىدە ئەخمەق ۋە نادان بولۇشتەك ئاجىزلىقتىن خالىي بولالمايدۇ. مەنمۇ ئۆزۈمدە شۇنداق ئاجىزلىقنىڭ بارلىقىنى ئېتىراپ قىلىمەن، لېكىن، مەن

① ئابدۇقادىر داموللامنىڭ «مىفتاھۇل ئەدەب» ناملىق ئەسىرنىڭ قارىڭ.

ۋىليام پىت ئېيتقاندەك «نادانلىق - ئەخمەقلىقلىرى ياشلىق باھارى بىلەن تەڭ تۇغۇلىدىغان كىشىلەر تائىپىسىگە مەنسۇپ بولسام دەيمەن. ھەرگىزمۇ يېشىنىڭ بىر يەرگە بېرىپ قالغانلىقىغا، جىق ئىش كۆرگەنلىكىگە قارىماي، يەنىلا بەغەرەز ۋە ئەخمەق - نادان پېتى قالىدىغان كىشىلەردىن بولۇشنى خالىمايمەن» دېمەك، مېنىڭ «زەئىپ روھ» نى چۆرىدەپ كاج مىجەزلىك بىلەن مۇنازىرلىشىشىم ئۆزۈمگە تولۇق قايىللىق تاپقىچە ئۆزۈم توغرا دەپ ئىشەنگەن ھەقىقەتنى قوغداش ۋە تەشەببۇس قىلىش ئۇچۇن.

مېنىڭ ھېس قىلىشىمچە يازغۇچى مەمتىمىن ھوشۇرنىڭ بۇ جاۋاب ماقالىسى مەنتىقىلىق زىددىيەتلىرى كۆپ، ئەخلاقىي خاھىشى ناچار، كۆزقاراشلىرى ئاددىي، نۇقتىئىنەزەرلىرى مۇجمەل بولۇشتەك تۆت ئالاھىدىلىككە ئىگە. مەن مەمتىمىن ھوشۇرنىڭ بەدئىي تەپەككۇرىنىڭ خېلىلا كۆچلۇك ئىكەنلىكىدىن گۇمانلانمايمەن. ئەمما بۇ ماقالىسىنىڭ سالمىقىغا قاراپ نەزەرىيىۋى تەپەككۇرىنىڭ ئاجىز ئىكەنلىكىگە ئىشەنمەي تۇرالمىدىم. قارىغاندا بۇ يىللاردا بىزگە بىرەر مۇتەپەككۇر يازغۇچى - شائىر نىسىپ بولمايدىغان ئوخشايدۇ. ئەسلى نەزەرىيىۋى تەپەككۇرىنىڭ كۆچلۇك ياكى ئاجىز بولۇشى بىر مىللەتنىڭ مەدەنىيەت ساپاسىنى ۋە ھاياتىي ئىقتىدارىنى ئۆلچەيدىغان ئەڭ ئالىي ئۆلچەم ئىدى. قېرىشقاندەك دەل مۇشۇ ئىقتىدار بىزدە بۆھران ھالىتىدە تۇرۇۋاتىدۇ. شۇ سەۋەبتىن بىزنىڭ تەپەككۇرىمىزدا ئۆزگىچىلىك، چوڭقۇرلۇق، ئىلمىيلىك، كەڭلىك ۋە سىستېمىلىق يوق دېيەرلىك. بىز ھەتتا ئۆزىمىزنىڭ بەزىدە نېمىگە قارشى تۇرۇپ نېمىنى قوللاۋاتقانلىقىمىزنى، نېمىنى توسۇپ نېمىنى تەشەببۇس قىلىۋاتقانلىقىمىزنىمۇ ئېنىق بىلمەيمىز. تەپەككۇر دەلدۇشلۇكى، تەپەككۇر ھورۇنلۇقى، تەپەككۇر قاتماللىقى، تەپەككۇر بىر خىللىقى بىزدىكى بىر ئومۇمىي كېسەل، بىز قاتتىق پىكىر قىشقا ئادەتلەنمىگەچكە مىللىي ئەقىل قۇرۇلمىمىز بەكمۇ ئاجىز، نەزەرىيىۋى تەپەككۇر قە-

لمش ئىقتىدارىمىز يوق دېيەرلىك. شۇڭلاشقىمۇ بىزدىن يېڭى ئىدىيە تۇغۇلۇش ئۈياقتا تۇرسۇن، ھەتتا بىز يېڭى ئىدىيىلەرنى قوبۇل قىلغۇ- دەك مادارغىمۇ يېتەرلىك دەرىجىدە ئىگە بولالمايۋاتىمىز. قىسقىسى ئەقلىي زەئىپلىك بىلەن روھىي زەئىپلىك بىزنىڭ ھاياتلىق سەپىرىدە- كى مۇشكۈلاتلىرىمىزنى تېخىمۇ كۆپەيتىۋېتىپ بارىدۇ ۋە قېيىنلاشتۇ- رۇۋېتىپ بارىدۇ.

يازغۇچى مەتىمىن ھوشۇر ماقالىسىنىڭ بېشىدىلا «ئەسەر تە- لىل قىلىشنىڭ مۇناقىمۇ ئۇسۇللىرىنىڭ ئىجاد بولغىنىدىن ئانچە خەۋىرىم يوق ئىكەن» دەپ يازغان. روشەنكى بۇ مەندىن «ئىجازەت كىنىشكاڭ بارمۇ - يوق؟» دەپ سورىغانلىق. مەن يازغۇچىنىڭ بۇ مەسىلىدە ئۆزىنىڭ بىلىمسىلىكىدىن گۇمانلانماي، مېنى خاتا قىلىپ قويۇۋاتىدۇ، دەپ گۇمانلىنىۋاتقانلىقىغا جاۋابەن «ئەدەبىي تەنقىدشۇ- ناسلىق» ناملىق كىتابتىكى مۇنۇ بىر ئابزاسنى ئەينەن نەقىل كەلتۇ- رۇپ ئۆتەي: «ئەدەبىي تەنقىد بىر خىل ئالاھىدە مەدەنىيەت پائالىيە- تى، ئۇ مەدەنىيەتنىڭ بىر پۈتۈنلۈكىگە ئېتىبار بەرمىسە بولمايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئەدەبىي تەنقىد ئۆزىمۇ مۇقەررەر ھالدا مەدەنىيەت تەنقىدىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بەزى كىشىلەر ئەدەبىي تەنقىد پائالىيە- تىنى ‹ئەدەبىياتقا كىرىش› ۋە ‹ئەدەبىياتتىن چىقىش› دەپ ئىككىگە بۆلۈپ پەرقلەندۈرىدۇ. ‹ئەدەبىياتقا كىرىش› دېگەندە ئەدەبىياتنىڭ ئۆزىنىڭ تەرەققىيات قانۇنىيىتىگە ئەھمىيەت بېرىدۇ ھەم ئەدەبىياتنىڭ شەكىل ئالاھىدىلىكى ۋە ئېستېتىك ئالاھىدىلىكى قاتارلىقلارنى تەكىت- لەيدۇ. ‹ئەدەبىياتتىن چىقىش› دېگەندە ئەدەبىياتنىڭ ھەرخىل تاشقى ئالاھىدىلىكلىرى نەزەرگە ئېلىنىپ، ئەدەبىي تەنقىدنىڭ پەلسەپە، سوتسىئولوگىيە، سىياسىشۇناسلىق، ئىتىكا، مىللەتشۇناسلىق، پسى- خولوگىيە، تارىخشۇناسلىق، ئېتنېگورافىيە، مەدەنىيەت ئىنسانشۇ- ناسلىقى ھەتتا تەبىئىي پەن قاتارلىقلار بىلەن بولغان ئىلمىي باغلىنى- شىنى تەكىتلەيدۇ. ئومۇملاشتۇرۇپ ئېيتقاندا، ئەدەبىي ئەسەرلەرنى

مەدەنىيەت نۇقتىسىدىن تەكشۈرىدۇ ۋە تەنقىد قىلىدۇ.» بۇنىڭدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، مېنىڭ يازغۇچى مەمتىمىن ھوشۇرنىڭ «خاسىيەتلىك قار» ناملىق پوۋېستىنى «مىللىي مەدەنىيىتىمىزنىڭ ئىقتىدارىنى ۋە مىللىي مەدەنىيەت پىسخىكىمىزنىڭ ساپاسىنى» تەنقىدلەش نۇقتىسىدىن باھالىشىم تامامەن يوللۇق. قاملاشتۇرالمىغان بولسام بۇ باشقا گەپ. مەن ئۆز نۆۋىتىدە شۇنىمۇ ئەسكەرتىپ ئۆتۈشۈم زۆرۈركى، مېنىڭ «خاسىيەتلىك قار»نى بۇ نۇقتىدىن باھالىشىم، مىللىي مەدەنىيىتىمىزنىڭ روھىدىكى كېسەللىك ئالامەتلىرى ۋە بۇ خىل مەدەنىيەتنىڭ بىزنىڭ نۆۋەتتىكى رېئاللىقىمىزغا «ماسلىشالماسلىق» ھادىسىسى ئۇستىدە چاممىنىڭ يېتىشچە تەنقىد يۈرگۈزۈشۈمنىڭ ۋە ئويلىنىش ئېلىپ بېرىشىمنىڭ مۇقەددىمىسى ھېسابلىنىدۇ.

يازغۇچى مەمتىمىن ھوشۇر ئۆز ماقالىسىدا يەنە مېنىڭ ماقالەمنى «ئەدەبىي ئەسەر ھەققىدىكى مۇلاھىزىنى ئەمەس، مىللەت ئۇستىدىكى پۈتۈن بىر شىكايەتنامىنى ئوقۇپ چىققاندەك بولۇپ قالدىم» دەپ تەنقىدلىگەن. يازغۇچىنىڭ بۇ مەسىلىدىكى چۈشەنچىسىنىڭ قاتمال بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، بۇ تەنقىدىي پىكىرى ماڭا پەرخىرلىنىش ھېسسىياتى ئاتا قىلدى. چۈنكى، مېنىڭ نەزىرىمدە كىرىس تۈيغۇسى ئەڭ كۈچلۈك، مىللەتكە بولغان مۇھەببىتى ئەڭ چوڭقۇر، رېئاللىق ھەققىدىكى چۈشەنچىسى ئەڭ تېرەن، ئېتىقاد ۋە ئەقىدىسى شۇنداقلا مىللىي مەجبۇرىيەت تۈيغۇسى ئەڭ كۈچلۈك، ياخشىچاقلىق، مادارا - مۇرەسسەچىلىك بىلەن قىلچە خۇشى يوق كىشىلەرلا تەنقىدىي روھقا باي تەپەككۇر قىلىش ئادىتىگە ئىگە بولىدۇ ياكى مەمتىمىن ھوشۇرنىڭ تىلى بويىچە ئېيتقاندا «شىكايەتچى» كېلىدۇ. بىز ئابدۇخالىق ئۇيغۇردىن نېمىشقا شۇنچە سۆيۈنمىز، چۈنكى ئۇ ئۇچىغا چىققان «شىكايەتچى» شائىردە!

توغرا، مىللىتىمىزنىڭ تارىخىدىكى سەلتەنەتلىك يۈرۈشلىرىدىن، پارلاق مەدەنىيەت سەمەرىلىرىدىن ۋە ئېسىل ئەنەنىلىرىدىن پەخىرلە-

ئىش بىز ئۇچۇن ھەق. لېكىن مىللىتىمىزنىڭ مەدەنىيىتى، روھىيەتى ۋە ئىجتىمائىي پسىخىكىسىدىكى زەئىپلىكلىرى، تارىخ سەھنىسىدىكى خاتالىقلىرى ئۇستىدە تەنقىدىي مۇلاھىزە يۇرگۈزۈش، يۇرگۈزگەندىمۇ سىپايىلىق بىلەن ئەمەس رەھىمسىزلىك بىلەن يۇرگۈزۈش بىز ئۇچۇن ئىنتايىن زۆرۇر. «ھايات ياشاۋاتقان بۇ قېرىنداشلىرىمىزنىڭ ئۇستىگە ئۇلارنىڭ تارىخىدىن، ئۇرۇق - ئەۋلادىدىن قالغان ھەممە زەئىپلىكلىرىنى گۇناھ قىلىپ ئارتىپ تىللاپ بېرىش قولۇمدىن زادىلا كەلمەيدۇ.» دەپ يۇمشاق كۆڭۈللۈك قىلساق ياكى ياخشىچاقىلىق قىلساق، گۇناھ ئۇستىگە گۇناھ ئۆتكۈزگەن بولىمىز. خۇددى تاگور ئېيتقاندەك «ئەگەر سەن بارلىق خاتالىقلىرىڭغا نىسبەتەن ئىشكنى چىڭ يېپىۋالىدىغان بولساڭ، ئۇنداقتا ھەقىقەتمۇ ساڭا ئىشكىنى يېپىۋالىدۇ.» بىزنىڭ كۆپچىلىك قەلەمكەشلىرىمىز ئادەتتە «ئۇيغۇرلار تارىخى ئۇزۇن، باتۇر، ئەمگەكچان، ئەقىل - پاراسەتلىك مىللەت» دەپ ماختىنىشنى، «گۇزەل تاشقورغان» «گۇزەل قەشقەر» «گۇزەل تۇرپان» «گۇزەل ئۇرۇمچى» «گۇزەل بورتالا» دەپ زېرىكمەي مەدھىيە ئوقۇشنى ئۆزلىرىگە ئادەت قىلغان. بىز قاچانغىچە مەدھىيە شەكلىدىكى تەپەككۇر قېلىپىدىن قۇتۇلالمايمىز، نېمىشقا مىللىتىمىزنىڭ زەئىپلىكلىرى، رەزىللىكلىرى ئۇستىدە پىكىر يۇرگۈزۈشكە پېتىنالمايمىز، نېمىشقا چىلى شائىرى پابلو نېرودادەك «بىز جىنايەتلىك بىر مىللەتنىڭ تارىخىغا ۋارىسلىق قىلىۋاتىمىز» دەپ يۇرەكلىك ئېيتالمايمىز؟! شۇنى بىلىش لازىمكى، كرىزىس تۇيغۇسى كۆچلۈك ئادەملەرنىڭ غايىسىمۇ كۆچلۈك بولىدۇ. بۇ خىل تۇيغۇغا ۋە قاراشقا ئىگە ئادەملەر ئۆزىنىڭ مىللىي مەدەنىيىتىدىن بىر نامراتلىقنىڭ ھەسرىتىنى چېكىدۇ ھەمدە شۇ ھەسرەت، ئۆكۈنۈش ۋە ئەندىشىنىڭ تۇرتكىسى بىلەن ئويلىنىش ئېلىپ بارىدۇ. ئوكتاۋىئو پاز ئېيتقاندەك «ئويلىنىش ئالدى بىلەن تەنقىدنىڭ كۆز نۇرىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش دېگەننى بىلدۈرىدۇ.» ئەلۋەتتە ھەر قانداق بىر مىللەت

ئۆزىنىڭ مەدەنىيەت جەھەتتىكى ھاسىل قىلغان قىممىتى بىلەن غۇرۇرلىنىپ ياشايدۇ. ئۇنىڭ ئۆتمۈشتىكى سەلتەنەتلىك مەدەنىيىتى ۋە غالىبانە يۈرۈشلىرى شۇ مىللەتنىڭ ئەۋلادلىرىنىڭ مىللىي قىممىتىگە مىسلىسىز مەغرۇرلۇق تۇيغۇسىنى قوشىدۇ.

بىزنىڭ مىللىي قىممەت تۇيغۇمىزنى ئاشۇرۇپ، ئىپتىخار ئېڭىمىزنى كۈچەيتىدىغان يىراق ئۆتمۈشىمىز بىلەن بىزنى ئۆكۈنۈش، ھەسرەت، پۇشايمان تۇيغۇسىغا غەرق قىلىدىغان يېقىنقى بەش ئەسىرلىك تارىخىمىز مىللىتىمىز تارىخىنىڭ ئومۇمىي مەزمۇنىدىن ئىبارەت. بۈگۈنكى كۈندە بىز باشقا مىللەتلەرنىڭ مىللىي قىممىتىنىڭ ھەر جەھەتتىن ئېشىپ بېرىۋاتقانلىقىغا، بىزنىڭ مىللىي قىممەت تۇيغۇمىزنىڭ قانتىق خورلۇققا ئۇچراۋاتقانلىقىغا قايسى نۇقتىدىن قارىشىنى بىلمەيۋاتىمىز. بۇ تېما بىزنىڭ تەپەككۇر بوشلۇقىمىزغا تېخى ئومۇمىيۈزلۈك سىڭىپ كىرگىنى يوق. بىزنىڭ ئەندىشە ئېڭىمىز تېخى يېتەرلىك ئەمەس. بىز يۈلتۇزىمىزنىڭ بارغانچە پەسلەۋاتقان ياكى ئېگىزلەۋاتقانلىقىغا ئىنچىكىرەك نەزەر سېلىپ باقايلى. بىز تەنقىد ئېڭىمىزنى كۈچەيتىدىغان بولساق مىللىتىمىزنىڭ روھىيەت ئارخىپىدىن نۇرغۇن يېپ ئۇچىغا ئىگە بولالايمىز. خامۇشلارچە لاپ ئېتىپ ياشاۋەرسەك، ئەخمەقلەرچە ماختىنىۋەرسەك ياكى ياخشىچاقلىق قىلىپ قورۇقتىن - قورۇق مەدھىيىلەۋەرسەك پاجىئەنىڭ پانقىغا تېخىمۇ چوڭقۇر پېتىپ قېلىشىمىز تۇرغانلا گەپ. ھەممىگە ئايانكى ھەر بىر ۋىجدان ئىگىسىنىڭ ئۆز مىللىتىگە بولغان مۇھەببىتى توسۇۋالغىلى بولمايدىغان دەرىجىدىكى قۇدرەتلىك روھ. مېنىڭچە مىللەت قەلبىنىڭ تارتىش كۈچى يەرشارىنىڭ تارتىش كۈچىدىن قۇدرەتلىك. لېكىن شۇ نەرسە ئېسىمىزدە بولۇشى لازىمكى، ھەقىقەت بەزىلەرنىڭ شوئارى، بەزىلەرنىڭ بولسا نىشانى.

مېنىڭ ماقالەمنى «ئەدەبىي ئەسەر ھەققىدىكى مۇلاھىزىنى ئەمەس، مىللەت ئۇستىدىكى پۇتۇن بىر شىكايەتنامىنى ئوقۇپ چىققان-

دەك بولۇپ قالدىم» دەپ تەنقىدلىگەن يازغۇچى مەتىمىن ھوشۇر ئۆزىنىڭ ئىجادىي ئەسەرلىرى ئۈستىدە توختىلىپ «مېنىڭ قەلبىمنى ئاستىدىكى پېرسوناژلار ناھايىتى ئاددىي ئادەملەر، ئۇلاردا ئۆز مىللەتىدە مەۋجۇت بولغان ئىللەتلەرنىڭ ھەممىسى تېپىلىدۇ.» دەپ يازغان. مېنى «مىللەتنىڭ زەئىپلىكلىرىنى زېرىكمەي ساناپ چىققان» دەپ ئەيىبلىگەن بۇ يازغۇچى ئۆزىنىڭ قەلبى ئاستىدىكى پېرسوناژلىرىدا مىللىتىمىزدىكى مەۋجۇت ئىللەتلەرنىڭ ھەممىسى تېپىلىدىغانلىقىدىن ماختانغان. روشەنكى بۇ يازغۇچىنىڭ ماقالىسىدا كەتكۈزۈپ قويغان بىر مەنتىقىلىق زىددىيەت. يازغۇچىنىڭ بۇ يەردە كەتكۈزۈپ قويغان يەنە بىر سەۋەنلىكى شۇكى، ئۇ ئۆزىنىڭ پېرسوناژلىرى ئۈستىدە ئەمەلىيەتتىن ھالقىغان دەرىجىدە يوغان گەپ قىلىۋەتكەن. ئەگەر مەتىمىن ھوشۇرنىڭ قەلبى ئاستىدىكى پېرسوناژلاردا «مىللىتىمىزدە مەۋجۇت ئىللەتلەرنىڭ ھەممىسى تېپىلىدۇ» غان بولسا بۇ ئۈيغۇر ئەدەبىياتى ئۈچۈن كارامەت زور ئىش ھېسابلانغان بولاتتى. مەتىمىن ھوشۇرنىڭ قەلبى ئاستىدىكى پېرسوناژلار «ئېچىلىڭ داستىخىنىم» دېسە ھەممە نازۇ نېمەت تەل بولىدىغان خاسىيەتلىك داستىخاندەك، مىللىتىمىزدىكى مەۋجۇت ھەممە ئىللەت تېپىلىدىغان خاسىيەتلىك پېرسوناژلار ئەمەس. بۇ پېرسوناژلاردىن پەقەت مىللىتىمىزنىڭ ۋۇجۇدىدا مەۋجۇت بولغان بىر قىسىم ئىللەتلەرنى تاپقىلى بولىدىغانلىقى راست.

يازغۇچى مەتىمىن ھوشۇر مەن ماقالەمدە ئىسمىنى ئاتاپ ئۆتكەن ۋە سۆزلىرىنى نەقىل ئالغان شەرق ۋە غەرب مەدەنىيەت تارىخىدىكى مەشھۇر مۇتەپەككۇرلارنى «‹زەئىپ روھ ۋە زەئىپ مۇھەببەت› نىڭ ئاپتورى ئۆز ماقالىسىدا... بىر مۇنچە شەرق ئۆلىمالىرىنىڭ ئىسمىنى قاتار تىزىپ... غەربنىڭ نامدارلىرىنى گۇۋاھلىققا تارتىپ... مىللەت... ئۈستىدىكى داتلاشلىرىنى يېتەرلىك يېزىپتۇ» دەپ رەت جىگەن. مەن يازغۇچى مەتىمىن ھوشۇرنىڭ بۇنچىلىك ئەقەللىي

مەسىلىلەردىمۇ بىلمەس بولۇۋالغانلىقىغا قاراپ مېنىڭ تەنقىدىي ماقا-
لەم يازغۇچىغا بەكمۇ سوغۇق كەپتۇ، دەپ ئويلاپ قالدىم. ھەر قانداق
بىر مىللەتنىڭ ئۆزىنىڭ مەدەنىيىتىدە بولمىغان ياكى كەم بولغان
نەرسىلەرنى ئۆزىدىن باشقا بىر مىللىي مەدەنىيەتنىڭ خەزىنىسىدىن
قوبۇل قىلىدىغانلىقى ھەممىگە ئايانغۇ. ئۇلۇغ شائىر ناۋائى پەرھاتنى
نېمە ئۈچۈن غاردا ئىستىقامەت قىلىۋاتقان سوقراتنىڭ ئالدىغا ئاپىرى-
دۇ؟ بۇ ئاز - تولا مەدەنىيەت ئېكىي بار كىشىلەرگە چۈشىنىشلىك
ئاددىي ھەقىقەت ئەمەسمۇ؟. ئۆزى ئۇستىدىكى تەنقىدكە رەددىيە بې-
رىش ئۈچۈن چوقۇم تەتۇرلۇك قىلىش كېرەكمۇ - يە؟ ئەدەبىي
تەنقىدنى «چىشى چىقمىغان مومىلىرىمىزنىڭ تاپا - تەنىلىرى» دەپ
مەسخىرە قىلغان يازغۇچى مەمتىمىن ھوشۇرنىڭ «يازغۇچى —
تەنقىدچى — كىتابخان» دىن ئىبارەت بۇ ئۈچ تەرەپنىڭ ئاجرالماس بىر
پۈتۈن سىستېما مۇناسىۋىتى ھەققىدە يېتەرلىك ئىدىيىۋى تەييارلىقى
يوق ئىكەن. يازغۇچى - شائىرلار تەنقىدچىنىڭ چىشىنىڭ بار -
يوقلۇقىغا ئەمەس، يازغان ماقالىسىنىڭ داۋالىسىنىڭ بار - يوقلۇقىغا
قاراش كېرەك. ھە، دېسە يېشىنىڭ چوڭلۇقىنى، قىلغان - ئەتكىنى
ۋە كۆرگەن - بىلگىنىنىڭ كۆپلۈكىنى پەش قىلىپ، نوپۇزىنى پوپوزا
قىلىپ جان بېقىپ ئادەتلىنىپ قالغان بەزى كىشىلەر شۇنى بىلىشى
كېرەككى، ساقلىنى چوڭ كۆرسىتىپ پەش قىلىشنىڭ، قىزىل
بويۇبلىپ ئادەم قورقىتىشنىڭ ئىلمىي ساھەدە بازىرى كاسات. ئادەتتە
بىزنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىك قەلەمكەشلىرىمىز مەدھىيە بىلەن تەنقىد-
نىڭ نېمىلىكىنى، پاسسىپ ھۆرمەت بىلەن ئۆمىدۋار تەنقىدنىڭ پەرقى-
نى ئاجراتمايدۇ. ماختىسلا خۇشاللىق بىلەن قارشى ئېلىۋېرىدۇ. بىز
ماختاپ قويسا خۇش بولۇۋېرىدىغان هاماقەتلىكتىن، تەنقىدلەپ قويسا
چىچاڭشىپ كېتىدىغان تەنتەكلىكتىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن، ئۆزىمىزدە
ئاز - تولا دېموكراتىك ئىستىلىنى ۋە ئىلمىي ئاڭنى يېتىلدۇرۇشىمىز
كېرەك. ماختىسلا خۇشال بولۇۋېرىش، ماھىيەتتە دېموكراتىنىڭ

«چوشقا يۇندىدا يۇيۇنۇشنى بەخت، ھۇزۇر دەپ بىلىدۇ.» دەپ ئېيتقىنىدەك بىر ئىش. ئەلۋەتتە، چوشقا ئالدىدا تۇرغان يۇندىنىڭ كۆمۈشتەك پارقىراپ، ئىسسىق ھور چىقىپ تۇرغان ھالىتىنىلا كۆرەلەيدۇ، ئۇنىڭ قانچىلىك دەرىجىدە پاسكىنا ئىكەنلىكىنى نەزەرگە ئېلىپ كەتمەيدۇ. شۇڭا تاما سىڭگەن ماختاش بىلەن ئۇمىد سىڭگەن تەنقىدنى چۈشىنىش بىزدىن پەرق تۇيغۇمىزنىڭ ئۆتكۈرلۈكى بولۇشنى، قىممەت ئۆلچىمىمىزنىڭ ئۆزگىچىلىكى بولۇشنى تەلەپ قىلىدۇ.

دەرۋەقە «پۇتاقچى» تەنقىدچىلەر يوق بولسا قەلەمنىڭ ئەيىبىنى ئاران يېپىپ، ساددا كىتابخانلارنى كولدۇرلىتىپ كۈن ئېلىۋاتقان بەزى بىچارە يازغۇچى - شائىرلارنىڭ قۇلىقى تېنجىپ، كۆڭلى ۋاقىتىنچە ئارام تاپىدۇ. لېكىن، بۇ بەكمۇ ئۆمرى كۆتە ئەسەرلەرنىڭ تۆكمە بولۇشنى كەلتۈرۈپ چىقىرىپ ئەدەبىياتىمىزنىڭ ئېكولوگىيەسىنى نورمالسىز ئاقىۋەتكە مۇپتىلا قىلىدۇ، خالاس. بىزنىڭ بىر قىسىم يازغۇچى - شائىرلىرىمىز تەپەككۇر بېغىدا مېۋىنىڭ تايىنى يوق، قاشانى ئېگىز قوپۇرۇپ، مۇداپىئەنى پۇختا كۆرۈشنىڭ غېمىنى كۆپ يەيدۇ. ئەدەبىي تەنقىد ئۆزىگە تەمەننا قويىدىغان بەزى يازغۇچى - شائىرلىرىمىزنىڭ ئەسەبىي مەغرۇرلۇقىدىن بىر بوشلۇقنى ئېچىپ قويۇۋېدى، ئۇلار ھايال ئۆتمەيلا ئۆزىنىڭ ئېغىر - بېسىق، تەمكىن سالاپىتىنى ئۇنتۇپ قاپىناپ كەتتى. لېكىن، ھەممە كىشى باشقىلار كۆزىنىڭ ئېقىنى كۆرسىتىپ قاتتىقراق ۋارقىراپ قويسىلا ئۆزى توغرا، دەپ ئىشىنىپ كېلىۋاتقان قاراشلىرىدىن ۋاز كېچىشكە تەييار تۇرىدىغان ئىرادە كۈچى ئاجىزلاردىن ئەمەستە. ئۆزىگە تولۇق قايىللىق ئىزدەپ تاپمىغىچە تەشەببۇسىدىن ۋاز كەچمەيدىغان، مۇستەقىل پىكىر قىلىش ئىقتىدارى بار كىشىلەرمۇ كۆپ ئۇچرايدۇ. مۇستەقىل پىكىر قىلىش ئىقتىدارىغا ئىگە كىشىلەر باشقىلارنىڭ دىتىغا ئانچە يېقىپ كەتمەسمۇ، لېكىن بۇنداق كىشىلەرسىز بىر مىللەتنىڭ مەدەنىيىتى زاۋاللىقتىن قۇتۇلالىشى مۇمكىن ئەمەس. تەيۇەنلىك مەشھۇر خەنزۇ

ئالىم بەي ياڭ «رەزىل جۇڭگولۇقلار» ناملىق كىتابىدا «مۇستەقىل پىكىر قىلىش ئىقتىدارى بولمىغان ئادەمدە پەرق ئېتىش ئىقتىدارى كەم بولىدۇ. ھەممە ئىشتا ئوچۇق بولمايدۇ. ھەق - ناھەقنى ئايرىمايدۇ. ئۆلچەم بولمايدۇ. شۇڭا جۇڭگونىڭ بۇگۈن مۇشۇ ھالقا چۈشۈپ قېلىشىنىڭ سەۋەبىنى مەدەنىيەتتىن ئىزدەش كېرەك» دەپ ئېيتقان.

تەنقىددىن قورقۇش پىسخىكىسى ماھىيەتتە يازغۇچى - شائىرلىرىمىزنىڭ ئۆزىگە بولغان ئىشەنچىسىنىڭ ئاجىزلىقىنى بىلدۈرسە، يەنە بىر جەھەتتىن، قەدىر - قىممەت چۈشەنچىسىنىڭ قاتمالىلىقىنى، ئىلمىي پوزىتسىيىسىنىڭ كەملىكىنى بىلدۈرىدۇ. بىر مۇنەۋۋەر يازغۇچى ئادەتتە تەنقىدچى ۋە كىتابخانلارنىڭ باھاسىغا ئارتۇقچە پىسەنت قىلىپ كەتمەيدۇ. ئۆزىنىڭ ئىچكى ئۆلچىمىنى ئاساس قىلىپ دائىمىي ھالەتتىن ھالقىپ ئۆتۈش كويىدا بولىدۇ. تەنقىداتچىلار مۇنەۋۋەر يازغۇچىلارنىڭ ئىجادىيىتىدە ئادەتتە دائىمىي ھالەتتىن ھالقىپ ئۆتۈش، ئالدىدىكىلەردىن ھالقىپ ئۆتۈش، ئۆزىدىن ھالقىپ ئۆتۈشتىن ئىبارەت ئۇچ ئالاھىدىلىك ئىپادىلەنگەن بولىدۇ، دەپ قارايدۇ. ھەر قانداق بۆسۈش ماداراڭچىلىققا، كونا تەرتىپلەرگە قارشى تۇرىدۇ. ماداراڭچىلىق ئېڭى كۈچلۈك يازغۇچى ھامان ئۆزىدىن قانائەت ھاسىل قىلىشتەك قارىغۇلۇق ھالەتتە تۇرغان بولىدۇ. ئەدەبىي تەنقىدچىلەرنىڭ باھاسىنى، كىتابخانلارنىڭ رايىنى ئالىي ئۆلچەم قىلىۋالىدۇ.

يازغۇچى مەمتىمىن ھوشۇر ماقالىسىدا يەنە ئىلمىي پوزىتسىيە جەھەتتە چاكىنىلىققا يول قويۇۋاتقانلىقى بىلەن ھېسابلاشماي، تەنقىدچىگە بولغان ئاچچىقىنى چىقىرىۋېلىش ئۈچۈن «ئاببىاس لويى چېخىدىمۇ سورىغان نېمىسىنى بەرمىگەنلەرگە ئانچىۋالا كايىپ كەتمەيتتى» دەپ، ماڭا ئاببىاس لويىدىن ئۆگىنىشىم ھەققىدە نەسىھەت قىلىدۇ. ئەمما لوگىكىلىق پىكىر قىلىشى پۇختا بولمىغان يازغۇچى ماقالىسىنىڭ ئاخىرىدا «ئاڭلىسام، ھېلىقى دۆڭ كۆۋرۈكنى چۆرگىلەپ يۈرىدىغان ئاببىاس لويى دېگەن كىشى ئانچە - مۇنچە بويىاقچىلىقمۇ قىلاتتى-

كەن. لېكىن، ئەدەبىياتتا مەيلى ئەدەبىي ئىجادىيەتتە، مەيلى ئەدەبىي تەنقىدقە بولسۇن، رەڭۋازلىق ئانچە ئاقمايدۇ!» دەپ ئاببىاس لويىدىن ئۆگەنمەسلىكىمنى ئاگاھلاندۇرىدۇ. بۇنداق ئۆزى ئۆگىنىش ئۇلگىسى تىكلەپ بېرىپ، ئۆزى يېقىتىۋېتىش ئۇسۇلى يازغۇچىنىڭ تەپەككۇرىنىڭ كاۋاك ھەم زىددىيەتلىك ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. يازغۇچى مەمتىمىن ھوشۇرنىڭ لوگىكىلىق پىكىر قىلىشىنىڭ ئىزچىل ئەمەسلىكى، ھە، دېگەندىلا گەپنى قاينامدىن باشلاپ سايرامدىن چىقىپ كېتىدىغانلىقى بۇ قىسقا ماقالىسىنىڭ ھەر بىر ئابزاسىدا دېگۈدەك ئۇچراپ تۇرىدۇ. مەسىلەن، يازغۇچى ماقالىسىنىڭ مەلۇم بۆلىكىدە گەپنى قەلەم تۇتقانلاردىن باشلاپ ئاخىرىدا «ئۇلارنىڭ ئېچىدىكى قىسمەنلىرى ھازىر ئۆزى ئارزۇ قىلغان (ئەركىن دۇنيا) سىغا يېتەلمەگەن بولسىمۇ، كۆڭۈل خۇشلۇقىنى شۇ (مەدەنىيەتلىك، دۇنيانىڭ ئاق تاماكىسىدىن تاپتى» دەپ تاماملايدۇ. يەنە بىر بۆلىكىدە دەسلەپ ئۆزىنىڭ «خاسىيەتلىك قار» نامىلىق ئەسىرىنى، ئەسىرىگە سىڭدۇرگەن ئىدىيىۋى مەزمۇنىنى، ئۆزى تۇجۇپىلەپ ياراتقان پېرسوناژىنى مۇئەييەنلەشتۇرىدىغان تەلەپپۇزدا پىكىر بايان قىلىپ، ئاخىرىدا ئۆزىنىڭ جان تىكىپ قوغداۋاتقان ئەسىرىنى «بۇ بىر خىيالىي توقۇلما، قايىل قىلىش كۇچى يېتەرسىز بولغان ناچار توقۇلما» دەپ بىراقلا ئىنكار قىلىدۇ.

يازغۇچى مەمتىمىن ھوشۇر ماقالىسىدا بىزگە ئۆزىنىڭ ۋەتەن قارىشى، تارىخ قارىشى، ئەنئەنە قارىشى، مىللەت قارىشى، ئەدەبىيات قارىشى، ھايات قارىشى، ئەدەبىي تەنقىد قارىشى ۋە تراگېدىيە قارىشىدىن ئۇچۇر بېرىدۇ. مەن يازغۇچىنىڭ بەزى مەسىلىلەر ئۈستىدىكى قارىشى ئۈستىدە ئازراق توختىلىپ ئۆتۈشنى لايىق تاپتىم.

يازغۇچى ماقالىسىدا «خىيالىي بەختنى ئىزدەپ قاڭقىپ چىقىپ كېتىش ئەمەس، شۇ زېمىنىنىڭ ھەقىقىي ئېگىسى، خوجايىنى ئىكەنلىكىنى تونۇپ، ھاياتىي كۇچىنى مەنىلىك ئىشلارغا بېغىشلاپ، ئۆز

ئېلىمىز مەھكەم دەسسەپ تۇرۇشلا بۇگۈنكى كۈندە مەدھىيىلەشكە تېگىشلىك ئەڭ جاسارەتلىك روھ!» دەپ يازىدۇ. بۇ خىل ۋەتەن قارىشى بىزگە ناھايىتى تونۇش بولۇپ، بۇنىڭ مىللىي مەدەنىيەت پىسخىكىمىزدىكى يىلتىزى ناھايىتى چوڭقۇر. خەلقىمىز «ئۆزگە ئەلدە سۇلتان بولغىچە، ئۆز ئېلىڭدە ئۇلتاڭ بول» دەپ ئېيتقان. شائىر تېيىپجان ئېلىيېۋىمۇ «ئۆزگە ئەلدە شاھى تون ئىچرە قورۇنغاي تەنلىرىم، ئۆز ئېلىمدە يايرىغاي كىيىمەم كۆلاھۇ جەندە مەن» دەپ يازغان. مانا بۇ بىزنىڭ مىللىتىمىزنىڭ ۋەتەن ھەققىدىكى ئېتىقادىنىڭ نېگىزلىك مەزمۇنى. لېكىن ئېتىقادنىڭ مەزمۇنى قېتىپ قالغان نەرسە ئەمەس. ئەگەر ئېتىقاد ۋە ئەقىدە ئىراده تەرىپىدىن قانچە قوغدالسا سۇبيېكت ئۆزىنى شۇنچە مۇئەييەنلەشتۇرىدۇ ۋە سەپسەتىگە شۇنچە يول قويىدۇ. ئوبيېكتىپ پاكىتلار ۋەجىدىن ئېتىقاد قانچە ئىنكار قىلىنسا سۇبيېكت ھەقىقەتكە شۇنچە يول ئاچىدۇ. بىزنىڭ ۋەتەن ھەققىدىكى ئەنئەنىۋى ئېتىقادىمىزنىڭ مەزمۇنى نۆۋەتتە ئوبيېكتىپ پاكىتلار ۋەجىدىن ئىنكار قىلىنىۋاتىدۇ. بىز بۇ رېئاللىقنى ئېتىراپ قىلىشىمىز كېرەك. بۇگۈنكى دۇنيادا ۋەتەنگە بولغان ئېتىقاد كىشىنىڭ قېنى تۆكۈلگەن زېمىندا بار بىلەن يوقنىڭ ئارىلىقىدا كۆرمىڭ مۇسۇلمانىنىڭ بىرى بولۇپ ياشاشتا ئەمەس. «خاسىيەتلىك قار» دىكى تىلىۋالدىدەك ۋەتەنگە بولغان قۇرۇق مۇھەببەت بىلەن ھاياتىنى لاي سۇدەك مەنىسىز ئۆتكۈزۈپ «ئۇلتاڭ» بولۇپ ياشاش ھەممە ئادەمنىڭ قولىدىن كېلىدۇ. بۇ خىل ياشاشنىڭ مۇشكۈل يېرى يوق. ئۆزىگە خاس ئەھمىيىتى، ماھىيىتى ۋە مەقسىتى بولمىغان ھايات، خاسلىق قىممىتى ۋە تەشەببۇسكارلىق روھى يوق، رىسقىدىن تاشقىرى ئىشتىھانى بىلمەي قارىغۇلارچە ئۇمىد-ۋارلىق ۋە نادانلارچە قانائەتچانلىق ئىچىدە ياشاش ئۇسۇلى مېنىڭچە ھېچنېمىگە ئەرزىمەيدۇ. بىزنىڭ ۋەتەن ھەققىدىكى ئەنئەنىۋى چۈشەنچىمىزنى ئەڭ ئېپتىدائىي، ھەتتا ئەڭ نادان ھالەتتە دېيىشكە بولىدۇ. بىز ۋەتەننى «كىندىك قېنىمىز تۆكۈلگەن زېمىن» دەپلا چۈشىنىمىز.

بىلىشىمىز كېرەككى، بىزگە نىسبەتەن ئېيتقاندا ۋەتەن ئۆز مەنىسىنى ئىزدەۋاتقان ئۇقۇم.

بىز ۋەتەن ھەققىدىكى ئەنئەنىۋى ئېتىقادىمىزنىڭ مەزمۇنىنى يېڭىلاپ ئۇنى بېيىتمايدىغان بولساق، پۇشايماندىن باشقىغا ئېرىشەلمەيمىز. بىزنىڭ ئەنئەنىگە ئىتائەتمەن بولۇشتەك ئاجىز پىسخىكىمىز دائىمى ھالەتتىن ھالقىپ ئۆتۈشىمىزگە ئاسانلىقچە مۇمكىنچىلىك بەرمەيدۇ. شۇڭىمۇ بىزنىڭ بۈگۈنكى زامان ئەدەبىياتىمىزنىڭ بەدىئىي تەرەققىياتى بىر قەدەر رەڭدار بولسىمۇ، لېكىن تەپەككۇر تەرەققىياتى بىر تۈز سىزىقتىن ئىبارەت. تارىخنىڭ ئىستىرىلكىسى 21 - ئەسىرنى كۆرسىتىپ تۇرسىمۇ، بىز تەپەككۇرىمىزدا يېڭى سەكرەش، ئىدىيە-مىزدە يېڭى بۇرۇلۇش ياساپ بېقىشنىڭ زۆرۈرىيىتىنى ھېس قىلىپ يەتمەيۋاتىمىز. ئىدىيە، ئېتىقاد ۋە ھەرىكىتىمىز يەنىلا ۋاقتى ئۆتكەن كونا پەددىن ئىبارەت. بىزنىڭ ئەدەبىياتىمىز كىشىلەرنىڭ ھايات ھەققىدىكى چۈشەنچىسىدە قانچىلىك ئۆزگىرىش ياسىيالىدى؟ ئۇلار-نىڭ قىممەت قارىشىغا قانچىلىك تەسىر كۆرسىتەلىدى؟ بىرەر يازغۇچى - شائىر بىرەر يېڭى ئىدىيىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ كىشىلەرنى ئۆزلىرىنىڭ ئەنئەنىۋى ئەقىدە - ئېتىقادلىرىدىن گۇمانلىنىشقا مەجبۇر قىلالىدىمۇ؟ بىزنىڭ ئەدەبىياتىمىزدا كۆتۈرۈپ چىققان ئىدىيىسىنىڭ ئۆزگىچىلىكى بىلەن كىشىلەرنى گاڭگىرىتىپ قويغان، تالاش - تار-تىشقا سالغان، مۇنازىرىگە سەۋەب بولغان ئەسەرلەردىن، كىتابخانلىرى-مىزنىڭ قوبۇل قىلىشىدىن ھالقىپ كەتكەن ئىدىيىلەر بىلەن تويۇنغان ئەسەرلەردىن نەچچىسى بار؟! گەرچە «گۇللەر ھەر باھاردا ئېچىلىسە-مۇ، لېكىن يەنىلا شۇ كونا پۇراق!» (ئورفات). بىزنىڭ تەپەككۇر-مىز قاچانمۇ شىددەت بىلەن داۋالغۇپ تۇرىدىغان، ساھىللارغا زەربە بىلەن ئۇرىلىدىغان بولار؟! فېيىرباخ «ھاياتىڭدىكى ئەڭ چوڭ خاتالىقىڭ — ئەزەلدىن ئادەت بولۇپ قالغان قائىدىلەرگە چېقىلمىغانلىقىڭ ۋە جىنايەت ئۆتكۈزمىگەنلىكىڭدۇر...» دېمىگەنمىدى؟ بىزنىڭ بىر

قىسىم مويسىپىت قەلەمكەشلىرىمىز، مۇتەپەككۇرانە قىياپەتتە ئوتتۇ-رىغا چىقىپ، پوپلارنىڭ تەلەپپۇزىدا بەزى تەشەببۇسلارنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، چوقۇنۇش پىسخىكىسى ئېغىر، مەدەنىيەت سەۋىيىسى ئادەتتە-كىچە كىتابخانلارنى ھاياجانغا سالسىمۇ، لېكىن ئېيتىۋاتقىنى يەنىلا ھەممىگە تونۇش بولغان «ئەنئەنە ئاساسىدا يېڭىلىق يارىتىش كېرەك»، «ئەدەبىياتنى خەلقتە يۇزلەندۇرۇش كېرەك»، «بىزنىڭ ئەدەبىيات تارىخىمىزدا مۇنداق نادىر ئۇلگىلەر بار» دېگەندەك كونا مۇقامدىن ئىبارەت. بىز ئالدىمىزدىكىلەر يارانقان پەللىنى تەكرارلاۋېرىشتىن نېمىشقا زېرىكىش ھېس قىلمايمىز؟ بىز ئىلگىرىكىلەر سىزىپ قويغان سىزىقتىن ھالقىپ ئۆتەلمىسەك، خۇددى قەشقەرنىڭ ئۆستەڭبويى كو-چىسىدا ياشاپ ئۆتكەن، كېيىنۋاتقان يولدا بىرەر توغرا سىزىلغان سىزىقنى كۆرسە ئۆتۈشكە پېتىنالماستىن كەينىگە قايتىپ كېتىدىغان «ئاخۇنۇم سىزىق» ئىسىملىك كىشىگە ئوخشاپ قالمايمىزمۇ؟

يازغۇچى مەمتىمىن ھوشۇر ماقالىسىدا ئۆزىنىڭ تارىخ قارىشىدىن ئۇچۇر بېرىپ «ئۆتكەنكى تارىخنىڭ ھېچنېمىسى يارىمسا، يېڭىدىن تارىخ يارىتىش مۇمكىن»، «بۇگۈن ئۆتمۈشنىڭ داۋامى، شۇنداقلا كەلگۈسىنىڭ باشلىنىش نۇقتىسى»، «بىر مىللەتنى ۋەيران قىلىدە-غىنى ئۇنىڭ ئۆتمۈشى ئەمەس بۇگۈنى. چۈنكى ئۆتمۈش ئۆتۈپ كەتكەن نەرسە. بۇگۈن دېمەك — پۈرسەت دېمەك» دەپ يازىدۇ. مانا بۇ يازغۇچى مەمتىمىن ھوشۇرنىڭ پەلسەپىۋى مەنىدىن خالىي بولغان تارىخ قارىشى. ئەگەر بىزنىڭ تارىخ قارىشىمىز مۇشۇنداق يۈزە، ئۆ-لۈك، بىر تەرەپلىمە بولىدىغان بولسا، يەنە قانداقمۇ مىللىي مەدەنىيە-تىمىز ۋە مىللىي روھىيىتىمىزدىكى شاراقشىپ تۇرغان زەنجىرسىمان مەنىۋى ئىزچىللىقنى چۈشىنىپ يېتەلەيمىز؟ ئۆتمۈش ئۆتۈپ كەتكەن نەرسە دېيىش تارىخ ئۇلگەن نەرسە دېگەنلىك ئەمەسمۇ؟ گەرچە تارىخ زامان جەھەتتە قايتىلانماس بولسىمۇ، لېكىن تارىخنىڭ روھى تىنىم تاپماستۇر. «بۇگۈن ئۆتمۈشنىڭ داۋامى، كەلگۈسىنىڭ باشلىنىش

نۇقتىسى» دېگەن قاراش نوقۇل مەنىدە پەقەت تارىخنىڭ ئاددىي تەرتىپىنىلا كۆرسەتمەيدۇ. بىز بۇنىڭغا نەزەرىيىۋى يۇكسەكلىك نۇقتىسىدىن قارايدىغان بولساق «بۇگۈن» نىڭ ھېكمەتكە باي «جاھانىمما» ئىكەنلىكىنى بايقايمىز. يەنى «بۇگۈن» نى تۇغقان ئۆتمۈشنىڭ زادى قانداق كەچمىشلەر بىلەن تولغانلىقىنى، كەلگۈسىمىزگە قانداق خەۋپ يوشۇرغانلىقىنى ئېنىق كۆرەلەيمىز. ئەگەر «ئۆتمۈش ئۆتۈپ كەتكەن نەرسە» دەپ، تارىخقا بېپەرۋالىق بىلەن مۇئامىلە قىلىدىغان بولساق پارلاق يېڭى تارىخ يارىتىش ھەرگىز مۇمكىن ئەمەس! بىز تارىخنىڭ بىپايان چۆللىرىدە تېنەپ - تەمتىرەپ يۈرگەن ئەجداد روھىنىڭ كۆلەڭگىسىنى كۆرمەي تۇرۇپ «بۇگۈن» نىڭ تارىخنىڭ «كۆز يېشى» ئىكەنلىكىنى بىلەلمەيمىز. ئۇزاق تارىخنىڭ چەكسىز ئۇپىقىدىكى قېتىم قالغان «قان دېغى» نى كۆرمەي تۇرۇپ، قەلبىمىزنىڭ پىنھان بۇلۇڭلىرىدىكى ئۆكسۈشنى ھېس قىلالمايمىز. گەرچە يازغۇچى مەمتىمىن ھوشۇرنىڭ «ئۆتمۈش ئۆتۈپ كەتكەن نەرسە. بۇگۈن دېمەك — پۈرسەت دېمەك.» دېگەن سۆزلىرى ناھايىتى دادىل تەلەپپۇزدا، ئۇمىدۋار ئاھاڭدا، جەڭگىۋار روھتا ئېيتىلىۋاتقان بولسىمۇ، لېكىن مەزمۇنى مۇكەممەل بولمىغان بۇنداق دەبدەبىلىك بايان قۇرۇق شوئاردىن ئىبارەت، خالاس.

يازغۇچى مەمتىمىن ھوشۇر ماقالىسىدا يەنە «ھايات ياشاۋاتقان بۇ قېرىنداشلىرىمنىڭ ئۇستىگە ئۇلارنىڭ تارىخىدىن، ئۇرۇق - ئەۋلادىدىن قالغان ھەممە زەئىپلىكلەرنى گۇناھ قىلىپ ئارتىپ تىللاپ بېرىش قولۇمدىن زادىلا كەلمەيدۇ. ئۇنىڭسىزمۇ ‹تراگېدىيە ئېڭى ئاجىز بۇ بەختسىز خەلق› نىڭ تارىختا تارتقان ئازاب - ئوقۇبەتلىرى يېتىپ ئاشىدۇ. ئادەملىرىمىزگە ئۇمىد ۋە ئىشەنچ بېغىشلاش ئەدەبىياتىمىزنىڭ جىنايىتى ئەمەس، بۇرچى!» دەپ يازىدۇ. مانا بۇ تۇرمۇشقا، رېئاللىققا سەممىي مۇئامىلە قىلىدىغان (ئابدۇرېھىم ئۆتكۇرنىڭ باھاسى) يازغۇچىنىڭ ئەدەبىيات ۋە تراگېدىيە قارىشى. تراگېدىيىلىك

كىشىلەرگە ئۇمىدسىزلىك، چۈشكۈنلۈك ئاتا قىلىدۇ، دەپ تونۇش ماھىيەتتە بىزنىڭ تراگېدىيە ھەققىدىكى چۈشەنچىمىزنىڭ چوڭقۇر ئەمەسلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. ئەگەر ئەدەبىي ئەسەرلەردە ئازاب ئېڭىنى ئىپادىلەش، تراگېدىيىلىك چىنلىقنى يېزىش «ئادەملەرنىمىز-گە ئۈمىد ۋە ئىشەنچ» بېغىشلىيالمايدۇ، دەپ قارايدىغان بولساق، ئۆزىمىزنىڭ مەنىۋى جەھەتتىكى نامراتلىقىمىزنى، روھىي جەھەتتىكى زەئىپلىكىمىزنى بەكمۇ بىچارىلارچە شەكىلدە ئېتىراپ قىلغان بولىمىز. شۇنى بىلىشىمىز كېرەككى غەرب ئېستېتىكا تارىخىدا ئارىستوتېلدىن كېيىن تراگېدىيىنى سەنئەتنىڭ ئەڭ ئالىي شەكلى دەپ قاراش بىر ئەنئەنىگە ئايلانغان (ئەلۋەتتە بۇ يەردە ئېيتىلىۋاتقان «تراگېدىيە» مۇستەقىل تىياتىر شەكلى بولغان تراگېدىيىنى ئەمەس، بەلكى ئېستېتىك كاتېگورىيە بولغان تراگېدىيىنى كۆرسىتىدۇ.). بىز ئىجادىيەت سەل قارايدىغان چۈشكۈنلۈك ئېڭىمۇ رېئال چىنلىقنىڭ مەزمۇنىنى بېيىتىپ تۇرغان بىر خىل ئېستېتىك پەلسەپىۋى ئاڭ. بىز غەرب مۇدىرنىزم ئەدەبىياتىدىكى ئەڭ مەشھۇر يازغۇچىلارنىڭ بىرى بولغان كافكانىڭ ھايات قارىشىنىڭ يادروسى دەل ئۇمىدسىزلىك بىلەن تولغان چۈشكۈنلۈك ئېڭى ئىكەنلىكىنى ئۇنتۇماسلىقىمىز كېرەك. كافكا: «بالزاك ھاسىسغا ، مەن ھاياتتىكى ھەربىر توسالغۇنى بىتچىت قىلىپ ماڭدىم، دەپ يېزىۋالغان بولسا، مەن قالپىقىمنىڭ ئىچىگە ، ھاياتتىكى ھەر بىر توسالغۇ مېنى بىتچىت قىلىپ كەلدى، دەپ يېزىۋالدىم» دېگەن. بۇ بىزنىڭ ھايات ۋە سەنئەت ھەققىدىكى چۈشەنچىمىزنىڭ نامراتلىقىنى ياندىن يورۇتۇپ بېرىدىغان ئاددىي مىسال.

تراگېدىيە — كىشىلىك ھاياتتىكى قىممىتى بار نەرسىلەرنىڭ ۋەيران قىلىنغانلىقىنى كىشىلەرگە كۆرسىتىش دېمەكتۇر، دېگەن قاراش تراگېدىيە ھەققىدىكى كلاسسىك تەبىرلەرنىڭ بىرى. قەلبىمىزگە تەسەللى بېرىپ كېلىۋاتقان قەدىردان يازغۇچىمىز زۇنۇن قادىرنىڭ بىر قىسىم دراما ۋە ھېكايىلىرىنىڭ بىزنى شۇنچىۋالا مەپتۇن قىلىشىدا

دىكى سىر دەل بىزگە غۇنچەم، باقىلارنىڭ ھاياتىنى، ياشلىقىنى، بەختىنى، كىشىلىك ھوقۇقىنى ۋەيران قىلىپ كۆرسىتىپ، بىزنى رېئاللىقنىڭ پەردازسىز چىنلىقىدىن ھۇزۇرلىنىش بەختىگە مۇيەسسەر قىلالىغانلىقىدا، مىللىي تراگېدىيە ئېچىنى ئۆز ئەسىرىنىڭ ۋە پېرسوناژلىرىنىڭ ئۆگە ـ ئۆگىلىرىگە سىڭدۈرۈپ ئىپادىلىگەنلىكىدە ئىدى. بىزنىڭ باشقا يازغۇچىلىرىمىز زۇنۇن قادىر ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ئۈچۈن يارىتىپ بەرگەن بۇ قىممەتلىك ئەنئەنگە قانچىلىق ۋارىسلىق قىلالىدى؟ شۇنى يوشۇرماستىن ئېيتىش كېرەككى، بىزنىڭ كۆپچىلىك يازغۇچىلىرىمىزنىڭ ۋۇجۇدىدا بۇنداق ساپ تراگېدىيە ئېڭى كەمچىل بولغاچقا، ئۇلار رېئاللىقتا بەختىنى تاپالمىغان، مۇرادىغا يېتەلمىگەنلەرنى ئەسەرلىرىدە بەختكە ئېرىشتۈرۈپ، مۇرادىغا يەتكۈزۈپ يازدى. ئۆزلىرىچە بۇنى «كىشىلەرگە ئۈمىد بېغىشلاش» دەپ چىرايلىق سۈپەتلەشتى. يازغۇچى مەمتىمىن ھوشۇرنىڭ «خاسىيەتلىك قار» ناملىق ئەسىرىنىڭ ئۆزىنى مىسالغا ئالىدىغان بولساق، ئاپتور ئەسىرىدە ئەسلىدىلا ھالاك بولغان نەرسىنى يەنى تىلىۋالدىنىڭ ئەركىنلىكى، بەختى ۋە كىشىلىك ھوقۇقىنى كىتابخانلارغا پەردازلاپ ساختىلىق بىلەن كۆرسەتكەن. بىزنىڭچە ئىجتىمائىي قاباھەتنى جاسارەت بىلەن ئېچىپ تاشلاش، ئۇ كەلتۈرۈپ چىقارغان پاجىئە، ھالاكەت، ۋەيرانچىلىق، ۋە بەختسىزلىكلەرنى ياساپ ـ تاراپ، شەرق مەدەنىيىتىنىڭ ئۈپا ـ ئەڭلىكلىرى بىلەن پەردازلاپ ئولتۇرماستىنلا ئەينەن ئىپادىلەش تراگېدىيىلىك تېرەنلىكىنىڭ ئالدىنقى شەرتى. ئەگەر «خاسىيەتلىك قار» دىكى ۋەقەلىكنى راۋاجلاندۇرىدىغان ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچ تاسادىپىي ھادىسىلەر ياكى پېرسوناژنىڭ پائالىيىتى بولماستىن، بەلكى جەمئىيەتنىڭ ئىچكى زىددىيەتلىرى بولغان بولسىدى، جەمئىيەتنىڭ ماھىيىتى، تارىخىي تەرەققىياتىنىڭ مۇقەررەرلىكى جانلىق ئېچىپ بېرىلىپ، چوڭقۇر تراگېدىيىلىك مەنا ھاسىل قىلىنغان بولاتتى. ئەپسۇسكى، كىتابخانلارغا «ئىشەنچ ۋە ئۈمىد ئاتا قىلىشقا» بېرىلىپ

كەتكەن يازغۇچى ئەينى يىللاردىكى رېئال تۇرمۇشنىڭ مەنتىقىسىگە خىلاپ ھالدا، چىنلىقتىن ئايرىلغان ھالدا ھاياتنى پەردازلاپ «تەڭرىدىن... ئۆلسەممۇ ئاشۇ كىندىك قېنىم تۆكۈلگەن شۇ تۇپراققا يېتىپ ئۆلەي» دەپ تىلەيدىغان، ئەمما ئۆزىنى «تەقدىر بورىنىنىڭ ئاشۇ قىممەتلىك» نەرسىلىرىدىن «ئايرىپ، قانداق قىلىپ شۇنچە يىراق يەرلەرگە تاشلىۋەتكىنىنى زادى ئويلاپ يېتەلمەي» دىغان بىر ھاماقەت پېرسونا‌ژىنى مۇرادىغا يەتكۈزۈپ، ئۆز قىسمىنى زەپەر تەنتەنىسى بىلەن ئاخىرلاشتۇرغان. بىز بۇ يەردە تىلىۋالغىدىن ئىبارەت بۇ زەئىپ رۇھقا ئىگە ئادەمنى تىلىكىگە يەتكۈزگەن قۇدرەت ئىگىسىنىڭ تىلىۋالدى ئىلتىجا قىلغان «تەڭرى» ئەمەس، بەلكى «دىدار غەنىيمەت» لىكىنى ھەممىدىن ئەلا بىلىدىغان يازغۇچى مەمتىمىن ھوشۇر ئىكەنلىكىنى ئېنىق كۆرىمىز. بۇ خىل «دىدار غەنىيمەت» لىكىنى ئۆزىگە بەلگە قىلىش تۇپەيلى بۇ ئەسەر يوشۇرۇش ۋە ئالداش سازلىقىغا پېتىپ، ئۆزىنىڭ ئەسلىدىلا ئاجىز بولغان تراگېدىيىلىك قىممىتىنى تېخىمۇ سۇسلاشتۇرۇپ، ئەقەللىي بەدىئىي تەسىرلەندۈرۈش كۈچىدىن مۇ مەھرۇم قالغان. ئەسەرنى تراگېدىيىلىك ئاممىلار بىلەن باشلاپ، زەپەر تەنتەنىسى بىلەن ئاخىرلاشتۇرۇش ئۇسۇلى ئادەتتە «مۇقام ئاياغلاشقانچە شادىيانىغا چىلىش» دەپ ئاتىلىدۇ. مۇنداق «مۇقام ئاياغلاشقانچە شادىيانىغا چىلىش» ئەمەلىيەتتە يالغانچىلىقتىن، ئۆز - ئۆزىنى ئالداشتىن باشقا نەرسە ئەمەس. «خاسىيەتلىك قار» دەل مۇشۇنداق ئاخىرلاشتۇرۇلۇپ ئىجتىمائىي قاباھەت پەردازلانغانلىقى تۇپەيلى، تراگېدىيىلىك خۇسۇسىيىتى رېئال ئاساسىدىن، ئىجتىمائىي تەنقىدىي ئەھمىيىتىدىن ۋە ئېستېتىك جەلپكارلىقىدىن مەھرۇم قىلىنغان. شۇڭا مەن تىلىۋالدىنىڭ بەختسىز كەچۈرمىشلىرى تراگېدىيىلىك قىممەت ھاسىل قىلالمايدۇ، دەپ قارايمەن. بۇ دېگەنلىك باش پېرسوناژ چوقۇم ھاياتىنى ئۆلۈم بىلەن تۈگەللىگەن بولۇشى كېرەك، دېگەنلىك ئەمەس، ئەلۋەتتە ئۇنىڭ سەرسانلىق، بەختسىزلىك، غۇربەتلىك،

ھەسرەتلىك، مەھرۇملۇق بىلەن تولغان كەچۈرمىشىمۇ بىزگە ھايات-
كى ئىنتايىن قىممەتلىك نەرسىلەرنىڭ ھالاك قىلىنغانلىقىنى ھېس
قىلدۇرىدۇ.

يازغۇچى مەمتىمىن ھوشۇرنىڭ بۇ ئەسىرىنىڭ ئۆزى ئېيتقاندەك
«قايىل قىلىش كۈچى يېتەرسىز بولغان ناچار توقۇلما» بولۇشىدىكى
تۈپ سەۋەب ئەسەردە چىنلىقتىن ئىبارەت ئوكسىگېنىنىڭ يېتەرلىك
بولمىغانلىقىدا ۋە يازغۇچىنىڭ تراگېدىيە ئېڭىنىڭ چوڭقۇر بولمىغان-
لىقىدا. شۇ نەرسە ئايانكى، تراگېدىيە ئېڭى ئاجىز يازغۇچى مەڭگۈ
ئۇلۇغ ئەسەر يارىتالمايدۇ. بىلىشىمىز كېرەككى، تراگېدىيىلىك
ھەرگىزمۇ ئۇمىدسىزلىك ۋە چۈشكۈنلۈك بىلەن تەڭداش ئۇقۇم ئە-
مەس، بەلكى ئۇ «ئىنسانىيەتنىڭ ھەقىقەتنى ئىزدەش يولىدىكى مۇتلەق
ئىرادىسىدە ئىپادىلىنىدۇ» (كارىل. ياسپېرس).

يازغۇچى مەمتىمىن ھوشۇر ماقالىسىدا «ھايات ياشاۋاتقان بۇ
قېرىنداشلىرىمنىڭ ئۇستىگە ئۇلارنىڭ تارىخىدىن، ئۇرۇق - ئەۋلاد-
دىن قالغان ھەممە زەئىپلىكلەرنى گۇناھ قىلىپ ئارتىپ تىللاپ بېرىش
قولۇمدىن زادىلا كەلمەيدۇ. ئۇنىڭسىزمۇ «تراگېدىيە ئېڭى ئاجىز بۇ
بەختسىز خەلق» نىڭ تارىختا تارتقان ئازاب - ئوقۇبەتلىرى يېتىپ
ئاشىدۇ.» دەپ يازىدۇ. مېنىڭچە ئازابنى كۆپ تارتقانلىق ھەرگىزمۇ
«ئازاب ئېڭى» غا ئېرىشكەنلىككە باراۋەر ئەمەس. خەلقىمىزنىڭ «ئا-
زاب ئېڭى» نى ھەرگىزمۇ يېتەرلىك دېگىلى بولمايدۇ. تارىختىكى
ئازابلىرىمىزنىڭ تەكرارلانماسلىقى ۋە داۋاملاشماسلىقى ئۈچۈن بىزدە
ئىنتايىن چوڭقۇر «ئازاب ئېڭى» يېتىلگەن بولۇشى كېرەك. ھازىرقى
مەسىلە بىزنىڭ «ئازاب ئېڭى» نىڭ ئالاھىدىلىكىنى، مەزمۇنىنى ۋە
شەكىللىنىش سەۋەبىنى چۈشەنمىگەنلىكىمىزدە. شۇنىسى ئېنىق بول-
سۇنكى، «ئازاب ئېڭى» ئاڭنىڭ ئالاھىدە بىر خىل ھادىسىسى. ئۇ
ئىنتايىن چوڭقۇر بولغان خاس پەلسەپىۋى مەزمۇنغا ئىگە، ئۇ پىسخو-
لوگىيىدىكى ئازابلىنىش كەيپىياتىغا تۈپتىن ئوخشىمايدۇ. شۇنداق

ئىيتىشقا بولىدۇكى، «ئازاب ئېكى» ئادەمنىڭ قېنىدا ئېقىپ تۇرغان بىر خىل ھاياتىي كۈچ، بىر خىل مەنىۋى سۈپەت، بىر خىل قوزغاتقۇچ ئېنېرگىيە. تەربىيىلىنىشى ئەتراپلىق، جەمئىيەت ھەققىدىكى چۈشەنچىسى مول، مەسئۇلىيەت تۇيغۇسى كۈچلۈك كىشىلەرنىڭ «ئازاب ئېكى» غا ئېرىشىشى ئەڭ بالدۇر، ئەڭ چوڭقۇر، ئەڭ ئۇزاق بولىدۇ.

«ئازاب ئېكى» ئادەمنىڭ ئۆز - ئۆزىدىن ھالقىش، مەنىۋى جەھەتتىن تاكامۇللىشىش، ئۆز - ئۆزىنى ئىپادىلىشىنىڭ بىر مۇھىم مەنىۋى قورالى. شۇڭا مەن مەمتىمىن ھوشۇرنىڭ «ئادەملىرىمىزگە ئۈمىد ۋە ئىشەنچ بېغىشلاش ئەدەبىياتىمىزنىڭ جىنايىتى ئەمەس، بۇرچى!» دەپ ئېيتقان خىتابىغا قارمۇ قارشى ھالدا «ئادەملىرىمىزدە ‹ئازاب ئېكى› نى يېتىلدۈرۈش ئەدەبىياتىمىزنىڭ مۇقەددەس بۇرچى!» دەپ جار سالىمەن.

(بۇ ماقالە «بوستان» ژۇرنىلىنىڭ 1998 - يىل 1 - سانىدا ئېلان قىلىنغان)

قەشقەر ھەققىدىكى يېڭى ئەپسانە

يازغۇچى زوردۇن سابىرنىڭ سەبرى تەخەللۇسىنى قوللىنىپ ئېلان قىلغان تۇنجى ئەسىرى «قەشقەر كوچىلىرى» نى ئوقۇپ يازغۇچىنىڭ قەلەم تەۋرىتىشتىكى مۇددىئاسىنىڭ تايىنىنىڭ يوقلۇقىدىن، بەدىئىي جەھەتتە ئازراقمۇ ئۆزگىچىلىك يارىتالمىغانلىقىدىن ھەيران قالدىم. مەن بۇ قىسقا ماقالەمدە بۇ ناچار ھېكايىدىن ئالغان ھەيرانلىق ئىچىدىكى پارچە - پۈرات تەسىراتلىرىمنى خالىس نىيەتتە بايان قىلىپ ئۆتىمەن.

«— نېمە؟

— ئۇنتۇپ قالىسەن ئۆكام، تولا چوڭ گەپ قىلما، مە مۇنۇ ئادرېسنى ئېلىۋېلىپ سورا، ئاۋۇال كوچىنى، ئاندىن ئۆي نومۇرىنى تاپ.

— ھا - ھا - ھا. . . گېپىڭنى قارا ھەدە، مەن كىم؟ ئىسمىمنى بىر دەپ باقە، ئىستانبۇل، بۇداپىشت، بۇخارست، بىلگرات، ۋارشاۋا، ۋېنا، رىم، باغدات، كاراچى، راۋالپىندىدەك داڭلىق شەھەرلەرنىڭ چۇشۇمدىمۇ كۆرمىگەن كوچىلىرىدا زۇۋانسىز يۈرۈپ، قول ئىشارىتى بىلەن بىرنى مىڭ قىلىپ يۈرگەن ئوغۇل بالىزە ئەمدى كېلىپ سېنىڭ قەشقىرىڭدە ئېزىقىپ قالارمىدى. . . »

ھېكايىنىڭ ماۋزۇسى بىلەن باشلانمىسىدىكى بۇ دىئالوگنى ئوقۇغان زوقلانغۇچى يازغۇچىنىڭ مۇددىئاسى بىلەن ئەسەرنىڭ مەزمۇنىنى تۇيۇپ بولىدۇ. دېمەك ھېكايىنىڭ قىممىتى مۇشۇ يەردىلا تۇگەيدۇ. كىتابخانىنى قىزىقتۇرىدىغان ھېچقانداق يېپ ئۇچى بولمىغان ئەھۋالدا زوقلانغۇچى ئەسەرنى زورمۇزور ئوقۇشقا مەجبۇر بولىدۇ. ئوقۇپ

بولۇپمۇ ئۇنىڭ پەيزىنى سۈرەلمەيدۇ. بۇ بىر پارچە دىئالوگدىن بىز يەنە بۇ جاھان كەزدى سودىگەرنىڭ پوچى، ۋات - ۋات، كۆرەڭ، شاللاق، تەنتەك خاراكتېرىنى ئېنىق كۆرۈۋالمىز. ئەپسۇسكى يازغۇچى ئەسىرىدە ئۇنىڭغا زىيالىيغا خاس سۈپەت، ۋەتەنپەرۋەرگە خاس پەزىلەت بەخش ئېتىدۇ. يازغۇچىنىڭ پېرسوناژ تىلى بىلەن پېرسوناژ خاراكتېرىنىڭ ئورگانىك مۇناسىۋىتىگە تۇتقان يەكۈنسىيىسى مۇشۇنداق زىددىيەتلىك ھالەتنى كەلتۈرۈپ چىقارغان. ۋاقىتقا، ئۇنۇمگە ئېتىبار بېرىشنى ئادەت قىلغان سودىگەرنىڭ تەييار ئادرېسنى ئېلىشنى رەت قىلىشى كىشىنى تېخىمۇ قايىل قىلالمايدۇ. بۇ بىر پارچە دىئالوگدىكى كىشىگە بىمەنە تۇيۇلىدىغان يەنە بىر سەۋەبنىڭ يازغۇچىنىڭ قەشقەرنى، ئىسمى ئاتالغان ئاشۇ خەلقئارا شەھەرلەردىنمۇ «ئاجايىپ» ئورۇنغا قويۇۋاتقانلىقى. ئەلۋەتتە ۋەتەن ئۇلۇغ، ۋەتەن مۇقەددەس. ئەمما بۇ ھېسسىيات جەھەتتىكىلا ئۇلۇغ كۆرۈش مەسىلەسى. ئەگەر ئەقىل كۆزىمىز بىلەن كۆرۈپ تۇرغان ئېنىق رېئاللىقنى ئېتىراپ قىلىشنى خالىمىساق، ئۇ ھالدا بىزنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىكىمىز ئاكسىيۇچە ۋەتەنپەرۋەرلىك بولىدۇ، خالاس. يازغۇچى باللارچە بىر خىل ساددا قىزغىنلىق بىلەن قەشقەرنى كىتابخانلارغا «ئاجايىپخانا» قىلىپ كۆرسىتىشكە شۇنچە مەپتۇن بولۇپ كەتكەنىۋ، ئەمما قەشقەر-گىلا خاس بولغان ھەقىقىي ئۆزگىچىلىكنى ئېتىبارسىز قالدۇرغان. يەنى دوغچى بىلەن كاۋاپچىنىڭ خېرىدار چاقىرىشلىرىنىڭ كىشىنىڭ زوقىنى قوزغايدىغان سەنئەت ئىكەنلىكىنى بىلمىگەن. ئەكسىچە ئۇلار-نى كۆزى ئېچىلمىغان، ساددا، سەل ئۆزگىچە كېيىنىۋالغان ئۇيغۇرنەمۇ پەرق ئېتەلمەستىن، «تۇرك»، «ئەرەب» دەپ تالىشىپ يۇرۇيدىغان سەھرا باللىرىدەك تەسۇرلىگەن. بۇگۈنكى قەشقەرلىق دوغچى، كاۋاپچى يېگىتلەرنىڭ خەقنىڭ قىياپىتىگە قاراپ گەپ تالىشىپ يۇرۇشى مۇمكىن ئەمەس. چەت ئەللىك ساياھەتچىلەر - سودىگەرلەر مىكلاپ كېلىپ - كېتىپ تۇرغان 80 - يىللاردا بۇ دوغچى، كاۋاپچىلارنىڭ

قىزىقىدىغىنى ئۇلارنىڭ يانچۇقىدىكى پۇل، ھەرگىزمۇ ئۇلارنىڭ قىيا-پەت - كىيىنىشلىرى ئەمەس.

«ئۇنىڭ سومكىسىدىكى پىچەت - پىچەت پۇل - دوللار بىلەن كىتابلار ھەمىشە بىللە تۇرىدۇ. بۇ ئىككى نەرسە مەڭگۇ دوست ئەمەس، شۇنداق بولسىمۇ ئازادنىڭ سومكىسى بۇ ئىككىسىگە بۆشۈك. سومكىسىلا ئەمەس قەلبىمۇ شۇنداق» بۇ قۇرلارنى ئوقۇپ يازغۇچىنىڭ پۇل قارىشى بىلەن بىلىم قارىشىنى چۈشىنىۋېلىش تەس ئەمەس. پۇل بىلەن بىلىم راستىنلا بىر - بىرىگە دۈشمەنمۇ؟ پۇلنى ئۇلۇغ ياكى نىجىس، ياخشى ياكى يامان دەپ قاراش بۈگۈنكى زامانىۋى دۇنيادا ئۇچىغا چىققان بىلىمسىزلىك، مەسىلە پۇلدا ئەمەس، بەلكى ئادەمدە. بىر ئادەمنىڭ ئېتىقادى ۋە ئەخلاقىي كۈچى دۇرۇس بولىدىكەن پۇل سۆيۈملۈك نەرسىگە ئايلىنىدۇ. ئەكسىچە بولسا رەزىل نەرسىگە ئايلىنىدۇ. ئەگەر بۇ خىل ئېتىقاد ۋە ئەخلاققا بىلىم قوشۇلۇپ كېلىدىكەن پۇل ئۇلۇغ نەرسىگە ئايلىنىدۇ. ئەكسىچە بولسا جىنايەتلىك نەرسىگە ئايلىنىدۇ. شاڭخەي سەنلىيەن نەشرىياتى نەشر قىلغان «يەھۇدىيلار ۋە پۇل» دېگەن كىتابتا پۇلنىڭ يەھۇدىيلارنىڭ ھاياتىدا مەركەزلىك ئورۇن تۇتىدىغانلىقى، لېكىن ئۇلارنىڭ پۇلغا چوقۇنايدىغانلىقى، پۇل يانچۇقتا مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ، خۇدا كۆڭۈلدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ، دەپ تونۇيدىغانلىقى يېزىلىپ، پۇل بولمىغان بولسا بۈگۈنكى يەھۇدىيلار مەۋجۇت بولمىغان بولاتتى، دەپ يەكۈن چىقىرىلغان. سودىگەرلىكتە تۇغما ئىقتىدارغا ئىگە بولغان ئەجدادلىرىمىزمۇ مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ «مەڭگۈ ئۆلمەيدىغاندەك تىجارەت قىل، ئەتە ئۆلىدىغاندەك ئىبادەت قىل» دېگەن ھەدىسىنىڭ روھىنى ياشاشتىكى دەستۇرى قىلىپ كەلگەن. مەركىزىي پارتىيە مەكتىپى نەشرىياتى نەشىر قىلغان «ھوقۇقنىڭ يۆتكىلىشى» دېگەن مەشھۇر كىتابتا بۈگۈنكى دۇنيادا ھوقۇقنىڭ زوراۋانلىق، بايلىق ۋە بىلىمدىن ئىبارەت ئۈچ تەرەپتىن تەركىب تاپىدىغانلىقى، بۇ ئۈچىنىڭ بىرى كەم بولسا تەڭ-

پۈتۈلۈق بۇزۇلۇپ كېتىدىغانلىقى دىئالېكتىك نۇقتىدىن شەرھلەنگەن. دېمەك، پۈل بىلەن بىلىم ھەرگىزمۇ دۈشمەن ئەمەس. يازغۇچىنىڭ بۇ ھەقتىكى چۈشەنچىسى بەكلا يۇزە ھەم خاتا بولۇپ قالغان.

يازغۇچى ئازادنى «ئاجايىپخانا» دا سەبۇرى ئىسىملىك بىر كىتاب-چۇرۇش بوۋاي بىلەن ئۇچراشتۇرىدۇ. ئۇ بوۋاي ئۇنىڭدىن ئۆزىنىڭ سەبۇرى دېگەن شائىر بوۋىسىنى بىلىدىغان، بىلمەيدىغانلىقىنى سورـ غاندا، جاھان كەزدى سودىگەر ئازاد «— بىلىمەن، بىلمەمدىغان زوھۇرىددىن ھېكىم ئۇ كىشىگە تۇمەن دەريا‌سى بويىدىكى ھەرەمباغ يېزىسىدىن يەر، سۇ بەرگەن. ئۇ كىشى زوھۇرىددىن ھېكىم دەۋرىنىڭ كاتتا شائىرى ئىدى» دەپ جاۋاب بېرىدۇ. بىر سودىگەرنىڭ ئاغزىدىن چىققان بۇ جاۋاب زوقلانغۇچىنىڭ كۆلكىسىنى قىستايدۇ. كىتابخان ئازادنىڭ ئاغزىدىن چىقىۋاتقان يۇسۇپ خاس ھاجىپ، ناۋائى، مەھمۇد قەشقەرى، سەئىدىن قەشقەرى، زىيائى، غەربىي، نىزارى، ئامانىسا قاتارلىق كلاسسىكلارنىڭ ئىسىملىرى، ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرى، ئۇلار ھەققىدىكى تەسىرات - بايانلىرىنى ئاڭلاپ بۇ «ئىزدىنىش» رومانىدـ كى ئەلامۇ نېمە؟ دەپ قالىدۇ. لېكىن ئۇنىڭ ئەلا ئەمەسلىكىگە ئىشىنىدۇ. چۈنكى ئەلا جانلىق، چىن ئوبراز ئىدى. ئازادنىڭ ئوبراـ زى بولسا يەشىكتىن ھېلىلا چىققان لاتا قورچاقلاردەك ھېچ ئۆرە تۇرالمايدۇ. چۈنكى ئۇ ئازراقمۇ چىنلىق ئاساسىغا ئىگە ئەمەس.

قەشقەر كوچىلىرىنى قەستەن ئەپسانىۋى سىرلىق دۇنياغا ئايلاندـ دۇرۇپ ئالاھىدە ئىخلاس بىلەن قەلەم تەۋرەتكەن يازغۇچى، كۆزىتىش نۇقتىسىنىڭ ئۆزگىچە بولماسلىقى، بەدىئىي دىتىنىڭ ئۆتكۈر بولماسـ لىقى، ئەسەرىدىكى ئىجتىمائىي غايىسىنىڭ قۇرۇقلۇقى تۇپەيلى قەشـ قەرنىڭ ئۆزىگە خاس بولغان يەرلىك گۈزەللىكىنى ۋە شۇ گۈزەللىك ئىچىدىكى خۇنۇك تەرەپلىرىنى ئازراقمۇ كۆرسىتىپ بېرەلمىگەن. ئوبراز، تەپسىلات، دېتاللار ئارقىلىق، كىتابخاننى ئۆزى تەسۋىرلـ گەن تۇرمۇش ۋە ھايات كۆرۈنۈشلىرىگە ئىشەندۈرەلمىگەن يازغۇچى

ئىلاجسىز ئاخىرى ئۆزى ئوتتۇرىغا چىقىپ قەشقەر ھەققىدە ھادىسە قاتلىمىدا پەيدا بولغان قۇرۇق ئەسىراتلىرىنى بايان قىلىپ، ئاندىن ھايات توغرىسىدىكى تەكرار - تەكرار ئېيتىلىپ كونىراپ كەتكەن ئاددىي قاراشلىرىنى ئېيتىپ ھېكايىنى تاماملايدۇ.

«قەشقەر كوچىلىرى» ناملىق بۇ ھېكايە بىر قىسىم كىتابخانلارنى قىزىقتۇردى دېگەندىمۇ، بۇ ئادەتتىكى قىزىقىش بولۇپ ھەرگىزمۇ قەلبىنى لەرزىگە سالالمايدۇ. ئادەتتىكى قىزىقىش ھەرگىزمۇ ئېسىتىلىك ھۇزۇرلىنىشقا باراۋەر ئەمەس. بۇنداق بولۇشىدىكى سەۋەب بۇ ھېكايىنىڭ تۈرمۇش چىنلىقى ۋە رېئال ئاساسىنىڭ يوقلۇقى، ئوبرازلارنىڭ سۈنئىيلىكى، قەشقەر كوچىلىرىنىڭ ئۆزگىچىلىكى ۋە خاس ئالاھىدىلىكى يېتىلمىغانلىقى، مەزمۇنىنىڭ ئەھمىيىتىنىڭ يوقلۇقى، سۈژېتنىڭ كاۋاكلىقى ۋە يۇقىرىدا تەنقىدلەپ ئۆتۈلگەن ئامىللار سەۋەب بولغان.

يازغۇچى زوردۇن سابىرنىڭ يېقىنقى يىللاردىكى ئىجادىيەت نەتىجىلىرىدىن شۇ نەرسىنى ھېس قىلدىمكى، يازغۇچى 80 - يىللارنىڭ دەسلىپىدە ئۆزى يارالتقان سەۋىيەنى تەكرارلاشقىمۇ قادىر بولالمايۋاتىدۇ. مەسىلەن، «ئىزدىنىش» رومانىنىڭ 2 - قىسمى ھېچقانداق تەسىر قوزغىيالمىدى. «خىرە دېرىزە»، «تۇمان» ناملىق پوۋېستلىرىنىڭ ئىجتىمائىي چوڭقۇرلۇق ۋە ئېستېتىك چوڭقۇرلۇق جەھەتتىكى ئۆتۈقىدىن ئېغىز ئېچىش مۇمكىن ئەمەس. خەلق تەقەززا بولۇۋاتقان جىددىي تېمىلار ئۇنىڭ قەلىمىگە نىسىپ بولمايۋاتىدۇ. ئۇنىڭ ئەسىرلىرى كۈنسېرى جەلپ قىلىش كۈچىدىن قىلىۋاتىدۇ ھەم نەزەردىن چۈشۈپ قېلىۋاتىدۇ.

(بۇ ماقالە «تەڭرىتاغ» ژۇرنىلىنىڭ 1992 - يىل 2 - سانىدا ئېلان قىلىنغان)

تەنقىد ئەخلاقى توغرىسىدا ئىككى ئېغىز سۆز

سەبرى

ئەدەبىي تەنقىدنىڭ يىلتىزى پەلسەپە، ئۇنىڭ قېنى ئېستېتىكا. ئۇ ئومۇمىي ئەدەبىيات ئىلمىنىڭ بىر تەركىبىي قىسمى بولۇپ، ئۇنىڭ تارىخى ئۇزۇن ئەمەس (تەخمىنەن ئىككى يۈز نەچچە يىل بولدى). ئەدەبىي تەنقىدنىڭ قاچان، قەيەردىن باشلانغانلىقى توغرىسىدا بىر نېمە دېيەلمەيمەن. لېكىن گېرمانىيە ئەدەبىياتىنىڭ پېشۋاسى، ئۇلۇغ شائىر گىيۇتىنىڭ: «ناۋادا شېكسپىر ئەدەبىي تەنقىد پەيدا بولغان بۇگۈنكى كۈندە ياشىغان بولسا، ئۇ شېكسپىر بولالمىغان بولاتتى» (هوفمان «گىيۇتىنىڭ ئەدەبىيات هەققىدىكى سۆزلىرى» دىن) دېگەن سۆزدىگە قارىغاندا، 17 ـ ئەسىردە ئەدەبىي تەنقىد بولمىغان. گىيۇتى بۇ سۆزنى 1824 ـ يىللىرى ئېيتقان، بۇنىڭغا قارىغاندا ئەدەبىي تەنقىد 18 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرى ياكى 19 ـ ئەسىرنىڭ بېشىدا پەيدا بولغان بولۇشى مۇمكىن (ئەدەبىيات هەققىدىكى پارچە ـ پارچە گەپلەرنىڭ تارىخى ئۇزۇن).

تارىخى قىسقا بولغىنىغا قارىماي ئەدەبىي تەنقىد ئۆزىگە خاس قانۇنىيەتلەر يارىتىپلا قالماي، شۇنىڭ بىلەن بىللە ئۆزىگە خاس سەنئەت، ئەخلاقمۇ يارىتالىغان. ئەدەبىي تەنقىد ئۆزىنىڭ بۇ قانۇنىيەت، ئەخلاق قائىدىلىرى بىلەن كىتابخانلاردا گۈزەللىك تۇيغۇسى، مەنىۋى ئارام، ئىلهام ۋە چۇشەنچە پەيدا قىلالايدۇ.

لېكىن بىزدە ئېلان قىلىنغان بەزى ماقالىلەرنى ئوقۇسا ئادەم

بىئارام بولىدۇ، كىشىدە يىرگىنىش، بىزارلىق تۇيغۇسى پەيدا بولۇپ قالىدۇ. بۇ ھالنى مەن تەنقىد بىلەن شۇغۇللانغۇچى بىر قىسىم قەلەم ئىگىلىرىنىڭ ياكى چۈشەنچىسىنىڭ يۈزەلىكى (تەنقىدنى كالتەك دەپ قارايدىغانلار)، ياكى بىلىمىنىڭ يوقلۇقى، ياكى ئەخلاق - پەزىلەت تەرىبىسىنىڭ ناچارلىقىدىن دەپ قارايمەن. ئەلۋەتتە بىرەر كونكرېت ئەسەر ئۈستىدە تەنقىد - تەھلىل يۈرگۈزۈشنى مەقسەت قىلغان ئادەم ئىجادىيەت قانۇنىيەتلىرىنى بىر قەدەر پۇختا ئۆگىنىشى، ئەسەرنىڭ ئاپتورىنى چۈشىنىشى (ئەڭ ياخشىسى ئاپتورنىڭ سىردىشى، مەسلەھەتچىسى بولۇشنى نىيەت قىلىش)، ئەسىرده ئەكس ئەتتۈرۈلگەن تۇرمۇشتىن بىر قەدەر ساۋاتلىق بولۇشى زۆرۈر. بۇ ئۇچ شەرتنى ھازىرلىماي تۇرۇپلا مەدھىيىۋازلىق ياكى ئىنكارچىلىققا بېرىلىپ كېتىپ بىرلىرىنىڭ پۇدىگۇچى - مەدھىيىچىسى، يەنە بىرلىرىنىڭ دۈشمىنى — تىل - ھاقارەت قىلغۇچىسى بولۇۋالسا بۇ خىل ئادەملەرنى «تەنقىدچى» دەپ ئاتاشقا ئادەمنىڭ زادىلا تىلى بارمايدۇ.

بىر ئەسەر ھاياتتىكى بىر ئادەمگە ئوخشايدۇ. ھەر قانداق بىر بۇيۇك ئادەمنىڭمۇ ئەيبى بولغىنىدەك ياخشى ئەسەرنىڭمۇ كەمچىلىكى بولىدۇ. خۇددى شۇنىڭدەك ناچار ئادەمنىڭ ھەم ئارتۇقچىلىقى بولغىنىدەك ناچار ئەسەرنىڭمۇ ئاز - تولا ياخشى يېرى بولىدۇ. ئەسەرلەردىكى بۇ ئىككى ياقلىمىلىقنى بايقاش، كۆرسىتىپ بېرىش ئۈچۈن تەنقىدچى ئۆزىدە يۇقىرىقى ئۇچ شەرتنى چوقۇم ھازىرلىشى كېرەك.

«قەشقەر ھەققىدىكى يېڭى ئەپسانە» ناملىق قوپال ماۋزۇدا ئېلان قىلىنغان بىر پارچە ماقالىنى ئوقۇپ چىقىپ مەن بۇ ماقالىنىڭ «خالىس نىيەت» لىك ئاپتورىغا خالىس نىيەت بىلەن ئىككى ئېغىز مەسلىھەت بېرىشنى لايىق كۆردۈم. مەسلىھەت بېرىشىمدىكى مەقسەت تەنقىدچىگە رەددىيە بېرىش ئەمەس، تەنقىدچىنى ھەقىقىي تەنقىدچى بولۇشقا رىغبەتلەندۈرۈش.

ئالدى بىلەن شۇنى ئېيتىمەن، تەنقىد قىلىنغان «قەشقەر كوچە-

لىرى» ناملىق ھېكايە تەنقىدكە موھتاج، ئۇنىڭ ئەيىب ۋە كەمچىلىك-لىرى بار، لېكىن بۇ ئەسەرنىڭ ئاپتورى ئەيىبى بار بالىلىرىنمۇ سۆيىدىغان مېھرىبان ئانىدەك ئۆزىنىڭ بۇ ئەسىرىنى سۆيىدۇ، ئۇنىڭ تىل - ھاقارەتكە ئۇچرىشىغا سۈكۈت قىلىپ تۇرالمايدۇ. چۈنكى ئاپتور بۇ ئەسىردە ئۆزىنىڭ قەشقەرگە، خەلقىگە، ئۆزىنىڭ مىللىي مەدەنىيىتىگە ۋە بۇ پارلاق مەدەنىيەتنىڭ ياراتقۇچىلىرى بولغان بۇ قەدىمىي شەھەردە ئۆتكەن ئەجدادلارغا بولغان ھۆرمەت، مۇھەببىتىنى ئۆزى رازى بولغۇدەك دەرىجىدە ئىپادىلىيەلىگەن. بۇ ئەسەردە ئاپتور-نىڭ ھەرگىزمۇ تەنقىدچى دېگەندەك «يازغۇچىنىڭ قەلەم تەۋرىتىشتە-كى مۇددىئاسىنىڭ تايىنىنىڭ يوق» لۇقى ئىپادىلەنگەن ئەمەس.

ھېكايە قەھرىمانى ئازادمۇ ھەرگىز تەنقىدچى ھاقارەتلىگەندەك «جاھان كەزدى، پوچى، ۋات - ۋات، كۆرەڭ، شاللاق، تەنتەك» يىگىت ئەمەس، بەلكى ئۇ زامانىۋى ئاڭغا ئىگە، غايىلىك، ئەخلاقلىق، خەلقنى سۆيىدىغان ياخشى يىگىت.

ھېكايىدە سۈنئىي توقۇلمىلار ئەتەي قوللىنىلغان، بۇنداق قىلىش-قا ئىجادىيەتنىڭ ئۆز قانۇنىيىتى يول قويىدۇ. «گراف مونتى كرىس-تو» ياكى «بېشى يوق چەۋەندار» ناملىق مەشھۇر ئەسەرنى ئوقۇغان كىتابخان سۈنئىي توقۇلمىنىڭ ھايانقا رەڭ بېرەلەيدىغانلىقىغا ئىشىنىدۇ.

«قەشقەر كوچىلىرى» دا ئازاد ئىسىملىك يىگىت بىر تۇغقىنىنىڭ ئۆيىنى تاپالماستىن تېنەپ قالغانلىقى ھېكايە قىلىنغان. ئازاد ئېزىش جەريانىدا ئۆزىنىڭ ياش ۋۇجۇدىنىڭ تەقەززالىقى بىلەن شۇ بىر كۈن ئىچىدە ئۇچ نەرسىگە بولغان مۇھەببەت تەشنالىقىنى ئاشكارىلايدۇ. ئۇلارنىڭ بىرى قىز، بىرى كىتاب - ئىلىم، يەنە بىرى پۇل. ئۇچ نەرسىگە بولغان مۇھەببەت ئۇنىڭ ۋۇجۇدىنى ئۆرتەيدۇ. بىر - بىرى بىلەن ئۇنىڭ ۋۇجۇدىدىن ئورۇن تالىشىدۇ. ھېكايىنىڭ ئاخىرىدا ئاپتور ئازادنىڭ ھەم غايە - خىيال ئىچىدە، ھەم رېئال ھايات ئىچىدە (زىددىيەتلىك ھايات ئىچىدە) ياشاۋاتقانلىقىنى كۆرسىتىپ ئۆتىدۇ.

ئازاد رېئال تارىخىي سەۋەبلەر بىلەن ئالىي مەكتەپنىڭ ئەدەبىيات فاكۇلتېتىدا ئارانلا بىر يىل ئوقۇيالىغان، ئۇ تۇرمۇش مەجبۇرىيىتى بىلەن تىجارەت قىلىشقا بېرىلىپ كەتكەن بولسىمۇ، ئەدەبىياتقا بولغان ھەۋىسىنى يوقاتمىغان، ھەممىلا ئورۇندا ئەدەبىي ئەسەرلەرنى ئوقۇپ ئەدەب بولۇش ئارزۇسىدىن تېخىچە ۋاز كەچمىگەن. لېكىن ئۇنىڭ ھەم باي بولۇش، ھەم يازغۇچى - ئەدەب بولۇش ئارزۇسى بۇگۈن يېرىم رېئاللىققا ئايلىنالمىغان. ئەسەرنىڭ ئاخىرىدا ئەدەب بولۇش ئارزۇسىنىڭ پەقەت قەلبىدىلا ساقلىنىپ قالغانلىقىنى ھەسرەت - ئەلەم بىلەن ئەسلەيدۇ.

غايە بىلەن رېئاللىق ئوتتۇرىسىدىكى مەڭگۇ داۋاملىشىدىغان بۇ زىددىيەت مىڭلىغان - تۇمەنلىگەن ئادەملەرنىڭ ھەسرەت - ئەلەملىرىنى پەيدا قىلغان. مەنمۇ شۇنداق، سىزمۇ شۇنداق، ئۇمۇ شۇنداق. ئازادقا بۇ ئەلەمنى چۈشەندۈرگەن قەشقەر كوچىسىدىكى سەبۇرى تەخەللۇسلۇق بوۋاي ئەجدادلىرىمىزنىڭمۇ ئەنە شۇ خىل ھەسرەت - ئەلەملىرىنىڭ گۈۋاھچىسى. قەشقەر كوچىلىرىنىڭ ھازىرقى دۇنيادىن شۇنچە ئارقىدا قېلىشى ھەم ئاشۇ غايە بىلەن رېئاللىق ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتنىڭ مەھسۇلى ئەمەسمۇ؟

«قەشقەر ھەققىدىكى يېڭى ئەپسانە»نىڭ ئاپتورى ئەسەردىكى بۇ ئېستېتىك مەسىلىلەرنى زادىلا تىلغا ئالمايدۇ. ھە دېگەندىلا تەنقىد ئەخلاقى بىلەن ھېسابلاشماستىن، يەڭگىللىك بىلەن «يازغۇچى زوردۇن سابىرنىڭ سەبرى تەخەللۇسىنى قوللىنىپ ئېلان قىلغان ئەسىرى» دەپ باشلايدۇ. ھېكايە ئاپتورى ئۆز ئەسىرىگە «زوردۇن سابىر» دەپ يازمىغان تۇرسا، تەنقىدچىنىڭ ئاپتورنىڭ ئىسمىنى ئېلان قىلىشى نورمال مەتبۇئات ئەخلاقىغا خىلاپ، بۇ بىر خىل قوپاللىق، شەخسىنىڭ مەخپىيەتلىكىگە چېقىلىش ھېسابلىنىدىغان ئىش. ھەتتا ئاپتورنىڭ «سەبرى» دېگەن تەخەللۇسىنىمۇ ئويلىنىپ تىلغا ئېلىشى كېرەك. تەنقىدچى «قەشقەر كوچىلىرى» دېگەن ھېكايىنى تەنقىد

قىلماقچى ئەمەسمىدى؟ «تەنقىد» بىلەن شۇغۇللانغۇچى ئالدى بىلەن ئۆزى «تەنقىد» قىلماقچى بولغان ئەسەر ئاپتورىنى ھۆرمەت قىلىشى، ئۇنىڭ شەخسىي ئىززەت ـ ئىناۋىتىنى قوغدىشى لازىم، بۇ خىل قوغداش تەنقىد قىلغۇچىنىڭ ئۆز ئىناۋىتىنى كۆتۈرۈشتە مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

تەنقىدچى ماقالىسىنىڭ بېشىدا تەنقىد ئەخلاقىغا قوپاللىق بىلەن خىلاپلىق قىلىپ «يازغۇچىنىڭ قەلەم تەۋرىتىشتىكى مۇددىئاسىنىڭ تايىنىنىڭ يوقلۇقىدىن، بەدىئىي جەھەتتە ئازراقمۇ ئۆزگىچىلىك يارىتالمىغانلىقىدىن ھەيران قالدىم» دەپ يازىدۇ، تەنقىدچى ئۇقۇم ياساپ چىققۇچى ئەمەس، بەلكى ئۇقۇم پەيدا قىلغۇچى. ئۆز خاھىشىنى باشقىلارغا تاڭغۇچى ئەمەس، بەلكى خاھىش پەيدا قىلغۇچى، ئۇ پەلسەپە، ئېستېتىكا نۇقتىسىدىن ئۆزى تەنقىد قىلىۋاتقان ئوبيېكتنى «ئوپېراتسىيە» قىلىش لازىم، كىتابخانلار بۇ ئوپېراتسىيىدىن «تاينى يوق»، «ئۆزگىچىلىك يارىتالمىغان» دېگەن خۇلاسىلەرگە ئۆزلىرى كەلسۇن. تەنقىدچى ھەرگىزمۇ بەزى ئاتالمىش «تەنقىدچى» لەردەك سەۋەبسىزلا يازغۇچىنى، ئەسەر پېرسوناژلىرىنى ئۆزىنىڭ ئەشەددىي دۈشمىنى ھېسابلىۋېلىپ ئۇنىڭغا ئۆزى بىلىدىغان ھاقارەتلىك گەپلەر بىلەن ھۇجۇم قىلماسلىقى كېرەك. مانا بۇ «تەنقىد ئەخلاقى» نىڭ بىر ئاددىي ساۋاتى. بۇ «ساۋات» دىن خەۋىرى بولمىغان «تەنقىدچى» لەر ئوبيېكتىپ رېئاللىقنى ئەمەس، ئۆز ھېسسىياتىنى چىقىش نۇقتا قىلىپ يازغۇچىلارنى، پېرسوناژلارنى ھەتتا ئەسەرنىڭ ئىسمىنى ئورۇنسىزلا قارىلايدۇ، ھاقارەتلەيدۇ، ئۇنىڭغا بۆھتان ـ ئويدۇرمىلارنى چاپلايدۇ. «قەشقەر ھەققىدىكى يېڭى ئەپسانە» نىڭ ئاپتورىمۇ بۇ خىل نۇقسانىدىن خالىي بولالمىغان. مەسىلەن، ئەسەر ئۇستىدىكى تەھلىلنى كۆرۈپ باقايلى: «گېپىڭنى قارا ھەدە، مەن كىم؟ ئىسمىمنى بىر دەپ باقە، ئىستانبۇل، بۇداپىشت، بۇخارىست، بىلگراد، ۋارشاۋا، ۋېنا، رىم، باغدات، كاراچى، راۋالپىندىدەك داڭلىق شەھەرلەرنىڭ چۇشۇمدىمۇ كۆرمىگەن كوچىلىرىدا زۇۋانسىز يۈرۈپ، قول ئىشارىتى بىلەن بىرنى

مىڭ قىلىپ يۈرگەن ئوغۇل بالىزە، ئەمدى كېلىپ سېنىڭ قەشقەرنىڭدە ئېزىقىپ قالارمىدى. . . »

ئازادنىڭ ھەدىسىگە ئەركىلەپ ئېيتقان بۇ گەپلىرى قارىماققا چوڭ گەپتەك بىلىنىدۇ، لېكىن ئۇ راست گەپ قىلىۋاتىدۇ. مەن چەت ئەللەردە نەق مۇشۇنداق ئۇيغۇر يىگىتلىرى بىلەن ئۇچراشقانمەن. ئۇلار ھېچقانداق چەت ئەل تىلى بىلمەيدۇ. لېكىن سوۋېتنى قىلىۋېرىدىكەن. ياۋروپا، ئوتتۇرا شەرق شەھەرلىرىدە ھەتتا يىراق ئەللەرگىمۇ بېرىپ ئېزىقماي شەھەر ئايلىنىپ يۈرۈۋېرىدىكەن. بۇ بىر پاكىت. ئازاد شۇلارنىڭ بىرى. لېكىن «يېڭى ئەپسانە»نىڭ ئاپتورى شەخسىي ھېسسىياتقا بېرىلىپ كېتىپ ھېكايە پېرسوناژىنى ئۆچ كۆرۈپ قالىدۇ ـ دە، ئازاد ئىسىملىك بۇ پېرسوناژنىڭ ئەسەردىكى پۇتۇن ھەرىكىتى، ئاشكارىلانغان روھىي دۇنياسىنى كۆزەتمەي، تەھلىل قىلماي تۇرۇپلا ئۇنىڭ ھەدىسىگە ئەركىلەپ يېرىم راست، يېرىم چاقچاق بىلەن ئېيتقان يۇقىرىقى سۆزىدىن: «بۇ بىر پارچە دېئالوگدىن بىز يەنە بۇ جاھانكەزدى سودىگەرنىڭ پوچى، ژات ـ ژات، كۆرەڭ، شالاق، تەنتەك خاراكتېرىنى ئېنىق كۆرۈۋالىمىز» دېگەن خۇلاسىنى چىقىرىدۇ. تەنقىدچى بۇ يەردە بىرىنچىدىن، پېرسوناژنى تەھلىل قىلىش ئۇسۇلىدا خاتالىققا يول قويغان بولسا؛ ئىككىنچىدىن، «خاراكتېر» ئۇقۇمىنى خاتا چۈشىنىۋالغانلىقىنى ئاشكارىلىغان. ئۇسۇلدىكى خاتالىق شۇ يەردىكى، ئەسەرنىڭ بىرلا قەھرىمانى بولغان ئازاد شۇ سۆزدىن كېيىن نۇرغۇن ھەرىكەت قىلىدۇ، ئىدىيىسىنى ئاشكارلايدۇ. تەنقىدچى بىر پۈتۈن ژەقە، بىر پۈتۈن قەھرىمان ئۇستىدە تەھلىل يۈرگۈزۈشتىن ھە دېگەندىلا نېمە ئۈچۈن باش تارتىپ «قالپاق ياساش» قا بېرىلىپ كېتىدۇ؟ بۇ تەنقىد سەنئىتىدىكى قوپال بىر خىل ئۇسۇل خاتالىقى.

ئەمدى «خاراكتېر» ئۇقۇمىغا كەلسەك، پسىخولوگىيە ئىلمى خاراكتېر بىلەن مىجەز ـ خۇلقنى بىر نەرسە دەپ قارىمايدۇ. خاراك-

تېر ئىنسانىنىڭ دۇنيا قاراش، مەۋجۇتلۇق بەلگىسىنىڭ ماھىيىتى. مىجەز - خۇلۇق بولسا تۇرمۇش ئۇسۇلى ۋە ئالاقە ئۇسۇلىدا شەكىللەنگەن خاسلىق بەلگىسى. ئۇقۇشلۇقراق ئېيتساق، ۋات - ۋات، يەڭگىل مىجەز ئادەملەردىن قەھرىمان، ئىرادىلىك ئادەملەرمۇ چىقىدۇ. مەسىلەن، كرۇپوسكايا لېنىن ھەققىدىكى خاتىرىلىرىدە لېنىننىڭ مىجەزىنى يەڭگىل، ئالدىراقسان، تۇرمۇشتا چېچىلاڭغۇ (مەسىلەن: بىر كاستۇمنى كىيىۋالسا يەڭگۇشلىمەيدىغان) ئىدى دەپ يازىدۇ. لېكىن لېنىننىڭ ئۇلۇغ پەزىلەتلىرىگە پۈتۈن دۇنيا ئىقرار. مانا بۇ ئۇلۇغلۇق لېنىننىڭ تۈپ خاراكتېرىنىڭ مەھسۇلى. چاپايېۋ قوپال، ئاغزى يامان، قاتتىق مىجەزلىك، لېكىن ئۇنىڭ خاراكتېرى قەيسەر، قەھرىمانلىق. مىجەزى سىلىق - يۇمشاق، ئەدەبلىك ئادەملەردىن خاراكتېرى قەبىھ خائىن، قارا نىيەت، قاتىللارمۇ چىقىدۇ. چېچىلاڭغۇ، ئۇششاق سۆز، ھاراقكەش، ھەتتا ھورۇن مىجەزلىك ئادەملەردىن ھالقىلىق پەيتتە ئۆزىنى قۇربان قىلالايدىغان قەيسەر مىجەزلىكلەرمۇ چىقىدۇ. ھاياتتا بۇ خىل مىساللار سان - ساناقسىز.

ئازادنىڭ مىجەزىدە راستتىنلا پوچىلىق بار دېگەندەمۇ بۇ مىجەزى ئۇنىڭ خاراكتېرى بولالمايدۇ. ئەسەرنى ئوقۇغان كىتابخان چۈشىنەلەيدۇكى، ئازاد ئۆز غايىسى يولىدا تىرىشىۋاتقان، يېڭىلمىقا، گۈزەل نەرسىگە ئىنتىلگۈچى تەلەپچان يىگىت. مۇشۇ تەلەپچان - تىرىشچانلىق ئۇنىڭ خاراكتېر بەلگىسى. بۇنىڭدىن شۇنداق خۇلاسە چىقىرىشقا بولىدۇ: «يېڭى ئەپسانە»نىڭ ئاپتورى ئازادنىڭ خاراكتېرىگە باھا بېرىشتە كىتابخانغا چۈشىنىشسىز بولغان بىر خىل ئۆچمەنلىك ھېسسىياتىنى تەنقىد سەنئىتىنىڭ جەۋھىرى بولغان رېئاللىق ئۆلچىمىنىڭ ئورنىغا قويۇۋالغان.

«ئۇنىڭ سومكىسىدىكى پېچەت - پېچەت پۇل، دوللار، كىتابلار بىلەن ھەمىشە بىللە تۇرىدۇ. بۇ ئىككى نەرسە مەڭگۇ دوست ئەمەس، شۇنداق بولسىمۇ ئازادنىڭ سومكىسى بۇ ئىككىسىگە بۆشۈك، سومكىسىلا ئەمەس، قەلبىمۇ شۇنداق».

بۇ جۇملىلەردە ھەرگىزمۇ تەنقىدچى ئېيتقاندەك يازغۇچىنىڭ «پۇل قارىشى» ئاشكارىلانغان ئەمەس. يازغۇچى بۇ بىر نەچچە جۇملە بىلەن ئازادىنىڭ ھەم كىتاب ئوقۇشقا، ھەم پۇل تېپىشقا بېرىلگەن يېگىت ئىكەنلىكىنى ئىپادىلىگەن، بۇ مەزمۇننى ھەر قانداق كىتابخان چۈشىنەلەيدۇ. تەنقىدچى بۇ جۇملىلەرنى چۈشەنمىگەن دېيىشنىڭ ئۆزىنغا ئەتەي بۇرمىلىغان دېگۈم كېلىدۇ. چۈنكى ئاپتور مۇشۇ سۆزنى بۇرمىلاپ چۈشەندۈرگەندىن كېيىنلا ئۆزىنىڭ ئاپتورغا بولغان ئۆچمەنلىكىنى ئاشكارىلاپ «يازغۇچىنىڭ پۇل قارىشى بىلەن بىلىم قارىشىنى چۈشىنىۋېلىش تەس ئەمەس» دېگەن جۇملىلەرنى يېزىپ يازغۇچىنى تولىمۇ بىلىمسىز دەپ ئەيىبلەيدۇ. تەنقىدچىنىڭ نەزىرىدە يازغۇچى پۇلنىڭ رولىنىمۇ چۈشەنمىگەندەك ئۇ تەنقىدچىدىن بۇ ھەقتە دەرس ئېلىشقا ھەقلىق ئىمىش، تەنقىد ئەخلاقىدىن ساۋادى بار قەلەم ئىگىلىرى ھەر قانداق بىر ۋاقىتتا ئۆزىنى «ئۇستاز» قىلىپ كۆرسەتمەيدۇ. تەنقىدچىلەر يازغۇچىلارغا يول كۆرسەتكۈچىلەر ئەمەس، ئۇلار مەسلىھەت بەرگۈچىلەر، كىتابخانلار بىلەن ئوبيېكتىپ مەۋجۇت مەسىلىلەر ئۇستىدە پىكىرلەشكۈچىلەر. «... پۇلنى ئۇلۇغ ياكى نىجىس، ياخشى ياكى يامان دەپ قاراش بۇگۈنكى زامانىۋى دۇنيادا ئۇچىغا چىققان بىلىمسىزلىك». تەنقىدچىنىڭ يازغۇچىنى «ئۇچىغا چىققان بىلىمسىز» دەپ تىللىشىنىڭ ئۆزىلا تەنقىدچىنىڭ تەنقىد ئىلمىدىن تولىمۇ ساۋاتسىز ئادەم ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

ئەسەر ئاپتورى ئۆز سالاھىيىتى ۋە ئۆز ئەمگەك تەرى بىلەن خەلق ئىچىدە ئېرىشكەن ئىززەت - ئابرۇيىنى قوغداش ئۈچۈن تەنقىدچىدىن باشقىلارنى، بولۇپمۇ ئۆز خەلقى ھۆرمەتلىگەن ئادەملەرنى ھۆرمەتلەشنى ئۆگىنىۋېلىشنى ئۈمىد قىلىدۇ!

«قەشقەر كوچىلىرى» نىڭ قەھرىمانى ئازاد سەبۈرى ئىسىملىك پىشقەدەم ئىلىم ئەھلى بىلەن ئۇچراشقاندا تولىمۇ خۇشال بولۇپ (سەبۈرىنىڭ كىتابخانىسىنى كۆرۈپ) ئۆزىنىڭ مىللىي ئەدەبىياتقا بولغان

ھۆرمەت - مۇھەببىتىنى ئىپادىلەپ قەشقەردە ئۆتكەن ئۇلۇغ ئەدىبلىرى-مىزنى تىلغا ئالىدۇ. ئالىي مەكتەپنىڭ ئەدەبىيات فاكۇلتېتىدا ئاز بولسىمۇ ئوقۇغان، ئىلاجسىزلىقتىن تىجارەت بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان بولسىمۇ، ئەدەبىياتقا بولغان ھەۋىسى سوۋۇمىغان يىگىتنىڭ ئاغزىدىن «سەبۇرى زوھۇرىددىن ھېكىم دەۋرىنىڭ كاتتا شائىرى ئىدى» دېگەن سۆزنىڭ چىقىشى تەنقىدچىنىڭ كۇلكىسىنى قىستايدۇ. ئازادنى «يەشكىتىن ھېلىلا چىققان لاتا قورچاق» دەپ مازاق قىلىدۇ. ئۇندىن كېيىن يەنە يازغۇچىنى ئەيىبلەشكە بېرىلىپ كېتىدۇ. سودىگەرلەردىن ئەدەبىيات ھەۋەسكارىنىڭ چىقىشى «كۇلكىلىك» دېيىلسە، ھەۋەسكارلاردىن سودىگەرچىلىك بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلارنىڭ چىقىشىمۇ كۇلكىلىكمۇ؟ مەن ئەدەبىياتقا ھەۋەس قىلىدىغان، ھەتتا پۇللۇق بولغاندىن كېيىن ئۆزىنى «كەسپىي يازغۇچى» قىلىۋالغان تىجارەتچىلەرنى كۆرگەن، قىرائەتخانا قۇرغان، ئەدەبىياتقا ياردەم قىلغان تىجارەتچىلەرمۇ بىزنىڭ كلاسسىك ئەدەبىياتىمىزنى خېلىلا ئوبدان بىلىدىكەن. سودىگەرلەر ئوقەتتىن باشقىنى بىلمەيدۇ. دوغچى، كاۋاپچىلارنىڭ قىزىقىدىغىنى باشقىلارنىڭ يانچۇقىدىكى پۇل دېيىشنىڭ ئۆزى ئەكسىچە ئادەمنىڭ كۇلكىسىنى قىستايدۇ. مەلۇمكى ئادەملەرنىڭ ئارزۇ - ھەۋەسلىرى كەسپى بىلەن ئۆلچەنمەيدۇ، ئادەملەرنىڭ سۈپەت قاتلاملىرىمۇ كەسىپ ۋە ساھەلەر بويىچە پەيدا بولغان ئەمەس، پۈتۈن ھاياتىنى ئىنسانىيەتنىڭ بەختىگە بېغىشلاپ نىسپىيلىك نەزەرىيىسىنى ئىجاد قىلىپ فىزىكا ئىلمىدە ئۇچىنچى قېتىم سەكرەش ياراتقان مەشھۇر ئالىم ئېينىشتېيىن ئۆزىنىڭ تىلى بىلەن ئېيتقاندا «ئۇششاق تىجارەتچى» ئىدى. ئادەملەرنىڭ كەسپىگە قاراپ خاراكتېر، تىپ رامكىلىرىنى ياساپ چىقىپ ئۇنى ئەدىبلەرگە تەڭلەش ياكى تېڭىش ئىجادىيەت قانۇنىيىتىگە خىلاپ. ئۇ تەنقىد ئىلمىدىكى بىر خىل زورلۇق - زومبۇلۇقنىڭ مەھسۇلى.

«قەشقەر كوچىلىرى» ناملىق بۇ ھېكايە بىر قىسىم كىتابخانىلار-

نى قىزىقتۇردى دېگەندىمۇ، بۇ بىر ئادەتتىكى قىزىقىش بولۇپ ھەر-گىزمۇ قەلبىنى لەرزىگە سالالمايدۇ، ئادەتتىكى قىزىقىش ھەرگىزمۇ ئېستېتىك ھۇزۇرلىنىشقا باراۋەر ئەمەس.» بۇ قانداق مەنتىقە؟ ئېس-تېتىك ھۇزۇرلىنىش بىلەن قىزىقىش ھەممىلا ئادەمگە ئورتاق بولغان قاتمال نەرسىمۇ؟ سىزنى نەپرەتلەندۇرگەن ئەسەر باشقىلارنى زوقلاندۇ-رۇشى مۇمكىن. مۇتلەق كۆپچىلىك ئادەملەر قىزىققان ئەسەرلەر ئاي-رىم ئادەملەرنى نەپرەتلەندۇرۇشى مۇمكىن. ئېستېتىك زوق - ھەۋەس ھۇزۇرلىنىشنى چەتكە قاقمايدۇ. ئادەملەرنىڭ ئېستېتىك زوق ئېلىش سەۋىيىسى، نۇقتىسى ۋە ئۇسۇلىمۇ ھەر خىل بولىدۇ. باشقىلار ئۇ-چۈن ئېستېتىك زوقلىنىش نۇقتىلىرىنى تەنقىدچىلەر بەلگىلەپ بېرەل-مەيدۇ. بۇ خالاش كىتابخانلارنىڭ ئۆزىگە مەنسۇپ. مەشھۇر تەنقىدچى-لەر ئۆز ئەسەرلىرىدە كىتاب يازغىنى ئۈچۈن ئاپتورنى، ئاپتورنىڭ ئىدىيىسىگە ۋەكىللىك قىلغانلىقى ئۈچۈن پېرسوناژلارنى تىللىغان ئەمەس. ئۇلار بىزگە قانداق جايدا ئاپتورنىڭ ئىسمىنى تىلغا ئېلىش، ئەسەرنى قانداق تەھلىل قىلىش، نېمىلەرگە دىققەت قىلىش، تەنقىدچى كىم بولۇپ سۆزلەش لازىم، دېگەن مەسىلىلەردە نۇرغۇن قىممەتلىك بىلىملەرنى قالدۇرۇپ كەتكەن.

«تەنقىدچى ئۈچۈن ئەڭ ئېغىر ئازاب تەنقىد قىلىنغۇچىنىڭ قايىل بولماسلىقى» بۇ بىر مەشھۇر كىشىنىڭ سۆزى.

تەنقىد ئەخلاقىدىن ياخشى بەھرىمەن بولالمايۋاتقان تەنقىدچى قە-لەم ئىگىلىرىگە بۇ سۆزنىمۇ تەقدىم قىلماقچىمەن. تەنقىدىي ماقالە-ئىزنى ئوقۇغان كىشى سىزنىڭ سەممىي «خالىس نىيەت» لىك ئىكەن-لىكىڭىزنى ھېس قىلسۇن، ھەرگىزمۇ سىزدىن نەپرەتلەنمىسۇن. ئەپسۇسكى بىزدە نەپرەت، نارازىلىق پەيدا قىلىدىغان تەنقىدچىلەر خېلىلا كۆپ.

(بۇ ماقالە «تەڭرىتاغ» ژۇرنىلىنىڭ 1992 - يىل 4 - سانىدا ئېلان قىلىنغان)

«ئاتا» رومانىنى «قىدىرىپ تەكشۈرۈش» تىن دوكلات

قانداق چۈشەندۈرۈش ۋە تالاش ـ تارتىشلارنىڭ بولۇشىدىن قەتـ ئىنەزەر رومانچىلىق بىر مىللەت ئەدەبىياتىنىڭ تەرەققىيات پەللىسـ ىنىڭ يۈكسەكلىكىدىن روشەن دالالەت بېرىدىغان ئالاھىدە ژانىر. يېڭى دەۋىر ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا ھازىرغا قەدەر 40 پارچە رومان نەشر قىلىنىپ، نەچچە مىڭ يىللىق مىللىي ئەدەبىياتىمىزنىڭ خەزىنىسىگە بىر ئۆلۈش بايلىق قوشۇلدى. يازغۇچىلىرىمىزنىڭ غەيرىتى ۋە ئون نەچچە يىلدىن بۇيانقى يۇزلىنىشتىن قارىغاندا كىتابخانلىرىمىز تېخىمۇ كۆپ، تېخىمۇ ياخشى رومانلارنى ئوقۇش بەختىگە مۇيەسسەر بولىدىغان ئوخشايدۇ. ئۆتكەن بىر يىل ئىچىدىلا «ئويغانغان زېمىن (2)»، «ئاتا»، «ھايات سىرى»، «ئاي يامغۇرى»، «تەڭرىنىڭ ھۆكۈمى»، «مەھمۇد قەشقەرى»، «قىساس» تىن ئىبارەت يەتتە رومان نەشر قىلىـ نىپ بازار ئىگىلىكى شارائىتىدە دېمى ئىچىگە چۈشۈپ كەتكەن ئەدەبىـ يات مۇنبىرىمىزدە خېلى ئوبدانلا جانلىنىش مەنزىرىسى پەيدا قىلدى.

مەن ئەسلى بۇ رومانلارنى ئوقۇپ ھاسىل قىلغان باھا ۋە تەسىراتـ لىرىمنى «1994 ـ يىلىدىكى ئۇيغۇر رومانچىلىقىغا بىر نەزەر» دېگەن ماۋزۇدا ئومۇملاشتۇرۇپ يېزىشنى ئويلىغانىدىم. بىراق، ئوبيېكتىپ سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ھەربىر رومان ئۈستىدە ئايرىم توختىلىشنى لايىق تاپتىم. شۇڭا دەسلەپتە يازغۇچىـى زوردۇن سابىرنىـڭ شىنجـاڭ ياشلار ـ ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان «ئاتا» رومانى توغرىسىدىكى تەسىراتىمنى كىتابخانلارغا سۇندۇم.

زوردۇن سابىر بۇگۈنكى دەۋر ئەدەبىياتىمىزدىكى تەسىرى چوڭ،

تۆھپىسى كۆپ يازغۇچىلىرىمىزنىڭ بىرى. «ئاتا» ئۇنىڭ «ئاۋرال شامالىرى» ۋە «ئىزدىنىش» تىن كېيىنكى 3 ـ رومانى. كىتابخانلار ئادەتتە ئۇنىڭ قەلىمىدىن ئىدىيىۋىلىكى ئۆتكۈر، قۇرۇلمىسى پۇختا، پېرسوناژلار خاراكتېرى مۇرەككەپ ۋە تىلى روشەن خاسلىققا ئىگە، چىنلىق پۇرىقى كۇچلۇك، تەنقىدي روھقا باي، بۆسۇش خاراكتېرىدىكى ئەسەرلەرنىڭ چىقىشىنى كۇتەتتى. ئەمما بۇ قېتىم زوردۇن سابىر كىتابخانلارنىڭ كۇتكەن يېرىدىن چىقمىدى. يازغۇچى بۇ رومانىدا يېڭى بەدئىي سەۋىيە يارىتالمىغانلىقى ئۈستىگە ئەكسىچە كەينىگە خېلى زور دەرىجىدە چېكىنىپ كەتكەنلىكى تۇرىدۇ. ھەتتا ئىجادىيەتتىكى ئەڭ ئەقەللىي مەسىلىلەردىمۇ كەتكۇزۇپ قويغانلىقى كىتابخانلاردا يازغۇچىغا نىسبەتەن ئۇمىدسىزلىنىش كەيپىياتى پەيدا قىلدى. يېقىنقى يىللاردىن بېرى ژۇرناللاردا بىر نەچچە پارچە ماقالە يېزىپ ئۆزىنىڭ ئىجادىيەت يولى ۋە تەجرىبىلىرىنى يەكۈنلەپ باشقىلار ئۈچۈن يول كۆرسەتكەن بۇ باشلامچى يازغۇچىنىڭ بۇ يېڭى رومانىنىڭ قۇرۇلمىسىنىڭ چۈۋالچاقلىقى، تىلىنىڭ مەنتىقسىزلىكى، سۈزۈتىنىڭ كېلەڭسىزلىكى، ئىلىمگە ۋە ئەمەلىيەتكە زىت كېلىدىغان تەرەپلىرىنىڭ كۆپلۈكى كىتابخانلارنى ھەقىقەتەن گاڭگىرىتىپ قويدى. مەن تۆۋەندە رومانىدىكى مەسئۇلىيەتسىزلىككە ياتىدىغان بىر قىسىم خاتالىقلارنى كۆرسىتىپ ئۆتىمەن. شۇ نەرسە ئايان بولسۇنكى، مېنىڭ يازغانلىرىم سۆز ئويۇنى قىلىپ تۇخۇمدىن تۈك ئۇندۇرۇش ئەمەس، بەلكى بىر ئاتاقلىق يازغۇچى بىلەن بىر ئالىي مۇھەررىرنىڭ مەسئۇلىيەتسىزلىكىنى ئىسپاتلايدىغان پاكىت!

رومانىنىڭ باشلىنىشى بىلەنلا يازغۇچى بىر جەمەتنىڭ ئەمەس، بەلكى بىر ناھىيىنىڭ بارلىق ئىشلىرىنى تىزگىنلەپ تۇرغان، ھەممە زامانىنىڭ بالىسى بولۇپ ياشاپ كەلگەن ئىبراھىم ھاجىم (باش پېرسوناژ) ئۈستىدە ئۆزى كىتابخانغا بۆاستە چۈشەنچە بېرىدۇ. يازغۇچىنىڭ بىزگە بۇ «ئاتا»نىڭ قىلمىشلىرى، ئۇنىڭ مىجەز ـ خاراكتېرى

ئۇستىدە بىۋاستە داتلاپ ھېرىشلىرى بىزنى ئازراقمۇ جەلپ قىلالمايدۇ، ئەگەر تۆۋەن بەدىئىي تەلەپ بويىچە ئېيتقاندىمۇ پېرسوناژ خاراكتېرى زىددىيەت تەرەققىياتى جەريانىدا تەبىئىي يوسۇندا ئىپادىلىنىشى كېرەك ئىدى. يازغۇچىنىڭ «ئاتا» نىڭ قوشنىسى ۋە كۇشەندىسى مولاق سوپى ئۇستىدە توختىلىپ «ھاجىم بۇ ئادەمدىن خاپا بولغىنى بىلەن ئۇنىڭغا نە قاتتىق گەپ قىلالمايدۇ. نە تىللىيالمايدۇ» دەپ يازغان، لېكىن رومانىنىڭ 14 - بېتىدە «ھاجىم سۆزنىڭ مەنىسىنى بىلىدۇ، ئۇ موللاق سوپىنى تىللىدى: سەن بىغەرەز، بەچچىغەر!» دەپ يازغان. موللاق سوپىغا قاتتىق گەپ قىلالمايدىغان ھاجىمنىڭ ئۇنى بۇنداق تىللىغىنى نېمىسى؟ رومانىنىڭ 3 - بېتىدە يازغۇچى يەنە «باشقىلار ھاجىمنى بۇ ناھىيىنىڭ پېشۋاسى، ئاتىسى ھېسابلايدۇ. ئۇنىڭ ئۇچ ئوغلى بىلەن تۆت قىزى، ئۇنىڭ قولى، پۇتى، تىلى ۋە ئەقلى ھېسابلىنىدۇ» دەپ يازغان بولسا 6 - بەتتە ھاجىمنىڭ تۆتىنچى كۇيئوغلى ئابلا يانتاقنىڭ قېينىتىسىنى مەسخىرە قىلىپ:

«پېشۋانىڭ ھەر تىلى دۇردانىدۇر،
ئىززەتۇ ئىكرامغا لايىق نامىدۇر.
ياخشىلىق، ئىنساپ پۇتەدۇر تەسۋىيى
ۋە لېكىن ئاغزى نىجاسەت جامىدۇر.»

دەپ رۇبائىي يازغانلىقى، بۇنىڭغا غەزەبلەنگەن ھاجىمنىڭ «مەلئۇن!» دەپ تىللىغانلىقى ېېزىلغان. يازغۇچىنىڭ ھاجىمنىڭ قولى، پۇتى، تىلى ۋە ئەقلى ھېسابلىنىدىغان تۆت كۇيئوغلىنىڭ بىرى بولغان ئابلا يانتاققا قېينىتىسىغا تىل تەككۈزەلەيدىغان «ئىسيانكار كۇيئوغۇل» دېگەن سۆزىنى ېېرىشى مەنتىقسىزلىك ئەمەسمۇ؟

يازغۇچى «ئاتا» رومانىنىڭ 8 - بېتىدە رومانىكى يەنە بىر ئاساسلىق پېرسوناژ زېمىن توغرىسىدا باشقىلارنىڭ تىلىدىن «مىش - مىش گەپلەرگە قارىغاندا بۇ زېمىن پومېشچىكنىڭ ئەمەس، شۇ چاغدا ېېزىغا چۈشكەن بىر كادىرنىڭ پۇشتىمىش. تۆت خىل

ئۇنسۇرلار يىغىۋېلىنغان شۇ كۈنلەردە تۆۋەنگە چۈشكەن ئۇ كادىر بۇ پومېشچىكنىڭ چىرايلىق، تەرسا ئايالىنىڭ «تۇغقىنى مەن» دەپ شۇ ئۆيدە يېتىپ، قوپۇپ يۈرگەنمىش» دەپ يازغان. بىز بۇ بۆلەكتىكى «تۆت خىل ئۇنسۇرلار يىغىۋېلىنغان شۇ كۈنلەردە» دېگەن جۈملىدىن زېمىننىڭ تۈغۈلغان ۋاقتىنىڭ 1957 - يىلىدىن كېيىنگە توغرا كېلىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. رومانىنىڭ 132 - ۋە 335 - بەتلىرىدىكى بايانلاردىن قارىغاندا يازغۇچى رومانىدا 1989 - يىلى ئاۋغۇستتىن بۇرۇنقى ئىشلارنى يازغان، شۇنىڭغا ئاساسلانغاندا يازغۇچىنىڭ 1989 - يىلىدىكى زېمىننى «زېمىن بۇ يىل 42 ياشتىن ئاشتى» (224 - بەتتە) دەپ يېزىشى خاتا بولۇپ چىقىدۇ. چۈنكى 1989 - يىلى 42 ياشقا كىرگەن زېمىن 1947 - يىلى گومېنداڭ دەۋرىدە تۈغۈلغان بولۇشى كېرەك. بۇ چاغدا نەدىمۇ پومېشچىك، تۆت خىل ئۇنسۇر دېگەن گەپلەر بولسۇن؟

يازغۇچى «ئاتا» رومانىنىڭ 25 - بېتىدە ئاكا - ئۇكا ئىبراھىم هاجى بىلەن ئىسمائىل هاجى ئۇستىدە توختىلىپ «بەگلەر، هاجىلار-نىڭ بۇ ئەۋلادلىرى ئۆز نەسەبىگە سادىق، ئىرادىلىك بولغىنى بىلەن جەمئىيەتتە بولغان چوڭ ئۆزگىرىش ئالدىدا ئۇلارنىڭ قەلبىمۇ خۇددى دەرەخ بىلەن تەڭ ئۆرۈلگەن قۇش ئۇۋىسىدەك يارامسىز، تۇزەلمەس بىر نەرسىگە ئايلاندى. بۇ بوش، يارامسىز قەلبلەردە نە ئۇمىد، نە مۇھەببەت قالمىدى.» دەپ يازغان بولسا 26 - بەتتە، ئىسمائىل هاجىمنى «ياش، كۆيۈمچان» دەپ يازغان. ئىسمائىل هاجىمنىڭ قەلبى «بوش، يارامسىز، مۇھەببەتسىز قەلب» مۇ ياكى «كۆيۈمچان» قەلبىمۇ؟ بىر پېرسوناژنى بىرلا ۋاقىتتا بۇنداق بىر - بىرىگە زىت سۆزلەر بىلەن سۈپەتلەش ئەقىلگە سىغمايدۇ.

يازغۇچى رومانىدا يەنە ئىسمائىل هاجىمدىن ئىبارەت بۇ پېرسو-ناژنىڭ پېشىنىڭ بىر نەچچە خىل يازغان. مەسىلەن، 29 - بەتتە «ئىبراھىم هاجىم ئاتىمىش نەچچە يىلنىڭ ئالدىدا سىلايدىغان بالا

يۇزى» دەپ يېزىپ ئىسمائىل ھاجىمنىڭ 60 نەچچە ياشقا كىرگەنلىكى
دىن بىشارەت بەرگەن بولسا، 65 - بەتتە «يەر ئىسلاھاتى ۋاقتىدا
ئەمدىلا ئون ئالتە ياشقا تولغان يىگىتكە پومېشچىك دېگەن قالپاق
كىيدۈرۈلگەن، دەپ يازغان. ھەممىگە مەلۇم، يەر ئىسلاھاتى
1953 - يىلى ئېلىپ بېرىلغان ھەرىكەت. ئىسمائىل ھاجى بۇ چاغدا
16 ياش بولسا، ئۇ ھالدا ئۇنىڭ يېشى رومانداكى يېزىلغان ۋەقەلىك يۇز
بەرگەن ۋاقىت — 1989 - يىل 60 نەچچە ياش بولماي، بەلكى 52
ياش بولىدۇ. يازغۇچى رومانىنىڭ 204 - بېتىدە ئېنىق قىلىپ
ئىسمائىل ھاجىنى «1934 - يىلى 6 - ئايدا تۇغۇلغان» دەپ يازغان.
بىز مۇشۇنىڭغا ئاساسەن ئىسمائىل ھاجىنى 1989 - يىلى 55 ياشقا
كىرگەن دەپ چۈشىنىمىز. لېكىن يازغۇچىنىڭ يەنە 224 - بەتتە
ئىسمائىل ھاجىنىڭ ئوغلى زېمىنى «زېمىن بولسا بۇ يىل (1989 - يىلنى
دېمەكچى) 42 ياشتىن ئاشتى» دەپ يېزىشى تېخىمۇ خاتا يەكۈننىڭ
چىقىشىغا سەۋەب بولىدۇ. چۈنكى يازغۇچى زېمىننىڭ دادىسى ئىسما-
ئىل ھاجىنى ئوغلىدىن پەقەت 13 ياشلا چوڭ قىلىپ قويغان. بۇ
ئەھلىيەتكە سىغمايدىغان ئىش، ئەلۋەتتە.

يازغۇچى رومانىنىڭ 218 - بېتىدە ئىسمائىل ھاجىنى «ئۆمرىدە
بىرەر قېتىممۇ يۇرتىدىن سىرتقا چىقمىغان» دەپ يازىدۇ. لېكىن
226 - بەتتە بولسا «ئىسمائىل ھاجىم 15 ياشلىق بالا ھاجىم ئىدى.
تۆرىخان ھاجىم چوڭ دادىمىز بىلەن ھەرىمگە بېرىپ ھەج قىلىپ
كەلگەنىكەن» دەپ يازغان. رومانىنىڭ 28 - بېتىدىمۇ ئىبراھىم ھاجە-
نىڭ تىلىدىن «ئۇكام يادىڭدىمۇ، بىز 43 - يىلى پەدەر بىلەن بىللە
كەشمىرگە بارغاندا» دەپ يازغان. مانا بۇمۇ ئىسمائىل ھاجى ھەققىدە-
كى بىر - بىرىگە تامامەن زىت كېلىدىغان بايانلاردۇر.

يازغۇچى يەنە رومانىنىڭ 32 - بېتىدە ئىبراھىم ھاجىم «ئىنە-
سىنىڭ بۇنچىۋالا قېرىپ، قورۇلۇپ كەتكىنىنى بىر شەھەردە ياشاۋې-
تىپمۇ بىلەلمىدى. ئۇ ھازىر ئىنىسىنىڭ نەچچە بالىسى بار، بالىلىرە-

ىنىڭ ئىسمى نېمە، بۇلارنى تېخىمۇ بىلمەيدۇ» دەپ يازغان بولسا، 9 ـ بەتتە، 70 ـ يىللىرى ئىبراھىم ھاجىمنىڭ رەئىسلىك ھوقۇقىدىن پايدىلىنىپ ئىنىسى ئىسمائىل ھاجىمنىڭ ئوغلى زېمىننى مەكتەپ مۇدىرىغا بۇيرۇق چۈشۈرۈپ «زېمىننى يېزىغا چۈشۈرۈۋەتسىلە» دېگەن، دەپ يازغان. ئەجىبا 70 ـ يىللىرى ئۆز قىزىنىڭ سۆيگەن يىگىتى شۇنداقلا ئاكىسىنىڭ ئوغلى بولغان زېمىننى يېزىغا ھەيدەتكۈزۈۋەتكەن ھاجىم 89 ـ يىلى زېمىنىنىڭ ئىسمىنى بىلمەسمۇ؟ يازغۇچى رومانىنىڭ 27 ـ بېتىدە ئىبراھىم ھاجىغا «ئۇنى بىر دېمە، ئۇكام، سەن بىلمەيسەن، زېمىنىنىڭ ئىز ـ دېرىكىنى قىلىپ تاغ ئارقىسىغا نەچچە قېتىم يوشۇرۇنچە ئادەم ئەۋەتتىم، ئۇنى ئالتايدىن، غۇلجىدىن، ئۈرۈمچىدىن، قۇمۇلدىن ئىزدەتتىم، لېكىن دېرىكىنى ئالالمىدىم.» دېگۈزگەن ئەمەسمىدى؟ يەنە قانداقسىگە بۇ ھاجىم زېمىنىنىڭ ئىسمىنى بىلمەيدۇ؟

يازغۇچى رومانىنىڭ 36 ـ بېتىدە ئىبراھىم ھاجىمنى تەرىپلەپ: «ناھىيىدە بولغان ھەر بىر ياخشى ئىش ھاجىمسىز ئۆتمەيتتى. ھەر بىر سورۇن، ھەر بىر سەھنە، ھەر بىر قارار، ھەر بىر ئادەم ھاجىمسىز ھاسىل بولمايتتى. ھاجىم گويا بۇ ناھىيىنىڭ ۋەكىلى، ئەقلى، پەخرى، سۈپىتى ۋە سمۇولى بولۇپ قالغان. . . » دەپ يازغان بولسا، 33 ـ بەتتە «زېمىنىنىڭ ناھىيە تەۋەسىدىكى بۇ رايونغا پارتىيە كومىتېت شۇجىسى بولۇپ بېرىلگەنلىكىنى» بىلمىگەن قىلىپ يازغان ھەم «ۋاقىت ھاجىمغا ھەممىنى ئىسپاتلاپ بەردى. ئىنىسىنىڭ قالپاقىتىن قۇتۇلغىنىمۇ، زېمىنىنىڭ كىشىلەر تەرىپىدىن ئالاھىدە ھۆرمەتلىنىدىغان بىر كادىر بولۇپ قالغانلىقى راست بولۇپ چىقتى» دەپ يېزىپ، ئىبراھىم ھاجىمنى ھەممىدىن خەۋەرسىز ئەرباباقا ئايلاندۇرۇپ قويغان. بۇمۇ يازغۇچىنىڭ قەلىمىدىكى بىر روشەن مەنتىقسىزلىك.

يازغۇچى رومانىنىڭ 56 ـ بېتىدە ئىبراھىم ھاجىمغا ئىنىسىنىڭ ئوغلى زېمىن «ھەممە نېمەم مۇسادىرە قىلىنغان» دەپ تەنە گەپ

قىلىپ چىقىپ كەتكەندە، «ھاجىم بۇ خىل قوپاللىقنى ئۆمرىدە تۇنجى رەت كۆرمەكتە، بۇنداق ھاقارەتلىك سۆزنىمۇ تۇنجى قېتىم ئاڭلىماقتا ئىدى. ئۇ زەربىنىڭ تەسىنى تۇنجى قېتىم تېتىدى، روھىي ئازابنىڭ بۇسىنى تۇنجى قېتىم پۇرىدى» دەپ يازغان. روشەنكى بۇ بايانلار 26 ـ بەتتىكى «مانا يېشى ئەمدى 80 گە قاراپ ماڭغاندا ھاجىم يۇقىرىقى ئىشلىرى ئۈچۈن ئىچ ـ ئىچىدىن ئازابلىنىدىغان، كېچىلىرى ئورنىدىن تۇرۇۋېلىپ بۇقۇلداپ يىغلاپ تۇرۇپ بىئەجەل ئۆلگەن ئاكىلىرى ئۈچۈن ئاتا ـ بوۋىلىرىنىڭ روھىدىن ئەپۇ سورايدىغان بولۇۋالغانىدى» دېگەن بايانلار بىلەن تامامەن زىت. «بۇنداق ھاقارەتلىك سۆزنىمۇ تۇنجى قېتىم ئاڭلىماقتا» دېگەن جۈملىسىمۇ رومانىنىڭ 6 ـ بېتىدە كۆيئوغلى ئابلا يانتاقنىڭ روبائىسىنى ئاڭلاپ «مەلئۇن!» دەپ چېچىلغان ھالىتىگىمۇ زىت!

يازغۇچى رومانىنىڭ 38 ـ بېتىدە زېمىن بىلەن گۈلنازدىن ئىبارەت ۋىسال تاپالمىغان ئاشىق ـ مەشۇقلارنى ئۇچراشتۇرىدۇ. بۇ چاغدا گۈلناز ئېرى ئابلا يانتاققا: «كۆردىڭىزمۇ ئابلا، زېمىن ئاكام بىلەن تېخى ئەمدى كۆرۈشۈۋاتىمەن. 22 يىلدىن كېيىن دەڭا!...» دەپ يازغان. قىزىق يېرى شۇكى، يازغۇچى 22 يىل كۆرۈشمىگەن بۇ ئىككى ئاشىق ـ مەشۇقنىڭ ئوتتۇرىسىدىن ئون نەچچە ياشلىق يادىكار ئىسىملىك بىر ئوغۇلنى پەيدا قىلىپ قويغان، بۇمۇ قوبۇل قىلغىلى بولمايدىغان بىر مەنتىقسىزلىك.

يازغۇچى رومانىدا بىر ئايالنىڭ ئىسمىنى ئۇچ يەردە «ھەنىپە» داپ ئالغان بولسا، تۆت يەردە «ھەببە» دەپ ئالغان. بۇمۇ ئاتاقلىق يازغۇچىنىڭ قەلىمىگە سىغمايدىغان خاتالىق.

يازغۇچى رومانىنىڭ 51 ـ بېتىدە مۇنداق دەپ يازىدۇ: «ئۇنىڭچە ئىنسان راھەت ـ پاراغەت ئۈچۈن ياشايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ھاجىمنىڭ كىشىلەرگە ياخشىلىق قىلغۇچى ھالال ئادەملىكىدىن ھېچكىم گۇمان قىلمايدۇ.» بۇ جۈملىدە بىر قاراشتىلا بىلگىلى بولىدىغان ئېغىر

لوگىكىلىق خاتالىق مەۋجۇت. مۇشۇنداق ئېغىر لوگىكىلىق خاتالىقلارنىڭ كىتابخانلارنى ھەيران قالدۇرماسلىقى مۇمكىنمۇ؟ كىتابخانلارنى ئەڭ ھەيران قالدۇرىدىغان مىسالدىن يەنە بىرنى كۆرۈپ باقايلى: يازغۇچى رومانىنىڭ 19 - بېتىنده «ھاجىم كۆزلىرىنى يېرىم يۇمۇپ خىيالغا كەتتى.» دەپ يېزىپ ھاجىمنىڭ خىيالىنى ئۇچ بەتتىن ئار-تۇق بېرىدۇ. ھاجىم خىيال قىلىۋېتىپ مۇنداق دەيدۇ: «يۇقىرىدا پەيغەمبىرىمىزنىڭ 21 ئاتىسى تىلغان ئېلىنىدى.» بۇنى ئوقۇغان ئو-قۇرمەن يازغۇچىدىن بۇ ئىبراھىم ھاجىمنىڭ خىيالىمۇ ياكى سۆزلەۋاتقان لېكسىيەسىمۇ؟ دەپ سورىماي تۇرالمايدۇ.

بۇيۇك رۇس يازغۇچىسى لېف. تولىستوي ئۆزى بىلەن زامانداش مەلۇم بىر يازغۇچىنىڭ ئەسىرىنى ئوقۇۋېتىپ، توساتتىن بۇلبۇلنىڭ ئالتۇن كۇز پەسلىده سايرىغانلىقىغا ئائىت تەسۋىرنى كۆرۈپ تەبىئەت قانۇنىيىتىگە سىغمايدىغان بۇ خىل تەسۋىردىن غەزەپلىنىپ پۈتۈن ئەسەرگە ئىنكار قىلىش پوزىتسىيەسىنى تۇتقانىكەن. گەرچە تولىس-توي ھازىر مەۋجۇت بولمىسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ مەسئۇلىيەتچان ئىجا-دىيەت ئەخلاقىدىن تۇغۇلغان بۇ خىل ئۆلچىمى ئەدەبىيات ساھەسىده يەنىلا مەۋجۇت.

مېنىڭ يازغۇچى زوردۇن سابىرنىڭ «ئاتا» رومانىنى «قىدىرىپ تەكشۈرۈش» تىن كىتابخانلارغا قىلىدىغان دوكلاتىم مۇشۇنچىلىك.

(بۇ ماقاله «بوستان» ژۇرنىلىنىڭ 1996 - يىل 4 - سانىدا ئېلان قىلىنغان)

ئەدەبىياتتىكى نورماللىقمۇ ياكى نورمالسىزلىقمۇ؟

(سۆھبەت يېغىنى خاتىرىسى)

ئورنى: «بوستان» ژۇرنىلى تەھرىر بۆلۈمى
ۋاقتى: 1997 - يىل 9 - ئاينىڭ 23 - كۈنى

ئۆمەر مۇھەممەتئىمىن: زوردۇن سابىر ئۇيغۇر ھازىرقى زامان ئەدەبىياتى تەرەققىياتىدا مۇھىم ئورۇننى ئىگىلەيدىغان ئاتاقلىق يازغۇچى. ئۇ رومانچىلىقتا بىر قەدەر يۇقىرى پەللە يارالقان ۋە تالايلىغان چۇچۇك ھېكايە، پوۋېستلىرى بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ قەلبىدە ئۆزىگە خاس نوپۇزنى تىكلىگەن پېشقەدەملىرىمىزنىڭ بىرى. ئۇچ يىل بۇرۇن ئۇنىڭ «ئاتا» رومانى ئېلان قىلىنىدى. رومان ھەر خىل ئىنكاسلارنى قوزغىدى. كۆپلىگە كىشىلەر: «بۇ رومان ھازىرقى زامانىلىق تېمىسىنى چۆرىدىگەن ھالدا خېلىلا مۇۋەپپەقىيەتلىك چىققان» دەيىشتى. يەنە بەزىلەر يازغۇچىدىن مۇشۇ رومان مۇناسىۋىتى بىلەن تازا رازى بولمىدى. «بوستان» ۋە «قۇمۇل ئەدەبىياتى» ژۇرناللىرىنىڭ بۇلتۇرقى 4 - سانىدا بىرلا ۋاقىتتا كېيىنكى خاھىشنى ئېپادىلەيدىغان ماقالە — يالقۇن روزىنىڭ «‹ئاتا› رومانىنى قىدىرىپ تەكشۈرۈشتىن دوكلات» ۋە «زوردۇن سابىرنىڭ سۆيەت قارىشىغا باھا» ناملىق ئىككى ماقالىسى تەڭلا ئېلان قىلىنىدى. ماقالە ئېلان قىلىنغاندىن كېيىن، ھەر خىل ئىنكاسلار بولدى. بەزىلەر: «مۇشۇنداق مۇنازىرىنىڭ بولۇپ تۇرغىنى ياخشى ئىش. ئەدەبىياتىمىز سۆيىتىنىڭ تەرەققىياتىغا بۇنىڭ پايدىسى زور» دەيىشتى، يەنە بەزىلەر:

«زوردۇن سابىر دېگەن ئاتاقلىق يازغۇچى تۇرسا، بۇنداق ماقالىنى ئالدىراپ باسمايدىغان ئىش ئىدى. . . » دېيىشتى. مەيلى قانداق گەپ - سۆزلەرنىڭ بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، بىزنىڭ بۇ ماقالىنى بېسىشىمىز ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ھەققىدىكى بەس - مۇنازىرىنى داۋاملاشتۇرۇش، شۇ ئارقىلىق ئۆزىمىزگە خاس چىقىش يولى ئىزدەشكە تۇرتكىلىك قىلىشتىن ئىبارەت ئىدى. بۇگۈن ھەر ساھەدىن يىغىلىپ، زوردۇن سابىرنىڭ «ئاتا» رومانى ۋە يالقۇن روزىنىڭ شۇ ھەقتىكى ماقالىسى ھەققىدە ئەركىن - ئازادە بىر پاراڭ سېلىشساق. قېنى، پىكىر قىلىپ باقساڭلار. ئالدىدا پىكىر قىلغانلىرىڭلارنىڭ ئىسمى ماقالىنىڭ ئالدىدىن ئورۇن ئالىدۇ جۈمۇ (كۈلكە).

يۇسۇپجان مۇھەممەت: مۇمكىن بولسا يالقۇن روزىنىڭ ئاشۇ ماقالىسىنى بىر ئوقۇۋېتەيلىمۇ؟ (ماقاله ئوقۇلۇپ بولغاندىن كېيىن) ماقالىدا ئەسەرگە باھا بېرىلىپتۇ. مەن رومانىنى تەپسىلىي ئوقۇيالمىغاچقا كېيىنچە بىر نېمە دەي.

پەخرىدىن مۇسا: (تىزىسقا قاراپ) سۆزۈمنىڭ ماۋزۇسى «ئاتا» رومانىدىكى ئابلا يانتاق مەردلىكىنىڭ سىمۋولىمۇ؟»

مەن پېشقەدەم، تالانتلىق يازغۇچىمىز زوردۇن سابىر ئەسەرلىرىنىڭ يۇز مىڭلىغان كىتابخانلىرى ئارىسىدا كىتابخۇمار بىر ئوقۇرمەن بولۇش سۈپىتىم بىلەن نادىر ئەسەرلەرنى كۆپلەپ يارىتىۋاتقان بۇ كامىل زاتنىڭ «ئاتا» رومانىدىكى ئابلا يانتاق ئوبرازى ھەققىدە قىسقىچە توختالماقچىمەن.

«ئاتا» رومانى زوردۇن سابىر ئەپەندىنىڭ يەنە بىر ياخشى رومانىدۇر. «ئاتا» ئىنتايىن چوڭقۇر مەنىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان رومان، شۇنداقلا بىر ياخشى تېما. ئىبراھىم ھاجى ئائىلىسى ئارقىلىق ھازىرقى ئۇيغۇر جەمئىيىتى بىر قەدەر روشەن سۈرەتلەپ بېرىلگەن بۇ رومانىدا ھازىرقى زامان ئۇيغۇرلىرىنىڭ پىسخىك روھى خاراكتېرى تولىمۇ ماھىرلىق ۋە قايىل قىلارلىق ھالدا ئېچىپ بېرىلگەن. چېقىم-

چىلىق، كۆرەلمەسلىك، پۈلغا قارىغۇلارچە چوقۇنۇش، هوقۇقپەرەستلىك، خۇشامەتچىلىك، هوقۇقتىن پايدىلىنىپ بۇزۇقچىلىق قىلىش، ئۆزئارا غەيۋەت - شىكايەت، بىر - بىرىنىڭ ئەيىبىنى ئېچىش، بىر - بىرىگە ئورا كولاش، ئۆز - ئۆزىدىن پارچىلىنىش، بۆلۈنۈش، تەلۈلەرچە مەيخورلۇق، چېكىدىن ئاشقان هەشەمەتخورلۇق... مانا بۇلار بىز زامانداش ئۇيغۇر كىشىلىرىنىڭ رومانداغى ئەينەن ئەكس ئەتكەن پىسخىك ئالامەتلىرىدۇر. ئەمما رومانىكى ئابلا يانتاق بۇنىڭ سىرتىدا بولۇپ، ئۇ يازغۇچىنىڭ قەلبىدىكى ئاستىدا ئىنايىن مەرد، كەڭ قورساق قىلىپ تەسۋىرلەنگەن. رومانىكى باشقا پېرسوناژلار كىشىگە شۇنداق تەبىئىي، خۇددى بىزنىڭ ئەتراپىمىزدا يۈز بەرگەندەك تۇيغۇ بەرسىمۇ، بىراق ئابلا يانتاق سۈئىي ياسالغان ئادەم قىياپىتىدە كۆز ئالدىمىزدا پەيدا بولىدۇ. مەن ئانچە جاهان كۆرمىگەن بىر ئادەم، شۇ ژەجىدىن نەزەر دائىرەم تار، شەخسىيەتچى هەم كۆنلەمچى ئادەملەر تائىپىسىگە ياتسام كېرەك. لېكىن شۇنىڭغا ئىشىنىمەنكى، هەر قانچە جاهان كۆرگەن ئەركەكمۇ (ئۇ مەيلى قايسى مىللەت بولمىسۇن) ئۆز نىكاهىدىكى ئايالىنى چوقۇم يات كىشىدىن كۆنلەيدۇ. ئەگەر ئۇنىڭ ئايالىنىڭ بۇرۇن بىر سۆيگەن يىگىتى بولغان بولسا، ئۇنىڭ ئۇچۇن رەشىك ئوتىدا ئاز - پاز بولسىمۇ هەسرەتلىنىدۇ. مەن يەنە شۇنداق ئويلايمەنكى، يەر شارىدا ئۇيغۇر ئەركەكلىرىدەك ئايالىنى كۆنلەيدىغان ئىنسانلار توپى بولمىسا كېرەك. بۇ گەپنى ئىزاهلاش ئۈچۇن زوردۇن سابىر ئەپەندىنىڭ «ئاتا» رومانىغا مۇراجىئەت قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. مەزكۇر رومانىكى 1 - بابنىڭ 10 - بېتىدە ئابلا يانتاق ئىسىملىك داڭلىق شائىر (هاجىمنىڭ كۇيئوغلى) تەسۋىرلەنگەن يېزىلمىلار بىزگە چۇشەندۇرىدۇكى، ئابلا يانتاقنىڭ كىشىلەرگە ئېيتقان سۆزلىرى ئۇيغۇر ئەركەكلىرى پىسخىكىسىغا قىلىنغان بىر هاقارەت، بىر داڭلىق شائىرنىڭ ئۆزى ئۇچۇن تېخىمۇ شۇنداق. ئابلا يانتاق «كۇندەشلىك قىلىدىغانلار ئاڭسىزلار، نادانلار!» دەيدۇ. ئۇنى

داقتا، ئۇنىڭ سۆزى بويىچە ھەممىلا ئەركەك خوتۇنلىرىنى بىپايان يايلاقتىكى ئاساۋ ئاتلاردەك مەيلىگە قويۇۋېتىشى كېرەكمۇ؟ شۇ چاغدىلا ئەركەكلەر ئاڭلىق، بىنادان ھېسابلىنامدۇ؟ ئابلا يانتاق يەنە «ھەر قايسىلىرى تۆت - بەش ئەرگە تەگكەن خوتۇن بىلەن توي قىلىپمۇ ئايالىم ساق، قىز چىقتى دېيىشىدىكەنلا» دەيدۇ باشقىلارغا. مېنىڭچە ئاشۇنداق سۆزنى قىلغان ئەركەكلەر كىچىك بالا ياكى نېرۋىسىدىن ئازغان ئادەم بولمىسىلا، نورمال ئادەملەرنىڭ ئۇنداق دېيىشى مۇمكىن ئەمەس. ئابلا يانتاق يەنە «مەن بىلەن توي قىلىپ بىرىنچى ئاخشىمى ‹زېمىن، زېمىن! › دەپ توۋلىدى تېخى» دەيدۇ ھەمدە شۇئان ئايالىنى ئەيىبلىمەستىن ئۆزىنى ئەيىبلىگەن بولىدۇ. ئويلاپ باقايلى، توي كۈنىنىڭ بىرىنچى ئاخشىمىدىكى بۇنداق ئېچىنىشلىق رېئاللىق — ئۆز ئايالىنىڭ باشقا بىر ئەركەكنىڭ ئىسمىنى ئاتاپ ئېڭىراپ يېتىشى قايسى بىر ئەركەكنى غەزەبلەندۇرمەيدۇ؟ ئېنىقكى، بۇ ئۇيغۇر پسىخىكىسىغا يات بىر تەسۋىر. يەنمۇ زىغىرلاپ ئېيتقاندا، قانداق بىر ئەركەك بىر قىزنى نىكاھىغا ئېلىپ، يەنە ئۇنى كىشىلەر ئالدىدا ئاپئاشكارا ھالدا يۇقىرىقىدەك تەرىپلەپ بېرەر؟ ئابلا يانتاق ساراڭمۇيا؟ ياق، ئۇ ساراڭ ئەمەس. بەلكى:

پېشۋانىڭ ھەر تىلى دۇردانىدۇر،
ئىززەتۇ ئىكرامغا لايىق نامىدۇر.
ياخشىلىق، ئىنساپ پۈتەدۇر تەسۋىيى،
ۋە لېكىن ئاغزى نىجاسەت جامىدۇر.

دېگەندەك شېئىرلارنى يازالايدىغان ئەقىللىق، بىلىملىك ئىنسان. بۇ ئىنسان تېخى ئاشۇ ئايالىدىن ئىككى بالىلىقمۇ بولىدۇ، بۇ ئىككى بالىنىڭ بىرى رومانىنىڭ ئاخىرقى قىسمىدا زېمىنىڭ بالىسى بولۇپ چىققاندىمۇ، ئۇ ھېچقانداق ئوي - خىيال، ئاچچىقلىنىشتا بولمايدۇ. مانا مۇشۇنداق بالا - چاقىلىق بىر شائىر ئائىلىسى ئۈچۈن بۇ مۇرەككەپ ھەم يۈز - ئابرۇي ھەممىدىن ئۈستۈن تۇرۇۋاتقان جەمئىيەتتە

ئابروي ـ ئىناۋەت دېگەن زادىلا كېرەك ئەمەسمۇ؟ غەيۋەت ـ شىكايەتكە تولغان بۇ ئۇيغۇر جەمئىيىتى ئابلا يانتاقتەك بىر شائىرنى (ئەگەر ئۇ غۇرۇرلۇق ئىنسان بولسا) ئىچ ـ ئىچىدىن رەللە قىلىپ غەزەبلەندۇرمەسمۇ، ئۆرتەندۇرمەسمۇ، ئازابلاندۇرماسمۇ، قېنىنى چىقارماي جېنىنى ئالماسمۇ؟! بىر ناھىيىدە خېلى ئابروي بار داڭلىق شائىر ئابلا يانتاق ئۇچۇن مېنىڭچە ئەلۋەتتە ئابروي ـ ئىناۋەت كېرەك. چۇنكى بۇ دېگەن مۇرەككەپ كىشىلىك ھايات ـ دە! ئۇنداق بولسا شائىر ئابلا يانتاق نېمە ئۇچۇن يۇقىرىقىدەك گەپلەرنى ھېچ بىر ھېيىقماستىن قىلىپ يۇرىدۇ؟ بۇنىڭ جاۋابىنى ئاشۇ شائىرنىڭ ئۆزىدىن سوراشقا توغرا كېلىدۇ، بىراق ئۇ شائىر قەيەردە؟ ئۇيغۇر تۇپرىقىدا بارمۇ زادى؟

مەزكۇر رومانىنىڭ 1 ـ باب 3 ـ بۆلەك 39 ـ بېتىدە شائىر ئابلا يانتاقنىڭ ئايالى گۇلناز بۇنىڭدىن يىگىرمە نەچچە يىل ئىلگىرىكى ۋە شۇنىڭدىن بۇيان كۆرۈشۈپ باقمىغان سابىق سۆيگىنى زېمىن بىلەن كۆرۈشۈپ قالىدۇ. بۇ چاغدا ئەر بولغۇچى ئابلا يانتاق ئايالى گۇلناز بىلەن زېمىننى مەجبۇرىي دېگۈدەك قۇچاقلىتىدۇ. بۇ ۋاقىتتا ئېرىنىڭ كۆزىچىلا «گۇلناز بېشىنى ئىختىيارسىز زېمىنىنىڭ كۆكرىكىگە قويىدۇ...» زېمىن ھەتتا «قىزنىڭ ئۆزىگە تونۇش پۇرىقىدىن مەست بولۇپ ئىختىيارسىز ئۇنىڭ يالاڭباش بېشىنى ئاستا سىلاپ» قويىدۇ. بۇ يەردە قىرىق ياشلارغا يېقىنلاپ قالغان گۇلنازنىڭ «قىز» دەپ تەسۋىرلىنىشىنى قويۇپ تۇرايلى، ئۇنىڭ ئېرى بولغان ئابلا يانتاق ئۇلارنى چىڭ قۇچاقلاپ كۆلۈپ تۇرۇپ شېئىر ئوقۇيدۇ:

«يۇرەكتىن يۇرەككە يول بارمىش پىنھان،
سۆزلىشەر شاۋقۇنسىز شۇڭلاشقا ئىنسان.
ۋارقىراپ سۆزلەيمىز يالغاننى دائىم،
ھەقىقەت دىللاردا ياتار جىم ھامان.»

مانا بۇ رومانىدىكى رېئاللىق. ئەمما مەن بۇنداق رېئاللىقنى ئەترا-

پىمدىكى جەمئىيەتتىن ئىزدەپ تاپالمايدىغانلىقىمغا، ھەتتا ئۇنداق شا-ئىرنىمۇ ھازىر ھەم كەلگۈسىدە ئۇچراتمايدىغانلىقىمغا، ئۇچرىتالمايدى-غانلىقىمغا ئىشىنىمەن!

رومانىنىڭ 83 - بېتىگە كەلگەندە، كۆڭلى - كۆكسى ئىنتايىن كەڭ، ئاڭلىق، مەرد شائىر ئابلا يانتاقنىڭ مەردلىكى نەلەرگىدۇر يوقاپ، بىردىنلا «ئەرلىك غۇرۇر»ى قوزغىلىپ، «ئۇيغۇرلارغا خاس ئەرلىك بىلەن پىچاقنى ئىشقا» سالماقچىمۇ بولىدۇ... دېمەك، بۇ چاغدا ئۇ بىردىنلا قاتتىق كۈنلەمچى ئەركەككە ئايلىنىپ، ئايالىنى ئىزدەپ زېمىنىنىڭ ئۆيىگە بارىدۇ ۋە كېچىدە نامەلۇم كىشىلەر تەرىپى-دىن يەتكىچە دۈمبالىنىپ دوختۇرخانىدا يېتىپ قالىدۇ. شۇنداق، ئىنسان ئەڭ ئۆزگىرىشچان مەخلۇق. بۇ سۆز بويىچە ئېيتقاندا ئابلا يانتاقنىڭ ئىلگىرىكى مىجەز - خاراكتېرى ئۆزگەرگەن بولۇشى مۇم-كىن. ئەمما ئالدىنقىسى بىلەن كېيىنكىسىنى سېلىشتۇرغاندا ئابلا يانتاققا ئوخشاش بىر مەرد شائىر ئۆزىنى ۋە ئۆز خاھىشىنى بىراقلا ئىنكار قىلىۋەتكەن تۇتۇرۇقسىز شەخسكە ئوخشاپ قالمامدۇ؟

رومانداا يەنە ئابلا يانتاق بىردىنلا ئۆزگىرىپ مەردلىكىگە قايتىدۇ - دە، ئۆز بەختىنى قۇربان قىلىپ، زېمىن بىلەن گۈلنازنىڭ بەختى ئۈچۈن گۈلناز بىلەن ئۆزى تەلەپ قىلىپ ئاجرىشىدۇ. ھەتتا رومانىنىڭ 217 - بېتىگە كەلگەندە ئۇ زېمىنغا: «سەن تېخى مېنى تولۇق چۈشەنمەيسەن، زېمىن. مەن باشقىلارنىڭ بەختى بىلەن ئۆزىنى بەختلىك ھېسابلايدىغانلاردىن. مەن ئۇيغۇردىن چىققان تۇنجى «سە-غىرگو» (ئاۋستىرىيىلىك پىسخولوگىيە ئالىمى فروئىدنىڭ ئالىي پە-زىلەت نەزەرىيىسىنىڭ ئىسمى) بولماقچى» دەيدۇ. زېمىنمۇ ئۇنىڭغا ئۇلاپلا: «ئاجايىپ رومانتىكا، مەن مۇشۇنداق بىر «راخماتوۋ» (رۇ-سىيە يازغۇچىسى چېرنىشېۋسكىينىڭ «نېمە قىلىش كېرەك» رومان-ىدىكى باش قەھرىمان — يازغۇچىنىڭ ئىزاھاتى) نىڭ چىقىشىنى ئارزۇ قىلىدىغانلاردىن. بىز ياشاۋاتقان مۇشۇ ئەسىردىلا فروئىدىزمنى قورق-

ماي سناق قىلىۋاتقان ئادەمنىڭ بارلىقىنى زادىلا ئويلىماپتىمەن» دەيدۇ.

بۇ دېمىسىمۇ ئاجايىپ رومانتىكا، ياۋروپاچە رومانتىكا. ئەمما بۇنداق رومانتىك روھنى بىز ئۇيغۇر جەمئىيىتىدىن تاپالايمىزمۇ؟ نەچچە مىڭ يىللىق ئۇيغۇر پىسخىكىسى ئىسلاھات، ئېچىۋېتىش دەۋرى ئەمدىلا گۈللىنىۋاتقان جەمئىيەتتە، بولۇپمۇ ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە شۇنچە تېز ئۆزگىرىپ ياۋروپالىشىپ كېتەرمۇ؟ مېنىڭچە، ئۇيغۇرلاردا «فروئىدىزمنى قورقماي سناق قىلىۋاتقان» ئابلا يانتاقتەك ئادەملەر گەرچە «ئاتا» رومانىدا ئاپىرىدە قىلىنغان بولسىمۇ، رېئاللىقتا يوق، بۇنىڭدىن كېيىنمۇ بولماسلىقى مۇمكىن. فروئىدىزمچە ئەسەرلەر ئۇيغۇر مەدەنىيەت قاتلىمىغا بۆسۈپ كىرگىلى ئانچە ئۇزۇن بولمىغان، ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىمۇ فروئىدىزمچە ئەسەرلەر ئەمدىلا پېزىلىپ ئاندا - ساندا ئېلان قىلىنىۋاتقان 21 - ئەسىر ھارپىسىدا، ئۇيغۇر كىشىلىرىدىن «فروئىدىزمنى قورقماي سناق قىلىۋاتقان» رېئال ئادەملەرنىڭ چىقىشى مۇمكىنمۇ؟ بۇنى ئاپتورنىڭ ئارزۇسى ياكى ئالدىن تەسەۋۋۇر دەپ قارىغاندىمۇ، 20 - ئەسىرنىڭ 80 - يىللىرى ئوبېيكت قىلىنغان بۇ رومانغا نىسبەتەن ئۇ بەك بالدۇرلۇق قىلامدۇ قانداق؟

ھەر قانداق بىر مىللەت ئۆزىگە خاس پىسخىك ئالاھىدىلىككە ئىگە. ئۇيغۇر پىسخىكىسى تېخىمۇ شۇنداق! شۇڭا ئابلا يانتاق بىزنىڭ رېئال پىسخىك ھالىتىمىزدىن ياتلاشقان ھالدا ئۆزىنىڭ «شائىر» لىق سۈپىتى بىلەن مەزكۇر رومانغا قىستۇرۇلغان بىر مەۋھۇم قەھرىمان، ئۆز مىللەت پىسخىكىسىدىن ياتلاشقان شالغۇت ئادەم، سۈنئىي ئادەم ياكى ئالجىغان شائىر! ئۇ ھەرگىزمۇ «فروئىدىزملاشقان» ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەركەكلىرىنىڭ تىپى ئەمەس، مەرد ئۇيغۇر ئەركەكلىرىنىڭ تىپىك سىمۋولى تېخىمۇ ئەمەس!

سېيتۇالدى باھاۋۇدۇن: ئىككىنچى يالقۇن روزى بوپسىزغۇ سىز - ھە. (كۈلكە)

پەرھات ئابدۇرەھىم: زوردۇن سابىرنىڭ ئۇيغۇر رومانچىلىقىغا قوشقان تۆھپىسىنى ھەرگىز تۆۋەن ھېسابلىغىلى بولمايدۇ. ئۇ ئۆزگىچە ئۇسلۇب ئارقىلىق ئۇيغۇر تۇرمۇشىنىڭ رەڭگارەڭ كۆرۈنۈشلىرىنى ئۇستىلىق بىلەن سۈرەتلەپ بەرگەن. يالقۇن روزىنىڭ مۇشۇ ماقالىسى ۋە «ئاتا» رومانىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، پېشىۋالىرىمىزنىڭمۇ بەزى چاغلاردا ئۇيغۇر تۇرمۇشى، ئۇيغۇر خاراكتېرىغا مەلۇم جەھەتتە مەسئۇلىيەتسىزلىك قىلغانلىقىنى سېزىۋالالايمىز. بۇ بىر يازغۇچىنىڭ يالغۇز ئەسەرگىلا ئەمەس كىتابخانلارغا، دەۋرگە بولغان مەسئۇلىيەت-چانلىق تۇيغۇسىنىڭ بار - يوقلۇقىنى ياكى كۈچلۈك - ئاجىزلىقىنى ئىپادىلەيدىغان نەرسە. ئەگەر ئەسەردە ئومۇمىي جەھەتتىن ئېلىپ ئېيتقان چاغدا ئارتۇقچىلىق ئاساسىي ئورۇننى ئىگىلەش بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئىنتايىن ئاز ساندا بەزى نۇقسانلار كۆرۈلۈپ قالغان بولسا، بۇ چاغدا بىز يەنىلا مۇئەييەنلەشتۈرسەك بولاتتى. ئەمما ئەسەردىكى، بولۇپمۇ پېرسوناژلار ئوبرازىنىڭ خاراكتېر يارىتىلىشى جەھەتتە ئۇيغۇر پىسخىكىسى، ئۇيغۇر خاراكتېرى، ئۇيغۇر تۇرمۇشى ئىنچىكىلىك بىلەن كۆزىتىلگەن چاغدا بەزى ئەھۋاللار بىر قەدەر ئېغىر.

مۇشۇ مەزگىللەردە نەشرىيات ئورۇنلىرىدىمۇ بەزى كەمچىلىك، نۇقسانلار مەۋجۇت بولۇپ تۇرماقتا. بۇ مەيلى يازغۇچىغا نىسبەتەن ئېلىپ ئېيتقاندىمۇ، مەيلى نەشرىيات، مۇھەررىر يولداشلارغا نىسبەتەن ئېلىپ ئېيتقاندىمۇ بىر ساۋاق. يېقىنقى مەزگىللەردە نۇرغۇن ئەسەرلەر ئېلان قىلىندى. بەزىدە ھەتتا باشقىلار قولىغا ئېلىپمۇ قويمايدىغان نەرسىلەرمۇ چىقىپ كەتتى. بۇلارنىڭ ھەممىسى ئالدىراپ بازارغا سېلىنغان نەرسىلەر.

مەيلى نەشرىياتچىلىقىنىڭ خەلق ئاممىسى ئالدىدىكى مەسئۇلىيەتچانلىقى بولسۇن، مەيلى يازغۇچىنىڭ ئوقۇرمەنلەر ئالدىدىكى مەسئۇلىيەتچانلىقى بولسۇن، بۇنىڭغا دىققەت قىلمىساق بولمايدىغانلىقىنى بىلدۇرىدۇ.

مۇھەممەتجان جېلىل: «بوستان» ژۇرنىلىنىڭ بۇگۈنكىدەك مۇشۇنداق سۆھبەت يېغىنىنى ئورۇنلاشتۇرغىنى ئىنتايىن ياخشى بوپ-تۇ. مەن بۇ سۆھبەت يېغىنىغا قاتناشقانلىقىم ئۈچۈن ئىنتايىن خۇ-شال. گەپنى تېمىدىن باشلىغاندا، زوردۇن سابىر يولداشلار دېگەندەك بىزنىڭ پېشۋالىرىمىزدىن ئىدى. «جىگدىلەر پىچىرلايدۇ»، «بوش كەلمە، تۇرپانلىق» دەك نۇرغۇن نادىر ئەسەرلىرى بار. ئۇنىڭغا ھەم-مىمىز قايىل. بولۇپمۇ ئۇنىڭ «ئىزدىنىش» رومانى مۇۋەپپەقىيەتلىك چىققان رومان ھېسابلىنىدۇ.

يازغۇچى مىللەتنىڭ يازغۇچىسى. ئۇ مىللەتكە ۋەكىللىك قىلى-دۇ. دۇنياغا مىللەتنى تونۇتىدۇ. مىسال ئۈچۈن ئېيتساق قىرغىزىس-تان يازغۇچىسى چىڭغىزئايتماتوۋنىڭ «قىيامەت» رومانى قىرغىز مىللىتىنى دۇنياغا تونۇتتى. يازغۇچى بولۇش يۈكسەك دەرىجىدە مەس-ئۇلىيەتچانلىق تۇيغۇسى بولۇشنى ۋە كۆپ قىرلىق بىلىمگە ئىگە بولۇشنى تەلەپ قىلىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن بىزنىڭ ھەر قانداق بىر يازغۇچىمىز ئەسەر يازغاندا ئۇنى ئالدىراپلا پۈتتۈرمەستىن، ئۇنى كۆپ تەرەپلىمىلىك پىششىقلاش، تۇرمۇشقا چوڭقۇر چۆكۈش، ئۆز مىللىتى-نىڭ قائىدە - يوسۇن، ئۆرپ - ئادەتلىرىنى قىدىرىپ تەكشۈرگەندە كەمچىلىك، خاتالىقلار ئازىيىدۇ. شۇ ۋەجىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، «زوردۇن سابىرنىڭ «ئاتا» رومانىنى قىدىرىپ تەكشۈرۈشتىن دوكـ-لات» دېگەن ماقالىنىڭ ئېلان قىلىنىشى مېنىڭچە نورمال ئىش.

مەغلۇبىيەت مۇۋەپپەقىيەتنىڭ ئانىسى، تەنقىدنىڭ ھەر بىر يازغۇ-چىغا نىسبەتەن مەسئۇلىيەتچانلىق تۇيغۇسى، ئەستايىدىللىق، ئەتراپ-لىق مۇئامىلە قىلىش جەھەتتە تۆھپىسى زور بولىدۇ. ھەر قانداق ئەسەرگە نىسبەتەن ئىنكاس بولمىسا بولمايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن يالقۇن روزىنىڭ ماقالىسىنىڭ ئېلان قىلىنىشى مېنىڭچە نورمال ئىش.

پەرھات ئابدۇرەھىم: يالقۇن روزىنىڭ جۇرئىتى، دادىللىقىغا قول قويىمەن. زوردۇن سابىرنىڭ «بوش كەلمە، تۇرپانلىق» دېگەن

ئەسىرنىڭ ئېلىپ ئېيتساقمۇ، ئۇنىڭدىكى دىئالوگنىڭ كۆپلۈكى كەـ
شىنى زېرىكتۈرۈپ قويىدۇ.

غېنى قۇربان: بۇگۈن بۇ يەردە «بوستان» ژۇرنىلى يالقۇن روزىنىڭ ماقالىسى ھەم زوردۇن سابىرنىڭ ئەسەرلىرى ھەققىدە مۇھاـ كىمە يېغىنى ئاچتى. بۇ ئىنتايىن ياخشى باشلىنىش. بىزدە يازغۇچىـ نىڭ تەۋەلىكى، يازغۇچىنىڭ يۇرتى توغرىلىق بىر تۈرلۈك يامان ئىللەتلەر بار. بىر يازغۇچى قايسى يۇرتتا، قايسى مەھەللىدە بولسا شۇ ئورۇندا ئۇنى خاتىرىلەش، شۇ ئورۇندا ئۇنىڭ ئىجادىيىتى ھەققىدە مۇھاكىمە ئېلىپ بېرىش داۋاملىشىۋاتقاندى. بۇ قېتىم «ئاتا» روماـ نىنىڭ ئېلان قىلىنىشى بىلەن بۇ دائىرىنى بۆسۈپ تاشلاپ، بۇ مۇھاـ كىمە يېغىنىنىڭ ئېلىپ بېرىلىشى، ژۇرنالنىڭ دادىللىقى بولۇش بىلەن بىللە ئىنتايىن ياخشى باشلىنىش بولدى. زوردۇن سابىر يېقىنـ قى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتىمىزنىڭ تىپىك ۋەكىللىرىنىڭ بىرى. زۇنۇن قادىر، قەييۇم تۇردى، ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر قاتارلىقلارنىڭ قاتارىدا رومانچىلىقىمىزدا زور مۇۋەپپەقىيەت قازانغان، مول مېۋە بەرگەن يازغۇچىلاردىن بىرى. ھازىرغىچە زوردۇن سابىر بىزگە سوۋغا قىلغان «ئاۋرال شامالىرى»، «ئىزدىنىش»، «ئارچا ياپرىقى»، «جىگدىلەر پىچىرلايدۇ» ئەسەرلىرى بىزدە ياخشى تەسىر قوزغىغان. بولۇپمۇ زوردۇن سابىر «ئىزدىنىش» رومانى ئارقىلىق ئۆزىنىڭ مىلـ لەت-ئالدىدا مەسئۇلىيەتچان، جاۋابكار بولۇش تۇيغۇسىنى ئەلا ئوبرازـ زىدا ئىنتايىن ياخشى يارىتىپ بەرگەن. بىزنىڭ ئىجادىيىتىمىزگىمۇ تەسىرى چوڭ بولغان.

ئۇنىڭدىن باشقا ئۇنىڭ يەنە ناھايىتى ياخشى ھېكايىلىرى بار. بىز ئۇ ھېكايىلەردىكى پېرسوناژلارنى ھېلىلا بىر يەردە كۆرگەندەك، ئۇلار بىلەن سۆزلەشكەندەك ھېس قىلىمىز. «بوش كەلمە، تۇرپانلىق» دېگەن ھېكايىسىدە دىئالوگ ئۇزۇن. بۇمۇ زوردۇن سابىر ئىجادىيىتىدىـ كى بىر ئارتۇقچىلىق. بىز بولساق قىسقارتىمىز، بۇغىمىز، ئەمما

زوردۇن سابىر ئۇنى ئۆز رېئاللىقى بويىچە، پېرسوناژلارنى مەيلىگە قويۇپ بەرگەن. زوردۇن سابىر قەلەمى ئاستىدىكى پېرسوناژلار بىزگە ھايات ئادەملەردەك تۇيغۇ بېرىدۇ. زوردۇن سابىر يەنە رومانچىلىقتا مۇۋەپپەقىيەت قازانغان تالانتلىق يازغۇچى. «بوستان» ژۇرنىلىدا يالـ غۇن روزىنىڭ ماقالىسى ئېلان قىلىنىش بىلەن تەڭ جەمئىيەتتە: «زوردۇن سابىرغا تەنقىدىي ماقالىلارنى يازمىسا بوپتىكەن» دېگۈچىلەر بولدى. مېنىڭچە بۇ ئوبزورنىڭ يېزىلغانلىقىدىن يازغۇچىنىڭ ئۆزىمۇ خۇشال. ئىنكاس بولمىغان ئەسەرنى بىر پارچە قۇرۇق قەغەز دېيىشكە بولىدۇ. بۇ ماقالىنىڭ چىقىشى ئىنتايىن ياخشى باشلىنىش.

«ئاتا» رومانى ھەققىدە مەنمۇ بىر نەچچە خىل پىكىرنى ئويلـ غان، بۇنىڭ بىرى ئابلا يانتاق ئوبرازى. بۇ ھەقتە پەخرىدىن ناھايىتى ياخشى پىكىرلەرنى بەردى. مەن ھاجىم ئوبرازى ھەققىدە توختىلاي. ھاجىم بىزگە باشتا ئىنتايىن سىلىق ـ سىپايە، ياخشى تەسىر بەرگەن بولسا، كىتابنىڭ ئاخىرىغا بارغاندا بارغانسېرى خۇنۇكلىشىپ، دۇنيا ـ دىكى ئەڭ رەزىل ئادەمگە ئايلىنىدۇ. مېنىڭچە دۇنيادىكى ئەڭ ناچار ئادەملەرنىڭ بىرى ئۆزىنى قوغداش بەدىلىگە ئۆز يېقىنلىرىنى، ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرىنى ساتىدىغان ئادەمدۇر. «يامانلىققا يامانلىق قىلالايدۇ ھەر كىشى، يامانلىققا ياخشىلىق قىلالايدۇ ئەر كىشى» دەيدىغان گەپ بار. مۇشۇنداق بىر ئوبراز ئۆزىنىڭ سۆيۈملۈك ئاكىسىنى، بىر ئەمەس، بىرلا ۋاقىتتا ئۈچ ئاكىسىنى سېتىۋېتىدۇ. ھەر قانداق بىر ئىنسان بىرەر ئۇرۇق ـ تۇغقىنىنىڭ بەختسىزلىكىدىن يۇرىكى ئېچىشىدۇ. ئەمدى ھاجىم نېمە ئۈچۈن ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرىنى ساتتى؟ ئۇ زېمىن دېگەن پېرسوناژنى ھاقارەت قىلىپ، ئۆزىنىڭ قىزىنى ياخشى كۆرۈپ قالغانلىقى ئۈچۈن سەرگەردان قىلىپ، كۆمۈر كانلارنىڭ ئاستىدا، پىژغىرىم ئىسسىقتا ئىشلەشكە مەجبۇر قىلىپ قويدى؟ ئۇنىڭدىن باشقا ھاجىم جەمئىيەتنىڭ، تۇرمۇشنىڭ، ھۆكۈمەتنىڭ ھەر خىل ئىشلىرىـ غا ئارىلىشىپ، ھەممە ئادەمنىڭ ھالىغا يېتىپ ئۆتىدىغان ئادەم.

ئۇنىڭ ئاكىلىرىنى سېتىۋەتكەنلىكى، زېمىننى دۇنيادىن يوقىتىش تەرەپدارىدا بولۇشى يەنىلا ھاجىم ئوبرازىنىڭ يازغۇچى باشتا كۆرسەتمەپ بەرگەن ھاجىم ئەمەس، بەلكى باشقىچە بىر ھاجىم ئىكەنلىكى بىلىنمەپ تۇرىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا دۇنيادا غەم - غۇسسىسىز ياشايدىغان بۇ ھاجىم دۇنيادا پەقەت بىرلا ئادەمدىن، يەنى موللاق سوپىدىن قورقىدىكەن. ناۋادا مۇشۇ ئادەم دۇنيادىن يىتكەن بولسا ئىدى، ھاجىم تېخىمۇ خاتىرجەم ئۆتكەن بولاتتى، دېيىلگەن. نېمە ئۈچۈن ھاجىم ئۇنىڭدىن قورقىدۇ؟ نېمىشقا ئۇ يوقالسا ھاجىمغا خاتىرجەملىك بولىدۇ؟ كىتابتا بۇ ھەقتە ئېنىق تەپسىلاتلار يوق. مەن باشتا ھاجىم موللاق سوپىدىن ئەجەپ قورقىدىكەن، موللاق سوپى ھاجىمنىڭ ھەممە تارىخىنى بىلىدىغان ئوخشايدۇ، بىر كۈنى ھاجىمنى رەسۋا قىلىدىغان ئوخشايدۇ دېسەم، جىمجىتلا يوقاپ كەتتى.

بىز زوردۇن سابىرنىڭ ئىجادىيىتىنى زور دەرىجىدە مۇئەييەنلەشتۈرمىز. لېكىن ئەسەرلىرىدىكى كەمچىلىكلىرىنى كۆرسىتىپ بېرىشكە توغرا كېلىدۇ.

شېرىپجان موللائەمەد: «بوستان» ژۇرنىلىنىڭ مۇشۇنداق بىر سۆھبەت يېغىنى ئۇيۇشتۇرغانلىقىدىن كۆپ خۇش بولدۇم. زوردۇن سابىر بىزنىڭ مەشھۇر يازغۇچىمىز. شەخسەن مەن بىر ئوقۇتقۇچى. زوردۇن سابىر ھەققىدىكى تەسىراتىم چوڭقۇر. بىزنىڭ ئەدەبىيات دەرسلىك كىتابىدا ئۇنىڭ «دولان ياشلىرى» ناملىك ھېكايىسى بار. بۇ ھېكايە «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» نىڭ ئالدى - كەينىدىكى ئۇيغۇر رېئاللىقىنى ناھايىتى ياخشى تەسۋىرلىگەن. «ئىزدىنىش» رومانمۇ ھەم شۇنداق كاتتا رومان. ئۇلاردىكى پېرسوناژلار كۆز ئالدىمىزدا ھەر قاچان نامايان بولۇپ تۇرىدۇ. «ئاتا» رومانىغا كەلسەك، مەنمۇ ئوقۇغان. بىر قىسىم پىكىرلىرىم باشقىلار بىلەن ئوخشاش ئىكەن. ئاتا زادى كىمنىڭ ۋەكىلى دېگەن نەرسىدە ئويلىنىپ قالدىم. يالقۇن روزىنىڭ ماقالىسىدە بىر قىسىم نۇقتىلار كۆرسىتىلگەن.

مېنىڭچىمۇ شۇنداق يەرلىرى بار ئىكەن. مۇمكىن بولسا مۇشۇندق سۆھبەت يېغىنلىرى داۋاملىق ئېچىلىپ تۇرسا ئىكەن دەيمەن.

ئەنۋەر ئابدۇراخمان: «ئاتا» رومانىنى مەنمۇ ئوقۇغان، بۇ دەل رەھمەتلىك دادام بالىنتسىكى ۋاقىت ئىدى. بىر كۈنى دادامغا ئوبدانراق بىر كىتاب ئوقۇپ بېرەي دەپ كىتابخانىغا كىرسەم، زور-دۇن سابىرىنىڭ «ئاتا» رومانى تۇرۇپتۇ. ماڭا بۇ رومانىنىڭ ماۋزۇسى بەك ياقتى. چۈنكى مەن ئۇنى دادامغا ئوقۇپ بەرمەكچى - دە، مەن ئوقۇدۇم، دادام ئاڭلاپ ياتتى... يۇقىرىدا باشقىلار دېگەندەك، رو-مانىنى ئوقۇپ باش - ئاياغىنى تازا باغلاشتۇرالمىدىم. بەزى پېرسوناژ-لار تازا ياقمىدى. مەن «نۆۋەتتە ئەدەبىياتىمىزنى باشلاپ مېڭىۋاتقان ئادەملىرىمىزدە يۈكسەك مەسئۇلىيەت تۇيغۇسى بولۇشى كېرەك» دې-گەن سۆزگە قايىلمەن. ئۇلارنىڭ مەيلى يامان، مەيلى ياخشى ئەسەر-لەرنى يېزىشى بىۋاستە هالدا ئەدەبىياتىمىزغا تەسىر كۆرسىتىدۇ. بايا چىڭغىزئايتماتوۋنىڭ گېپىنى قىلىشتۇق. ئۇمۇ قىرغىز مىللىتىنىڭ ئويى، تارىخى ۋە رېئاللىقىنى ئۇستىلىق بىلەن تەسۋىرلەپ قىرغىز مىللىتىنى جاهانغا تونۇتتى. مەلۇم بىر ياش شائىر دوستۇم بىر چاغدا مۇنداق بىر گەپنى قىلغان: «مەن بىرسى بىلەن باغلاشتىم، بىر يىلدا مىڭ پارچە شېئىر يېزىپ ئېلان قىلىپ، ئۇنى ئۇتۇپ، بىر يۈرۈش ئۆي ئالماقچى...» مەن دېدىم: «مىڭ پارچە شېئىرنى يازارسەن بىر يىلدا، بىر يىل دېگەن 365 كۈن، ئاز دېگەندە كۈنىگە 2 - 3 تىن يازساڭ يازالايسەن، ئېلان قىلىشنى قويۇپ تۇرايلى، مىڭ پارچە شېئىر دېگەن ئاز گەپمۇ؟...» مېنىڭچە شېئىر يازماق تەس گەپ ئەمەس، هەقىقىي شائىر بولماق تەس. دېمەك، بىزنىڭ يازغۇچىلىر-مىزدا مەسئۇلىيەت تۇيغۇسى بولۇشى كېرەك. «ئاتا» رومانىنى مۇئەي-يەنلەشتۇرىمىز، لېكىن تېخىمۇ ياخشى رومان چىقىش ئۈچۈن مۇشۇن-داق سۆھبەت ئېلىپ بارغانمۇ ياخشى. قارىسام يازغۇچىلاردا هازىر بىر خىل هورۇنلۇق بارەدەك قىلىدۇ. ئۆمەرلەرمۇ بۇگۈن سۆھبەتنى

خاتىرىلىمەي ئۇنئالغۇنى ئېچىپ قويدىغۇ ھورۇنلۇق قىلىپ، مانا (كۆلكە).

ئەسقەر ياسىن: يالقۇن روزىنىڭ ماقالىسى ھەققىدە كۆپ غۇل-غۇلا بولدى، كۆز قاراش ئوخشاش بولمىدى. ئۇنداق - مۇنداق پىكىرنىڭ بولۇشى نورمال ئەھۋال، بىزدە تەنقىدكە نىسبەتەن بىر خاتا كۆز قاراش بار. خۇددى بىر ئادەم تەنقىدكە ئۇچرىسا، شۇ تەنقىد بىلەنلا تۆگىشىپ كېتىدىغاندەك. ئەمەلىيەتتە تەنقىد يامان نەرسە ئەمەس. قىسقىسى، بىر قىسىم يازغۇچىلار تەنقىدكە توغرا مۇئامىلە قىلمىدى. پېشقەدەملىرىمىز «مەدەنىيەت ئىنقىلابى» دا بىر تەنقىدكە ئۇچراپلا ناھەق پەشۋا يەپ كەتكەچكە، ھازىرمۇ تەنقىدتىن ئېھتىيات قىلسا كېرەك. بىر ئادەمنىڭ تەنقىدى بىلەن بىر يازغۇچى ھەرگىز تۆگىشىپ كەتمەيدۇ ھەم ئۇ كەڭ ئاممىنىڭ كۆز قارىشىغا ۋەكىللىك قىلالمايدۇ. بىز زوردۇن سابىرنى ئەسلىگەندە ئەلۋەتتە ئۇنىڭ ئېسىل ئەسەرلىرى كۆز ئالدىمىزغا كېلىدۇ. بۇنى ھەممە بىلىدۇ. بىز ئۇنىڭ ھەر بىر ئەسىرىگە ئوبيېكتىپ باھا بېرىشىمىز لازىم. شۇڭا بۇندىن كېيىن ياخشى تەنقىدچىلەرنىڭ كۆپلەپ مەيدانغا كەلگىنى ياخشى.

ئۆمەر مۇھەممەتئىمىن: مەن يالقۇن روزىنىڭ «زوردۇن سابىرنىڭ سۈپەت قارىشىغا باھا» ۋە «‹ئاتا› رومانىنى قىدىرىپ تەكشۈرۈشتىن دوكلات» دېگەن بۇ ئىككى ماقالىسىنىڭ ئېلان قىلىنىشىنىڭ ئارقا كۆرۈنۈشىنى ئىزاھلاپ ئۆتەي. «شىنجاڭ گېزىتى» دە بىر سەھىپە ئېچىلىدىغۇ، يازغۇچىلار ئۆزىنىڭ ئىجادىيەت تەجرىبىسىنى توغۇشتۇرىدىغان. شۇنىڭدا زوردۇن سابىرنىڭ سۈپەت قارىشى ئىپادىلەنگەن بىر ماقالىسى چىققان. ئاڭلىشىمىزچە، ماقالىنى كۆرگەندىن كېيىن يالقۇن روزى «زوردۇن سابىر بۇ ماقالىنى ئۆزىگە تۆۋەن تەلەپ قويۇپ تۇرۇپ يازغان» دېگەن نۇقتىدا پىكىر بېتىكەن. ئۇنى ئۇرۇمچىدە ئېلان قىلىش مۇمكىن بولماپتۇ. «زوردۇن سابىرنى ئىنكار قىلغان ماقالىنى باسمايمىز، ئۇ دېگەن خەلقىمىزنىڭ ئەڭ سۆيۈملۈك يازغۇ-

چىسى» دەپ. ئاخىرى «قۇمۇل ئەدەبىياتى» دا ئېلان قىلىندى. كەينى-دىنلا «ئاتا» رومانىنى قىدىرىپ تەكشۈرۈشتىن دوكلات» دېگەن ماقالىسىنى بىزگە بەردى. بۇنىمۇ ئېلان قىلىش مۇمكىن بولماپتى-كەن، «يۇلۇزاسىنىڭ ساغرىسىنى سىلىغىلى بولمايدۇ» دېگەندەك. دې-مەك، ھېچبىر مەتبۇئات تەنقىدكە توغرا مۇئامىلە قىلمىغان - دە. بىز كۆرسەك، گەپ ئەسەر ئۈستىدە ئىكەن، ئادەم (ئاپتور) ھەققىدە ناتوغرا گەپلەرمۇ يوق. شۇنىڭ بىلەن ئېلان قىلدۇق. دېمەك، زور-دۈن سابىر ھەققىدىكى ئىككى ماقالە بىرلا ۋاقىتتا ئېلان قىلىندى. ماقالە چىققاندىن كېيىن غۇلغۇلا كۆپ بولدى. جەمئىيەتتە: «ئاتاق-لىقلىرىمىزدىن بىر نەچچىسىلا قالدى، بۇلارنى تەنقىدلەۋەرسەك، ئە-دەبىياتىمىزدا نېمە قالىدۇ؟ ئەمىسە بىزدە يازغۇچى يوقمۇ؟» دېگەندەك سۆزلەر بولۇندى. دېمەك، جەمئىيەتتە تەنقىدنى كۆتۈرەلمەسلىك ھادە-سىسى ئاشكارىلاندى. خۇددى ئاتىمىز بىرەر ئىشنى تۈيۇقسىز خاتا قىلىپ قويسا، «ئاشۇ ئىشىڭ تازا قاملاشماي قالدى دادا» دېمەسلىك كېرەكتەك، دادىنىڭ گېپى قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر يوللۇقتەك بىر خىل كەيپىيات پەيدا قىلىپ قويدى. يالقۇن روزى «قىدىرىپ تەكشۈرگەن» زوردۇن ئەپەندىنىڭ بۇ رومانى بۇ يىل مۇنەۋۋەر ئەسەر بولۇپ باھالىنىپ مۇكاپاتلاندى. ئېتىراپ قىلىش كېرەككى، خەلق قەلبىدىن ئەڭ چوڭقۇر ئورۇن ئالغان يازغۇچىمىزنىڭ ئالدى زوردۇن سابىر. ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا ئەدەبىي تەنقىدكە بولغان چۈشەنچە كەمچىل بولغاچقا، بۇ ژانىرنى نورمال تەرەققىي قىلدۇرۇش ھېلىھەم مۇمكىن بولمىدى. بەلكىم بۇ ئارزۇيىمىزمۇ ئەمەلگە ئېشىپ قالار.

(بۇ سۆھبەت يېغىن خاتىرىسى «بوستان» ژۇرنىلىنىڭ 1997 - يىل 4 - سانىدا ئېلان قىلىنغان)

زوردۇن سابىرنىڭ سۈپەت قارىشىغا باھا

يازغۇچى زودۇن سابىر ئۇيغۇر كىتابخانلىرىنىڭ قەلبىدە خېلى يۇقىرى ئورنى بار، بەلگىلىك بەدىئىي ئىقتىدارغا ئىگە مەھسۇلاتلىق يازغۇچىلارنىڭ بىرى. كىتابخانلارنىڭ ئۇنىڭغا قىزىقىشىدىكى سەۋەب، ئۇ ئىجادىيەتتە ئۆزى بىلەن تەڭ قورامدىكى يازغۇچىلارغا سېلىشتۇرغاندا بىر قەدەر ئەستايىدىللىراق. شۇڭا، مەن ئۇنىڭ «شىنجاڭ گېزىتى» نىڭ 1992 - يىل 1 - ئاينىڭ 4 - كۈنىدىكى «گۈلشەن» بېتىدە ئېلان قىلغان «ئەدەبىي ئەسەرلەرنىڭ سۈپىتى توغرىسىدا ئويلىغانلىرىم» سەرلەۋھىلىك ماقالىسىنى دەرھال ئوقۇپ چىقتىم. لېكىن توساتتىن مەندە ئۇنىڭ سۈپەت قارىشىغا نىسبەتەن مۇنازىرىلىشىش ئىستىكى تۇغۇلۇپ قالدى. شۇ ئىستەكنىڭ تۈرتكىسى بىلەن بۇ ماقالىمنى يېزىپ چىقتىم. بەلكىم مۇشۇكىنى يولۋاس دەپ خاتا نونۇپ قالغان ياكى بۈركۈتنى قۇشقاچ دەپ چىڭ تۇرۇۋالغان بولۇشۇممۇ مۇمكىن، ئەمما رەھىمسىز مۇنازىرىلىشىش ئارقىلىق ھەممىنى ئايدىڭلاشتۇرغىلى بولىدىغانلىقىغا ئىشىنىمەن.

يازغۇچى مەزكۇر ماقالىسىدە ئۆزى سۈپەت يارىتىشتا «ئالاھىدە ئاڭلىق دىققەت» قىلىپ كېلىۋاتقان بەش تۈرلۈك مەسىلىنى كۆرسىتىشتىن بۇرۇن كەسكىن تەلەپپۇزدا «ئەسەرنىڭ سۈپىتى ئۇنىڭ ئىجتىمائىي ئۈنۈمى، جەمئىيەتتە ئوينىغان رولى، ئېرىشكەن ھۆرمەت - ئىناۋىتى بىلەن ئۆلچىنىدۇ» دەپ ئېيتقان. بۇ يەردە مەن يازغۇچىنىڭ جۈملە شەكلىنىڭ ئۆلۈك، تەپەككۇرنىڭ تورى يوقلۇقىنى نەزەردىن ساقىپ قىلىپ تومتاقلىقى، مۇكەممەل ئەمەسلىكى توغرىسىدا توختىلىمەن. «ئىجتىمائىي ئۈنۈم» دىن ئىبارەت مەزمۇنى ئانچە ئېنىق بول-

مىغان بۇ ئۇقۇم ئەسەر سۈپىتىنى ئۆلچەيدىغان بىردىنبىر ئۆلچەم هېسابلىنىدىكەن، بۇ سەنئەتكە قىلىنغان ئاسىيلىق هېسابلىنىدۇ. قەدىمكى رىم دەۋرى ئوبزورچىسى خۇراتىئوس «تەربىيىنى لەززەتكە سىڭدۈرۈش كېرەك» دېگەن مەشھۇر نەزەريىنى ئوتتۇرىغا قويغىنىدا ئەدەبىي ئەسەرنىڭ ئېستېتىك قىممىتىنىڭ مۇهىملىقىنى ئالاهىدە ئېتىبارغا ئالغان. بۇگۈنكى كۈندە ئەدەبىي ئەسەرنىڭ سۈپىتىنى «ئىجتىمائىي ئۈنۈم» بىلەنلا ئۆلچەشنى مەقسەت قىلغان هەر قانداق نۇقتىئىينەزەر كىشىگە ئەدەبىيات نەزەريىسى هەققىدىكى ئىپتىدائىي ساۋاتلارنى ئەسلىتىدۇ. نەزەريە ساهەسىدە ئەدەبىي ئەسەرنىڭ سۈپىتىگە مۇناسىۋەتلىك ئېستېتىك ئۆلچەملەر كۈنسېرى چوڭقۇرلاپ ۋە نازۇكلىشىپ كېتىۋاتقان شارائىتتا، بىز مىللىي ئەدەبىياتىمىزنىڭ رېئال ئەهۋالىنى چىقىش قىلىپ، ئەدەبىي ئەسەرلەرنىڭ سۈپىتىگە ئىجتىمائىي قىممەت بىلەن ئېستېتىك قىممەتنىڭ بىرەكلىكى نۇقتىسىدىن چىقىپ تۇرۇپ مۇئامىلە قىلىشىمىز كېرەك. بۇنىڭدىنمۇ تۆۋەن ئۆلچەملەرنى تەشەببۇس قىلىش، ئەدەبىياتىمىزنى تېخىمۇ نامراتلاشتۇرۇۋېتىدۇ، خالاس.

ئاپتور ماقالىسىدە يەنە «سۈپەتلىك ئەسەرلەر هەقىقىي ئىجادىيەت باسقۇچىدىلا مەيدانغا كېلىدۇ» دەپ مۇتلەقلەشتۈرىدۇ. روشەنكى هەر قانداق يازغۇچى «مەن ئىجادىيەتتە هەقىقىي ئىجادىيەت باسقۇچىغا كۆتۈرۈلدۇم. ئەمدى سۈپەتلىك ئەسەر يارىتىشىم كېرەك» دەپ يۈرمەيدۇ. ئەكسىچە، ئۇنىڭ سۈپەتلىك ئەسەر يارىتىش ۋاقتى هەقىقىي ئىجادىيەت باسقۇچىغا كۆتۈرۈلگەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. يازغۇچى بۇ مەسىلىدە سەۋەب بىلەن نەتىجىنىڭ ئورنىنى ئالماشتۇرۇپ قويغان.

ئاپتور ماقالىسىدە يەنە «مەن هازىرغىچە بىر قەدەر ياخشى دېگەن باهاغا ئېرىشكەن هېكايە، پوۋېست، رومانلىرىمنى هەرگىزمۇ ئىجادىيەت جەريانىنىڭ يۇقىرى باسقۇچىغا يەتكەنلىكىمنىڭ مەهسۇلى دەپ ئېيتالمايمەن. بۇ ئەسەرلەرنىڭ تولىسى هەۋەس، تەقلىد (ئاڭسىز

تەقلىد) باسقۇچىدا پەيدا بولغان ئىجادىيەت قىزغىنلىقىمىنىڭ مەھسۇ-
لى» دەپ ئۆزىنىڭ ئەسەرلىرىگە كەمتەرلىك بىلەن تەنقىدىي مۇئامىلە
قىلغان. مېنىڭچە بۇ تەكەللۇپ يۇزىسىدىنلا ئىبىتىپ قويۇلغان سۆز
بولۇپ، يازغۇچى ئۆز ئەسەرلىرىنى ھەرگىزمۇ رەھىمسىزلىك بىلەن
ئاڭلىق ھالدا ئىنكار قىلمىغان. رەھىمسىزلىك دېگەندە ئۆزىنىڭ
سۇپەتسىز دەپ قارىغان ئەسەرلىرىنىڭ ئىسمىنى ئاتاپ تۇرۇپ ئىنكار
قىلىشقا پېتىنالمىغان. ئاڭلىق دېگەندە شۇ ئەسەرلىرىنىڭ ناچار چە-
قىپ قېلىشىغا سەۋەب بولغان ئوبىيېكتىپ ۋە سۇبىيېكتىپ ئامىللارنى
كۆرسىتىپ بېرەلمىگەن. سۇپەت — رەھىمسىزلىك بىلەن ئاڭلىق
يوسۇندا تەكرار - تەكرار ئىنكار قىلىش ئارقىلىقلا مۇكەممەللىشىد-
غان نەرسە.

زوردۇن سابىر 80 - يىللارنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدىكى ئۇيغۇر
پروزىچىلىقىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا ئالدىنقى قاتاردا سانىلىدىغان بىر
قىسىم مۇنەۋۋەر ئەسەرلەرنى ياراتقان يازغۇچى. لېكىن ئۇ كۆپ ھال-
لاردا سەنئەت غۇرۇرى ئانچە كۈچلۈك بولمىغان، قىممەت قارىشى تازا
دۇرۇس بولمىغان بەزى ئوبزورچىلىرىمىز تەرىپىدىن بىھۇدە ماختى-
لىپ كەتتى ھەم خاتا تەنقىد قىلىنىپمۇ قالدى. بۇنىڭغا ئەلۋەتتە
ئەدەبىي تەنقىدچىلىكتە كۆرۈلىدىغان نورمال ئەھۋال قاتاردا قارىغىلى
بولمايدۇ. بىز زوردۇن سابىرنىڭ ئەسەرلىرىدىن ئىبارەت ئەمەلىيەتنى
چىقىش قىلىپ تۇرۇپ قارىغىنىمىزدا، ئۇ ھەمىشە كۆز ئالدىدىكى
نەرسىلەرنىڭ گۈزەل بولۇشىنى ئارزۇ قىلىدىغان ھەم شۇنىڭغا ئىشە-
نىدىغان يازغۇچى. ئۇ ئىجتىمائىي مەسىلىلەرگە چېقىلىش، تۇرمۇش-
نىڭ يېغىرىنى ئېچىش جەھەتتە مۇئەييەن چوڭقۇرلۇق ھاسىل قىلغان
بولسىمۇ، لېكىن رەھىمسىز رېئاللىق ۋە شەكىل گۈزەللىكى ئۇستىدە
ئىزدەندى دېگىلى بولمايدۇ. ئۇ ئازابلىنىش ئېڭى ۋە تۇرمۇشقا ئارىلە-
شىش ئېڭى خېلىلا ئاجىز يازغۇچى. ئۇ رېئاللىققا پەقەت ئەخلاق
نۇقتىسىدىن چىقىپ تۇرۇپ مۇئامىلە قىلىدۇ. شۇڭا، ھاياتنىڭ مەڭ-

گۈلۈك پەلسەپىۋى ماھىيىتى، ئىجتىمائىي تۈرمۇشنىڭ چوڭقۇر قانۇنلىرىدىكى يوشۇرۇن رېئاللىق ھەققىدە ئىزدىنىش بەختىگە مۇيەسسەر بولالمىدى. خەلق تەقەززا بولۇۋاتقان جىددىي تېمىلار ئۈنىڭ قەلىمىگە ناھايىتى ئاز نىسىپ بولدى. ئۇ مۇتلەق شەيئىي، مۇتلەق چۈشەنچىلەرگە گۈمانىي نەزەر تاشلىيالمىدى. ئادەملەرنى، تارىخنى، دۇنيانى، تەبىئەتنى ئازابلىق ھالەتتە كۆزىتىشكە قادىر بولالمىدى. بەزى ئەسەرلىرىدە (مەسىلەن: «دولقۇنلار ساداسى») بۇ خىل ئىزدىنىشنىڭ ئىزناسى بار دېيىلسىمۇ، لېكىن ئۇ بەكمۇ ئاددىي ھەم نوقۇل تەقلىددىن باشقا نەرسە ئەمەس. پەلسەپىۋى مۇلاھىزىلىرى يۈزە ھەم كونا. ئىجتىمائىي پىكىرلىرى ئاجىز. ئۇ تارىم ۋادىسىنىڭ ۋە تەكلىماكان دىيارىنىڭ تەبىئىي مەنزىرىلىرى ۋە تارىخىي كەچۈرمىشلىرىدىكى، ئۇيغۇر دېھقانلىرىنىڭ ھاياتىدىكى تراگېدىيىلىك ئامىللارنى چوڭقۇر كۆزىتىپ ۋە ئانالىز قىلىپ ئۇلگۈرمىگەچكە، ئەسەرلىرىنىڭ ئىجتىمائىي، تارىخىي، پەلسەپىۋى ۋە پسىخىك چوڭقۇرلۇق جەھەتلەردە يۈزە، ئاددىي بولۇپ قېلىشى، زىلزىلە خاراكتېرلىك ئۇنۇم ھاسىل قىلالماسلىقى تەبىئىي ئەھۋال. ئۇ تېخى ئوبېيېكتىپ رېئاللىق تەرىپىدىن چۆچۈتۈپ ئويغىتىلغىنى يوق. ئېنىقراق ئېيتقاندا، يازغۇچى تېخى رېئاللىقنىڭ سىرلىق دەۋرىگە، سۈكۈت ئىچىدىكى ئۆكسۈشلىرىگە قۇلاق سالالمىدى. بىر ئېغىز گەپ بىلەن ئېيتقاندا رېئاللىقنىڭ ۋەزىنىنى تولۇق ھېس قىلىپ يېتەلمىدى. شۇڭىمۇ، ئەسەرلىرىدە تومۇر - تومۇرلىرىدىكى ئىسسىق قانىدىن قاينام چىققان ساپ ئېتىقادىنىڭ كۆلەڭگىسىنى چېلىقتۇرغىلى بولمايدۇ. مۇشۇنداق مۇقەددەس ئالدىنقى شەرت ھازىرلانمىغاچقا يازغۇچىنىڭ ئىجادىيەت ئېنېرگىيىسىنىڭ مەنبەسى ناھايىتى تېز ئاجىزلاپ خوراپ كەتتى. بۇنى يازغۇچىنىڭ يېقىنقى بىر نەچچە يىلدىن بۇيان ئېلان قىلغان ئەسەرلىرىنىڭ جەلپ قىلىش كۈچىنىڭ بارغانسېرى ئاجىزلاپ كېتىۋاتقانلىقىدىن، كىتابخانلىرىنىڭ ئازلاپ كېتىۋاتقانلىقىدىن، پاكىت بىلەن سۆزلىگەندە

«ئىزدىنىش» رومانىنىڭ 2 ـ قىسمىنىڭ 1 ـ قىسمىغا قارىغاندا سۈپەتسىز چىققانلىقى، ھېچقانداق غۇلغۇلا قوزغىيالمىغانلىقى، مۇنازىرىگە سەۋەب بولالمىغانلىقى، «قەشقەر كوچىلىرى»، «خىرە دېرىزە» ۋە چەت ئەل تېمىسىدا يېزىلغان بىر قاتار ھېكايە، پوۋېستلىرىنىڭ مەزمۇن جەھەتتە قۇرۇقلۇقى، بەدئىيلىك جەھەتتە ئانچە مۇكەممەل ئەمەسلىكىدىن كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

«ئىزدىنىش» رومانىنىڭ 1 ـ قىسمىنى زوردۇن سابىر ئىجادىيىتىدىكى ئەڭ يۇقىرى بەدئىي سەۋىيە دەپ ئېيتىش مۇمكىن. چۈنكى رومانىنىڭ پېرسونازلىرىنىڭ خاراكتېرى خېلى چىن ھەم جانلىق، تىلى قويۇق شېئىرىي پۇراقتا ھەم لىرىكىلىق خۇسۇسىيەتكە ئىگە. پېرسوناژلار ئوتتۇرىسىدىكى ھېسسىيات ماجرالىرى مۇرەككەپ ھەم كۆپ قىرلىق بولغاچقا، رومان بەدئىيلىك جەھەتتە ئالاھىدە جەلپكارلىققا ھەم سېھرىي كۈچكە ئىگە. لېكىن مەزمۇنىدا كۆڭۈلنى غەش قىلىدىغان تەرەپلەر يوق ئەمەس. ھەممىگە مەلۇم، جۇڭگو تۈپرىقىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنى كەڭ ھەم چوڭقۇر تەتقىق قىلىش ھادىسىسى مەدەنىيەت ئىنقىلابىدىن كېيىنلا ئۇيغۇر زىيالىيلىرى ئارىسىدا قانات يايدى. بۇ بىر تارىخىي رېئاللىق. گەرچە ئۇنىڭدىن بۇرۇنمۇ كلاسسىك ئەدەبىياتىمىز ھەققىدىكى تەتقىقات پائالىيىتى يولغا قويۇلغان دېگەندىمۇ، ئۇ كۆلەم ۋە چوڭقۇرلۇق جەھەتتە ھادىسە بولۇپ شەكىللىنەلمىگەن. مەدەنىيەت تارىخىمىزدىكى مىللىي ئېپتىخارلىق تۇيغۇمىزنى قوزغايدىغان مۇشۇنداق چوڭ ھادىسىنى يازغۇچى «ئىزدىنىش» رومانىدا تارىخىي چىنلىققا خىلاپ ھالدا، ئىككىلەنمەستىن، مەسئۇلىيەتسىزلىك بىلەن لەنجۇلۇق پروفېسسورلارنىڭ چۆنتىكىگە سېلىۋاتقان. بۇنى «مەسئۇلىيەتچان يازغۇچىنىڭ رېئاللىقنى تۇنۇقان ئىلمىي پوزىتسىيىسى» دېگىلى بولامدۇ؟ بۇنداق ئەھۋال ئاستىدا بىز يازغۇچىنىڭ مىللىي جاۋابكارلىق تۇيغۇسىدىن شۇبھىلەنمەي تۇرالمايمىز. قىسقىسى، يازغۇچىنىڭ يېقىندىن بېرى ئېلان

قىلغان ئەسەرلىرىدىن بىر چاغلاردا گۇللەپ - ياشنىغان ئىستېداتنىڭ سولىشىپ، بەدئىي تالانتنىڭ بارغانچە خىرەلىشىپ كېتىۋاتقانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

زوردۇن سابىر ماقالىسىدە يەنە، رېئاللىق مەسىلىسى ئۇستىدە توختىلىپ «بۇ ئەسەرنىڭ كىشىلەر كۆڭۈل بۆلىدىغان ئەمەلىي تۇر-مۇشقا ئەڭ يۇقىرى دەرىجىدە يېقىن بولۇشى بولۇپ، سۈژىت - قۇ-رۇلما، دېتاللارنىڭ تاللىنىشىنى كۆرسىتىدۇ» دەپ ئېيتقان. بۇ قىسقىغىنە ئىزاھاتتىدا ئاپتور ئاز دېگەندە ئۈچ تۈرلۈك خاتاغا يول قويغان. بىرىنچى، «كىشىلەر كۆڭۈل بۆلىدىغان» دەپ تەكىتلىگەنلە-كىدىن ئاپتورنىڭ كىتابخانلارنىڭ رايىنى ھەممىدىن ئۈستۈن قويىدە-غانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. روشەنكى، بۇ خىل كۆڭۈلچەكلىك يازغۇچىنىڭ سۈبېيېكتىپ ئەركىنلىكىنى ۋە مۇستەقىل تاللىشىنى بو-غۇپ، تەسىرات ۋە چۈشەنچىسىنى توسقۇنلۇققا ئۇچرىتىدۇ ھەم يازغۇ-چىنى بېقىندى ئورۇنغا چۈشۈرۈپ قويىدۇ. سۈبېيېكتىپ ۋە ئوبېيېكتىپ ئەركىنلىك خاھىشى كۈچلۈك ھەقىقىي بىر يازغۇچىغا نىسبەتەن ئېيتە-قاندا بۇ بىر بەختسىزلىك. تاشقى بېسىمنىڭ بويۇنتۇرۇقى ئىچىدە تەپەككۇر يۈرگۈزۈپ ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانغان يازغۇچىنىڭ ئە-سەرلىرىگە نىسبەتەن ئېيتقاندا سۈپەتتىن ئېغىز ئېچىش ئارتۇقچە ئىش. ئىككىنچى، بۇ خىل چۈشەندۈرۈشتىن يەنە ئاپتورنىڭ كىشىلەر كۆڭۈل بۆلىدىغان ئەمەلىي تۇرمۇشنىلا رېئاللىق ھېسابلايدىغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. بۇ بەكلا بىر تەرەپلىمە ھەم چولتا قاراشتۇر. ھەقىقىي يازغۇچى بولغان كىشى ئۆتكۈر بايقاش كۈچى ئارقىلىق ئادەت-تىكى كىشىلەرنىڭ دىققىتىگە چېلىقمايدىغان، ھادىسىۋى قاتلامالاردا ئانچە روشەن ئەكس ئەتمەيدىغان يوشۇرۇن، نازۇك رېئاللىقنى، خۇ-نۇك، رەزىل شەيئى ۋە ھادىسىلەر ئىچىگە كۆمۈلۈپ قالغان يارقىن گۈزەللىكنى، گۈزەل ۋە تىنچ مۇھىتتىكى خەۋپلىك ۋە تراگېدىيىلىك ئامىللارنى قېزىپ چىقىش ئارقىلىق مەنىۋى جەھەتتە تەييارلىقسىز

تۇرغان كىتابخانلارنى ھاڭ - تاڭ قالدۇرۇپ ئۇلارنىڭ نەزىرىنى شۇ خىل رېئاللىققا بۇرىيالمىشى، ئۇلارغا يېپيېڭى بىر رېئاللىقنى ھېس قىلدۇرالمىشى كېرەك. مانا مۇشۇنداق كىشىلەر كۆڭۈل بۆلۈشكە ئۇل-گۇرەلمىگەن رېئاللىقمۇ ھەقىقىي رېئاللىق ھېسابلىنىدۇ. ئۇچىنچى، يازغۇچى سۈزۈت - قۇرۇلما، دېتاللارنى رېئاللىق ئۇقۇمى بىلەن تەڭداش مەنىدە چۈشەنگەن. سۈزۈت ئەدەبىي ئەسەرنىڭ ۋەقەلىكى ۋە قۇرۇلمىسى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، «رېئاللىق» ئۇقۇمى بىلەن تەڭداش مەنىگە ئىگە ئەمەس.

يازغۇچى مەزكۇر ماقالىسىدە يەنە، رېئاللىق مەسىلىسى ئۇستىدە مىسال ۋە نەقىللەر ئارقىلىق چۈشەنچىسىنى يەنمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا ئىزاھلاپ «تۇرمۇشقا چوڭقۇر چۆكۈش» شوئارىنى ۋاستىلىك تەكىتلەيدۇ. بۇ ھەممىگە تونۇشلۇق بولغان كونا شوئار. بۇ شوئارنىڭ مۇكەممەل ياكى مۇكەممەل ئەمەسلىكى توغرىسىدا گۇمانىي پوزىتسىيىدە تۇرۇپ ئويلىنىپ بېقىشتىن بۇرۇن، يازغۇچىدىن ئۆزى ياشاۋاتقان ۋە پائالىيەت ئېلىپ بېرىۋاتقان تۇرمۇشنىڭ زادى تۇرمۇش ھېسابلىنىدىغان ياكى ھېسابلانمايدىغانلىقىنى سوراپ باققۇم كېلىدۇ. يازغۇچى، شائىرلار ئادەتتە تۇرمۇشنىڭ سىرتىدا تۇرىدىغان مۇئەللەقتىكى نەرسىمۇ؟ تۇرمۇش ئىنتايىن باي ۋە كەڭ مەزمۇنغا ئىگە ئۇقۇم، ئۇ ئۆز ئىچىگە ئىجتىمائىي تۇرمۇش، شەخسىي تۇرمۇش، ماددىي تۇرمۇش، مەنىۋى تۇرمۇش ۋە ھېسسىيات تۇرمۇشى قاتارلىق مەزمۇنلارنى ئالىدۇ. كىشىنىڭ ئېيتقاندا ئىنسان بارلىكى جاينىڭ ھەممىسىدە تۇرمۇش بار. ئەكسىچە ئەكسىرىدىكى يېزىلارغا بېرىپ بىر - ئىككى ئاي تۇرۇپ، بىر نەچچە تېما ۋە ۋەقەلىكنى كۆتۈرۈپ كېلىش تۇرمۇشقا چوڭقۇر چۆككەنلىك ھېسابلانمايدۇ. بۇنداق دېگىنىم يازغۇچى، شائىر بولغان كىشىنىڭ تۇرمۇش ھەققىدىكى بىلىم جۇغلانمىسىنى توپلىشىنىڭ ھاجىتى يوق دېگەنلىك ئەمەس. ئەلۋەتتە، يازغۇچى بولغان كىشىنىڭ ئۆزىگە ناتونۇش بولغان تۇرمۇش بىلەن ئۇچرىشىپ

چوڭقۇر ئىجتىمائىي ۋە ئېستېتىك تەسىرلىنىشلەرگە مۇيەسسەر بولۇپ نەزەر دائىرىسىنى كېڭەيتىشى، شۇبھىسىز چوڭ بىلىم. بىز «تۇر-مۇشقا چوڭقۇر چۆكۈش» شوئارىنى تەكىتلىگەن چېغىمىزدا ئۇنىڭ يازغۇچىنىڭ سۇبېيېكتىپ خاھىشىنى، ھايات ھەققىدىكى مۇستەقىل قارىشىنى چەكلىمىگە ئۇچرىتىدىغان، شەرتلىك مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغانلىقىنى نەزەردىن ساقىت قىلماسلىقىمىز كېرەك. شۇڭا ئالدى بىلەن تۇرمۇشقا قانداق چۆكۈش مەسىلىسىنى ئويلىشىش كې-رەك. ھەر بىر يازغۇچىنىڭ ئۆز دۇنياسىنى يارىتىشتا ھەر قايسى-سىنىڭ ئۆزى رىئايە قىلىدىغان شەيئىلەرنى كۆزىتىش ئۆلچىمى بولىدۇ.

يازغۇچى زوردۇن سابىر دېھقانلار تۇرمۇشىنى ئۆگىنىشكە ھەم شۇ تېمىدا ئەسەر يېزىشقا ئامراق يازغۇچى. لېكىن، ئۇ ساپ ئېتىقاد ۋە يۈكسەك مۇددىئادىن ئىبارەت ئىنتايىن مۇھىم بولغان روھىي تەييارلىقىنى ھازىرلاپ بولمىغاچقا ئىسلاھات دەۋرىدىكى ناھايىتى ئاز سانىنى ئىگىلەيدىغان باي دېھقانلارنىڭ ماددىي تۇرمۇشىنى، ئېڭىنى، ھېسسىياتىنى يېزىش بىلەنلا قانائەت ھاسىل قىلدى. مۇنداقچە ئېيتقاندا ئۇ دەۋرنىڭ چاقىرىقىغا ئاۋاز قوشۇپ تەشۋىقاتقا يانداشتۇرۇپ «ماس قەدەم نەزەرىيىسى» بويىچە ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللاندى. ئاپتورنىڭ بۇ خىلدىكى ئەسەرلىرىنىڭ بىر ئورتاق ئالاھىدىلىكى — چىنلىق پۇرىقى ئاجىز ھەم پېرسوناژلىرى جانسىز. شۇنى ئېتىراپ قىلىش كېرەككى، بۇ ئەسەرلەرنىڭ ئىچىدە يەنە «ئۇنتۇمايمەن، گۈل-سارە»، «ئېھ، توپىلىق يول» غا ئوخشاش گۈپۈلدەپ توپا ھىدى پۇراپ تۇرىدىغان ئەسەرلەرمۇ يوق ئەمەس. لېكىن، يازغۇچى تارىم دەرياسىنىڭ بويىدا ئۇنسىز ياش تۆكۈۋاتقان نامرات دېھقانىنىڭ يىغىسى-نى، ئۆمۈر بويى موھتاجلىقتا ئۆتكەن بالىجانلىق دېھقانىنىڭ چۆچۈر-دەك بەش بالىسىنى ئوخلىتىپ قويۇپ، ئايالى بىلەن كۈلۈڭ ئالدىدا ئۆچۈپ قالاي دەپ قالغان چوغنى چوخچىلاپ ئولتۇرۇپ، ئەتىيازنىڭ غېمىنى يەپ پىچىرلاپ قىلىشقان ئىنچىكە ھېساباتىنى ئاڭلىيالمىدى.

ئەۋلادتىن - ئەۋلادقا ئوتۇن توشۇپ جان ساقلاۋاتقان بەختسىز ئوتۇن-چىنىڭ قۇرۇپ، يېرىلىپ كەتكەن تاپىنىنى كۆرەلمىدى. قىسقىسى، ئۇيغۇر دېھقانلىرى ئۇنىڭ ئەسەرلىرىدىن ئۆزلىرىنىڭ پەردازلانمىغان، ھەقىقىي قىياپىتىنى كۆرۈش بەختىگە مۇيەسسەر بولالمىدى.

ئاپتور رېئاللىققا مۇئامىلە قىلىش مەسىلىسىدە ھېيوگۇنىڭ بالزاك ھەققىدىكى باھاسىنى ئالاھىدە تىلغا ئېلىپ ئۆتكەن. زوردۇن سابىرنىڭ ئىلگىرى يازغان بىر قانچە ماقالىسىغا ۋە ئەدەبىي ئىجادىيەت ئەمەلىيىتىگە دىققەت قىلساق، ئۇنىڭ «بالزاك يولى» غا چوقۇنىدىغانلىقىنى، بالزاكقا نىسبەتەن ئالاھىدە ئىخلاسى بارلىقىنى، بالزاكنىڭ رېئاللىزملىق ئەسەرلىرىنىڭ سەۋىيىسىنى ئۆزىنىڭ يەتمەكچى بولغان نىشانى قىلىپ تاللىۋالغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. مەزكۇر ماقالىدىمۇ بۇ خىل ھېسسىيات روشەن ئىپادىلەنگەن. ئۆزىگە ئىشىنىدىغان، مۇستەھكەم ئېتىقادقا ۋە مۇكەممەل دۇنيا قاراشقا ئىگە بىر يازغۇچى ئۆزىدىن ئىلگىرى ئۆتكەن ۋە ئۆزى بىلەن زامانداش ھەر قانداق بىر مەشھۇر يازغۇچىغا تەنقىدىي نەزەر تاشلىشى كېرەك. ھېيوگۇنىڭ بالزاك ئەسەرلىرى ھەققىدىكى مۇئەييەنلەشتۈرۈشلىرىنى كۆرۈش بىلەن بىرگە، بودلېرنىڭ بالزاك ئەسەرلىرى توغرىسىدىكى ئىنكار قىلىشلىرىنى تەڭ كۆرۈش كېرەك. 19 - ئەسىردە ئۆتكەن، بالزاك بىلەن زامانداش، فرانسىيىلىك مەشھۇر شائىر ۋە تەنقىدچى بودلېر بالزاك ئەسەرلىرى ئۈستىدە توختىلىپ «ئۇنىڭ ‹ئىنسان كومېدىيىسى› دىكى پېرسوناژلارنىڭ ھەممىسىلا ئاكتىيور. يۇقىرى قاتلامدىكى ئاقسۆڭەكلەردىن تارتىپ، تۆۋەن قاتلامدىكى ئاددىي خەلققىچە ھەممىسىلا تۇرمۇشتا ئىنتايىن قەيسەر، كۆرەش مەيدانىدا ئىنتايىن ئاكتىپ ۋە ياكى ئىنتايىن ھىيلىگەر، قىينچىلىق ئالدىدا ئىنتايىن سەۋرچان، بايلىقىغا ئىچىدە ئىنتايىن ئاچكۆز، قۇربان بېرىش پەيتىدە ئىنتايىن ئۇزۇل - كېسىل. ئومۇمەن بالزاك ئەسەرلىرىدىكى ھەربىر شەخس، ھەتتا ئىشىك باقارمۇ بىر تالانت ئىگىسى» ، «سىمە-

ژوللۇق ئەھمىيەتكە، ئەپسانىۋى مەنىگە ئىگە» بۇ پىرسوناژلار «مۇئەيـ
يەن ئىرادىنىڭ قورالى» دەپ تەنقىد قىلغان. بودلېرنىڭ تەنقىدي
قاراشلىرىدىن بىز ئۇنىڭ بالزاكنىڭ ھەر خىل ئادەملەرنىڭ ئالاھىدـ
لىكىنى سۈزۈۋېلىپ ئەكىلىپ تىپ يارىتىش ئۇسۇلىنى ھەقىقي مەنـ
سى بىلەن چىنلىققا خىلاپ، ئادەتتىكى رېئال تۇرمۇشتىن ھالقىپ
كەتكەن دەپ قارايدىغانلىقىنى، ئەدەبىياتنا ئادەمنى مەقسەت ۋە مەركەز
دەپ قارىماي «قورال» ئورنىدا مۇئامىلە قىلغان دەپ تونۇيدىغانلىقىنى
كۆرسۈتىمىز. لىللا مەيداندا تۇرۇپ ئېيتىدىغان بولساق يودلېرنىڭ
تەنقىدىدە ھەقىقەت يوق ئەمەس.

بالزاك 19 ـ ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدىكى فرانسىيە رېئاـ
لىزملىق ئەدەبىياتىدا ئەڭ يۇقىرى چوققا ھېسابلىنىدۇ. رېئالىزملىق
ئەدەبىيات تارىخى ئۇستىدە گەپ بولغاندا ھەر قانداق كىشى بالزاكقا
ئېھتىرام بىلدۇرۇپ ئۆتىدۇ. ئۇنىڭ زور بىلىش قىممىتىگە ئىگە
ئەدەبىي ئەسەرلىرى ئەينى دەۋردىكى «فرانسىيە جەمئىيىتىنىڭ قامۇـ
سى» دەپ تەرىپلەنگەن. شۇڭلاشقا ئۇنىڭ ئەدەبىيات تارىخىدىكى ئورنـ
نىڭ يۇقىرىلىقىغا قىل سىغمايدۇ. لېكىن زامانىۋى ئەدەبىياتنىڭ
قىممەت ئۆلچىمى بىلەن قارىغاندا بالزاك ئەسەرلىرىدىكى پسىخىك
ئىزدىنىشلەرنى چوڭقۇر، ئىچكى خاھىشلىشىشنى كۆچلۈك دېگىلى
بولمايدۇ، پەقەت تۇرمۇشتىكى ئوبيېكتىپ ۋەقەلەرنى تەسۋىرلەش رېـ
ئالىزمدۇر دەيدىغان تومتاق قاراش، بۇگۈنكى كۆپ قاتلاملىق، كۆپ
خىل پەلسەپىۋى، ئېستېتىكىلىق قۇرۇلمىلارغا ئىگە رېئالىزم ئېقىمـ
لىرىنىڭ ھاياتي كۆچى ئالدىدا بەكمۇ ئاجىز كۆرۈنىدۇ.

ھىيوگو بالزاكنى «يامان ئادەتلەرنى قېزىپ چىقىپ، قىزغىن
ئوپپىراتسىيە قىلىدىغان» مۇتەخەسسىس دەپ ئېيتقان. بۇگۈنكى ئېسـ
تېتىك يۈكسەكلىكتە تۇرۇپ قارايدىغان بولساق، بۇ بالزاكقا بېرىلگەن
ئەڭ يۇقىرى باھا. بالزاك ئۆزىدىن ئىلگىرى ئۆتكەن يازغۇچىلارنى
«ئۇلار بىزگە ئۆرپ ـ ئادەت تارىخىنى يېزىپ بېرىشنى ئۇنتۇپ قالـ

غان» دەپ تەنقىد قىلغان ھەم ئۆزىنىڭ ئىجادىيەت مەقسىتى ھەققىدە توختىلىپ «مەن بەلكىم تارىخچىلار ئۇنتۇپ قالغان تارىخنى، يەنى ئۆرپ ـ ئادەت تارىخنى يېزىپ چىقىشىم مۇمكىن» دەپ ئېيتقان. مانا بۇ بالزاكنىڭ سەنئەت قارىشى ۋە ئىجتىمائىي غايىسى. بالزاك ئەسەرلىرىنىڭ ئەدەبىيات تارىخى مۇزېيىدىن چىقالمايۋاتقانلىقىدىكى، سېھرىي كۈچىدىن قالغانلىقىدىكى سەۋەب مۇشۇ يەردە بولسا كېرەك. چۈنكى ئەدەبىيات ئەدەب ـ ئەخلاق رىسالىسى ياكى ئۆرپ ـ ئادەت تەزكىرىسى بولۇپ قالماسلىقى، بەلكى ئالدى بىلەن بىر مىللەتنىڭ ياكى مۇئەييەن بىر دەۋر كىشىلىرىنىڭ روھىيەت تارىخى بولۇشى كېرەك. جامېس جۇيس، گارسىيا ماركوس، چىڭغىز ئايتماتوۋ ئەسەرلىرىنىڭ ئىجتىمائىيلىق ۋە ئېستېتىكىلىق جەھەتتىكى ئالەمشۇمۇل مۇۋەپپەقىيىتى ئالدى بىلەن ئۇلارنىڭ «تۇرمۇشنى ئەتراپلىق تەسۋىرلىگەن» لىكىدىلا ئەمەس، بەلكى ئۆز خەلقىنىڭ، ئۆز مىللىتىنىڭ مەنىۋى تارىخىنى ئۆزىگىلا مەنسۇپ بولغان يېپىبىڭى ئېستېتىك خاسلىق ئارقىلىق سېھىرلىك بەدىئىي مۇھىت ئىچىگە قويۇپ ئىپادىلەپ بەرگەنلىكىدە كۆرۈلىدۇ. ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرىنى ئوقۇغان دۇنيانىڭ ھەر قانداق يېرىدىكى كىتابخان يازغۇچىنىڭ قەلبىمى ئاستىدىكى خەلقىنىڭ تارىخى ۋە رېئال تەقدىرىگە چوڭقۇر ھېسداشلىق قىلماي، يازغۇچى بىلەن تەڭ ئازابلانماي تۇرالمايدۇ. چۈنكى بۇ يازغۇچىلار ئانا خەلقىنىڭ قەلبىنى، ئۆتمۈشىنى، بۈگۈنىنى ۋە كەلگۈسىنى دەۋردىن ھالقىغان يۈكسەكلىكتە تۇرۇپ پۈتۈن ئىنسانىيەتنىڭ قەلبى، ئۆتمۈشى، بۈگۈنى ۋە كەلگۈسى بىلەن بىردەك قىلىپ يۈغرىۋاتقان. قىسقىسى، ھەر قانداق مەبۇد مۇكەممەل ئەمەس. بۇ ئىنتايىن ئاددىي ھەقىقەت. شۇڭا «بالزاك يولى» مۇ بىردىنبىر مۇقەددەس يول ئەمەس. ئەگەر بۇنداق قارالمايدىكەن، بۇ شۇ كىشىنىڭ قىممەت قارىشىدىكى ئاجىزلىق ھېسابلىنىدۇ.

زوردۇن سابىر سۈپەت قارىشىنىڭ ئىككىنچىسىدە «چوڭقۇرلاش-

تۇرۇش» مەسىلىسىنى تىلغا ئالغان. يازغۇچى «چوڭقۇرلاشتۇرۇش ئىنسان روھىدىكى نازۇك تەرەپلەرنى قېزىپ چىقىش دېگەنلىك» دەپ چۈشەندۈرىدۇ. ئەدەبىي ئەسەردىكى «چوڭقۇرلۇق» ئۇقۇمىنىڭ مەزمۇنى ھەرگىزمۇ پىسخىك چوڭقۇرلۇق بىلەنلا چەكلىنىپ قالمايدۇ. بەلكى ئۇ ئۆز ئىچىگە يەنە تارىخىي چوڭقۇرلۇق، ئىجتىمائىي چوڭقۇرلۇق، پەلسەپىۋى چوڭقۇرلۇق قاتارلىق مەسىلىلەرنىمۇ ئالىدۇ. ئەگەر بىز زوردۇن سابىرنى ئىجادىيەت ئەمەلىيىتىدە پسىخىك چوڭقۇرلۇققا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىدىغان، پېرسوناژلار خاراكتېرىنىڭ مۇرەككەپلىككە ئىگە بولۇشى ئۈستىدە ئىزدەنگەن، سىناق قىلغان دەپ قاراپ، پسىخىك چوڭقۇرلۇق ئۈستىدە ئىزدىنىش ئۇنىڭ ئۇسلۇب ئالاھىدىلىكى دەپ مۇئەييەنلەشتۇرۇپ باقسامۇ، لېكىن ئەمەلىي پاكىت بىزنى ئۇمىدسىزلەندۇرۇپ قويىدۇ. ئەلۋەتتە، ئۆزىنىڭ ئىجادىيەت يۆنىلىشىنى ئەدەبىيات نەزەرىيىسىدىكى كونا ئەندىزىلەر ئاساسىغا قۇرغان، بەدىئىي ئىپادىلەش جەھەتتە كىشىنىڭ دىققىتىنى تارتقۇدەك ھېچقانداق يېڭىلاش ئېلىپ بارمىغان، سەنئەت قارىشىدا، ئەخلاق قارىشىدا ھېچقانداق مۇرەككەپ يۇزلىنىش ھاسىل قىلالمىغان يازغۇچىنى يېنىكلىك بىلەن ئۇسلۇب ياراتتى دەپ مۇئەييەنلەشتۇرگىلى بولمايدۇ. بىز يازغۇچىنىڭ ئەسەرلىرىنىڭ مۇئەييەن ئۇسلۇبقا ئىگە ياكى ئىگە ئەمەسلىكى ئۈستىدە دەتالاش قىلىشتىن بۇرۇن، زوردۇن سابىر ئەسەرلىرى تەتقىقاتقا بەرداشلىق بېرەلەمدۇ - يوق؟ دېگەن مەسىلىنىمۇ ئويلاپ كۆرۈشىمىز كېرەك.

يازغۇچى زوردۇن سابىر مېنىڭچە پروزىچىلىقتا ئىجابىي ئۇسلۇب يارىتىشتىن بۇرۇن «سەلبىي ئۇسلۇبى» بىلەن كىتابخانلارنى بەزدۈرۈپ بولدى. بۇ ئىككى جەھەتتە روشەن كۆرۈلىدۇ. بىرىنچى، يازغۇچى بەزى ئەسەرلىرىدە دۇنيا ۋە ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدىكى يازغۇچى، شائىرلار ۋە ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرىنى پېرسوناژلىرىنىڭ ۋاستىسى ئارقىلىق زېرىكمەي ئاتاپ ئۆتۈشنى ئىجادىيىتىدىكى بىر ئا-

دەت قىلىۋالغان. مەسىلەن، «ئىزدىنىش»، «قەشقەر كوچىلىرى»، «قېنى ئۇ باغلار» قاتارلىق ئەسەرلىرىدە بۇ ئەھۋال بەك روشەن كۆرۈلىدۇ. ئىككىنچى، بېيىغان دېھقانلار تېمىسىدا ۋە سودىگەرلەر ھەققىدە يېزىلغان كۆپ سانلىق ئەسەرلىرىدە يازغۇچى بوغالتىرلارنىڭ خاتىرىسىگە مەنسۇپ بولغان سان - سىفىرلارنى قۇمدەك ياغدۇرۇۋېتىدۇ. مەسىلەن، «بوش كەلمە، تۇرپانلىق»، «چايخورلار»، «ئۇنتۇمايمەن، گۈلسارە»، «قۇمغا سىڭگەن، ھاۋاغا كەتكەن»، «سەھەردە كۆرگەن چۈش»، «باھار ھامان ئىللىق»، «كاككۇك كېلىپ قونغاندا»، «تەكلىماكان گىرۋىكىدە»، «تۆمۈر تاپان»، «ئايدىڭ كېچە»، «ئامەت»، «جىگدىلەر پىچىرلايدۇ»، «ئېھ، توپىلىق يول» قاتارلىق ھېكايە، پوۋېستلىرىدا بۇ ئەھۋال ئىنتايىن گەۋدىلىك كۆرۈلىدۇ. ئەپسۇسلىنارلىقى شۇكى، ئاپتور سان - سىفىرلارنى قانچىكى ئەستايىدىل ھېسابلاپ، ئۇزاقتىن ئۇزاق سانىغان بولسا، ئەكسىچە شۇ ئەسەرنىڭ ئۆمرى شۇنچە قىسقا بولغان. مۇقەررەر يوسۇندا مۇشۇنداق ئاقىۋەت پەيدا قىلىدىغان بۇ بىنورمال ھادىسە كىتابخانلارنى زېرىكتۈرگەن بولسىمۇ، لېكىن يازغۇچىنى سەگىتمىگەن. بەلكىم يازغۇچى «ئىسلاھات دولقۇنىنىڭ تۈرتكىسى بىلەن ئويغىنىپ بېيىغان دېھقانلىرىمىزنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىنى يازدىم، بۇ ھەقىقىي رېئاللىق» دەپ قارىغان بولۇشى مۇمكىن. لېكىن يازغۇچى بۇ ئەسەرلىرىدە ئوبىيېكتىپ رېئاللىققا ئېستېتىك نۇقتىدىن مۇئامىلە قىلالمىغاچقا، ئىجادىيەت جەريانىدا تۈرمۇش ھادىسىلىرىنى بەدىئىي زوق كاتېگورىيىسىدە ئەمەس، بەلكى ئۇقۇمۇازلىق، فورمۇلالاشتۇرۇش ئاساسىدا بىر تەرەپ قىلىش بىلەنلا چەكلەنگەن. ۋەقەلەرنىڭ ئاددىي جەريانىنى، پېرسوناژلارنىڭ تاشقى پائالىيىتىنى، ھادىسىلەرنىڭ كۆرۈنۈشىنى، تاسادىپىي ھالىتىنى نوقۇل تەسۋىرلەشنىڭ بەدىئىي جەھەتتە ھېچقانداق قىممىتى بولمايدۇ. يازغۇچىنىڭ مۇشۇ خىلدىكى ئەسەرلىرىنى (ئىنتايىن ئاز بىر قىسمىنى ھېسابقا ئالمىغاندا) ئەدەبىي ئەسەر دەپ ئاتاشقا شەرتى

توشىدىغان ياكى توشمايدىغانلىقىنى ئويلىنىپ بېقىش كېرەك. چۈنكى ئېستېتىك قىممەتكە ئىگە بولمىغان ئەسەر ھەقىقىي بەدىئىي ئەسەر ھېسابلانمايدۇ. ئۇنىڭ ھېكايىلىرىدا ئالاھىدە كۈچەپ، زېھنىنى سەرپ قىلىپ يەتمەكچى بولغان مەقسىتى كىتابخانلارغا پاكىتنى بايان قىلىپ بېرىشلار بولۇپ قالغان. ۋەھالەنكى پاكىت — ھېكايىچىلىقنىڭ ئەڭ تۆۋەن فورماتسىيىسى ھېسابلىنىدۇ. بىز يازغۇچىنىڭ بۇ خىلدىكى بىر قىسىم ئەسەرلىرىنىڭ كىتابخانىنى مۇئەييەن ئىجتىمائىي قىممەتكە ئىگە يېرىم ھەقىقىي نەرسىلەر بىلەن تەمىن ئېتىدىغانلىقىغا ۋە يۈزە بولسۇ مۇ بەدىئىي زوققا ئىگە قىلىدىغانلىقىغا كۆز يۇمىمايمىز. بەزى جايلاردا تېخى «پاھ» دېگۈزۈپمۇ قويىدۇ.

زوردۇن سابىر مەزكۇر ماقالىسىدە يەنە ئۆزىنىڭ سۈپەت ئۆلچىمىدىكى ئۇچىنچى مەسىلە — ھېكايىچىلىق ھەققىدە توختىلىپ مۇنداق دەيدۇ: «بۇ ئەسەرنىڭ ۋەقەلىكىنى كۆرسىتىدۇ، نەسرىي ئەسەر ۋەقەلىكتىن ئايرىلالمايدۇ؛ ۋەقەلىك ئاپتورنىڭ تۇقۇپ چىقىشى ۋە تۇرمۇشنى قوبۇل قىلىشىدىن ئىبارەت ئىككى خىل يول بىلەن كېلىپ چىقىدۇ.»

ئاپتورنىڭ شۇنچە ئاددىي ساۋاتلارنى ئېزىپ چۈشەندۈرۈپ كەتكىنىگە ھەيرانمەن. ئاپتورنىڭ بۇنچىۋالا كۆڭۈل بۆلۈپ ئوتتۇرىغا قويغان سۈپەت ئۆلچىمىنى زادى ئەدەبىي ئەسەرنىڭ سۈپىتىنى ئۆلچەيدىغان ئۆلچەم قاتارىدا قاراشقا ئەرزىمدۇ - يوق؟ مېنىڭچە ئەدەبىي ئەسەرگە نىسبەتەن ئېيتقاندا ۋەقەلىك مەقسەت ئەمەس، بەلكى ۋاستە بولۇشى كېرەك. شۇڭا ھەقىقىي يازغۇچى بولۇش ئىستىكىگە ئىگە بولغان كىشى نوقۇل ۋەقە قوغلىشىدىغان ئادىتىنى ئۆزگەرتىشى، ۋەقەلىكنىڭ قىزىقارلىق بولۇشىغا زېھنىنى سەرپ قىلىشتىن بۇرۇن ئۇنىڭ ئەھمىيىتى، بەدىئىي قىممىتى، ئوبيېكتىپ ياكى سۇبيېكتىپ چىنلىققا ئۇيغۇن بولغان - بولمىغانلىقى ئۈستىدە باش قاتۇرۇشى كېرەك. ۋەقەلىكنىڭ توقۇلغان ياكى تۇرمۇشتىن ئېلىنغان بولۇش - بولماسلى-

قى ھېچنېمىگە ئەرزىمەيدۇ ھەم ھېچنېمىنى چۈشەندۈرۈپ بېرەلمەيدۇ. ۋەقەلىكىنىڭ قىزىقارلىق، يېڭى بولۇش - بولماسلىقى كىتابخانىنىڭ قىزىقىشىنى قوزغايدىغان مۇھىم تەرەپ، لېكىن قىزىقىش ئىنسانىيەتنىڭ ئەڭ ئىپتىدائىي ئېقتىدارلىرىدىن بىرى. زېرىكىشتىن ئەسنەپ كېتىدىغان، ئەسەرگە «شۇندىن كېيىنچۇ... شۇندىن كېيىنچۇ» دەپلا كىرىشىپ قالىدىغان ئادەتتىكى كىتابخانىلار ئۈچۈن ئۇ ھەممىدىن مۇھىم بولۇشى مۇمكىن. ئەپسۇسكى ئادەتتىكى قىزىقىش ھەرگىزمۇ ئېستېتىك ھۇزۇر ئېلىشقا باراۋەر ئەمەس. ئۇنىڭ ئۈستىگە ۋەقەلىك — ئەدەبىياتنىڭ شەكىل ئامىللىرى ئىچىدىكى ئەڭ تۆۋەن دەرىجىلىك شەكىل. شۇڭا يازغۇچى ئالاھىدە تىلغا ئالغان «ھېكايىچىلىق» — سۈپەت ئۆلچىمى قىلىشقا ھەرگىز شەرتى توشمايدۇ.

زوردۇن سابىر ماقالىسىنىڭ ئاخىرىدا ئۆزىنىڭ سۈپەت ئۆلچىمى ھەققىدىكى بەشىنچى مەسىلىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ «مەن تىلغا ئالاھىدە كۈچ چىقىرىمەن، تىلىنىڭ جانلىق، راۋان، ساپ ۋە يېڭى بولۇشىغا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىمەن» دەپ ئېيتقان. مېنىڭچە بۇ ئىجادىيەت سېپىگە ئەمدىلەتىن كىرىپ كەلگەن، قەلەمنى كۆندۈرۈپ، مەشىق قىلىۋاتقان ئاپتورچاقلارنىڭ ئۆزىگە قويىدىغان تەلىپى. سۈپەتكە قاراپ يۈرۈش قىلغان يازغۇچى «تىلىنىڭ جانلىق، راۋان، ساپ ۋە يېڭى» بولۇشىنى ئاللىبۇرۇن ئۆزىنىڭ تەبىئىي ئىجادىيەت ئادىتىگە ئايلاندۇرۇپ بولغان بولىدۇ. مېنىڭچە سۈپەت يارىتىشقا يۈزلەنگەن يازغۇچى تىلىنىڭ سىمۋوللۇق مەنىسىنى چوڭقۇرلاشتۇرۇش، لىرىكىلىق خۇسۇسىيىتىدىن پايدىلىنىپ ھېسسىي گۈزەللىك يارىتىش، ئىپادىلەش ئۈنۈمىنى ئاشۇرۇش قاتارلىق تەرەپلەر ئۈستىدە ئىزدەنگەن بولۇشى، خاسلىق ياراتقان بولۇشى كېرەك.

قىسقىسى زوردۇن سابىرنىڭ سۈپەت قارىشىغا ۋەكىللىك قىلىدىغان بۇ ئۆلچەملەر، زامانىۋى ئەدەبىياتنىڭ قىممەت ئۆلچىمىدىن بەك يىراق بولۇپ، ئاممىباب ئەدەبىياتنىڭ سۈپىتىنى ئۆلچەش شەرتىگە

ئاران يېقىنلىشىدۇ. بۇ ئۆلچەملەر ئارقىلىق سۈپىتى يۇقىرى ھەقىقىي ئەدەبىي ئەسەر يېزىپ چىقىش ئەسلا مۇمكىن ئەمەس.

«ھەر بىر كىتابخانىنىڭ ئەدەبىي ئەسەرلەرنى چۈشىنىشى ۋە ئۇنىڭدىن زوقلىنىشى تامامەن بىردەك بولمايدۇ» دېگەن ھەقىقەت كەڭ ئومۇملىشىۋاتقان شارائىتتا، ئەدەبىي تەنقىدچىلىكىمىزنىڭ نامراتلىقىنى ئۆزگەرتىشكە ئىمكانىيەت تۇغۇلۇۋاتىدۇ. بىزدەك كىتابخانلارنىڭمۇ ئۆزىمىزگە چۈشلۈق مەسئۇلىيىتى ۋە قىممىتى بارلىقىنى ھېس قىلىۋاتىمىز. بىز ئوتتۇرىغا قويغان قاراش ۋە بىز چىقارغان باھالار سۈپەت يارىتىش ئۈچۈن تىرىشىۋاتقان يازغۇچىلار ئۈچۈن ئېھتىياجلىق نەرسىگە ئايلىنىپ قالسا ئەجەپ ئەمەس. چۈنكى، كىتابلارنى ئۆز قىزىقىشى بويىچە ئوقۇيدىغان كىتابخانلارنىڭ پىكرىنى نەزەرگە ئېلىش، ئۇنىڭغا قۇلاق سېلىپ قويۇش يازغۇچىلارنىڭ كېيىنكى ئىجادىيىتىگە ياردەمى بولمايدۇ دېگىلى بولمايدۇ. كىتابخانلار ۋە يازغۇچى، شائىرلىرىمىزنىڭ ماسلىشىپ، ئورتاق تىرىشچانلىق كۆرسىتىشى بىلەن ئەدەبىي ئەسەرلىرىمىزنىڭ مەزمۇنى ۋە شەكلى كۈنسېرى جۇشقۇنلۇق ۋە كۆپ خىللىققا يۈزلىنىدۇ دەپ تونۇساقلا ئۆز قاراشلىرىمىزنى ئۇچراشتۇرۇپ، مۇنازىرىلىشىپ بېقىشنىڭ زىيىنى يوق.

(بۇ ماقاله «قۇمۇل ئەدەبىياتى» ژۇرنىلىنىڭ 1996 - يىل 4 - سانىدا ئېلان قىلىنغان)

يەنە ئەدەبىي تەنقىد ئىلمىي، ساغلام قانات يايدۇرۇلۇشى لازىم

ئابدۇۋەلى كەرىم

يېقىندىن بۇيان بەزى ئەدەبىي تەنقىدچىلەر تەتۇر يۆنىلىشلىك تەپەككۇر شەكىلىدىن پايدىلىنىپ ئەنئەنە، نوپۇز، ئىجادىيەت قانۇنىيەتلىرى، ئىجتىمائىي ئۇنۇم، ئىدىيىۋىلىك دېگەنلەرگە قارشى كەسكىن رەۋىشتە جازا يۈرۈشى ئېلىپ باردى. ئۇلار ئەدەبىي ئەسەرلەرنىڭ كەم بولسا بولمايدىغان ئامىللىرىدىن بولغان بىلىش قىممىتى، ئىدىيىۋى قىممىتى قاتارلىقلارنى ئېستېتىك قىممەتتىن شاللاپ چىقىرۋېتىپ، ئەسەرنىڭ ئىجتىمائىي ئۇنۇمى قانچىلىق كۆچلۈك بولسا، ئۇنىڭ ئېستېتىك قىممىتى شۇنچە تۆۋەنلەپ كېتىدىغاندەك، ئەكسىچە، ئەسەرنىڭ ئىجتىمائىي ئۇنۇمى قانچە تۆۋەن بولسا، ئۇنىڭ ئېستېتىك قىممىتى شۇنچە يۇقىرى بولىدىغاندەك بىر خىل خاتا چۈشەنچىلەرنى ھەدەپ بازارغا سالدى.

ئۇنىڭ ئۈستىگە مۇناقاچېكىدىن ئاشقان بىر تەرەپلىمە ئۇسۇل چەكلەنمەستىن قوللىنىۋېرىپ شۇ دەرىجىگە يەتتىكى، ئۇلار بۇ قاراشلىرىنى ئۆزلىرىنىڭ نەزەرىيە تەنقىقاتىغا قوشقان يېڭىچە تۆھپىلىرىمىز دەپ مەيدىسىگە ئۇرۇشۇپ، مەمەدانلىق قىلىدىغان، باشقىلارنى ئورۇنسىز كەمسىتىپ، دەككىسىنى بېرىدىغان، كىشىلىك ئىززەت-ھۆرمىتىگە خىرىس قىلىدىغان بولمىغۇر قىلىقلار بىلەن نەزەرىيە تەتقىقاتى ساھەسىدە خۇنۇك كەيپىيات پەيدا قىلدى. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ مەسىلىلەرنى تەپسىلىي مۇھاكىمە قىلىپ ئۆتۈشكە توغرا كەلدى.

بۇنىڭغا «تارىم» ژۇرنىلىنىڭ 1993 ـ يىل 12 ـ سانىدا ئېلان قىلىنغان «زەئىپ روھ ۋە زەئىپ مۇھەببەت» ، 1995 ـ يىلى «ئىشچىلار ۋاقىت گېزىتى» دە ئېلان قىلىنغان «ئىجادىيەتنىڭ قىممىتى ۋە ئىجادكارنىڭ قىسمىتى» ، «قۇمۇل ئەدەبىياتى» ژۇرنىلىنىڭ 1996 ـ يىل 4 ـ سانىدا ئېلان قىلىنغان «زوردۇن سابىرنىڭ سۈپەت قارىشىغا باھا» قاتارلىق ماقالىلەرنى كۆرسىتىشكە بولىدۇ.

ئەگەر گەپ، پەقەت ئەدەبىي ئىجادىيەتنى گۈللەندۈرۈشنىڭ ئورتاق ئۇسۇل ـ چارىلىرى ئۇستىدىلا بولىدىغان بولسا، بىز ئوبزورچىلارنىڭ نەزەرىيە تەتقىقاتى مۇنبىرىدىن پايدىلىنىپ، ئۆزلىرىنى «سەنئەت غۇرۇرى كۈچلۈك» ھېسابلاپ كۆككە كۆتۈرۈپ كۆرسىتىشكە مەلۇم مەنىدىن ئېيتقاندا ئارىلاشمىساقمۇ بولاتتى. بىراق، بىر مىللەت ئەدەبىياتىنى گۈللەندۈرۈشنىڭ ئورتاق چارە ـ تەدبىرلىرى ھەققىدە مۇھاكىمە قىلىشتىن ھالقىپ چىقىپ، ئەدەبىياتىمىزنىڭ مىللىي ئەنئەنىسى، تارىخىي تەرەققىياتى ۋە بۈ جەريانىدا ئالدىنقى ئەۋلاد توھپىكارلارنىڭ ئوينىغان رولى، تىكلىگەن نوپۇزىغا قوپاللىق بىلەن تىل تەككۈزۈشتەك قىلمىقلارغا ھەر قانداق كىشىنىڭ غەزىپى كەلمەي قالمايدۇ.

ئوبزورچى ئالدىنقى ماقالىسىدە يېقىنقى يىللاردىن بۇيان پروزا ساھەمىزدە كىشىلەر تېخى بايقاپ ئۈلگۈرمىگەن بىر نۇقتىدىن بۆسۈپ چىقىپ، كەڭ ئۇقۇرمەنلەرنىڭ بىردەك ئالقىشىغا ئېرىشكەن، مەمتىمىن ھوشۇرنىڭ بىر ئېسىل ئەسىرى «خاسىيەتلىك قار» پوۋېستىنى تاللىۋېلىپ، ئۇنىڭغا ھېچقانداق ئېستېتىك تەھلىل ۋە مەزمۇن تەھلىلى ئېلىپ بارماستىن، تەتقىقات تېمىسىدىن چەتنىگەن ھالدا «زەئىپ روھ ۋە زەئىپ مۇھەببەت» مەھسۇلى دەپ ئىنكار قىلدى. بۇ ماقالىنىڭ تەھلىل قىلىش ئۇسۇلى ۋە كۆزىتىش نۇقتىسىدىكى بىر تەرەپلىمىلىك ھەققىدە «خاسىيەتلىك قار» نىڭ ئاپتورى يېتەرلىك جاۋاب بەردى.

ئۇنىڭ «ئىشچىلار ژاقىت گېزىتى» دە ئېلان قىلغان ماقالىسى بولسا، كۆرۈنۈشتە پروفېسسور ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەد ئىمىننىڭ ھا-ياتلىقىدا تېگىشلىك قوللاشقا ئېرىشەلمىگەنلىكىنى بايان قىلغاندەك كۆرۈنسىمۇ، ئەمەلىيەتتە بولسا «تولۇمدىن توقماق چىقىپتۇ» دېگەن-دەك، تېپىچان ئېلىيېۋ، ئەلقەم ئەختەم، ئابدۇشۇكۇر يالقىن، قې-يۇم تۇردى قاتارلىق پېشقەدەم ئەدىبلەرنىڭ كىشىلىك ئىززەت - ھۆرمىتىگە ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنىڭ ئەدەبىيات تارىخىمىزدىكى چوڭ-كۇرگىلى بولمايدىغان نوپۇزىنى غەرەزلىك ھالدا كەمسىتتى. بۇ ئىككى ماقالە ھەققىدىكى جامائەتنىڭ نارازىلىق سادالىرى ئۇنىڭ شۇندىن باشلاپ، بۇ خىل مۇڭاپىق بولمىغان كۆزىتىش نۇقتىسى، ئۆزىنى كۆرسىتىشتەك قىلىقلاردىن ئۆزىنى تارتىشقا يېتەرلىك سىگنال بەرگە-نىدى. بىراق، ئۇ يېقىندىلا سەھنىدىن قوغلانغان «ئېقىمغا قارشى تۇرغۇچى قەھرىمان» لارنىڭ ئەلپازى بىلەن يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ، ئىجا-دىيەت نەتىجىلىرىنى كۆپچىلىك ئاممىا ئېتىراپ قىلغان، ئەدەبىيات - سەنئەت مۇنبىرىمىزدە بەلگىلىك نوپۇز تىكلىگەن كىشىلەرنى تاللىۋې-لىپ «توپقا تۇتۇش» نى داۋاملاشتۇردى. ئۇنىڭ «زوردۇن سابىرنىڭ سۇپەت قارىشىغا باھا» ناملىق ماقالىسى ئەنە شۇنداق خاھىشتىكى ئىلمىيلىق ۋە ساغلاملىقتىن يىراق بولغان يەنە بىر ماقالىسى دېيىشكە بولىدۇ.

ئوبزورچى بۇ ماقالىسىنى ئۆزى تەنقىد قىلغان ماقالىدىكى «ئە-سەرنىڭ سۇپىتىنى ئۇنىڭ ئىجتىمائىي ئۇنۇمى ۋە جەمئىيەتتە ئويناغا رولى، ئېرىشكەن ھۆرمەت - ئىناۋىتى بىلەن ئۆلچىنىدۇ» دېگەن تەستىقىي ھۆكۈمنى رەت قىلىشتىن باشلاپ «ئىجتىمائىي ئۇنۇم» دىن ئىبارەت مەزمۇنى ئېنىق بولمىغان بۇ ئۇقۇم ئەسەر سۇپىتىنى ئۆلچەي-دىغان بىردىنبىر ئۆلچەم ھېسابلىنىدىكەن، ئۇ سەنئەتكە قىلىنغان ئاسىيلىق ھېسابلىنىدۇ دەپ ناھايىتى كەسكىن پوزىتسىيە بىلەن ئۇ-زۇل - كېسىل ئىنكار قىلدى.

بۇ ئىنكار ھۆكۈم ئىز دەسسەپ تۇرالامدۇ؟

بىزنىڭچە ئىز دەسسەپ تۇرالمايدۇ.

چۈنكى، بىرىنچىدىن: «ئىجتىمائىي ئۇنۇم» دىن ئىبارەت بۇ ئۇقۇم» ھەرگىز «مەزمۇنى ئېنىق بولمىغان ئۇقۇم» ئەمەس، بەلكى ئەدەبىياتىمىزنىڭ خەلق ئۇچۇن، سوتسىيالىزم ئۇچۇن خىزمەت قىلىشىدىن ئىبارەت ئاساسىي مېلودىيىسىنى روشەن گەۋدىلەندۇرۇشنى چىقىش نۇقتا قىلغان، قاراتمىلىقى ئىنتايىن روشەن ئۇقۇم.

ئىككىنچىدىن: ئاپتور بۇ ھۆكۈم جۇملىسىدە «ئىجتىمائىي ئۇنۇم» نى «بىردىنبىر ئۆلچەم» دەپ ئۇنداق ئۇزۇل ـ كېسىل مۇئەييەنلەشتۇرگىنى يوق.

ئۇچىنچىدىن: بىز يۇقىرىدىكى زىددىيەتلەرنى بىر مىنۇتقا نەزەردىن ساقىت قىلىپ تۇرۇپ، ئوبزورچىنىڭ تەتۇر يۆنىلىشلىك تەپەككۇر ئۇسۇلى بويىچە ئۇنىڭ بۇ ھەقتىكى تەھلىللىرىنىڭ يەكۇنى سۇپىتىدە ئوتتۇرىغا قويۇلغان «ئەدەبىي ئەسەرنىڭ سۇپىتىگە ئىجتىمائىي قىممەت بىلەن ئېستېتىك قىممەتنىڭ بىردەكلىكى نۇقتىسىدىن چىقىپ مۇئامىلە قىلىشمىز كېرەك» دېگەن تەشەببۇسىغا نەزەر سالىدىغان بولساق، ئۇ ئۆزى ئىنكار قىلغان «ئىجتىمائىي ئۇنۇم» دېگەن ئۇقۇمغا قارىمۇ ـ قارشى ئۇقۇم ئىشلەتمەستىن، ئۇنىڭ بىلەن ئوخشاش مەنىدىكى «ئىجتىمائىي قىممەت» دېگەن ئۇقۇمنى سۇپەت ئۆلچىمى سۇپىتىدە ئىشلەتكەنلىكى ئۇچۇن بۇ «سەنئەتكە نىسبەتەن يېرىم ئاسىيلىق ھېسابلىنىدۇ» دەپ ھۆكۈم قىلىشىمىزغا نېمىشقا بولمايدىكەن؟!

دەرۋەقە، ئوبزورچىنىڭ ئىنكارچىلىق ئۇسۇلى چەكتىن بەك ئېشىپ كەتكەن بولۇپ، نەتىجىدە باشتا ئىنكار قىلغىنىنى ئاخىرىسىدىنلا تەستىقلاشتەك لوگىكىلىق زىددىيەتنى كەلتۈرۈپ چىقىرىپ، باشقىلارنى سەتلەيمەن دەپ تۇرۇپ ئاتقان چالمىسى قايتىپ كېلىپ ئۆز بېشىغا تېگىشىنىڭمۇ مۇمكىنلىكىنى مۆلچەرلىيەلمەي قالغان.

ئەدەبىيات تارىخىدا يوققا چىقىرىۋەتكىلى بولمايدىغان بىر ھەقـ

قەت شۇكى، ھەقىقىي مۇنەۋۋەر ئەسەرلەر ھەم يۇكسەك دەرىجىدىكى ئېستېتىك قىممەتكە، ھەم يۇكسەك دەرىجىدىكى بىلىش قىممىتى ۋە ئىدىيىۋى قىممەتكە ئىگە بولۇپ، بۇ ئامىللار شۇ خىل ئەسەرلەردە بىر - بىرى بىلەن ئورگانىك ھالدا بىرلىككە كەلگەن بولىدۇ. ئۇلارنى بىر - بىرىدىن ئايرىۋېتىشكىمۇ، بىرى ئارقىلىق ئىككىنچىسىنى ئىنكار قىلىشقىمۇ بولمايدۇ. ئەگەر شۇنداق قىلىنغان بولسا، ئاخىرقى ھېسابتا ئەدەبىياتنىڭ ئۆزىنى ئىنكار قىلغانلىق بولىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئېيتىشقا بولىدۇكى، ئېستېتىك قىممەتنىلا تەكىتلەپ، بىلىش قىممىتى ۋە ئىجتىمائىي قىممەتنى چۆكۈرگۈچىلەر ياكى بۇ ئۇقۇملار ئوتتۇرىسىدىكى بۇ خىل دىئالېكتىك مۇناسىۋەتنى بىلمەيدۇ، ئەگەر شۇنداق بولىدىغان بولسا، ئۇلار ئىجادكارلارغىمۇ، ئوقۇرمەنلەرگىمۇ قىلچە مەنپەئەت يەتكۈزمەيدىغان مۇجمەل، «تايىنى يوق» چۈشەنچىلەرنى تارقاتقان بولىدۇ، ياكى ئۇلار بۇ ئۇقۇملار ئوتتۇرىسىدىكى قانۇنىي مۇناسىۋەتلەرنى بىلىدۇ. ئەگەر شۇنداق بولىدىغان بولسا، بۇگۈنكى ئەدەبىياتىمىزنىڭ مەنىۋى مەدەنىيەت بەرپا قىلىشتەك غايەت زور رولىغا ئاسىلىق قىلغان بولىدۇ، بۇ ئىككىلا ئەھۋالدا ئۇلار ئەدەبىيات نوقۇل ھالدا «كۆڭۈل كۆتۈرۈشنىڭ قورالى» دەپ دەۋا قىلىدىغان، ئاللىقاچان كىشىلەر تەرىپىدىن تاشلىنىپ كېتىلگەن «سەنئەت ئۈچۈن سەنئەت» تەشەببۇسچىلىرىنىڭ كەتمىنى چاپقان بولىدۇ.

شۇنىڭ ئۈچۈن «ئىجتىمائىي ئۇنۇم» بىر خىلق سەنئەتكارىنىڭ ئەدەبىيات - سەنئەت ئىجادىيىتى بىلەن شۇغۇللىنىشتىكى ئالدىنقى شەرتى. شۇنىڭدەك مۇئەييەن بىر ئەسىرى ئارقىلىق نېمىنى تەشەببۇس قىلىپ، نېمىگە قارشى تۇرىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈشكە ئاخىرقى يېشىمىنى... ئوبزورچىنىڭ لوگىكىلىق زىددىيەت بىلەن ئۇماچتەك ئارىلىشىپ كەتكەن يەنە بىر مۇھاكىمە نۇقتىسى، زوردۇن سابىرنىڭ 80 - يىللاردىكى ئىجادىيەت ئەمەلىيىتى ئۈستىدە بولغان، ئۇ مۇنداق مۇھاكىمە ئېلىپ بارىدۇ:

«زوردۇن سابىر 80 - يىللارنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدىكى ئۇيغۇر پروزچىلىقىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا ئالدىنقى قاتاردا سانىلىدىغان بىر قىسىم مۇنەۋۋەر ئەسەرلەرنى يارىتقان يازغۇچى، لېكىن ئۇ كۆپ هاللا- ردا سەنئەت غۇرۇرى ئانچە كۈچلۈك بولمىغان، قىممەت قارىشى تازا دۇرۇس بولمىغان ئوبزورچىلىرىمىز تەرىپىدىن بىھۇدە ماختىلىپ كەت- تى هەم خاتا تەنقىدلىنىپمۇ قالدى.» بۇ ئۆزۈندىدە ئىككى جۈملە بار. ئالدىنقى جۈملىدە يازغۇچىنىڭ مۇۋەپپەقىيىتى گەۋدىلەندۈرۈلگەن (خاتالىق — نۇقسانلىرى تىلغا ئېلىنمىغان). كېيىنكى جۈملىدە بىر - بىرىگە قارىمۇ قارشى ئىككى هۆكۈم ئوتتۇرىغا قويۇلغان. سوراپ باقايلى، ئوبزورچى ئۆگەنگەن لوگىكىدا مۇئەييەن بىر ئوبيېكت توغ- رىسىدا، ئەينى بىر شەرت ئاستىدا، بىر - بىرىگە قارىمۇ قارشى ياكى زىت هۆكۈمدە بولۇۋەرسە بولامدۇ - بولمامدۇ؟ شۇنىڭدەك بىر - بىرىگە قارىمۇ قارشى ۋە زىت ئىككى هۆكۈمنىڭ هەر ئىككىلىسى توغرا بولامدۇ، بولمامدۇ؟

بىزنىڭچە، بۇ سوئاللارغا يۇقىرىقى مۇهاكىمىنى توغرا دەپ يېزد- ۋاتقان ئاپتورنىڭ «بولىدۇ» دەپ جاۋاب بەرمەي ئامالى يوق، نەتىجىدە ئۇ بىز كۆرگەن لوگىكا كىتابلىرىدا كۆپ مىسالغا ئېلىنىدىغان نەيزە بىلەن قالقان سانتۇچىنىڭ هالىغا چۈشۈپ قالىدۇ. كېيىنكى جۈملىدە- كى ئىككى تەڭداش هۆكۈمنىڭ كېلىپ چىقىشىدا ئالدىنقى جۈملە ئاساسىي شەرت بولغانلىقى ئېنىق، چۈنكى ئوبزورچى ئۇنىڭدىن باشقا شەرتلەرنى تىلغا ئالمىغان. ئەمىسە «ئۇيغۇر پروزىچىلىقىغا نىسبەتەن ئالدىنقى قاتاردا سانىلىدىغان بەزى مۇنەۋۋەر ئەسەرلەرنى يارىتقان بولسا ماختالغىنى توغرا بولامدۇ؟ تەنقىدلەنگىنى توغرا بولامدۇ؟»، «بىھۇدە ماختالدى» دېگەن سۆز، ماختالغىنى توغرا ئەمەس، «خاتا تەنقىدلەن- دى» دېگەن سۆز تەنقىدلەنگەنلىكىمۇ توغرا ئەمەس دېگەنلىك ئىكەنلە- كى كۆرۈنۈپ تۇرغان ئەهۋال ئاستىدا، ئوبزورچى ئۇنىڭغىمۇ، بۇنىڭ- غىمۇ ئوخشىمايدىغان ئۇچىنچى يولنى تاللىۋېلىپ زادى نېمە دېمەكچى

ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرەلمىگەن. شۇنىڭ ئۈچۈن ئەنە شۇنداق لوگىكىلىق قائىدە - قانۇنلارغا خىلاپلىق قىلىشتىن كېلىپ چىققان خاتالىقىنى سەپسەتە ھەم نەيرەڭ‌ئازلىق دېمەسلىككە بىزنىڭمۇ ئامالىمىز يوق.

ئۇنىڭ ئۇستىگە ئوبزورچىنىڭ مەنمەنلىكى، ئەقىل - ئىدراكى، ئەدەپ - ئەخلاقىدىن غالىب كېلىپ «بىھۇدە ماختىغۇچىلار» بىلەن «خاتا تەنقىد قىلغۇچىلار» نى «سەنئەت غۇرۇرى كۈچلۈك بولمىغان»، «قىممەت قارىشى تازا دۇرۇس بولمىغان» لار دەپ كەمسىتىش، ئەدەپ-لەش ئارقىلىق داۋالى سۆزلەپ، دەلىل كەلتۈرۈپ ئۇلارنىڭ خاتالىق نۇقسانلىرىنى كۆرسىتىپ بېرىشنىڭ ئورنىغا ئۇلارنىڭ كىشىلىك سالاھىيىتى، كەسپىي سالاھىيىتىگە ھۇجۇم قىلىشتەك رەزىل ئۇسۇللار-دىنمۇ ئۆزىنى قاچۇرمىغان.

بىر ئەسەرگە نىسبەتەن ھەممە كىشىنىڭ چۈشىنىشى، باھاسى ئوخشاش بولمايدىغانلىقى ئەدەبىي تەنقىددە يول قويغىلى بولىدىغان ئادەتتىكى ئىش. ھەتتا ئەسەرگە قايسى نۇقتىدىن ياندىشىشقا قاراپ ئۇنداقمۇ، مۇنداقمۇ باھالىنىپ قېلىشى مۇمكىن. شۇنىڭ ئۈچۈن ھەممە كىشىنىڭ كۆز قارىشى، باھاسىنى بىر تۈز سىزىق ئۇستىگە يانتۇزۇپ، تەكشىلەشكە ئۇرۇنۇشقا ھېچكىمنىڭمۇ ھەققى يوق.

ئەلۋەتتە، ئەدەبىي تەنقىد ئېلىپ بارغاندا ئۆزىمىزنىڭ پىكرىگە زىت، قارىمۇ قارشى پىكىرلەر بولسا، رەددىيە بەرسەك بولىدۇ. بىراق، ئۆزىمىزنىڭ پىكرىگە ئوخشىمىغانلىقى تۈپەيلىدىن، قائىدە سۆزلەپ، ئىلمىي مۇھاكىمىلەر ئارقىلىق ئۇلارنىڭ خاتالىقلىرىنى كۆرسىتىپ بەرمەستىن، «سەنئەت غۇرۇرى كۈچلۈك ئەمەس، قىممەت قارىشى دۇرۇس ئەمەس» دەپ «سىپايىگەرچىلىك بىلەن ھەيۋە قىلىش گۆدەكلىكلا ئەمەس، ھەتتا مۇتەھەملىك بولۇپ» قالىدۇ (ماۋزېدۇڭ).

شۇنىڭ ئۈچۈن ئەدەبىي تەنقىد ئېلىپ بارغاندا دېموكراتىك پوزىتسىيىدە، تەڭ باراۋەر ئورۇندا تۇرۇپ، ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىز-

دىگەن ئاساستا ئۆز تەشەببۇس، نۇقتىئىنەزەرلىرىمىزنى شەرھلەپ يېشىپ بېرىشىمىز، ئەدەبىي تەنقىقات مۇناسىۋىتىدىن ھالقىپ كەتكەن ھالدا قالپاق كىيگۈزۈپ تەھدىت سالىدىغان كالتەكچىلەردىن بولۇۋالماسلىقىمىز لازىم.

ئۇندىن باشقا ئوبزورچى رەددىيە بەرگەن يەنە بىر نۇقتا «رېئالىلىق» ئۇستىدە بولۇپ، ئۇ ئۆزى تەنقىد قىلىۋاتقان ماقالىدىكى «. . . بۇ ئەسەرنىڭ كىشىلەر كۆڭۈل بۆلۈۋاتقان ئەمەلىي تۇرمۇشقا ئەڭ يېقىن بولۇشى. . . » دىگەن مۇھاكىمىنى تەھلىل قىلىپ كېلىپ «كىشىلەر كۆڭۈل بۆلىدىغان» ئىشلار دىگەندە قانداق خاراكتېرىدىكى ئىشلار كۆزدە تۇتۇلىدىغانلىقىنى مۇھاكىمە قىلىپ كۆرەيلى.

بىزنىڭچە «كىشىلەر كۆڭۈل بۆلىدىغان» ئىشلار دىگىنىمىز، كىشىلەرنىڭ تۇرمۇش ئېھتىياجىنىڭ تەلەپلىرى كەلتۈرۈپ چىقارغان، ئۇلارنىڭ جانجان مەنپەئىتىگە زىچ باغلانغان ئەڭ ئۆتكۈر، ئەڭ تەخىرسىز ئىشلار بولۇپ، بۇگۈنكى كۈندە بۇنداق ئۆتكۈر مەسىلىلەرنى تېما قىلىپ يېزىش ئىنتايىن ئاز ساندىكى يازغۇچىلارغىلا نىسىپ بولۇۋاتقان ئىشلاردۇر. شۇڭا مەسئۇلىيەتچان يازغۇچىنىڭ ئەكس ئەتتۈرۈشىكە تېگىشلىك بولغىنى ھەرگىزمۇ ئۆزىگە ھېچقانچە تەسىر قىلمىغان، كىشىلەر ئانچە كۆڭۈل بۆلۈپمۇ كەتمەيدىغان ئەرزىمەس ئىشلار بولماستىن، يازغۇچىغا تۇرمۇش تەرىپىدىن كۆرسىتىپ بېرىلگەن، كىشىلەر ئەڭ تەقەززا بولۇۋاتقان ئىشلار بولۇشى كېرەك.

ئوبزورچى ماقالىسىدە يازغۇچىنى تەنقىد قىلىپ، تىلغا ئالغان «تارىم دەرياسىنىڭ بويىدا ئۇنسىز ياش تۆكۈۋاتقان دېھقانىنىڭ يىغىسى»، «چۆچۈرىدەك بەش بالىسىنى ئوخلىتىپ قويۇپ. . قىلىشقان ھېسابات» قاتارلىقلارمۇ يۇقىرىقىدەك خاراكتېرگە ئىگە، كىشىلەر تازا كۆڭۈل بۆلۈۋاتقان ئىشلاردۇر. ھالبۇكى، ئوبزورچى يازغۇچىنىڭ «كىشىلەر كۆڭۈل بۆلىدىغان» دىگەن ئېنىقلىمىسىنى يارىمايدۇغا چىقىرىۋەتكەن تۇرۇقلۇق، ئۆزى بولسا كىشىلەر تازا كۆڭۈل بۆلۈۋاتقان

ئىشلارنى يازمىدى دەپ رەنجىگىنى نېمىسى؟! بۇنى نەچە لوگىكا دەپ چۈشەنسەك بولىدۇ؟ ئەگەر مۇشۇنداق چاتاشتۇرۇلغان بىمەنە مۇھاكىمىلەرمۇ «تەھلىل»، «تەنقىد» ھېسابلىنىدىغان بولسا يازغۇچىنىڭ «كىشىلەر كۆڭۈل بۆلىدىغان» ئىشلارنى يېزىشنى تەشەببۇس قىلىشى توغرا. ئۇ چاغدا ئۇنىڭ دېھقانىنىڭ «يىغىسى» ۋە «ھېسياتى»نى يازمىغانلىقى توغرا بولغان بولىدۇ. مۇشۇنداق مەنتىقە بويىچە قارايدىغان بولساق، دۇنيادىكى ئەڭ مۇنەۋۋەر، ئەڭ نوپۇزلۇق يازغۇچىلار كىشىلەر كۆز قىرىنىمۇ سالمايدىغان، ئەرزىمەس ئىشلارنى يازىدىغانلار بولۇپ چىقمامدۇ؟!

ئوبزورچى كەڭرەك مۇھاكىمە قىلغان يەنە بىر مەسىلە يازغۇچىنىڭ «بالزاك يولى»غا بولغان قايىللىقىنىڭ يارىمايدىغانلىقى بولغان. ئۇ گويا دۇنياۋى شۆھرەتكە ئىگە بالزاكنىمۇ ئىنكار قىلالايدىغان ئەلپاز بىلەن، بودلېرنىڭ بالزاك ھەققىدىكى باھالىرىنى نەقىل كەلتۈرۈش ئارقىلىق «بالزاك يولى»نىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىك يول ئەمەسلىكىنى ئىسپاتلىماقچى بولغان. بودلېر ئوتتۇرىغا قويغان: «ئۇنىڭ ئىنسان كومىدىيىسى، دىكى پېرسوناژلارنىڭ ھەممىسىلا ئاكتىيور، يۇقىرى قاتلامدىكى ئاق سۆڭەكلەردىن تارتىپ تۆۋەن قاتلامدىكى ئاددىي خەلققىچە ھەممىسىلا تۇرمۇشتا ئىنتايىن قەيسەر، كۆرەش مەيدانىدا ئىنتايىن ئاكتىپ ۋە ياكى ئىنتايىن ھىيلىگەر، قىينىچىلىق ئالدىدا ئىنتايىن سەۋرچان، بايىاشاتلىق ئىچىدە ئىنتايىن ئاچكۆز، قۇربان بېرىش پەيتىدە ئىنتايىن ئۇزۇل ـ كېسىل، ئومۇمەن بالزاك ئەسەرلىرىدىكى ھەر بىر شەخس، ھەتتا ئىشىك باقارمۇ بىر تالانت ئىگىسى» دېگەن باھاسىنى تەھلىل قىلىپ كۆرىدىغان بولساق، ئۇنىڭ ھىيوگوغا ئوخشاشلا بالزاك ئىجادىيىتىنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى يۈكسەك ئورۇنغا قويۇپ مۇئەييەنلەشتۈرگەنلىكىنى كۆرىمىز. بۇ باھالاردا بالزاكنىڭ قانداقتۇ ئىجادىيەت قانۇنىيەتلىرىگە خىلاپلىق قىلىشتىن كېلىپ چىققان نۇقسان، چەكلىمىلىكلىرىنىڭ بارلىقىنى كۆرسەتكەن ئەمەس. بۇ ئۇزۇن-

دىنىڭ ئاخىرىدا ئايرىم - ئايرىم ھالدا قوش تىرناق ئىچىگە ئېلىپ كۆرسىتىلگەن. «سىمۇوللۇق ئەھمىيەتكە ئىگە، ئەپسانىۋى مەنىگە ئىگە»، «مۇئەييەن ئىرادىنىڭ قورالى» دېيىلگەن ئۇزۇندىلەرنىڭ ئالدىنقىسى يۇقىرىدىكىگە ئوخشاش. پەقەت كېيىنكىسىدە مەلۇم دەرىجىدە چەكلىمىلىك بارلىقىدىن ئىنىق بولمىغان بىشارەت بېرىلگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇنى بىز بالزاكنىڭ ھەقىقەتەنمۇ چەكلىمىلىكلىرىنىڭ بارلىقىنى كۆرسىتىپ بەرگەن دەپ قارىمايمىز. چۈنكى بۇ ئۇزۇندىلەرنى بىرەر ئىنىق پوزىتسىيىسىنى تولۇق ئىپادىلەيدىغان قىلىپ، ئاياغلاشقان جۈملە شەكلىدە ئېلىپ كۆرسەتمەستىن، ئۆز مۇددىئاسىغا ئۇيغۇنلاشتۇرۇش ئۈچۈن نەقىل كەلتۈرۈش پرىنسىپلىرىغا خىلاپ ھالدا، باش - ئاخىرىنى ئېلىپ تاشلاپ، ئىزاھلاپ چۈشەندۈرمىسە بولمايدىغان تومتاق ئۇقۇم شەكلىدە ئالغان.

ئۇنىڭ ئۇستىگە بىر يازغۇچىنىڭ مۇڭەپپەقىيەت، چەكلىمىلىكلىرى ھەققىدە مۇھاكىمە ئېلىپ بارغان يەنە بىر كىشىنىڭ باھاسى، كېيىنكىلەرنىڭ ئۇ يازغۇچى ھەققىدە قايتا تەتقىقات ئېلىپ بېرىشىغا بىردىنبىر چىقىش نۇقتا بولۇشى ناتايىن. جۈملىدىن بودلېر يۇقىرىقى باھالىرىدەك ئەمەس، راستتىنلا بالزاكنىڭ نۇقسان، چەكلىمىلىكلىرىنى ئىنىق ئوتتۇرىغا قويغان ھالەتتىمۇ، كېيىنكىلەرنىڭ يازغۇچىنىڭ ئەسەرلىرى ھەققىدە پىكىر قىلىشىغا بىردىنبىر ئاساس بولالمايدۇ. بۇنى بىر تەرەپ قىلغان ئاساسىي پاكىت ئۇنىڭ ئەسەرلىرىدۇر. يازغۇچىنىڭ دۇنيا قارىشى ۋە ئەدەبىي تالانتىنىڭ مەھسۇلى بولغان ئەسەرلىرىلا بولىدىكەن، ئالدىنقىلار تەتقىقات ئېلىپ بېرىپ باھا بەرمىگە بولسىمۇ، ئۇنىڭ ئەسەرلىرىنىڭ ئېستېتىك زوقلاندۇرۇش ئىقتىدارى ۋە ئىجتىمائىي ئۇنۇمى ئارقىلىق ئۇ ھەقتە ئەملىيەتكە ئۇيغۇن ئەقلىي خۇلاسىلەرنى چىقارغىلى بولىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن يازغۇچىنىڭ «بالزاك يولى» نى ئەتىۋارلىشى ھىيوگونىڭ باھالىرىدىن كەلگەن، دەپ ھۆكۈم قىلىش قانچە خاتا بولسا، بودلېرنىڭ ئىنكار قىلغانلىقىغا

قارىماستىن بالزاكنى مۇئەييەنلەشتۇرۇپ ماختاش توغرا ئەمەس، دەپ ھۆكۈم چىقىرىشمۇ شۇنچىلىك خاتا. ئوبزورچى ئەنە شۇنداق لوگىكىلىق زىددىيەتلەر بىلەن چىگىشلىشىپ كەتكەن مۇھاكىمىنى شۇ يەردىلا توختىتىپ قويماستىن، يەنە «ئۇنىڭ زور بىلىش قىممىتىگە ئىگە ئەسەرلىرى ئەينى دەۋردىكى ‹فرانسىيە جەمئىيىتىنىڭ قامۇسى› دەپ تەرىپلەنگەن، شۇڭلاشقا ئۇنىڭ ئەدەبىيات تارىخىدىكى ئورنىنىڭ يۇقىرىلىقىغا قىل سىغمايدۇ» دەپ پىكىر يۈرگۈزۈپ، يۇقىرىدا شۇنچە كۆچىنىپ، چىڭقىلىپ، ئىنكار قىلىپ كەلگەن بالزاكنى بىردىنلا يەنە قايتىدىن سەنئەت پەرىشتىسىگە ئايلاندۇرۇپ باھالاپ، ئۆزىنى ئۆزى كاچاتلايدۇ. بۇلا ئەمەس، ئۇ يەنە يۇقىرىقىدەك ئەبجەش مۇھاكىمىلىرى بىتىشمىگەندەك «لېكىن زامانىۋى ئەدەبىياتنىڭ قىممەت ئۆلچىمى بەلەن قارىغاندا، بالزاك ئەسەرلىرىدىكى پىسخىك ئىزدىنىشلەرنى چوڭقۇر ۋە ئىچكى خاھىشلىشىنى كۆچلۈك دېگىلى بولمايدۇ.» دېيىلگەن يەنە بىر قېتىمقى ئىنكار ھۆكۈمنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. ساناپ باقساق، ئوبزورچى بۇ قىسقىغىنە سەھىپىسىدە بالزاك ھەققىدە خۇددى ئاچىملوپتەك (ئاچىملوپ چىخوپنىڭ «خاملىيون» ناملىق ھېكايىسىدىكى ئاساسىي پېرسوناژ) ئۇچ قېتىم ئۆزگىرىدۇ. خوش، «پىسخىك ئىزدىنىشلەر چوڭقۇر ئەمەس، ئىچكى خاھىشلىشىنى كۆچلۈك دېگىلى بولمايدۇ» غان بولسا، ئۇنى كونكرېت، تېمىك مەسىللار بىلەن ئىسپاتلاپ كۆرسىتىش زۆرۈر ئەمەسمىكەن؟ ئۇنداق بولغاندا دەلىل ۋە ئاملىلار بولماي تۇرۇپمۇ، ئۇ ئۇنداق، بۇ ئۇنداق دېيىلىۋەرسە، ھە... شۇنداق ئىكەنده دەپ ئىشىنىۋېرىدىغان ئوقۇرمەنلەرنى تېپىپ، بارمىقىنى قارا سىياھقا مىلىگۈزۈپ «ئىسمىنى يازالمايدىغان بولسا» باسقۇزۇۋېلىپ دەلىل ـ ئىسپات سۈپىتىدە كۆرسىتىشتىن باشقا چارە بىلەن باشقىلارنى بۇ باھالارغا ئىشەندۈرۈش قىيىن.

ئاخىرقى مەسىلە، ئۇسلۇبنىڭ «ئىجابىي» بولىدىغانلىقى بىلەن

«سەلبىي» بولىدىغانلىقى. ئەگەر خاتا دەپ قويمىغان بولساق، ئەدەبىيات نەزەرىيىسى تارىخىدا ئۇسلۇبنى مۇنداق سۆزلەتلەپ ئايرىشنى تۇنجى قېتىم مۇشۇ ماقالىدە ئۇچرىتقان بولساق كېرەك. ھېلىمۇ ياخشى ئوبزورچى «سىنىپىي ئۇسلۇب»، «سىنىپتىن تاشقىرى ئۇسلۇب» قاتارلىقلارنى دەۋەتكەن بولسا، بىز بۇ خىل تەپەككۇر جەۋھەرلىرىگە تىل تەككۇزۇشكە قانداقمۇ جۇرئەت قىلالايدۇق؟!

قىسقىسى، ئوبزورچى مۇھاكىمە تېمىسى قىلغان ھېلىقى «بەش ئۆلچەم» گە تېخى يېتىپ كەلمەي تۇرۇپ، يەتتە بەتكە سوزۇلغان ماقالىسىنىڭ بەش بېتىنى ئەنە شۇنداق زىددىيەتلىك، تايىنى يوق پىكىرلەر بىلەن ھارغىچە زىننەتلەيدۇ. ئاخىرقى ئىككى بېتىدىلا ئىكىكىنچى، ئۇچىنچى، بەشىنچى ئۆلچەملەر ھەققىدە يۇقىرىدىكىگە ئوخشاشلا ھېچكىمگە پايدا ـ مەنپەئەت يەتكۈزمەيدىغان، رەددىيە بېرىشكىمۇ ئەرزىمەيدىغان مۇھاكىمىلىرىنى زېرىكمەي بايان قىلىدۇ. بىزنىڭچە، ئەدەبىي تەنقىدكە تۇتۇلغان بۇ خىل پوزىتسىيە ئىنتايىن بىر تەرەپلىمە بولۇپ، ئۇنىڭدىن نە پۇختا ئاساسلارغا تايانغان ئىلمىي پىكىرلەرنى، نە كەيپىيات جەھەتتىكى ساغلام، سەمىمىي پوزىتسىيىلەرنى ئۇچراتقىلى بولمايدۇ. ئەدەبىي تەنقىد مۇشۇنداق توغرا بولمىغان يولغا كىرىپ كېتىۋېرىدىغان بولسا، ئۇ ئىجادىيەتنىڭ گۈللىنىشىگە ياردەم بەرمەيلا قالماستىن، ئەدەبىيات ـ سەنئەت مۇنبىرىنى گۈرۈھۇازلىق، مەزھەپچىلىك، ئىنكارچىلىق، مەنمەنلىك پاتقىقىغا سۆرەپ كىرىپ، جەمئىيەتتە ئىنتايىن يامان تەسىر پەيدا قىلىدۇ.

تەنقىدىي مۇنازىرە جەريانىدا ھەممە كىشى ئورتاق ئېتىراپ قىلىش زۆرۈر بولغان بىر ئادىل پوزىتسىيە شۇكى، ئۆز تەشەببۇسلىرىنى چەكلەيدىغان تەكىتلەۋېرىپ، ھەقىقەتنىڭ ئۆزىگە مەنسۇپ ئىكەنلىكىنى مۇقىملاشتۇرۇۋالماسلىقى، شۇنىڭدەك قارشى تەرەپنىڭ تەشەببۇسلىرىغا رەددىيە بېرىشنى چەكتىن ئاشۇرۇۋېتىپ، ھەقىقەتنىڭ ئاخىرقى ھېسابتا قارشى تەرەپكە ئۆتۈپ كېتىش مۇمكىنلىكىنىمۇ چەتكە قاقماس-

لىق لازىم. بۇ ئىككى تەرەپكە ئېتىبار بەرمەي، مەنمەنلىك بىلەن قارىسىغا قىلىنغان چۇقان - سۆرەنلەر ئوبزورچى ئۇچۇن ھېچ ۋاقىتتا شان - شەرەپ ئېلىپ كەلمەيدۇ. ئۇنىڭ ئۇستىگە كىمنىڭ ھەق، كىمنىڭ ناھەق ئىكەنلىكى مەسىلىسى تېخى ئالدىمىزدا يېشىلىشكە ئېھتىياجلىق بولغان نامەلۇم ساندىن ئىبارەت بولۇپ، بۇ نامەلۇم سان ھەقىقىي نوپۇزلۇق بەلگۈلىگۈچى خەلقنىڭ رايىغا ئۇيغۇن كەلگەندىلا، ۋاقىتنىڭ سىنىقىدىن ئۆتكەندىلا ھەقىقىي يېشىمگە ئىگە بولىدۇ.

(بۇ ماقالە «قۇمۇل ئەدەبىياتى» نىڭ 1999 - يىل 1 - سانىدا ئېلان قىلىنغان)

تارىخىي يۇرت ئاغۇ ۋە ئاغۇلۇقلار

قەدىمىي يۇرت ئاغۇ ئۇيغۇر تارىخىدىكى بىر قانچە چوڭ ۋەقە - ھادىسىلەر بىلەن مۇناسىۋەتلىك خاسىيەتلىك جاي بولۇپ، ئۇنىڭ كىشىنى ھاياجانغا سالىدىغان ئۇزاق ھەم ئۆزگىچە تارىخى بار.

ئاغۇ قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ قەدىمكى ئاستانىسى ۋە ئۇيغۇر يېڭى مائارىپ ھەرىكىتىنىڭ بۆشۈكى بولغان ئاتۇشنىڭ ھازىرقى سۇڭ-تاغ، ئازاق، ئۇستۇن ئاتۇش، كاتتايلاق، قاراجۇل ۋە تۈگۈرمىتى قاتارلىق يەتتە يېزىسىنىڭ بىرى.

ئاتۇش ئەسلى جۇغراپىيىلىك نۇقتىدىن ئۇچ رايونغا بۆلىنىدۇ. بۇلار ئاستىن ئاتۇش، ئۇستۇن ئاتۇش ۋە ئاغۇدىن ئىبارەت. ئۇلۇغ ئالىم مەھمۇد قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» نىڭ 1 - توم 128 - بېتىدە «قەشقەردە ئارتۇچ ناملىق ئىككى يۇرت بار» دەپ يازغان. ئەنە شۇ ئارتۇچ ناملىق ئىككى يۇرتنىڭ بىرى، ھازىرقى ئاستىن ئاتۇش، يەنە بىرى ئۇستۇن ئاتۇش. ئاستىن ئاتۇشنىڭ خەلق ئارىسىدا «ئالتۇن ئاتۇش» دېگەن نامىمۇ بار. روشەنكى بۇ بىر ئۇقۇشماسلىق. بۇ ئەسلى «ئالتۇن ئاتۇش» ئەمەس، بەلكى «ئالتىن ئاتۇش». مەھمۇد قەشقەرى كىتابىنىڭ 1 - توم 147 - بېتىدە «ئالتىن — ئاستىن، تۆۋەن» دېگەن مەنىگە ئىگە، «ئاستىن دېگەن بۇ سۆز توغرا ئەمەس، توغرىسى ئالتىن» دەپ كۆرسەتكەن. دېمەك، ئاستىن ئاتۇشنىڭ خەلق ئارىسىدىكى «ئالتۇن ئاتۇش» دېگەن نامى تارىختىكى «ئالتىن ئاتۇش» نىڭ خاتا ئىستېمال قىلىنىپ كېلىۋاتقانلىقىنىڭ نەتىجىسى.

ئاتۇشتا ھازىر 140 مىڭغا يېقىن ئۇيغۇر ياشايدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە ئاغۇلۇقلار 14 مىڭدىن ئاتروقراقنى ئىگىلەيدۇ. دېمەك، ئاغۇلۇقلار

ئاتۇشتىكى ئۇيغۇرلار ساننىڭ ئوندىن بىرىنى ئىگىلەيدۇ.

ئاغۇ دېگەن ئىسىم ئارغۇ دېگەن سۆزنىڭ ئۆزگەرگەن شەكلى بولۇپ، مەھمۇد قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» نىڭ 1 - توم 172 - بېتىدە «ئارغۇ — ئىككى تاغ ئارىسى. بۇنىڭدىن ئېلىنىپ تىراز (تالاس) بىلەن بالاساغۇن ئارىسىدىكى شەھەرلەرمۇ «ئارغۇ» دېيىلىدۇ. چۈنكى، ئۇ يەرلەر ئىككى تاغ ئارىسىدا» دەپ چۈشەندۈرگەن. ھەمدە 1 - توم 147 - بەتتە «ئارغۇلادى» دېگەن پېئىلنى «يېرىپ ئۆتتى» دېگەن مەنىگە ئىگە دەپ ئىزاھلىغان. مەھمۇد قەشقەرىنىڭ «ئارغۇ» ئىبارىسىگە بەرگەن بۇ چۈشەندۈرۈشلىرى ئاغۇ يېزىسىنىڭ جۇغراپىيىلىك ئەھۋالىغا تولۇق ماس كېلىدۇ. ھەقىقەتەنمۇ ئاغۇ يېزىسى تاغلار ئارىسىغا جايلاشقان بولۇپ ئەتراپىنى «قارا تاغ» ۋە «بوز تاغ» ناملىق ئىككى چوڭ تاغ ۋە «تۆگە تاغ»، «چىگىلىك تاغ»، «يۇمىلاق تاغ» قاتارلىق كىچىك تاغلار ئوراپ تۇرىدۇ.

ئاغۇ دېگەن ئىسىمنىڭ كېلىپ چىقىشىغا مەنبە بولغان «ئارغۇ» ئىبارىسى، مەھمۇد قەشقەرى «تۈركلەر ئەسلى يىگىرمە قەبىلىدۇر» دەپ ئېيتقان قەبىلىلەرنىڭ ئاساسلىقلىرىدىن بىرىنىڭ نامى. مەھمۇد قەشقەرى دىۋانىنىڭ 70 نەچچە يېرىدە بۇ نامنى «ئارغۇ تىلى»، «ئارغۇلار»، «ئارغۇچە»، «ئارغۇ ئېلى»، «ئارغۇ» دېگەندەك شەكىللەردە تىلغا ئالغان. تارىختا ئارغۇ قەبىلىسى ئىسپىجاپتىن بالاساغۇنغىچە بولغان جۇغراپىيىلىك دائىرىدە ياشىغان. مەھمۇد قەشقەرى «دىۋان» نىڭ 1 - توم 41 - بېتىدە ئىسپىجاپ بىلەن بالاساغۇن ئارىسىدىكى يۇرتلارنى «ئارغۇ شەھەرلىرى» دەپ كۆرسەتكەن.

1974 - يىل ئەنقەرەدە نەشر قىلىنغان «تۈرك قامۇسى» نىڭ 21 - توم 351 - بېتىدە مەھمۇد قەشقەرى تىلغا ئالغان ئارغۇ قەبىلىسى ياشىغان ئارغۇ رايونى توغرىسىدا مۇنداق مەلۇماتلار بار:

«ئارغۇ رايونى مۇتەخەسسىسلىرىدىن ئا. ن. بىرنىشتامنىڭ تەتقىقاتىغا قارىغاندا، ئارغۇ ئەڭ قەدىمكى تۈرك سەئىت مەركەزلىرىدىن

بىرى ئىدى. ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەر نەتىجىسىدە ئارغۇنىڭ تارىخىي دەۋرلىرىنى پەرق ئەتمەك مۇمكىن بولماقتا. مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 2 - ئەسىردىن باشلاپ تۈرك قەبىلىلىرىدىن قاڭلى، تۆلس ۋە قىرغىزلار؛ تۈرك ئىكەنلىكى ئېھتىماللىققا ئىگە بولغان ئۇيسۇنلار ۋە VI - VII ئەسىرلەردە غەربىي تۈركلەر ۋە تۈركەشلەر ئارغۇدا ياياق سەنئەت ئەسەرلىرىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرگەن. غەربىي تۈرك قاغانلىقى دەۋرىدە (580 — 658) ئارغۇدا تۇنجى شەھەرلەر قۇرۇلغان. شەھەر-لىشىشنىڭ تەرەققىياتىدا بۇخارادىن كېلىپ «تۈرك يابغۇسى قارا چۇ-رىن» دىن پانالىق تىلىگەن كۆچمەنلەرنىڭ ياردىمى ئالاھىدە گەۋدىلىك بولغان. ئارغۇدا 766 - يىلىدىن 819 - يىلىغىچە داۋاملاشقان قارلۇق دەۋرىدە تۈرك ۋە سوغدى كىشىلىرى بىر - بىرى بىلەن خېلىلا قوشۇلۇپ كەتكەن ۋە كۆچمەن تۈركلەر شەھەرلەرگە ئولتۇراقلىشىشقا باشلىغان.

ئارغۇدا يەرلىك مەدەنىيەت كەمچىلەرەك بولۇپ، زەردۇشت دىنى تەسىرى بىلەن بىرگە، پارت (ئىران) ئېلىدە بارلىققا كەلگەن مانى دىنى ئارغۇدىمۇ تەسىر پەيدا قىلغان. ئەمما ئارغۇدا مانى دىنىگە مەنسۇپ ئەسەرلەر تېپىلمىدى. خرىستىئان دىنىمۇ ئارغۇدا تارقالغان. 781 - يىلى نستۇرىيان دىنى پاترىئاخى تىموتخس غەربىي تۈركىستان-دىكى تۈرك خاقانىنىڭ خرىستىئان ئىكەنلىكىنى يازغان. ھەقىقەتەن سامانىيلار 819 - يىلى تالاسنى ئىگىلىگەندە شەھەردىكى ئەڭ چوڭ ئىبادەتخانا بىر خرىستىئان دىنى چېركاۋى ئىدى. تۈرك ھۆكۈمدارلە-رىنىڭ مەركەزلىرىدىن بىرى ئىكەنلىكى ئىسپاتلانغان سويياب ئاقپە-شىن خارابىلىرىدە خرىستىئان دىنى ئابىدىلىرى تېپىلغان. ئارغۇدىكى ئەڭ مۇھىم سەنئەت ئەسەرلىرى تۈركلەر ئېلىپ كەلگەن ۋە شەرق تەسىرى بىلەن ئۇچراشقان بۇددىست ئابىدىللىرىدۇر. قارلۇق بۇد-دىست ئەسەرلىرىدە تۈركەش دەۋرىدە تەرەققىي قىلغان ئۇسلۇبقا قو-شۇمچە قىلغان ھالدا ئۇيغۇر تەسىرىمۇ كۆزگە چېلىقىدۇ.

ئاغۇ ۋە تىيانشان تاغلىرىدا قارلۇق دەۋرىگە تەۋە خۇمدان قالدۇقلىرى ئالاھىدە كۆزگە چېلىقىدۇ. بىرنىشتام مۇنداق دەيدۇ: غەربىي تۈرك ساپالچىلىقى قولدا يۇغۇرۇلغان، قوپال، قىزىل ۋە قارا رەڭدە بويالغان. بەزىلىرى پارقىراق ھالەتتە، بەزىلىرى سىرلانغان ئىدى. سىرىق ۋە يېشىل سىردا سىرلانغان ساپال قاچىلارمۇ قارلۇقلار دەۋرىدە باشلانغان.

مەسئۇدىنىڭ مەلۇماتىغا قارىغاندا تاشكەنت ئېلىمۇ ئارغۇ — قارلۇق رايونى تەۋەسىدە ئىدى.»

قىسقىسى ئاغۇ دېگەن نام بۇ يۇرتنىڭ ئىككى تاغنىڭ ئارىسىغا جايلاشقان جاي بولغانلىقى ئۈچۈنلا قويۇلغان بولماستىن، بەلكى يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن كەڭ ئارغۇ رايونىدا ياشىغان ئارغۇ قەبىلىسىنىڭ نامى بىلەنمۇ مۇناسىۋەتلىك بولسا كېرەك. چۈنكى مەھمۇد قەشقەرى «ياغما»، «چىگىل» دېگەن يۇرت ئىسىملىرىنىمۇ «ياغما»، «چىگىل» قەبىلىلىرىنىڭ نامىدىن كېلىپ چىققان دەپ كۆرسەتكەن.

قەدىمى — قامىتى كېلىشكەن، كۆزلىرى كۆكۈش، تېرىسى ئاق سۇزۇك بولۇشتەك ئانتروپولوگىيىلىك ئالامەتلىرى ۋە پسىخىكىسى بىر قەدەر بېكىنمە، گەپ — سۆزى قوپال، مىجەزى تۈز، خۇشچاقچاق بولۇشتەك خاراكتېر ئۆزگىچىلىكلىرى بىلەن باشقا يۇرتلۇق ئۇيغۇر قېرىنداشلىرىدىن پەرقلىنىپ تۇرىدىغان ئاغۇ خەلقى تالاي ئەسىرلەردىن بۇيان تاغ سۇلىرى بىلەن ياشناپ — كۆكلەپ كېلىۋاتقان بۇ ئانا ماكانىدا، تارىخىمىزدىكى ئاجايىپ ۋەقە — ھادىسىلەرنىڭ شاھىدى بولۇپ كەلمەكتە.

1. ئاغۇ — «ئاتۇش ئادىمى» تېپىلغان جاي

شىنجاڭ تارىخىدىكى ئەڭ زور ئارخېئولوگىيىلىك بايقاشلارنىڭ بىرى ھېسابلىنىدىغان «ئاتۇش ئادىمى» نىڭ تاشقا ئايلانغان باش سۆڭىكى 1982 — يىلى ئاغۇنىڭ ئاچچىق كەنتىدىكى «قارا يار» بويىدىن تېپىلغان. بۇ ئورۇننىڭ جۇغراپىيىلىك ئورنى شەرقىي مېرىدىئانىنىڭ

5 ـ 0 . 75، شىمالىي پاراللېلىنىڭ 46 ـ 44 . 39 گە توغرا كېلىدۇ. ھازىر شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېيدا ساقلىنىۋاتقان «بۇ تاشقا ئايلانغان ئادەم بېشىنى جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئارخېئولوگىيە ئىنستىتۇتىدىكى ئاتاقلىق ئارخېئولوگلار تەكشۈرۈپ كۆرگەندىن كېيىن، ئۇنىڭدا ئىپادىلەنگەن ئالامەتلەر ۋە ئۇنىڭ تاشقا ئايلىنىش دەرىجىسى، يەر قاتلىمى جەھەتلەردە تەھلىل يۈرگۈزۈپ، دەسلەپكى قەدەمدە ئۇنى بۇنىڭدىن ئون مىڭ يىل بۇرۇنقى 18 ياشلىق ئەرنىڭ باش سۆڭىكى، — دەپ قارىغان»① . تاشقا ئايلانغان بۇ باش سۆڭىكى 1982 ـ يىلىدىن بۇيان «ئاتۇش ئادىمى» دېگەن نام بىلەن شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېيدا ساقلىنىپ كەلمەكتە.

شۇبھىسىزكى، بۇ 18 ياشلىق «ئاتۇش يىگىتى» خۇددى «كرو-رەن گۇزىلى» گە ئوخشاشلا قەدىمكى غەربىي يۇرتلۇقلارنىڭ بىزگە ئەۋەتكەن «گۇۋاھچىسى» بولۇپ، ئۇنىڭ بۇگۈنكىدەك ئالاھىدە تارىخىي ۋە ئىجتىمائىي شارائىتتا تۇرغان مىللىتىمىزنىڭ قەلبىدىكى ئورنى مىسلىسىز مەنىگە ئىگە. ئۇ بىزنىڭ تەسەۋۋۇرلىرىمىزنى تارىخ-نىڭ بېپايان دالالىرىدا قانات قاققۇزۇش بىلەن بىرگە تەپەككۇرىمىزنى غىدىقلاپ پۈتمەس ـ تۈگىمەس ئىلھام بۇلاقلىرىنى بۇلدۇقلىتىدۇ. يۇرەك رىشتىمىزنى تارىخىمىزنىڭ ئۇنتۇلۇپ كەتكەن شانلىق سەھىپە-لىرىگە چىگىپ چەكسىز ئىپتىخار ھېسسىغا چۆمدۇرىدۇ.

ئاغۇدا تۇغۇلۇپ ئۆسكەن شائىر قۇربان بارات «قار گۈلى» نام-لىق شېئىرلار توپلىمىغا كىرگۈزۈلگەن «ئىنسان ۋە زېمىن» ناملىق داستانىدا:

قارايسەنكى بوپتۇ خەلقىڭ زېمىن يۈلتۈزى،
بەكمۇ يىراق، تىرەن ئىكەن ئۇنىڭ يىلتىزى.
بۇ يىلتىزنى قازساڭ چىقار ئەجدادىڭ بېشى،

① قۇربان ۋەلىنىڭ شىنجاڭ ياشلار ـ ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى نەشر قىلغان «بىزنىڭ تارىخىي يېزىقلىرىمىز» ناملىق كىتابنىڭ 162 ـ بېتىگە قارالسۇن.

يەر تېگىدە ياتقان چوڭقۇر بولۇپ ساي تېشى.
يوغان چاناق، قىرلىق بۇرۇن - تاشقا ئايلانغان،
سەن ئىنسانىنىڭ قايسى تىپى؟ — قىلىدۇ ئايان.
گۈزاھلىقتىن ئۆتىدۇ ئۇ ئاشۇ تاش پېتى،
بولۇپ گويا ئالتۇن مۆھۈر، بولۇپ يەر خېتى.
ئۇ سۆزلەيدۇ ئىنسان بىلەن زېمىن توغرۇلۇق،
ھاسىل قىلىپ بىر قانۇنىي، مۇقەددەس ھوقۇق.
تالاشلارنى، جۆيلۈشلەرنى قىلىدۇ بەربات،
سۈكۈت بىلەن كۈلۈپ تۇرۇپ، قىلىپ ئۇ ئىسپات.

دەپ يېزىپ، بۇ «ئاتۇش ئادىمى» نىڭ تاشقا ئايلانغان باش سۆڭىكىنىڭ مىللىي ھاياتىمىزدىكى تارىخىي ۋە رېئال قىممىتىنى چوڭقۇر مەنە بىلەن بايان قىلغان.

ئانا خەلقىنىڭ تارىخىي تەقدىرىگە ۋە رېئال ھاياتىغا كۆڭۈل بۆلۈش ئەقىدىسى كۈچلۈك بۇ شائىر ھازىر ئەنە شۇ «ئاتۇش ئادىمى» نىڭ ئىلھامى بىلەن «تاشقا ئايلانغان ئەجداد» ناملىق چوڭ ھەجىملىك داستانىنى يازماقتا.

ئاغۇنىڭ ئاچچىق① كەنتىدە تۇغۇلۇپ ئۆسكەن مەشھۇر ئاۋاز ئارتىسى ۋە كىنو - تېلېۋىزىيە ئارتىسى رەجەپ تاجى ئۆزى رىياسەتچىلىك قىلغان تېلېۋىزىيە سەنئەت فىلىمى — «ئاتۇش سەيلىسى» دە «ئاتۇش ئادىمى» نى ئىپتىخار بىلەن تىلغا ئېلىپ ئۆتتى. رەجەپ تاجى ئەپەندىنىڭ چوڭ ئوغلى، زامانىمىزدىكى داڭلىق ئۇسسۇل ئىجادىيەتچىسى ۋە ئۇسسۇلچى كۈرەش رەجەپ «ئاتۇش سەيلىسى» ناملىق سەنئەت فىلىمىدە «ئاتۇش ئادىمى» نىڭ ئىلھامى بىلەن ئىجاد قىلىپ ئىشلىگەن «تاشلىق زېمىن» ناملىق ئېسىل ئەسىرىنى تاماشىبىنلار بىلەن يۈز كۆرۈشتۈردى.

---

① ئاچچىق — بۇ ئەسلى «ئاچىغ» بولسا كېرەك. مەھمۇد قەشقەرى «دىۋانى» نىڭ 1 - توم 85 - بېتىدە «ئاچىغ» قا «خان مۇكاپاتى» دېگەن مەنىگە ئىگە دەپ ئىزاھ بەرگەن.

مەشھۇر ئالىم ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن «ئاتۇش ئادىمى» توغرىسىدا مۇنداق يازغان: «ئاتۇشتىن تېپىلغان 20 ـ 30 مىڭ يىللار ئىلگىرىكى تاشقا ئايلانغان ئادەم كاللىسى ئەجدادسىز ۋە ئەۋلادسىز يەككە ـ يېگانا ھادىسە ئەمەس، ئەلۋەتتە. بۇ يۇرتتا ئۇيغۇر ـ ئارىئان ساكلىرى، ئارغۇ — ياغما قەبىلىلىرى ئۇزاقتىن ياشاپ ئوخشىمىغان ئارخېئولوگىيىلىك مەدەنىيەت قاتلىمى قالدۇرغان.»①

قىسقىسى، ئاغۇدىن تېپىلغان بۇ «ئاتۇش ئادىمى» بىز ئۈچۈن ببباھا قىممەتكە ئىگە ئەڭگۈشتەر.

2. ئاغۇ — سۇلتان ساتۇق بۇغراخان تۇنجى بولۇپ ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغان جاي

ھەممىگە مەلۇمكى سۇلتان ساتۇق بۇغراخان ئۇيغۇرلار تارىخىدىكى ئەڭ بۈيۈك خانلىق ھېسابلىنىدىغان قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ ئەڭ مەشھۇر سۇلتانى. ئۇ ئۆزىنىڭ يۈكسەك ھەربىي تالانتى ۋە سىياسىي تالانتىنى نامايان قىلىپ ئۇيغۇرلارنى پارلاق بىر دەۋرگە باشلاپ كىرگەن ئۇلۇغ خاقان. ئۇنىڭ ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىشى ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىدىكى ئاجايىپ ۋەقەلەرنىڭ بىرى.

سۇلتان ساتۇق بۇغراخان قارخانىيلار خانلىقىنىڭ تەخت ۋارىسى بولۇشتەك قانۇنىي ھوقۇقىنى ئەمەلگە ئاشۇرالماي تاغىسى ئوغۇلچاق بىلەن زىددىيەتلىشىپ ئوردا كەنت — قەشقەر يېنىدىكى قۇز ئوردا — بالاساغۇندا يەنى ئاتۇشتا ئۇلۇغ پىلانلارنى كۆڭلىگە پۈكۈپ يۈرگەن كۈنلەردە قاراخانىيلارغا قوشنا بولغان سامانىيلار سۇلالىسىنىڭ تەخت ۋارىسى ئەبۇ ناسىر سامانى ئوردا كۈرىشىدە مەغلۇپ بولۇپ قاراخانىيلاردىن پاناھلىق تىلەپ قەشقەرگە كەلگەنىدى. ئەبۇ ناسىر سامانى بىلەن سۇلتان ساتۇق بۇغراخاندىن ئىبارەت بۇ ئىككى «تەقدىرداش» تەخت ۋارىسلىرى ئوتتۇرىسىدا چوڭقۇر مۇناسىۋەت ئونىتىلغان.

---

① شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلىنىڭ 1995 ـ يىل 4 ـ سانىدىكى «بالاساغۇننىڭ ئورنى مەسلىسى» دېگەن ماقالىغا قارالا.

ئەبۇ ناسىر سامانى دىنىي ئەقىدىسى ئىنتايىن كۈچلۈك، بىلىمى مول، يىراقنى كۆرەر، ئالىم سۈپەت كىشى بولۇپ ئۆزىنىڭ سۆز ـ ھەرىكەتـ لىرى بىلەن 16 ياشلىق سۇلتان ساتۇق بۇغراخانىنىڭ قەلبىدە چوڭقۇر ھۆرمەت تۇيغۇسىنى قوزغىغان، ساتۇق ئۇنى ئۇستاز ئورنىدا كۆرـ گەن، نەتىجىدە سۇلتان ساتۇق بۇغراخان ئەبۇ ناسىر سامانىنىڭ دەۋىتى بىلەن ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىشنى، شۇنداقلا بۇ دىننى كەلگۈسىدە قاراخانىيلارنىڭ دۆلەت دىنى قىلىشنى نىيەت قىلغان.

مىلادىيە 932 ـ يىلى سۇلتان ساتۇق بۇغراخان «جەڭگىۋار دوستلىرى» («شىنجاڭدىكى مىللەتلەرنىڭ تارىخى» 649 ـ بەت) بىلەن بىرلىكتە ئوڭ قانىتى بىلەن ئاغۇ تاغلىرىدىكى مەنزىرىسى ئىنتايىن گۈزەل بولغان «جاي پەچچىم» جىلغىسىغا چىققان. ھەمدە بۇ يەردە ئۇستازى ئەبۇ ناسىر سامانىنىڭ يېتەكلىشى بىلەن ئىمان ئېيتىپ ئىسلامغا كىرگەن. شۇنداق قىلىپ ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىدىكى جۇملىدىن ئۇيغۇرلارنىڭ ئىجتىمائىي ۋە مەنىۋى ھاياتىدىكى تارىخىي ئەھمىيەتكە ئىگە تۇنجى ئەزان ئاۋازى جاي پەچچىم جىلغىسىدا ياڭرـ غان. شۇ قېتىم ئىمان ئېيتقان كىشىلەرنىڭ سانى سۇلتان ساتۇق بۇغراخان بىلەن قوشۇلۇپ 40 كىشى بولغانلىقى مەلۇم. بۇ 40 نەپەر ئىسلام مۇخلىسى جىلغا ئىچىدىكى بىر كىچىك تۇزلەڭلىكتە قىبلە تەرەپكە يوغان بىر ياغاچ قوزۇقنى قېقىپ، تۆت ئەتراپىغا تاش تىزىپ تۇنجى قېتىم نامازئوقۇغان. كېيىن كىشىلەر بۇ جاينى «قىرىق مەسچىت» دەپ ئاتاشقان. بۇ يەر ھازىرمۇ «جاي پەچچىم» گە چىقىپ تاۋاپ قىلغۇچىلارنى قىزىقتۇرماقتا ھەم ھېلىمۇ «قىرىق مەسچىت» دەپ ئاتالماقتا. بۇ خۇددى ئىسلام دىنىنىڭ مۇقەددەس جايلىرىدىن بىرى بولغان مەدىنىدىكى فەتھى، غۇمامە، ئەبۇ بەكرى سىدىق، فاتىمە، ئۆمەر خەتتاب، ئەلى بىن ئەبۇ تالىپ، بىلال بىن زاھىد قاتارلىق يەتتە كىشى نامازئوقۇغان مەسچىتنى «يەتتە مەسچىت» دەپ ئاتىغاندەك بىر ئىش بولسا كېرەك.

«جاي پەچچىم» ئاغۇنىڭ 26 كىلومېتىر شىمالىدىكى تاغ ئارد-
سىغا جايلاشقان بولۇپ، ئاغۇلۇقلار بۇ مۇقەددەس جاينى «جاي پەچ-
چىم» ، «جاي ئاتام» ، «جاي پاشا» ، «جاي پاشايىم» دەپ ئاتاش بىلەن
بىرگە «بۆشۈك ئانام» دەپمۇ ئاتايدۇ. بۇ جاينىڭ «جاي پاشا» ، «جاي
پاشايىم» دەپ ئاتىلىشىدىنلا «جاي پەچچىم» نىڭ پادىشاھ سۇلتان
ساتۇق بۇغراخان بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىكىنى پەرز قىلغىلى
بولىدۇ. «بۆشۈك ئانام» دەپ ئاتىلىشىنىڭ سەۋەبىگە كەلسەك، ئاغۇ-
لارنىڭ كىشىلەرنىڭ ئېيتىشىچە ئۇ جايدا تېخى يېقىنقى يىللارغىچە
بالىسىنى بۆشۈكتە تەۋرىتىپ تۇرغان بىر ئايالنىڭ تاشقا ئايلانغان
«ھەيكىلى» بار ئىكەن. بۇ بالىسىنى تەۋرىتىپ تۇرغان تاشقا ئايلانغان
ئايالنىڭ يېنىدا ئوتتۇرىدىن ئىككى پارچە قىلىنغان ۋە تىلىملانغان
«تاش تاۋۇز» لارمۇ بولغان. ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەن كىشىلەرنىڭ
دېيىشىچە «تاش تاۋۇز» پارچىلىرى ھازىرمۇ جاي پەچچىمدە بار ئى-
كەن. بەلكىم مۇشۇ سەۋەبلەردىن بۇ يەر «بۆشۈك ئانام» دەپ ئاتالغان
بولۇشى مۇمكىن. بۇ خىل قارىشىمىزنى تېخىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا
دەللىلەش ئۈچۈن پروفېسسور ئابدۇكېرىم راخمان كۇچالىق مەمتىمىن
بايىز دېگەن كىشىدىن ئاڭلاپ خاتىرىلەپ «يىپەك يۇرتىدىكى
ئەپسانە ـ رىۋايەتلەر» ناملىق كىتابىغا كىرگۈزگەن «تەڭگە تاغ ھەققى-
دە ئەپسانە» دېگەن ئەپسانىنى كۆرۈپ باقايلى:

«بۇرۇنقى زاماندا ئاسماندا بىر تەڭرى، يەردە بىر تەڭرى بار
ئىكەن. ئاسمان تەڭرىسىنىڭ بىر قىزى بولۇپ، كۇن دېسە كۇن
خىجىل بولغىدەك، ئاي دېسە ئاي خىجىل بولغىدەك گۈزەللىك تەختى-
نىڭ سۇلتانى ئىكەن. يەر تەڭرىسىنىڭ بىر ئوغلى بولۇپ باتۇرلۇقتا،
مەردلىكتە ۋە قەھرىمانلىقتا تەڭدىشى يوق ئىكەن.

بىر كۇنى ئاسمان ئىلاھىنىڭ قىزى ساياھەت قىلىپ كائىناتنى
ئارىلاپتۇ. بىر يەرگە كېلىپ قارىغۇدەك بولسا، جەننەتتىنمۇ گۈزەل
ئاجايىپ بىر يەر كۆرۈنۈپتۇ. ئۇ بۇ يەرگە چۈشۈپ شارقىراپ ئېقىۋاتـ

قان سۇلارنى، رەڭمۇ رەڭ ئېچىلغان گۈللەرنى، بەس - بەستە سايرا-
ۋاتقان قۇشلارنى، توپ - توپى بىلەن يايلاۋاتقان ھايۋانلارنى كۆرۈپتۇ
ۋە ئاسمانغا قايتقۇسى كەلمەپتۇ.

كۈنلەرنىڭ بىر كۈنى شىكارغا چىققان يەر تەڭرىسىنىڭ ئوغلى
تۇپراق ئاسمان ئىلاھىنىڭ قىزى بىلەن ئۇچرىشىپ قاپتۇ. تۇپراقنىڭ
باتۇرلىقى بۇ قىزنى ھەيران قالدۇرۇپتۇ. شۇنىڭ بىلەن بۇ ئىككىسى
مۇھەببەتلىشىپ قاپتۇ.

بۇ ئەھۋالنى ئۇققان ئاسمان ئىلاھى تۇپراق بىلەن ئېلىشىپتۇ.
ئاسمان ئىلاھى تۇپراقنى يېڭەلمەپتۇ. ئۇ دەرغەزەب بولۇپ، بالىسىنى
تەۋرىتىپ ئولتۇرغان قىزىنى تاشقا ئايلاندۇرۇۋېتىپتۇ ۋە ئاسمانغا
چىقىپ كېتىپتۇ. بۇ ۋەقە ئاتۇشنىڭ تەڭگە تاغ دېگەن يېرىدە بولغان-
مىش. ھازىرغىچە تەڭگە تاغدا ئەنە شۇ قىز بىلەن ئۇنىڭ بوۋاق
بالىسىنىڭ تاشقا ئايلانغان جەسىتى بارمىش.»

بۇ ئەپسانىدا تىلغا ئېلىنغان تەڭگە تاغ ئاغۇنىڭ شىمالىدىكى بىر
تاغ يولىدا بولۇپ، قىيادىن ئېتىلىپ چىقىۋاتقان تاغ بۇلىقى بار يەنە
بىر مەنزىرىسى گۈزەل جاي. بۇ يەر «جاي پەچىم» گە خېلىلا يېقىن.
شۇڭا مەن يۇقىرىقى ئەپسانىنىڭ مەزمۇنىغا ئاساسلىنىپ ئۇنى «جاي
پەچىم» دېگى «بۆشۈك ئانام» غا مۇناسىۋەتلىك ئەپسانە بولسا كېرەك
دەپ قارايمەن.

جاي پەچىمدە يەنە «غۇسلىخانا» ۋە «تاش تۇرماس» دەپ ئاتىلى-
دىغان بىر كۆلمۇ بار بولۇپ، تۇغماس ئاياللار شۇ كۆلگە تاش تاشلاپ
بالىلىق بولۇشنى تىلەيدىكەن. بۇ كۆلنىڭ «تاش تۇرماس» دەپ ئاتا-
لىشىدىكى سەۋەب، ئەگەر سىز بۇ كۆلگە يوغان بىر تاشنى تاشلىۋېتىپ
بىر نەچچە ۋاقىتتىن كېيىن بارسىڭىز ئۇ تاشنىڭ كۆل ياقىسىغا
چىقىپ قالغانلىقىنى كۆرىدىكەنسىز. بۇ كۆلنىڭ سىرىنى ئىلمىي
يوسۇندا ئېچىشنى ئويلايدىغان كىشىلەر جاي پەچىمگە بېرىپ تەكشۈ-
رۈپ بېقىش كېرەك.

قىسقىسى، «جاي پەچچىم» خۇددى «شىنجاڭ گېزىتى» نىڭ 1993 - يىل 9 - ئاينىڭ 6 - كۈنى نەشر قىلىنغان سانىنىڭ 4 - بېتىدە ئېيتىلغاندەك «شىنجاڭدىكى ئىسلام دىنىنىڭ مۇقەددەس جايى بولۇپ، مۇسۇلمانلار يىراقلاردىن بۇ يەرگە تاۋاپقا كېلىپ تۇرىدۇ.» بۇنىڭ سەۋەبىنى سۇلتان ساتۇق بۇغراخاننىڭ «جاي پەچچىم» دە تۇنجى قېتىم ئىمان ئېيتىپ مۇسۇلمان بولغانلىقىدىن ۋە سەلتەنەت تەختىنى قايتۇرۇۋېلىشتا مۇھىم ھەربىي بازا قىلغانلىقىدىن ئايرىپ قارىغىلى بولمايدۇ.

3. ئاغۇ — ناھايىتى قەدىمىي يۇرت

تارىخىي خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا، ئاغۇ دېگەن جاي ئىسمى ئەڭ دەسلەپ مىلادىيە 735 - يىلى ئورنىتىلغان «بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى» نىڭ شەرقىي يۈزى 34 - قۇرىدىكى «ئوغۇزلار توققۇز تاتارلار بىلەن بىرلىشىپ ھۇجۇم قىلىپ كەلدى. ئاغۇ دېگەن يەردە ئىككى قېتىم چوڭ ئۇرۇش قىلدىم. قوشۇننىنى مەغلۇپ قىلدىم، ئېلىنى ئالدىم» دېگەن جۈملىلەردە ۋە 759 - يىلى تىكلەنگەن «مۇيۇنچۇر مەڭگۈ تېشى» دا «ياريش ۋە ئاغۇلىغ ئارىلىقىدا. . .» دېگەن بايانلاردا ئۇچرايدۇ (بۇ نەقىللەر «قەدىمكى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىدىن تاللانما» ناملىق كىتابنىڭ 103 - ۋە 121 - بەتلىرىدىن ئېلىندى).

ھەممىگە مەلۇم بىلگە قاغان كۆك تۈرك خاقانلىقىنىڭ قۇدرەتلىك خاقانى. ئۇ ھاياتىدا ناھايىتى كۆپ ئۇرۇشلارنى قىلىپ ماۋارائۇننەھىرگىچە يېتىپ كەلگەن. مويۇنچۇر بولسا ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئىككىنچى ئەۋلاد خاقانى بولۇپ، تاڭ سۇلالىسىدا يۈز بەرگەن ئۆڭلۈك - سۆيگۈن توپىلىڭىنى تىنجىتىپ بېرىپ تاڭ سۇلالىسىنى ھالاك بولۇشتىن قۇتقۇزۇپ قالغان مەشھۇر خاقاندۇر.

ئاغۇنىڭ ئاچچىق كەنتىدە قەدىمكى زامانىدا شەھەر بولغانلىقىنى رىۋايەت قىلىدىغان كىشىلەر ئاغۇدا ھازىرمۇ بار. بۇ جاي تاغ بويلاپ سوزۇلغان، كەڭ تۈزلەڭ زېمىن بولۇپ بىر تەرىپى «قارا يار» غا،

يەنە بىر تەرىپى ئوت ـ چۆپلۇك، ھاۋالىق، بۇلاق سۇلىرى شىلدىرلاپ ئېقىپ تۇرىدىغان لەڭگەر بۇلاققا تۇتىشىدۇ. بەزى كىشىلەر ئاچچىق كەنتىدىكى ھېچقانداق ئىزناسى قالمىغان بۇ «قەدىمكى شەھەر»نى قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ يازلىق پايتەختى بالا سۇغۇن شەھىرى بولۇ-شى مۇمكىن، دەپمۇ قارايدۇ. ئۇلارنىڭ بۇنداق قارىشىدىكى سەۋەب بالاساغۇن شەھىرىنىڭ «قۇز ئوردا» دەپ ئاتىلىشىدىن كەلگەن. «قۇز» دېگەن سۆز مەھمۇد قەشقەرىنىڭ چۇشەندۇرىشىچە «تاغنىڭ تەسكەي تەرىپى»، «تاغ ئارقىسى» (3 ـ توم 171 ـ بەت) دېگەن بولىدىكەن. بۇ چۇشەندۇرىشىنىڭ ئاچچىق كەنتىنىڭ تەبىئىي جۇغراپە-يىلىك ئەھۋالىغا ماس كېلىدىغانلىقى راست.

بەزى ئىلمىي پاكىتلارغا ئاساسلانغاندىمۇ كىشىلەردىكى بۇ خىل قاراشنى پۈتۈنلەي خاتا دېگىلىمۇ بولمايدۇ. «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» نىڭ 1995 ـ يىل 4 ـ سانىدا ئېلان قىلىنغان پروفېسسور ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەد ئىمىننىڭ «بالا ساغۇننىڭ ئورنى مەسىلىسى ھەققىدە» دېگەن ماقالىسىدا بالا ساغۇن شەھىرىنى ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ قۇرغۇچىسى بۆگەخان (ھەقىقىي ئىسمى كۆل بىلگە قاغان) بىنا قىلغانلىقىنى ئىسپاتلىغان. دۇسۇننىڭ «موڭغۇل-لارنىڭ مەخپىي تارىخى» ناملىق كىتابىدىن ئېلىنىپ پروفېسسور ئابدۇكېرىم راخمان تۇزگەن «يىپەك يۇرتىدىكى ئەپسانە ـ رىۋايەتلەر» دېگەن كىتابقا كىرگۈزۈلگەن «بۆگەخان ئەپسانىسى»دا «قوشۇنلار تۇركىستانغا يېتىپ كەلگەندە، تۇزلەڭ، بۇلاق سۇلىرى شىلدىرلاپ ئېقىپ تۇرغان بىر يەرنى كۆرۈپتۇ. قوشۇنلار بۆلىنىپ جايلارغا بېرىپ-تۇ. ئون ئىككى يىل ئىچىدە كۆپ ئەللەرنى ئېلىپ، ياۋايى ئادەملەر ياشايدىغان جايغىچە بېرىپتۇ. . . » «زور غەلىبىنى قولغا كەلتۈرگەن بۆگەخان، بالاساغۇندىن ئۆزى تۇغۇلغان ئېلىگە قايتىپ كەپتۇ.» دې-گەن جۇملىلەر يېزىلغان. يۇقىرىقى جاي تەسۋىرى ئاغۇدىكى لەڭگەر بۇلاقنىڭ ھازىرقى مەنزىرىسىگە يۇزدە ـ يۇز ئوخشايدۇ. مەنزىرىسى

بۇنداق ئوخشىشىپ كېتىدىغان جاي باشقا يەرلەردىمۇ بولۇشى مۇمكىن، لېكىن، ئۇ جايلارنىڭ بالا ساغۇن بىلەن باغلانمايدىغانلىقى پاكىت.

بالاساغۇن شەھىرىنىڭ ئاغۇدا ئىكەنلىكىنى تارىخچى ۋە شائىر ئېمىر ھۇسەين قازىمۇ تىلغا ئالغانىكەن. بۇنى ئاتۇش شەھەرلىك سەنئەت ئۆمىكىنىڭ ئارتېسى، «ھورۇن»، «ھەسەتخور»، «مەستىنىڭ خىيالى»، «باغاق» قاتارلىق ئىتوتلاردا رول ئېلىپ كىشىلەرنىڭ ئالقىشىغا ئېرىشكەن ئوسمان ئابدۇۋايىت ئىسپاتلىغان. ئوسمان ئابدۇۋايىتنىڭ ماڭا ئېيتىپ بېرىشچە، ئۇ 1970 ـ يىلى پەيزاۋاتتىكى قالغاچ مەيدان تۇرمىسىدە سىياسىي جىنايەتچى سۈپىتىدە جازا مۇددىتىنى ئىجرا قىلىۋاتقاندا ئېمىر ھۇسەين قازى بىلەن تونۇشۇپ قالغان. ئېمىر ھۇسەين قازى ئوسمان ئابدۇۋايىتتىن يۇرتىنى سوراپ ئاغۇلۇق ئىكەنلىكىنى ئۇققاندىن كېيىن: «ئۇنداقتا سىز يۇسۇپ خاس ھاجىپ بىلەن بىر يۇرتلۇق ئىكەنسىز، يەنى بالا ساغۇنلۇق ئىكەنسىز» دېگەن ئىكەن.

ئېمىر ھۇسەين قازى (1900 — 1985) قەشقەردە ئۆتكەن مەشھۇر ئالىم قۇتلۇق شەۋقىنىڭ ئوغلى بولۇپ زامانىمىزدىكى تونۇلغان دىنىي ئالىم، تارىخچى، شائىر ۋە يېتىلگەن ناتىق كىشى. ئۇ مەھمۇد قەشقەرى ۋە يۇسۇپ خاس ھاجىپ مازارلىرىنى ئېنىقلاشتا زور تۆھپە قوشقان. بۇ كىشىنىڭ «ۋەقەئاتى كاشغەر» ناملىق تارىخىي ئەسىرى بارلىقى مەلۇم. ئۇنىڭ شېئىرلىرىنىڭ بىر قىسمى مەتبۇئاتلاردا ئېلان قىلىندى. ئۇ ئۇيغۇر ھازىرقى زامان ئەدەبىياتىدىكى ئاساسلىق ئەدەبىلەرنىڭ بىرى بولۇش سۈپىتى بىلەن ئالىي مەكتەپ ئەدەبىيات دەرسلىكلىرىگە كىرگۈزۈلدى.

قىسقىسى، بالاساغۇن ھەققىدىكى يۇقىرىقى قاراشلار ئىلىم دۇنياسى تەرىپىدىن ئورنى تېخى مۇقىملاشتۇرۇلۇپ بىرلىككە كەلمىگەن بۇ تارىخىي شەھەرنىڭ ئورنىنى ئېنىقلاشتا پايدىلىنىش قىممىتىگە ئىگە

بولۇشى مۇمكىن. چۈنكى قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ ئىككى پايتەختىنىڭ بىرى بولغان بالاساغۇن شەھىرىنىڭ ئورنى ھەققىدە ھازىر تارىخچىلار ئارىسىدا «بالاساغۇن توقماقتا» ، «بالاساغۇن ئاتۇشتا» دەيدىغان ئىككى خىل قاراش بار. شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مۇزىي تۇزۇپ 1974 - يىل 10 - ئايدا باستۇرغان «مەدەنىيەت يادىكارلىقلار خىزمىتىگە دائىر ئۆگىنىش ماتېرىياللىرى» نىڭ بىرىنچى قىسىم 59 - بېتىدە «بالاساغۇن كونا شەھىرى ئاتۇش ناھىيىسىنىڭ 4 - رايونىدا» دەپ ئىزاھلىنىپ ئاپتونوم رايون بويىچە مۇھاپىزەت قىلىنىدىغان بىرىنچى تۇركۈمدىكى 77 ئورۇن قاتارىدا كۆرسىتىلگەن. شۇڭا بالاساغۇن شەھىرىنىڭ ئورنىنىڭ ئېنىقلىنىشىغا ياردەمچى تېگىدىغان چوڭ - كىچىك ماتېرىياللارنىڭ جامائەتچىلىك بىلەن يۈز كۆرۈشكىنىڭ زىيىنى يوق. گەرچە «بالا ساغۇن شەھىرىنىڭ ئورنى توقماقتا، ئۇنى باشقا يەردىن ئىزدەشنىڭ ھاجىتى يوق!» دەپ ئىلىم - پەن دېموكراتىيىسىنى بوغىدىغان بەزى تارىخچىلارنىڭ بىمەنە چۈقانلىرى كىشىلەرنى بىر مەھەل گاڭگىراتقان بولسىمۇ، لېكىن تارىخ ھەقىقىتى يولىدىكى باتۇرانە ئىزدىنىشلەر توختاپ قالمايدۇ. بەلكىم مەھمۇد قەشقەرى، يۈسۈپ خاس ھاجىپلار بىلەن زامانداش بولغان مەشھۇر تارىخچى ئابدۇغاپپار ىننى ھۆسەين قەشقىرىنىڭ «قەشقەر تارىخى» ناملىق بۈيۈك ئەسىرى ياپونىيە چىنزى ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ كۈتۈپخانىسىدىن چىقىپ ئىلىم دۇنياسىغا مەلۇم بولىدىغان كۈنلەر كەلگەندە شۇبھىسىزكى، بۇ نازۇك مەسىلە ھەل بولۇپ كېتىشى مۇمكىن. شۇڭغىچە بولسىمۇ بىز بۇ ھەقتىكى ئىزدىنىشلىرىمىزنى ئۇزۇلدۇرمەي چوڭقۇرلاشتۇرۇشىمىز لازىم. بىزنى ئىزدىنىشكە ئىلھاملاندۇرىدىغان ئاساسلار ئاز ئەمەس. ئەقەللىيسى، مەھمۇد قەشقەرىنىڭ «چىگىل، قەشقەر، بالا ساغۇن، ئارغۇ، بارسخان ۋە يۇقىرى چىنغىچە بولغان ئۇيغۇر تىللىرىدا» (ئىككىنچى توم، 64 - بەت) دېگەندەك جۇملىلىرىدىكى بايان تەرتىپىمۇ بىزنىڭ بۇ ھەقتىكى ئىزدىنىشلىرىمىزگە يېپ

ئۇچى بولالايدۇ. ئەلۋەتتە، مەھمۇد قەشقەرى بۇ يەردە تىلغا ئالغان «ئارغۇ» ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ئىتتىپاقىدىكى «ئارغۇ قەبىلىسى» نىڭ نامىدىن كەلگەن. يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» داستانىدا كۆپ ئۇچرايدىغان «بايات» ئىبارىسى ئەنە شۇ ئارغۇلارنىڭ تىل ئادىتىگە مەنسۇپ بولۇپ «بايات ـ ئۇلۇغ تەڭرىنىڭ ئېتى» («دىۋان»، 3 ـ توم، 235 ـ بەت) ئىدى.

ھازىرقى ئاغۇ يېزىسىدىكى بەزى جاي ئىسىملىرى «تۇركىي تىللار دىۋانى» دا تىلغا ئېلىنغان جاي ئىسىملىرى بىلەن ئوخشىشىپ كېتىدۇ. مەسىلەن، «قارا سەڭىر»، «ساقا» (ساقا ئىبارىسىنى مەھمۇد قەشقەرى «تاغ ئېتىكى» دېگەن مەنىدە ئىزاھلىغان)، «باقىرلىغ» قاتارلىقلار. مېنىڭچە مەھمۇد قەشقەرى «دىۋان» نىڭ 1 ـ توم، 644 ـ بېتىدە «بالاساغۇنغا يېقىن بىر يەرنىڭ نامى» دەپ چۈشەندۈرگەن «باقىرلىغ» ئاغۇ يېزىسىدىكى «پاقىل» مەھەللىسىنى ياكى «باغئېرىق» مەھەللىسىنى كۆرسەتسە كېرەك.

«تۇركىي تىللار دىۋانى» نىڭ 3 ـ توم، 235 ـ بېتىدە ئىزاھات بېرىلگەن، نۆۋەتتە تىلشۇناسلىرىمىز تەرىپىدىن ئۇيغۇر تىلىنىڭ خوتەن شېۋىسىگە مەنسۇپ دەپ قارىلىۋاتقان «ئۇز» دېگەن سۆزىت ھازىرقى ئاغۇلۇقلار ئارىسىدا بەك كەڭ ئىستېمال قىلىنىدۇ. ئەلۋەتتە «مىللەتشۇناسلىق» تا مۇشۇنداق كىچىككىنە پاكىتلارمۇ تەسەۋۋۇردىن تاشقىرى ئىلمىي يەكۈنلەرنىڭ تۇغۇلۇشىغا سەۋەب بولىدۇ.

ئاغۇ ناملىق بۇ قەدىمىي يۇرتتا، يەنە كىشىنىڭ دىققىتىنى قوزغايدىغان «كۆموش ئانام»، «ئاقمىش ئاتام»، «قوشقار ئاتام» «كۆك ئاتام»، «مۇمپاتلا پەچچىم»، «كۇدا پەچچىم»، «قەمبەر ئۇلۇم مازىرى» قاتارلىق قەدىمكى ئىزلار بار. بۇلارنىڭ بەزىلىرى 40 ـ ۋە 50 ـ يىللاردا تۇرلۇك سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن بۇزۇۋېتىلدى. ئاغۇلۇقلار «قەمبەر ئۇلۇم مازىرى» نى ئەبۇناسىر سامانىنىڭ مەخسۇس مىراخورى دەپ رىۋايەت قىلىشىدۇ. بۇ مازارلىقنىڭ ئورنىدا ھازىر ئاغۇ ئوتتۇرا

مەكتەپ بار.

4. ئاغۇ — مائارىپقا ئەھمىيەت بېرىدىغان يۇرت

ئاغۇ خەلقى ئىلىمگە ۋە ئىلىم ئىگىلىرىگە ناھايىتى ھۆرمەت قىلىدۇ. بۇ يەردە يېڭى مەكتەپ مائارىپى ئومۇملىشىشتىن ئىلگىرى كىشىلەر پەرزەنتلىرىنى موللاملارنىڭ تەربىيىسىگە تاپشۇراتتى. ھازىر ئاغۇ يېزىسىدا ھۆكۈمەت كادىرى بولۇپ ئىشلەۋاتقان ئوقۇمۇشلۇق زىيالىي ئىسرائىل سالماننىڭ ئېيتىشىغا قارىغاندا، «موللام ئۇرۇق» (موللام ئۇرۇقنىڭ جەمەتى دېگەن مەنىدە) دەپ ئاتىلىدىغان بىر ئۇقۇمۇشلۇق جەمەت بولغانكەن. ئۇلاردىن يېتىشكەن موللاملار كۆپ چىقىدىكەن. بۇ جەمەتنىڭ چوڭلىرى ئۆز جەمەتىنى ئوپالدىكى «ھەزرىتى موللام مازارى» (مەھمۇد قەشقەرى مازارى) غا باغلايدىكەن. بۇنىڭ راست ياكى يالغان بولۇشىدىن قەتئىينەزەر بۇ «موللام ئۇرۇق» جەمەتىنىڭ ئەسلى ئوپالدىن ئاغۇغىغا كۆچۈپ كەلگەن جەمەت ئىكەنلىكىنى ئاغۇدىكى كۆپ كىشىلەر بىلىدىكەن. «موللام ئۇرۇق» جەمەتىدىكىلەرمۇ ھازىرغا قەدەر ئۆزلىرىنىڭ ئاتا ـ بوۋىلىرىنىڭ ئوپاللىق ئىكەنلىكىنى تىلغا ئېلىشىدىكەن. بۇ جەمەتتىن يېتىشىپ چىققان، ئاغۇدا كۆپ تالىپلارنى يېتىشتۇرگەن «گېجاڭ موللام» (مەمتىلى سابىر) دېگەن ئۆلىما كىشى مەدەنىيەت ئىنقىلابىدا نۇرغۇن كىتابلىرى كۆيدۈرۈۋېتىلگەندىن كېيىن ئىچ ئاچچىقىدا ئۆلۈپ كەتكەنىكەن.

ئاغۇدا يېڭى مەكتەپ مائارىپى 1934 ـ يىللىرى ئۇلۇغ مائارىپچى مەمتىلى ئەپەندى (تەۋپىق) ئاتۇشتا قوزغىغان ئىككىنچى قېتىملىق مائارىپ ھەرىكىتى جەريانىدا بارلىققا كەلگەن. مەمتىلى ئەپەندى ئاتۇشنىڭ 24 كەنتىدە بىرلا ۋاقىتتا مەكتەپ ئېچىش مەقسىتىدە ئاغۇدىمۇ ئىككى ئورۇندا مەكتەپ بىنا قىلغان. بۇ مەكتەپنىڭ بىرى ئاغۇدىكى چوڭ جامە ھېسابلىنىدىغان «ئازنا مەسچىت» نىڭ يېنىدىكى «قەبىر ئۇلۇم مازىرى» بار چوڭ مازارلىققا بىنا قىلىنغاچقا ئاغۇلۇقلار بۇ مەكتەپنى «مازار مەكتەپ» دەپ ئاتاشقان. يەنە بىر مەكتەپنى

كوكۇل مەكتەپ دەپ ئاتاشقان. ئككى سىنىپلىق مازار مەكتەپكە مەمتىلى ئەپەندىنىڭ ئوقۇغۇچىسى، 24 ياشلىق ئابلىز قارىم بىلەن ئەيسىراخۇن ئەپەندى 1935 - يىلى باھاردىن باشلاپ يېتەكچىلىك قىلغان. مازار مەكتەپ بىلەن كوكۇل مەكتەپتە 1950 - يىللارغىچە ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ ئابلىز قارىم، ئەيسا ياسىن، مۇھەممەتخان ئىمىن ھاجى، سىدىق ھەسەن، شەمشىدىن قاۋۇل، ئىبراھىم توختى، ئابلا قادىر، ھەسەن روزى، ئابدۇقادىر سايىت، سەيدىن ئىبراھىم، ھېلىم قادىر، ھەسەنجان ھاشىم، ھامۇت مەمتىلى، نىساخان مەمتىلى، ناخان خانىم، خەلچىخان يۇسۇپ، ئابدۇرېشتخان، شەرۋانخان، تاجىخان يۇسۇپ، مويدىن ئابدۇللا، سۇپۇيەم، سۇلتان ئۆمەر، رەجەپ تاجى، ئىسلامخان، ئابدۇراخمان تاش، يۇسۇپ قازاخۇنۇم، ئىبراھىم قارى، ھەسەن قاراجىم ۋە ئۇستۇن ئاتۇشلۇق ئابدۇغوپۇر ئەپەندى قاتارلىق ئەر - ئايال ئوقۇتقۇچىلار دەرس ئۆتكەن.① (بۇلارنىڭ بەزىلىرى ھىلىمۇ ھايات) بۇ پىداكار ئۇستازلار ئاغۇ خەلقىنىڭ مائارىپ ئىشلىرىدا ئۇنتۇلغۇسىز تۆھپىلەرنى قوشقان.

مەمتىلى ئەپەندى ياققان مەرىپەت مەشئىلىنىڭ يالقۇنى ئەنە شۇ تاغلار ئارىسىدىكى «ئارغۇ» خەلقىنىڭ قەلبىنىمۇ يورۇتقان، ھەم قىسقا مۇددەت ئىچىدە ئادەتتىكى مائارىپقا ناھايىتى ياخشى ئاساس سېلىنغان ۋەزىيەت بارلىققا كەلگەن. مانا شۇنداق ياخشى مائارىپ ئاساسى ۋە مائارىپ مۇھىتى بولغاچقا ئاغۇدىن ھازىرغىچە 500 گە يېقىن ئوقۇغۇچى ئالىي مەكتەپلەردە ئوقۇپ، 30 كىشىگە بىردىن ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىسى توغرا كېلىدىغان ھالەت ۋۇجۇدقا كەلدى. مىللىتىمىزنىڭ مائارىپ ئەھۋالىدىن خەۋىرى بار، بولۇپمۇ نىسبەت چۇشەنچىسى بار كىشىلەرگە مەلۇمكى بۇ سان كىشىنى ھەقىقەتەن سۆيۈندۈرىدۇ.

---

① بۇ ئىسىملىكىنى ماڭا ئاغۇ خەلقىنىڭ ھۆرمەتكە سازاۋەر ئوغلى يولداش يۇسۇپ ئاكا ئېيتىپ بەردى. شۇ مۇناسىۋەت بىلەن يولداش يۇسۇپ ئاكىغا ئالاھىدە رەھمەت ئېيتىمەن.

ئاغۇلۇقلارنىڭ مائارىپقا بۇنداق ئەھمىيەت بېرىشى ئاتۇش خەلقىنىڭ مائارىپقا ئەھمىيەت بېرىدىغان ئەنئەنىسى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولسا كېرەك. يەنە بىر تەرەپتىن ئاغۇدا تېرىلغۇ يەرنىڭ قىسلىقى، تەبىئىي بايلىق مەنبەسىنىڭ يوقلۇقى كىشىلەرنى مەرىپەت ئارقىلىق ھاياتلىق يولى ئىزدەشكە مەجبۇر قىلغان ئامىل بولۇشىمۇ مۇمكىن.

ئۆزبېكىستانلىق ئۆزبېك يازغۇچى ئىبراھىم غەپوروۋ 1987 - يىلى قەشقەرگە قىلغان زىيارەت سەپىرى جەريانىدا جۇغلىغان تەسىراتلىرى ئاساسىدا يېزىپ «شەرق يۇلتۇزى» نىڭ 1987 - يىل 5 - سانىدا ئېلان قىلغان «قەشقەردە» ناملىق زىيارەت خاتىرىسىدە «تاغلار ئارىسىغا جايلاشقان ئارغۇ يېزىسىنىڭ بۇگۈنكى ئۆزگىرىشلىرىگە ئائىت تۇرمۇشى بىلەن تونۇشۇشقا» مۇيەسسەر بولغانلىقىنى ئېيتىپ، «ئارغۇ، ئوپال، قوشئېرىققا ئوخشاش يېزىلاردا دېھقانلار ئات - ئېشەكلىرىدە توپا توشۇپ، تاشلىق يەرلەرنى تولدۇرۇپ زىرائەت مەيدانلىرى بەرپا قىلماقتا» دەپ يازغانىدى. دېمەك بىر ئۆزبېكىستان يازغۇچىسىنىڭ ئاغۇدىن ئالغان تۇنجى تەسىراتى تېرىلغۇ «يەرنىڭ قىسلىقى» بولغان. شۇڭا ئاغۇ خەلقى ھازىرمۇ «مائارىپتىن باشقا چىقىش يولى يوق» لىقىنى تونۇغان ئاساستا پەرزەنتلىرىنى تەربىيىلەشكە ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلمەكتە.

5. ئاغۇ — ئەدەبىيات - سەنئەتكە ئەھمىيەت بېرىدىغان يۇرت

ئاغۇلۇقلارنىڭ سەنئەتنى قەدىرلەش، سەنئەتنى سۆيۈش، سەنئەتكارلارنى ئەتىۋارلاش ئەنئەنىسى بىر قەدەر ياخشى، تارىختا ئاغۇدا خېلى نامى بار سەنئەتكارلاردىن سېيىت ساتاچى، دايىمكام قاتارلىقلار ئۆتكەن. شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلغان «مۇقام پېشۋالىرى» ناملىق كىتابتا «خاكى ھاجى»، «شاھ تاي ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى» دىن ئىبارەت ئىككى مۇقامچىلار جەمەتى تونۇشتۇرۇلغان. «مۇقامچى خاكى ھاجىنىڭ نەۋرىسى ئەيسا روزام بۇ ئائىلىدىن چىققان تۆتىنچى

ئەۋلاد مۇقامچى بولۇپ هازىر 52 ياشتا» («مۇقام پېشۋالىرى» 86 ـ بەتكە قاراڭ) دەپ يېزىلغان.

ئەيسا روزام «ئون ئىككى مۇقام» ئاھاڭلىرىنى بىر قەدەر پىشىق بىلىدىغان، داپ چېلىشقا ئۇستا، بولۇپمۇ ئۇسسۇل ماھارىتى ناھايىتى ئۇستۇن ئادەم. «ئاتۇش سەيلىسى» فىلىمىنى ئىشلەش جەريانىدا ئويناغان كوللېكتىپ ئىختىيارى ئۇسسۇلنى لېنتىغا ئېلىۋاتقاندا شىنجاڭ تېلېۋىزىيە ئىستانسىسىنىڭ رېژىسسورى خۇرشىدە غۇپۇر ئەيسا روزامنىڭ ئۇسسۇل ماھارىتىگە ئاپىرىن ئوقۇغان. شىنجاڭ ئوپېرا ئۆيىنىڭ رېژىسسورى قۇربانجاق هېيتمۇ «مەن هاياتىمدا ئۇسسۇل قەدىمىنى بۇنداق ئىشەنچ بىلەن ئالىدىغان، قىياپىدىن بۇنداق مەردانە شوخلۇق چىقىرالايدىغان خەلق ئۇسسۇلچىسىنى كۆرۈپ باقماپتىكەنمەن» دەپ مەدھىيە ئوقۇغان. ئۇسسۇل رېژىسسورى كۇرەش رەجەپ ماڭا «ئەيساكامنىڭ ئۇسسۇلى جەنۇبىي شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئەرلەر ئۇسۇلىغا ۋەكىللىك قىلىدۇ» دەپ ئېيتتى.

ئەيسا روزام، قۇربان تاش، قۇربان رەجەپكە ئوخشاش ماھىر خەلق سەنئەتكارلىرى بولغاچقا ۋە ئۇلارنىڭ ئىز بېسىپ يېتىلىۋاتقان پەرزەنتلىرى بولغاچقا ئاغۇ خەلقىنىڭ هېيت ـ بايراملىرى، توي ـ تۆكۈنلىرى، بەزمە ـ باراۋەتلىرى ناخشا ـ ئۇسسۇلسىز، نەغمە ـ ناۋاسىز ئۆتمەيدۇ.

ئاغۇ خەلقى سەنئەتخۇمار خەلق بولغاچقا بۇ يۇرتتىن هازىرغا قەدەر سېيىت ساتارچى، خاكى هاجى، شاھ تاي، ئەيسا روزام، قۇربان رەجەپ، قۇربان تاشتەك خەلق سەنئەتكارلىرى يېتىشىپ چىقتى، مەشھۇر ئاۋاز ئارتېسى رەجەپ تاجى، تالانتلىق ئۇسسۇل ئىجادىيەتچىسى كۇرەش رەجەپ، كىنو ـ تېلېۋىزىيە ئارتېسى پاشا ئۆمەر، كۇلدۇرگە چولپىنى ئابدۇۋايىت ئوسمان، مۇقام ئانسامبلىنىڭ ئۇسسۇلچىسى پانتگۇل ئابدۇ قادىر، ئۇرۇمچى شەھەرلىك سەنئەت ئۆمىكىنىڭ ئۇسسۇلچىسى ئىپارگۇل قۇربان، سەنئەت ئىنستىتۇتىنىڭ ئۇسسۇل

ئوقۇتقۇچىسى دىلشات تۇرسۇن، ئاتۇش شەھەرلىك سەنئەت ئۆمىكىنىڭ تونۇلغان تەمبۇرچىسى ئەخمەت، قىزىلسۇ پېداگوگىكا مەكتىپىنىڭ ئوقۇتقۇچىسى نۇرگۈل سالمان ۋە رەيھانگۈل ئارىپتەك سەنئەتنىڭ ھەر قايسى ساھەرلىرىدە تونۇلغان پېشقەدەم ۋە ياش سەنئەتچىلەر مەيدانغا كەلدى.

«ھوي، ئاتۇشلۇق، سويماڭ نەچچە پۇل؟ ئۆزۈم يېمەيتتىم، نەۋرەمگە ئالغاچ كېتەي دېگەنتىم» دېگەن مەشھۇر ھەجۋى چاقچاقنىڭ ئىگىسى بولغان ئاغۇلۇقلار ۋە ئۇلارنىڭ ئانا يۇرتى ھەققىدىكى ئىزدىنىشلىرىم ھازىرچە مۇشۇنچىلىك.

(بۇ ماقالە «ئاسىيا كىنىدىكى» گېزىتىنىڭ 1995 - يىل 5 - ئاينىڭ 14 - كۈنىدىكى سانىدا ئېلان قىلىنغان)

ئاتلانتا ئولىمپىك تەنھەرىكەت مۇسابىقىسى توغرىسىدا

ھازىرقى زامان ئولىمپىك تەنھەرىكەت مۇسابىقىسىنىڭ 100 يىل-لىق كاتتا مەرىكىسى يەنى 26 - نۆۋەتلىك ئولىمپىك تەنھەرىكەت مۇسابىقىسى 1996 - يىل 7 - ئاينىڭ 19 - كۈنى باشلىنىپ 8 - ئاينىڭ 4 - كۈنى ئاياغلاشتى. ئامېرىكا جورجىيە شتاتىنىڭ مەركىزى ئاتلانتا شەھىرىدىكى ئولىمپىك تەنھەرىكەت مەيدانىدا 17 كۈن يانغان مەشئەل مۇۋەپپەقىيەت ۋە ئۇمىد، مەغلۇبىيەت ۋە ئەپسۇس ئىچىدە ئاستا - ئاستا ئۆچتى.

بۇ يىل ھازىرقى زامان ئولىمپىك تەنھەرىكەت مۇسابىقىسى ئۆتكۈ-زۈلۈپ كېلىۋاتقانغا توپ - توغرا 100 يىل بولدى. تارىخىي مەلۇمات-لاردىن قارىغاندا مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 776 - يىلى يۇنانلىقلار ھەر تۆت يىلدا بىر قېتىم ئولىمپىك تەنھەرىكەت مۇسابىقىسى ئۆتكۈزۈشنى باشلىغان. مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 776 - يىلىدىكى تۇنجى نۆۋەتلىك مۇسابىقىگە 12 شەھەردىن 280 ماھىر قاتناشقان. مۇسابىقىدە غەلىبە قىلغانلار مىللىي قەھرىمان دەپ تەرىپلىنىپ، شائىرلارنىڭ مەدھىيە-سىگە مۇيەسسەر بولغان ھەم ھەيكىلى تۇرغۇزۇلغان. مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 420 - يىلىغا كەلگەندە ئولىمپىك تەنھەرىكەت مۇسابىقە-سىنى ئۆتكۈزۈش ئەمەلدىن قالدۇرۇلغان. ئانچە ئۇزۇن ئۆتمەي گرېت-سىيىلىكلەر بۇ پائالىيەتنى ئەسلىگە كەلتۈرگەن ھەمدە ئالدى بىلەن پېلوپوننېسوس يېرىم ئارىلىدىكى تەنھەرىكەت مۇسابىقىسىنىڭ مەنبەسى — ئولىمپىس تېغىدا مەشئەل تۇتاشتۇرغان. ئۇلار ئەينى زاماندا ئولىمپىك تەنھەرىكەت مۇسابىقىسى ئۆتكۈزگەن كۈنلەردە مەش-

ئەل هېرا ئىبادەتخانىسىدا كۆيۈپ تۈرغان. ئەپسۇسكى مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 392 - يىلى گرېتسىيە مۇستەقىللىقىنى يوقاتقاندىن كېيىن، رىم ئىمپېراتورى تېئودوسئۇس ئۇنى كاپىرلارنىڭ پائالىيىتى دەپ ئەمەلدىن قالدۇرغان.

1892 - يىلىغا كەلگەندە فرانسىيىلىك مائارىپچى، ئالىم گۈبېرتىن ئولىمپىك تەنھەرىكەت مۇسابىقىسىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنى تۇنجى قېتىم ئاشكارا بىلدۈرگەن ھەم 1894 - يىلى خەلقئارا ئولىمپىك كومىتېتى قۇرغان. نەتىجىدە 1896 - يىلى تۇنجى نۆۋەتلىك ھازىرقى زامان ئولىمپىك تەنھەرىكەت مۇسابىقىسى گرېتسىيە پادىشاھىنىڭ قول-لىشى ۋە گرېتسىيىلىك داڭلىق ئارخىتېكتور چ. ئاۋلوۋنىڭ 1 مىل-يون دراخما (گرېتسىيە پۇل بىرلىكى) ئىئانە قىلىشى بىلەن گرېت-سىيىنىڭ ئافىنا شەھىرىدە ئۆتكۈزۈلگەن. شۇنىڭدىن بۇيان بۇ مۇسا-بىقە 1 -، 2 - دۇنيا ئۇرۇشى مەزگىللىرى ھېسابقا ئالمىغاندىن باشقا ھەر تۆت يىلدا بىر قېتىم ئۆتكۈزۈلۈۋاتىدۇ.

ھازىرقى زامان ئولىمپىك تەنھەرىكەت مۇسابىقىسى 100 يىلدىن بۇيان پارلاق ھەم جاپالىق مۇساپىنى بېسىپ ئۆتتى. مۇسابىقە تۈرلىرى ناھايىتى زور دەرىجىدە ئىسلاھ قىلىندى ۋە بېيىدى، قائىدە - تۈزۈم-لەرمۇ مۇكەممەللەشتى. كۆلىمى ۋە تەنتەنىسىمۇ زورايدى. قىسقىسى، ئولىمپىك تەنھەرىكەت مۇسابىقىسىنىڭ روھى پۈتۈن يەر شارىنى قاپلىدى.

100 يىلدىن بۇيانقى ئولىمپىك تەنھەرىكەت مۇسابىقىسى ئۇستىدە توختالغاندا ئەسلەپ ئۆتۈشكە تېگىشلىك بىر ئالاھىدە نەرسە بار. ئۇ بولسىمۇ ئولىمپىك تەنھەرىكەت مۇسابىقىسى مەشئىلى.

1896 - يىلى ھازىرقى زامان ئولىمپىك تەنھەرىكەت مۇسابىقىسى گرېتسىيىنىڭ ئافىنا شەھىرىدە تۇنجى قېتىم ئۆتكۈزۈلگەندە، مەشئەل تۇتاشتۇرۇش مۇراسىمى تېخى ئولىمپىك تەنھەرىكەت مۇسابىقىسىنىڭ پائالىيەت تۈرىگە كىرگۈزۈلمىگەن. 1936 - يىلى گىتلېر ھۆكۈم-

رۇنلىقىدىكى گېرمانىيىنىڭ پايتەختى بېرلىندا ئۆتكۈزۈلگەن ئولىمپىك تەنھەرىكەت مۇسابىقىسىدە بۇ مۇراسىم تۇنجى قېتىم ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەن.

شۇنىڭدىن كېيىن، مەشئەل كۆتۈرۈپ كۈچ ئۇلاپ يۈگۈرۈش داۋاملىشىپ كەلگەن، ئولىمپىس تېغىدىن ئولىمپىك تەنھەرىكەت مۇسابىقىسى ئۆتكۈزۈلگەن شەھەرلەرگىچە مەشئەل قۇرۇقلۇق، دېڭىز - ئوكيان، ھاۋا بوشلۇقىدا ئېلىپ مېڭىلىپ سۇ ئۈزۈپ، ئات مىنىپ، سال ھەيدەپ، ۋېلىسىپىت مىنىپ، چاقلىق ئورۇندۇقتا ئولتۇرۇپ، بېلىقچىلار كېمىسى ھەيدەپ ۋە باشقا شەكىللەر بىلەن يەتكۈزۈلگەن. ھەتتا سۈنئىي ھەمرا ئارقىلىق يەتكۈزۈش ئۇسۇلىمۇ قوللىنىلغان.

ھازىرقى زامان ئولىمپىك تەنھەرىكەت مۇسابىقىسىدە بىر نەچچە قېتىملىق مۇقەددەس مەشئەلنى يەتكۈزۈش ئۇسۇلى تىلغا ئېلىشقا ئەرزىيدۇ. مەسىلەن، 1948 - يىلى لوندون ئولىمپىك تەنھەرىكەت مۇسابىقىسىدە گرېتسىيىلىك ئەسكەر دىمىترىلىس مەشئەل تۇتاشتۇرۇشتىن ئىلگىرى ھەربىي كىيىمىنى سېلىۋەتكەن ھەم قورالىنى بىر ياققا قويۇپ قويغان. ئۇنىڭ بۇنداق قىلىشتىكى مەقسىتى — قەدىمكى زاماندا گرېتسىيىدە ئولىمپىك تەنھەرىكەت مۇسابىقىسى ئۆتكۈزۈش ئۇچۇن ھەرقايسى تەرەپنىڭ ئۇرۇش توختاتقانلىقىنى خاتىرلەش، شۇنىڭ بىلەن بىللە، ھازىرقى زامان كىشىلىرىنى 2 - دۇنيا ئۇرۇشىدىكى ئېچىنىشلىق پاجىئەنى تەكرارلىماسلىققا ئاگاھلاندۇرۇش ئۇچۇن ئىدى.

1968 - يىلى مېكسىكا ئولىمپىك تەنھەرىكەت مۇسابىقىسىدە ئولىمپىك مەشئىلى پاراخوت بىلەن ياۋروپادىن يولغا چىقىپ، كولۇمبو 1492 - يىلى ئامېرىكا قىتئەسى چوڭ قۇرۇقلۇقىنى بايقىغاندا ماڭغان يول بىلەن مېكسىكىغا يەتكۈزۈلگەن. بۇ قېتىمقى مۇسابىقىنىڭ مەشئىلىنى تۇنجى قېتىم بىر ئايال تۇتاشتۇرغاچقا، تارىخ سەھىپىسىگە پۈتۈلگەن. ئۇ مېكسىكىلىق ئىنىركىتاباسلىئو ئىدى.

1976 ـ يىلى كانادانىڭ مونتىرىئال شەھىرىدە ئۆتكۈزۈلگەن ئولىمپىك تەنھەرىكەت مۇسابىقىسىدە، ئولىمپىك مۇقەددەس ئوتى سۇنئىي ھەمراھ ئارقىلىق ئاتلانتىك ئوكيانىدىن ئۆتكۈزۈلگەن. شۇ ۋاقىتتا، ئولىمپىك تەنھەرىكەت مۇسابىقىسىنىڭ مۇقەددەس ئوتى سۇنئىي ھەمراھىنىڭ سېزىش ئۈسكۈنىسىنى قوزغاتقان. بۇ سۇنئىي ھەمراھ ئوتنى سىمۇول خاراكتېرىدە لازىر نۇرى ئارقىلىق كاناداغا يەتكۈزگەن. بۇقېتىمقى مەشئەل سەپىرىگە پەقەت بەش كۈنلا ۋاقىت كەتكەن.

1992 ـ يىلىدىكى بارسېلونا ئولىمپىك تەنھەرىكەت مۇسابىقىسىدە ئىسپانىيەلىك ئوقيا تەنھەرىكەتچىسى ئانتونئو رېۋولو مۇسابىقە مەيدانىدىكى مەشئەلنى ئوقيا ئارقىلىق تۇتاشتۇرغان. بۇ ئالاھىدە ئۇسۇل كىشىلەرنىڭ خاتىرىسىدە مەڭگۈ ساقلىنىدۇ.

1996 ـ يىلى ئاتلانتا ئولىمپىك تەنھەرىكەت مۇسابىقىسىنىڭ مۇقەددەس ئوتى 27 ـ ئاپرېل ئامېرىكىغا ئېلىپ كېلىندى. ئۇ 10 مىڭ كىشىنىڭ 84 كۈن كۈچ ئۇلاپ يۈگۈرۈشى ئارقىلىق 7 ـ ئاينىڭ 19 ـ كۈنى ئاتلانتا ئولىمپىك تەنھەرىكەت مۇسابىقىسى مەيدانىغا يەتكۈزۈلدى. كەچكى شەپەق نۇرىغا چۆمۈلگەن ئولىمپىك مۇسابىقىسىنىڭ ئاساسىي تەنھەرىكەت مەيدانىدا مەشئەل تۇتاشتۇرۇلدى. مەشئەلنى دۇنيا ئەڭ ئېغىر دەرىجىلىك بوكس مۇسابىقىسىنىڭ سابىق چېمپىيونى، «بوكس پادىشاھى» 54 ياشلىق مۇھەممەد ئەلى كېسەل سەۋەبىدىن تىترەپ تۇرغان قوللىرى بىلەن تۇتاشتۇرغاندا مەيدانىدىكى 85 مىڭ تاماشىبىن قايتا ـ قايتا گۈلدۈراس ئالقىش ياڭراتتى. شۇنىڭ بىلەن تۆت سائەتلىك ئېچىلىش مۇراسىمى باشلاندى. ئېچىلىش مۇراسىمىنى دۇنيادا 3 مىليارد 500 مىليون كىشى تېلېۋىزور ئالدىدا ئولتۇرۇپ كۆردى. مەلۇماتلارغا قارىغاندا بۇ قېتىمقى ئېچىلىش مۇراسىمىنىڭ بېلىتىنىڭ ئەڭ قىممىتى 600 دوللارغا يەتكەن.

مۇقەددەس ئوتنى مۇسابىقە مەيدانىدىكى مەشئەلگە تۇتاشتۇرغان

مۇھەممەد ئەلى قانداق ئادەم؟

مۇھەممەد ئەلى 1942 - يىلى ئامېرىكىدا نامرات نېگىر ئائىلە-سىدە تۇغۇلغان. ئۇ نېگىر بولغاچقا ئادالەتسىز مۇئامىلە ئىچىدە ئۆ-سۈپ يېتىلگەن. ئۇ نېگىرلارنى كەمسىتىشكە قاتتىق نارازىلىق بىلدۇ-رۇپ قوللۇق تۈزۈم دەۋرىدىن قېچىپ قالغان ئىسىم - فامىلىسىنى ئۆزگەرتىپ، ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىپ ئىسمىنى مۇھەممەد ئەلى دەپ ئاتىغان. ئۇنىڭ دادىسى ئوغلى مۇھەممەد ئەلىنىڭ ئادۇوكات ياكى ئوقۇتقۇچى بولۇشىنى ئارزۇ قىلغان بولسىمۇ، لېكىن ئوغلى بوكسچى بولۇشنى ئارزۇ قىلاتتى. مۇھەممەد ئەلى 12 يېشىدىن باشلاپ مەشىق قىلىشقا كىرىشكەن. بارا - بارا تۈرلۈك چوڭ - كىچىك مۇسابىقىلەر-دە نەتىجە قازىنىپ 1960 - يىلى رىمدا ئۆتكۈزۈلگەن ئولىمپىك تەنھەرىكەت مۇسابىقىسىنىڭ يېنىك دەرىجىلىكلەر مۇسابىقىسىدا ئال-تۇن مېدالغا ئېرىشكەن. ئۇ شۇ يىلى ئەمدىلا 18 ياشقا كىرگەنىدى. ئۇ شۇ قېتىمقى مۇسابىقىدىن كېيىن دۆلىتىگە قايتقاندا ئايرودرومغا مەخسۇس ھۆرمەت قاراۋۇللىرى چىققان، يولنىڭ ئىككى ياقىسىدا مىڭلىغان قارا تەنلىكلەر بىلەن ئاق تەنلىكلەر ئۇنى قىزغىن قارشى ئالغان. ئۇ بىر كېچىدىلا مىليونېرغا ئايلىنىپ قالغان. 1964 - يىلىدىن 1978 - يىلىغىچە مۇھەممەد ئەلى كەينى كەينىدىن ئۈچ قېتىم دۇنيا ئەڭ ئېغىر دەرىجىلىكلەر بوكس مۇسابىقىسىدا چېمپىيۇن بولۇپ، كىشىلەر تەرىپىدىن 20 - ئەسىردىكى ئەڭ ئۇلۇغ بوكسچى دەپ تەرىپلەنگەن ئۇنىڭ كىرىمىمۇ كىشىنىڭ ئەقلى يەتمىگۈدەك دەرە-جىگە يېتىپ بىر قېتىملىق مۇسابىقىدا تاپقان كىرىمى 10 مىليون ئامېرىكا دوللىرىدىن ئېشىپ كەتكەن. مۇھەممەد ئەلى 1978 - يىلى بوكس ساھەسىدىن چېكىنگەن.

مۇھەممەد ئەلى بىر تەنھەرىكەتچىسى بولۇش سالاھىيىتىى بىلەن شان - شەرەپنىڭ يۇقىرى چوققىسىغا چىققان. ئۇ، پەقەت بوكسچى بولۇپلا قالماستىن، يەنە مەشھۇر تىنچلىقپەرۋەر جەڭچى، شۇنداقلا يەنە

خېلى نامى بار شائىر. ئۇ بىر شېئىرىدا مۇنداق دەپ يازغان:

ئەزرائىل ئالدىدا كۇلىمەن مەغرۇر،
سوغ كۇلكەم جاۋابتۇر ئاچچىق قىسمەتكە.
مەسخىرە ئەيلەيمەن كەلسە دەرت ـ بالا،
شادلىنىپ كۇلگەيمەن قاراپ ئاپەتكە.

مۇشۇنداق بولغاچقا مۇھەممەد ئەلى ئامېرىكىلىقلار تەرىپىدىن بۇ قېتىمقى ئاتالانتا ئولىمپىك مۇسابىقىسىنىڭ مەشئىلىنى تۇتاشتۇرۇشقا تاللىۋېلىنغان.

مۇسابىقە مەيدانىدىكى مەشئەل ياندۇرۇلغاندىن كېيىن، خەلقئارا ئولىمپىك كومىتېتىنىڭ رەئىسى 76 ياشلىق سامارانچ سۆز قىلىپ ئولىمپىك تەنھەرىكەت مۇسابىقىسىنىڭ غايىسىنى تەكىتلىدى ۋە ئاگاھلاندۇرۇپ: «بىز يەنىلا ئىنسانىيەت تراگېدىيىسى داۋاملىق كۆرۈلۈۋاتقان دۇنيادا ياشاۋاتىمىز» دېدى.

سامارانچ 1920 ـ يىلى ئىسپانىيىدە تۇغۇلغان. سودا كەسپىدە ئوقۇغان. چويلا توپ، مۇز تېيىلىش ۋە بوكس ھەرىكىتىنى ياخشى كۆرىدۇ. ئۇ ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ ئىسپانىيە پارلامېنتىنىڭ ئەزاسى، بارسېلونا رايونلۇق كومىتېتىنىڭ رەئىسى، ئىسپانىيىنىڭ سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىدا تۇرۇشلۇق باش ئەلچىسى بولغان. ئۇ يەنە ئىسپانىيە مۇز توپ كوماندىسىنىڭ باشلىقى بولغان. 1951 ـ يىلى ئىسپانىيە كوماندىسىنى باشلاپ دۇنيا مۇز توپ لەۋھە تالىشىش مۇسابىقىسىگە قاتنىشىپ چېمپىيون بولغان. بۇ ئۇنىڭ كېيىن تەنتەربىيە ھەرىكىتى بىلەن شۇغۇللىنىشىغا چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتكەن. ئۇ 1962 ـ يىلىدىن 1970 ـ يىلىغىچە ئىسپانىيە ئولىمپىك كومىتېتىنىڭ رەئىسى بولغان. 1966 ـ يىلى خەلقئارا ئولىمپىك كومىتېتىنىڭ ئەزالىقىغا سايلانغان. 1974 ـ يىلىدىن 1978 ـ يىلىغىچە خەلقئارا ئولىمپىك كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسلىكىنى ئۇستىگە ئالغان. 1980 ـ يىلى رەئىسلىك ۋەزىپىسىنى ئۇستىگە ئالغان ھەمدە

تۇنجى قېتىم لوس - ئانژىلىستا ئۆتكۈزۈلگەن خەلقئارا ئولىمپىك تەنھەرىكەت مۇسابىقىسىگە رىياسەتچىلىك قىلغان. ھازىرغىچە خەنـ چىڭ، بارسېلونا ۋە ئاتلانتا شەھەرلىرىدە ئۆتكۈزۈلگەن مۇسابىقىلەردە رىياسەتچىلىك قىلىپ كەلدى.

ئاتلانتا ئولىمپىك تەنھەرىكەت مۇسابىقىسىنىڭ ئېچىلىش مۇراسىمىدا سامارانچ سۆز قىلىپ بولغاندىن كېيىن، ئامېرىكا زۇڭتۇڭى كلىنتون سۆز قىلىپ مۇسابىقىنىڭ باشلانغانلىقىنى جاكارلىدى. ئارقىدىنلا «پىلانېتلار ئارا ئۇرۇش» ناملىق مەشھۇر كىنو فىلىمىنىڭ ئاساسىي مۇزىكىسىنى ئىشلىگەن مەشھۇر كومپوزىتور جۇن ۋىلىيامىس 196 كىشىلىك ئاتلانتا سىمفونىيىلىك ئوركېستىرىنىڭ ئاتلانتا ئولىمپىك مۇسابىقىسىنىڭ ئاساسىي مۇزىكىسى «قەھرىمانلارنى چاقىرىش» مۇزىكىسىنى ئوۋندىشىغا دىرىژورلۇق قىلدى. بىر قاتار تەنتەنىلىك پائالىيەتلەردىن كېيىن مۇسابىقىغا قاتنىشىدىغان 197 دۆلەت ۋە رايونـ دىن كەلگەن تەخمىنەن 11 مىڭ 200 تەنھەرىكەتچى مەيدانغا كىرىش مۇراسىمىغا قاتناشتى. ھەر قايسى دۆلەت ۋە رايونلارنىڭ ۋەكىللەر ئۆمىكى بايراقلىرىنى پۇلاڭلىتىپ، روھلۇق قەدەملەر بىلەن مېڭىپ بىر - بىرلەپ مەيدانغا كىرگەندە، بولۇپمۇ كۆركەم مىللىيچە كىيىم كىيگەن تەنھەرىكەتچىلەر مەيدانغا كىرگەندە تاماشىبىنلار ئۇلارغا تەنتەنە قىلدى ھەم قولىنى پۇلاڭلىتىپ ھۆرمەت بىلدۇردى.

جۇڭگو دۆلەت كۇچىنى نامايان قىلىشنىڭ مۇھىم ۋاستىسى سۈپىتىدە بۇ قېتىمقى ئولىمپىك تەنھەرىكەت مۇسابىقىسىگە 500 كىشىلىك چوڭ تىپتىكى ۋەكىللەر ئۆمىكى ئەۋەتكەنىدى. جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن تۇنجى قېتىم 1952 - يىلى ئۆتكۈزۈلگەن مۇسابىقىگە ۋەكىللەر ئۆمىكى ئەۋەتكەن بولسىمۇ، لېكىن 1984 - يىلىغىچە توپتوغرا 32 يىل ئىدىئولوگىيە توقۇنۇشى تۈپەيلىدىن جۇڭگو تەنھەرىكەتچىلىرى مۇسابىقىگە قاتناشتۇرۇلمىغانىدى.

جۇڭگو 1984 - يىلى لوس - ئانژىلىس ئولىمپىك تەنھەرىكەت

مۇسابىقىسىگە قايتا قاتناشقاندىن بۇيان ئىزچىل ۋەكىللەر ئۆمىكى ئەۋەتىپ كېلىۋاتىدۇ ۋە يىلدىن - يىلغا ياخشى نەتىجىگە ئېرىشىۋاتىدۇ. بۇ قېتىمقى مۇسابىقىنىڭ ئېچىلىش مۇراسىمىدا جۇڭگو تەنھەرىكەتچىلىرى مەيدانغا كىرگەندە ئامېرىكىلىق چۇشەندۇرگۈچى جۇڭگوغا تازا بىر ھۇجۇم قىلىۋېلىشنى زادىلا ئۇنتۇمىدى. تۆۋەندىكىسى چۇشەندۇرگۈچىنىڭ ئەينەن سۆزى:

«جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ نوپۇسى دۇنيا نوپۇسىنىڭ بەشتىن بىر قىسمىنى ئىگىلەيدۇ. ئىقتىسادى يىلىغا ئون پىرسەنتلىك سۈرئەتتە ئاشماقتا. ئامېرىكىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھەر قايسى ئىقتىسادي چوڭ دۆلەتلەر يوشۇرۇن كۇچى غايەت زور بۇ بازارغا كىرىش كويىدا بولماقتا. جۇڭگودا كىشىلىك ھوقۇق مەسىلىسى، بىلىم مۇلۈك ھوقۇقىغا دەخلى - تەرۇز قىلىش مەسىلىسى، يەنە تەيۋەنگە تەھدىت سېلىش مەسىلىسىمۇ مەۋجۇت. ئەلۋەتتە، تەيۋەن ئۇچۇنمۇ تەھدىت بولۇۋاتىدۇ. ئولىمپىك مۇسابىقىسىدە ئۇلار زور نەتىجىگە ئېرىشتى. بارسېلونا ئولىمپىك مۇسابىقىسىدە جەمئىي 54 مېدالغا ئېرىشىپ 4 - بولدى. ئۇلار 1984 - يىلى ئولىمپىك مۇسابىقىسىگە قاتنىشالماسلىق تارىخىغا خاتىمە بېرىپ، تەنتەربىيىدە كۆرۈنەرلىك نەتىجىگە ئېرىشتى. لېكىن، كىشىلەرنىڭ گۇمانى تېخى تۇگىمىدى. ئۇلار، جۇڭگولۇقلار بولۇپمۇ يېنىك ئاتلېتكا ۋە ئايال سۇ ئۇزۇش ماھىرلىرى روھلاندۇرۇش دورىسىغا تايىنىپ ياخشى نەتىجىلەرگە ئېرىشكەن بولۇشى مۇمكىن، دەپ ئويلايدۇ.»

جۇڭگولۇقلارنى «سىلەرنىڭ خەۋىرىڭلار قويۇق مىللەتچىلىك تۇسىنى ئالغان» دەپ تەنقىدلەيدىغان غەربلىكلەرنىڭ سىياسىي تۇستىكى بۇ چۇشەندۇرۇشى جۇڭگو ۋەكىللىرىنى نارازى قىلدى.

بۇ قېتىمقى ئاتلانتا ئولىمپىك تەنھەرىكەت مۇسابىقىسىغا 10 مىڭدىن كۆپرەك ماھىر 26 چوڭ تۇردىكى 271 كىچىك تۇر بويىچە مۇسابىقىغا قاتناشتى، بۇنىڭ بىلەن ئولىمپىك تەنھەرىكەت مۇسابىقە-

سىنىڭ 100 يىللىق تارىخىدا قاتناشقان كومانداا ۋە ئادەم سانى، مۇسابىقە تۈرى ۋە ئالتۇن مېدال سانى ئەڭ كۆپ بولۇش رېكورتى يارىتىلدى.

بۇ قېتىمقى مۇسابىقە ھازىرقى زامان ئولىمپىك تەنھەرىكەت مۇ-سابىقىسىنىڭ 100 يىللىقىنى خاتىرىلەش تۈسىگە ئىگە بولغاچقا ناھايە-تى داغدۇغىلىق ئۆتكۈزۈلدى. تەشكىلىي ھەيئەت مۇسابىقىنىڭ تەييار-لىقىغا ئالتە يىل ۋاقىت، 1 مىليارد 700 مىليون دوللار سەرپ قىلدى. بۇ قېتىمقى ئولىمپىك تەنھەرىكەت مۇسابىقىسىنى ھۆكۈمەت تەرەپ ئەمەس، بەلكى ھاكىمىيەت ئورگىنى بولمىغان خەلق تەشكىلات-لىرى ئۆز ئالدىغا ئىلتىماس قىلىپ تەشكىللىدى ۋە ئۆتكۈزدى. بۇ قېتىمقى مۇسابىقىنىڭ بىخەتەر ئۆتكۈزۈلۈشىگە كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن ئامېرىكا ھۆكۈمىتى 30 مىڭغا يېقىن ساقچى ۋە ئامانلىق ساقلىغۇچى خادىمنى ئىشقا سالدى.

ئاتلانتا شەھىرى 3 مىليون ئاھالىغا ئىگە ئاۋات خەلقئارا شەھەر. دۇنيا بويىچە داڭلىق ئىچىملىك شىركىتى بولغان كوكوكولا شىركە-تى، ئامېرىكا سىملىق خەۋەرلەر تېلېۋىزىيە شىركىتى ۋە دېلتا ئاۋە-ئاتسىيە شىركىتىنىڭ باش شتابى ئاتلانتادا. ئاتلانتا ئامېرىكىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى مۇھىم سودا ـ سانائەت مەركىزى بولۇپلا قالماس-تىن، جۇشقۇن ھازىرقى زامان مەدەنىيىتى شەھىرى بولۇپ، نۇرغۇن تىياتىرخانا، مۇزېي، رەسىم سالونى ۋە سەنئەت مەركىزى بار. ئاتلان-تىدىكى سىمفونىيە ۋە بالېت ئۆمەكلىرى دۇنياغا داڭلىق.

1835 ـ يىلى ئامېرىكا غەرب تۆمۈرىيول شىركىتى ئاتلانتىنى تۆمۈر يول لىنىيىسىنىڭ جەنۇبتىكى ئاخىرقى بېكىتى قىلىپ تاللىغان-دا ئۇ ئەمدىلا شەھەر قىياپىتىگە كىرگەنىدى. 1843 ـ يىلىدىن ئىلگىرى بۇ جايىنىڭ نامى تېرمىنوس بولۇپ، مەنىسى ئاخىرقى بېكەت ئىدى. 1845 ـ يىلى ئاتلانتىك ئوكيان بىلەن تېنچ ئوكيانىنى تۇتاشتۇ-رىدىغان تۆمۈر يول پۈتكەندىن كېيىن، تۆمۈر يول ئىنژېنېرلىرى بۇ

جاينى ئاتلانتىك ئوكيانىنىڭ نامى بىلەن ئاتلانتا، دەپ ئاتاشنى تەكلىپ قىلدى. شۇنىڭدىن كېيىن بۇجاي ئاتلانتا دەپ ئاتالغان. لىنكولىن دەۋرىدە جەنۇب - شىمال ئۇرۇشىنىڭ پارتلىشى بىلەن ئاتلانتا ئامېرىكىنىڭ جەنۇبىدىكى شەرق - غەرب تۆمۈر يولى تۈگۈنى، ماشىنىسازلىق سانائىتى ۋە سېتىش كەسىپىنىڭ مەركىزىگە ئايلاندى. ئۇرۇشتىن كېيىن ئۇزاق ئۆتمەي ئاتلانتا خەلقى خارابلىقنى قايتا گۈللەندۈردى، بىر قانچە يىلدىن كېيىن بۇ شەھەر جورجىيە شتاتىنىڭ مەركىزى بولدى. ئاتلانتا مىسسىر رىۋايەتلىرىدىكى سۈمۈرغ (قېقىنۇس) نى شەھەر بەلگىسى قىلغان. ئۇ بۇ شەھەرنىڭ ئۇرۇشتىن كېيىن يېڭى ھاياتقا ئېرىشىپ، قايتىدىن گۈللىنىشىگە سىمۋول قىلىنغان.

جەنۇب سانائىتىنىڭ باش كۆتۈرۈشى ھەم شىمالدىكى سودا - سانائەتچىلەرنىڭ جەنۇبقا كۆچۈشى بىلەن ئاتلانتا شەھەر مەركىزىدىكى سودا - سانائەت رايونى مۇشۇ ئەسىرنىڭ دەسلىپىدە غايەت زور كۆلەمگە ئىگە بولدى. ئۇنىڭ سىرتىنى ئولتۇراق ئۆي رايونى چۆرىدىدى. ئاتلانتا ئاھالىسىنىڭ 50% تىن كۆپرەكى قارا تەنلىك بولۇپ، بۇمۇ بۇ شەھەرنىڭ بىر ئالاھىدىلىكى.

ئاتلانتالىقلار ئۆز شەھىرىدىن چىققان ئىككى مەشھۇر شەخس بىلەن پەخىرلىنىدۇ، ئۇنىڭ بىرى ئامېرىكا نېگىرلار ھوقۇقى ھەرىكىتىنىڭ دۇنياغا مەشھۇر داھىيسى مارتىن لىيۇتېر كىڭ. يەنە بىرى دۇنيا بويىچە ئەڭ بازارلىق كىتاب «ئەنسىز يىللاردىكى نازىنىن» نىڭ ئاپتورى، ئايال يازغۇچى مارگارېت مىچېل.

مارتىن لىيۇتېر كىڭ 1929 - يىل 1 - ئاينىڭ 15 - كۈنى جورجىيە شتاتىنىڭ ئاتلانتا شەھىرىدە بىر نېگىر باستېر ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. ئاتا - ئانىسى ئۇنى ناھايىتى ياخشى تەربىيىلىگەن. ئۇ ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ بىر نەچچە ئالىي مەكتەپنى تاماملىغان. 1948 - يىلى جەمئىيەتشۇناسلىق ئىلمى بويىچە ئەدەبىيات پېنى ماگىستېرى بولغان. 1955 - يىلى تېئولوگىيە ئىلمى بويىچە دوكتور

بولغان. شۇ يىلى ئالاباما شتاتى مونتگومېرى شەھىرىدىكى بىر چىر-كاۋدا باستىپ بولغان. 1956 - يىلى ئالاباما شتاتىنىڭ مەركىزى مونتگومېرى شەھىرىدە بىر نېگىر ئايال ئىشچى كوچا ئاپتوبوسىدا ئاق تەنلىكلەرگە ئورۇن بوشۇتۇشنى رەت قىلغانلىقى ئۈچۈن شتاتلىق سوت ئۇنى جازالايدۇ. نېگىرلار بۇ خىل كەمسىتىشكە قاتتىق نارازى بولۇپ قارشى چىقىدۇ. ھىندىستان مۇستەقىللىق ھەرىكىتىنىڭ مەشھۇر داھىيسى گەندىنىڭ كۆرەش قىلىش يولىغا چوقۇنىدىغان، پۈتكۈل سىياسىي ھاياتىدا زورلۇق كۈچ ئىشلەتمەي قارشىلىق كۆرسىتىشنى بىردىن - بىر كۆرەش يولى قىلىپ تاللىۋالغان مارتىن لىيۇتېر كىڭ بۇ قېتىمقى نارازىلىق ھەرىكىتىگە رەھبەرلىك قىلىپ شەھەردىكى بارلىق نېگىرلارغا كوچا ئاپتوبوسىغا چىقماسلىقنى جاكارلاپ، قارشىلىق ھەرىكىتىنى قانات يايدۇرىدۇ. مونتگومېرى شەھىرىدىكى 120 مىڭ ئاھالىنىڭ 50 مىڭى نېگىرلار ئىدى. ئۇلار قەتئىيلىك بىلەن بۇ خىل قارشىلىق ھەرىكىتىنى 385 كۈن داۋاملاشتۇرىدۇ. بۇنىڭ بىلەن ئاپتوبوس شىركەتلىرى ئېغىر زىيانغا ئۇچرايدۇ. ئامالسىز قالغان شتاتلىق يۇقىرى سوت ھېلىقى ئايال ئىشچى ئۇستىدىن چىقارغان ئىلگىرىكى ھۆكۈمنى بىكار قىلىشقا ۋە ئاپتوبوسلاردىكى ئىرقىي ئايرىمچىلىقنى بىكار قىلىشقا مەجبۇر بولىدۇ. بۇ نېگىر ئايال ئىشچى ئىرقىي ئايرىمچىلىق بولمىغان تۇنجى ئاپتوبوسقا ئولتۇرۇپ ئىشقا ماڭغاندا مىڭلىغان نېگىرلار يولنىڭ ئىككى قېتىدا تۇرۇپ ئۇنىڭغا تەنتەنە قىلىشىدۇ. بۇ غەلىبە ئامېرىكىنىڭ جەنۇبىدىكى قارا تەنلىكلەرنىڭ ئۆز كۈچى ئارقىلىق ئېرىشكەن تۇنجى شانلىق غەلىبىسى بولۇپ قالىدۇ. 27 ياشلىق مارتىن لىيۇتېر كىڭنىڭ داڭقى بۇ ئىش مۇناسىۋىتى بىلەن پۈتكۈل ئامېرىكىغا پۇر كېتىدۇ. 1957 - يىلى 1 - ئايدا خەلق ھوقۇقى ھەرىكىتىنى ئىلگىرى سۈرۈش ئۈچۈن 60 نەپەر قارا تەنلىك باستىپ ئاتلانتا شەھىرىدە «جەنۇب خرىستىئان دىنىي داھىيلىرى بىرلەشمىسى» نامىلىق تەشكىلاتنى قۇرۇپ مارتىن لىيۇتېر كىڭنى

رەئىسلىككە سايلايدۇ. مارتىن لىيۇتېر كىڭ 1963 - يىلى 8 - ئايدا 250 مىڭ كىشىلىك «ۋاشىنگتونغا يۈرۈش قىلىش» نامايىشىغا رەھبەرلىك قىلىدۇ. ئۇ لىنكولىن خاتىرە سارىيى ئالدىدا نامايىشچىلارغا «مېنىڭ بىر خىيالىم بار» نامىلىق مەشھۇر نۇتقىنى سۆزلەيدۇ. دۇنيا-غا مەشھۇر بۇ نۇتۇقتا ئامېرىكا ئاساسىي قانۇنى ۋە «ئازادلىق خىتابنا-مىسى» ئاساس قىلىنىپ، ئىرقىي كەمسىتىش سىياسىتىگە قاتتىق زەربە بېرىلگەن. نۇتۇق كۆچلۈك ھېسسىياتقا تولغان بولۇپ، سۆزلە-رى گۈزەل، مول چاقىرىق كۈچىگە ئىگە. دۇنيا جامائەتچىلىكى ئۇنىڭ ناتىقلىق تالانتىغا قايىل بولۇپ ئۇنى «نېگىرلار ئاۋازى» دەپ تەرىپلەشكەن. ئۇ 1964 - يىلى 36 يېشىدا نوبېل تىنچلىق مۇكاپاتىغا ئېرىشكەن.

ئامېرىكا نېگىرلار ھوقۇقى ھەرىكىتىنىڭ دۇنياغا مەشھۇر بۇ داھىيسى 1968 - يىلى 4 - ئايدا «نامراتلار ھەربىي يۈرۈشى» نامايىشىنى تەشكىللىگەندە تىنىمسى شتاتىنىڭ مېمفىس شەھىرىدە يول ئۈستىدە ئىرقچى ئۇنسۇرلار تەرىپىدىن قەستلەپ ئۆلتۈرۈلىدۇ. ئۇ بۇ چاغدا ئەمدىلا 39 ياشقا كىرگەن. ئۇنىڭ پاجىئەلىك ئۆلۈمى ئامېرىكىدىكى قارا تەنلىكلەرنىڭ غەزەبلىك قارشىلىقىنى قوزغايدۇ. نەتىجىدە 100 دىن ئارتۇق شەھەردە نېگىرلارنىڭ كەڭ كۆلەملىك «قالايمىقانچىلىق» ھەرىكىتى يۈز بېرىدۇ. جونسۇن زۇڭتۇڭ خەلق-نىڭ غەزىپىنى پەسەيتىش ئۈچۈن 4 - ئاينىڭ 4 - كۈنى مەملىكەت بويىچە مارتىن لىيۇتېر كىڭنىڭ ماتەم بىلدۇرۇشنى ئېلان قىلىدۇ. قاتىل 99 يىللىق قاماق جازاسىغا ھۆكۈم قىلىنىدۇ.

ئامېرىكىدىكى كەڭ قارا تەنلىكلەر ئاممىسىنىڭ كۈچلۈك تەلەپ قىلىشى نەتىجىسىدە ئامېرىكا ھۆكۈمىتى ئاخىرى قارار چىقىرىپ، 1986 - يىلى 1 - ئايدىن باشلاپ ھەر يىلى 1 - ئاينىڭ 3 - ھەپتىسىنىڭ دۈشەنبە كۈنىنى مەملىكەت بويىچە مارتىن لىيۇتېر كىڭنى خاتىرىلەش كۈنى قىلىپ بېكىتكەنلىكىنى ئېلان قىلىدۇ. نەتىجىدە

مارتىن لېۇتېر كىڭ گىئورگى ۋاشىنگتوندىن كېيىن بۇ شان - شەرەپكە ئېرىشكەن بىردىن - بىر ئامېرىكىلىق بولۇپ قالىدۇ.

ئاتلانتا شەھىرىدىن چىققان يەنە بىر دۇنياۋى مەشھۇر شەخس مارگارېت مىچېل. بۇ ئايال يازغۇچى 1900 - يىلى تۇغۇلغان. ئۇنىڭ دادىسى نامى چىققان تارىخشۇناس ئىدى. مارگارېت مىچېل 14 يېشىدىن 18 يېشىغىچە ئاتلانتادىكى ۋاشىنگتون ئالىي دەرىجىلىك دىنىي مەكتىپىدە ئوقۇغان. 18 يېشىدا ماساچۇسېتس شتاتىدىكى شىمىس قىزلار ئىنىستىتۇتىغا ئوقۇشقا كىرگەن. بىر يىلدىن كېيىن ئانىسى ئۆلۈپ كەتكەن. ئۇ دادىسى ۋە ئاكا - ئۇكىلىرىنىڭ ھالىدىن خەۋەر ئېلىش ئۈچۈن ئوقۇشتىن چېكىنگەن. 1922 - يىلى «ئاتلانتا گېزىتى» نىڭ مۇخبىرى بولغان. 1925 - يىلى توي قىلغان. 1926 - يىلى قاتناش ھادىسىسىدە پۇتى يارىلىنىپ خىزمەتتىن چېكىنگەن.

مارگارېت مىچېل 1926 - يىلىدىن 1936 - يىلىغىچە 10 يىل يۈرەك قېنىنى سەرپ قىلىپ «ئەنسىز يىللاردىكى نازىنىن» (يەنە بىر ئىسمى «لەيلەش») نى يېزىپ تاماملىغان. بۇ رومان شۇ يىلى نەشر قىلىنىپ پۈتكۈل ئامېرىكىنى زىلزىلىگە سېلىۋەتكەن. مارگارېت مىچېلنىڭ ئايال خىزمەتچىسى بېشىنىڭ ئەسلەپ دەپ بېرىشچە، بۇ كىتاب نەشرىدىن چىقىپ يېگىرمە تۆت سائەتتىن كېيىن، ھەر ئۇچ مىنۇتتا بىر قېتىم تېلېفون جىرىڭلاپ، بەش مىنۇتتا بىر ئىشىك قوڭغىرىقى جىرىڭشىپ، بەش مىنۇتتا بىر تېلېگراممىا كېلىپ تۇرغان. رومان نەشر قىلىنىپ ئۇچ ھەپتە ئىچىدىلا 176 مىڭ پارچە سېتىلىپ بولغان. بۇ رومان 1937 - يىلى ئامېرىكا بويىچە تەسىرى ئەڭ چوڭ ئەدەبىيات مۇكاپاتى پرېمىست مۇكاپاتىغا ئېرىشكەن.

بۇ داڭلىق رومانىدا ئامېرىكىنىڭ جەنۇب - شىمال ئۇرۇشى تەسۋىرلەنگەن بولۇپ، رومانىدا يازغۇچىنىڭ جەنۇبنىڭ قوللۇق تۇزۇمىگە بولغان مايىللىقى يوشۇرۇن ئىپادىلەنگەن. رومانىنىڭ ئىدىيىۋى ھېسسىياتى شەھەر ئاھالىلىرىنىڭ تۇرلۇك قاتلامدىكى ئېھتىياجىغا ماس-

لاشقان. بۇ رومان ئاساسلىقى پېرسوناژلارنى تەسۋىرلەشتىكى ئۆزگىچە ئۇسلۇبى بىلەن ئەينى چاغدا ئەڭ بازارلىق كىتاب بولۇپ قالغان ھەم ھازىرغىچە سېھرىي كۈچىنى يوقاتمىغان.

1938 - يىلى مارگارىت مىچېل نيۇ - يورك جەنۇب جەمئىيىتىنىڭ ئالتۇن مېدالىغا ئېرىشكەن ھەم شىمس قىزلار ئىنىستىتۇتىنىڭ ئەدەبىيات دوكتورلۇقى ئىلمىي ئۇنۋانىغا ئېرىشكەن. بۇ رومانغا ئاساسەن ئىشلەنگەن كىنو فىلىمى 1940 - يىلى ئوسكار ئالتۇن ھەيكەل مۇكاپاتىغا ئېرىشكەن. مارگارىت مىچېل 1949 - يىلى ئاتلانتادا قاتناش ھادىسىسىدە قازا تاپقان.

ئاتلانتادا ئۆتكۈزۈلگەن 26 - نۆۋەتلىك ئولىمپىك مۇسابىقىسى 17 كۈن داۋام قىلىپ مەڭگۈ ئەستىن چىقمايدىغان سان - ساناقسىز مىنۇتلارنى باشتىن كەچۈرگەندىن كېيىن ئاياغلاشتى. بۇ نۆۋەتلىك ئولىمپىك تەنھەرىكەت مۇسابىقىسىگە قاتناشقان 197 دۆلەت ۋە رايون ئىچىدە 79 دۆلەت ۋە رايون مېدالغا ئېرىشتى. ئامېرىكا 44 ئالتۇن مېدال ئېلىپ ئالتۇن مېدال ۋە ئومۇمىي مېدال سانى جەھەتتە 1 - ئورۇننى ئىگىلىدى. روسىيە 26 ئالتۇن مېدال، گېرمانىيە 20 ئالتۇن مېدال، جۇڭگو 16 ئالتۇن مېدال، فرانسىيە 15 ئالتۇن مېدال، ئىتالىيە 13 ئالتۇن مېدال ئېلىپ ئالدىنقى 6 - قاتارغا كىردى. 60 مىليون نوپۇسقا ئىگە تۈركىيە تۆت ئالتۇن مېدال ئېلىپ ئالتۇن مېدال سانى جەھەتتە ئالدىنقى 20 دۆلەت تىزىملىكىدىن ئورۇن ئالدى.

بۇ قېتىمقى مۇسابىقىدە 13 دۆلەت ۋە رايوننىڭ تەنھەرىكەتچىلىرى 24 تۈرده دۇنيا رېكورتىنى يېڭىلىدى.

تەشكىلىي ھەيئەت ئاخىرقى ئاخشىمى مول مەزمۇنلۇق پائالىيەت ئورۇنلاشتۇرۇپ، تارىختا كۆلىمى ئەڭ زور بولغان ئولىمپىك مۇسابىقىسى ئۆتكۈزۈپ 100 يىللىق ئولىمپىك مۇسابىقىسىنىڭ يېپىلغانلىقىنى تەبرىكلىدى. مىڭلىغان ئون مىڭلىغان تەنھەرىكەت ئەزىمەتلىرى

ئولىمپىك مۇسابىقىسى ئۆتكۈزۈلگەن تەنتەربىيە مەيدانىغا كىرىپ خوشلىشىش كېچىلىكى ئۆتكۈزدى.

16 يىلدىن بۇيان خەلقئارا ئولىمپىك كومىتېتىنىڭ رەئىسلىك ۋەزىپىسىنى ئۆتەپ كېلىۋاتقان ئىسپانىيىلىك سامارانچ سۆز قىلىپ: «مەن پۈتۈن دۇنيادىكى ياشلارنىڭ تۆت يىلدىن كېيىن سىدنېيدە ئۇچرىشىشنى مۇراجىئەت قىلىمەن» دەپ جاكارلىدى.

(بۇ ماقالە «شىنجاڭ مائارىپ گېزىتى»نىڭ 1996 - يىل 3 - سىنتەبىر كۈنىدىكى سانىدا ئېلان قىلىنغان)

مەسئۇل مۇھەررىرى: ئابلىمىت ئىمىن
مۇقاۋىنى لايىھىلىگۈچى: نۇرمۇھەممەت ئۆمەر

تەكلىماكاندىكى ئالتۇن كولدۇرما

(ماقالە ـ ئوبزورلار)

يالقۇن روزى

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلدى ۋە تارقاتتى
(ئۇرۇمچى شەھىرى جەنۇبىي ئازادلىق يولى No 348)
شىنجاڭ ئىشچىلار ۋاقىت گېزىتى باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى
فورماتى 850 × 1168 مىللىمېتىر 1/32
باسما تاۋىقى: 10.75 قىستۇرما ۋاراقى: 3
1999 ـ يىل 12 ـ ئاي 1 ـ نەشرى
1999 ـ يىل 12 ـ ئاي 1 ـ بېسىلىشى
تىراژى: 1 ـــ 3000
ISBN 7 — 228 — 05561 — 6 / C . 77
باھاسى: 18.00 يۈەن